

**Časopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved, za psihologijo
in filozofijo**

Filozofija

Jerman, Strehovec, Rudl, Zgaga, Potrč, Švajncer,
Velikonja, Pediček, Knap, Muhovič, Tóth

Družboslovje

Židan, Novak, I. Lukšič, Vuga, A. Lukšič

Psihologija

Friedl, Selič, Umek, Jaušovec, Lamovec, Ule,
Musek, Bucik, Lasch

Sedanji trenutek družbe

Rus

Recenzije

Novak

Anthro **pos**

UDK 3 Leto 1990, letnik 22, številka V - VI

Anthropos

ČASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHOLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, dr. Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek.

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), dr. Milica Bergant (pedagogika), Zvonko Cajnko (sociologija), dr. Gabi Čačinovič-Vogrinčič (psihologija), dr. Ludvik Čarni (sociologija), dr. France Černe (ekonomija), dr. Frane Jerman (filozofija), dr. Stane Južnič (politologija), dr. Valentin Kalan (filozofija), dr. Boris Majer (filozofija), dr. Vid Pečjak (psihologija), dr. Vojan Rus (filozofija), Stane Saksida (sociologija).

Odgovorni uredniki: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: Janja Novak

Lektor: Mihael Hvastija

Časopis ima 4-6 števil letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12 ;
telefon 332-611.

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na žiro račun
50100-678-46236.

Letna naročnina za posameznike 60,00 din, za delovne organizacije 80,00 din. Cena enojne številke 15,00 din, dvojne številke 30,00 din in trojne številke 40,00 din.

Računalniško stavlanje in oblikovanje: RC TAMIR

Tisk: SKUŠEK

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo, Republiškega komiteja za kulturo, Republiškega komiteja za vzgojo, izobraževanje in telesno kulturo in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani

Anthropos

Filozofija
Družboslovje
Psihologija
Sedanji trenutek družbe
Recenzije

VSEBINA
(Anthropos, št. 5 in 6 / 90)

I. FILOZOFIJA

- 9 - 14 Frane Jerman: Ingarden in fenomenologija
15 - 21 Janez Strehovec: Idealna umetnost, neizrazita estetskost
22 - 30 Matevž Rudl: Vebrov internalizem in eksternalizem
31 - 40 Pavel Zgaga: K zgodovini idej: odkritje Pariških rokopisov
41 - 54 Matjaž Potrč: Pojmi in razlaga
55 - 61 Marija Švajncer: Razmerja med filozofijo in metafiziko pri Kantu
62 - 68 Mitja Velikonja: Obscurum per obscurius
69 - 71 Franc Pediček: K slovaroslovju terminologije znanosti
72 - 88 Žiga Knap: Teorija sistemov in konstrukcija modelov regulacije
89 - 97 Jožef Muhovič: Nekateri metodološki problemi proučevanja likovne umetnosti: problem pristopa in priročnikovodnik
98 - 107 Cvetka Tóth: Nemožnost konca filozofije - I. Tò thaumázein

II. DRUŽBOSLOVJE

- 111 - 120 Alojzija Židan: Sodobni teoretični pristopi (na področju didaktike) k politični kulturi v zahodni Nemčiji
121 - 135 Bogomir Novak: Interesi, cilji, zakonitosti s posebnim ozirom na pedagoško prakso
136 - 155 Igor Lukšič: Kritika temeljnih konceptov teorije konsociativne demokracije
156 - 163 Lucijan Vuga: Kvantnomehanske omejitve pri gradnji mislečih strojev
164 - 172 Andrej Lukšič: Metodološki premislek ob raziskovanju študentskega bojkota

III. PSIHOLOGIJA

- 175 - 186 Aleš Friedl: Presojanje realnega in idealnega vodje
187 - 201 Polona Selič, Peter Umek: Poskus osvetlitve psihodinamskega ozadja neuspešnosti pri študiju
202 - 216 Norbert Jaušovec: Vpliv navodila na analogni transfer
217 - 230 Tanja Lamovec: Načini spoprijemanja s stresom ("Coping")
231 - 237 Mirjana Ule: Individualiziranje in subjektiviranje mladosti
238 - 252 Janek Musek: Vrednote 2. del: Dinamične poteze in vrednote
253 - 259 Valentin Bucik: Faktorska ali clusterska analiza - katero tehniko uporabiti?
260 - 267 Christofer Lasch: Minimalni jaz (2. del, prevedel Franci Beg)

IV. SEDANJI TRENUTEK DRUŽBE

271 - 284 Vojan Rus: Vrednote in morala

V. RECENZIJE

287 - 291 Bogomir Novak: Branko Despot: Horizonti absoluta. K indiskutabilni diagnostiki nihilizma.

VI. POVZETKI

Da je Ingarden fenomenolog, o tem seveda ne more biti nobenega dvoma niti posebne razprave, vendar pa je znotraj fenomenologije menda ravno toliko različic, kolikor je fenomenologov. V pričujočem prispevku bom skušal pokazati, kje je Ingardnova različica - upošteva predvsem njegovo glavno filozofsko in estetsko delo **Literarna umetnina**. Roman Ingarden (1893-1970) slovenskim humanistom ni povsem tuje ime. Ne poznajo ga zgolj filozofi, ampak tudi literarni zgodovinarji in predvsem literarni teoretiki, o čemer bo tu še govor. Kljub temu, da je nekaj Ingardnovih razprav že izšlo², da so ga v svojih delih omenjali A. Ocvirk, D. Pirjevec in J. Kos, da naštejemo vsaj glavne osebnosti naše literarne znanosti, menim, da ne bo odveč nekoliko podrobneje osvetliti nekatere značilnosti tiste filozofije, iz katere je izšel.

Temeljni pojem, ki pomeni vhodna vrata v fenomenologijo, je pojem *intencionalnosti in intencionalne eksistence*. Oba pojma sta plod zanimivih in v marsičem tudi starih razmišljanj, ki so vodila k formiranju psihologije kot posebne vede. Pojem intencionalnosti ali naperjenosti zavesti na njen predmet je obrnil pozornost raziskovalcev na dejstvo, da je *zavest* vedno dogajanje, da ni nekaj statičnega in nepremičnega, kakor se je zdela tako imenovani asociacijski psihologiji, ki je nastala in se razvijala predvsem pod streho angleškega empirizma. Začetke novega gledanja na duševna dogajanja, na zavest, srečamo pri Francu **Brentanu** (1938-1907), katoliškem duhovniku, ki je kot filozof dokaj neortodoksno črpal iz bogate sholastične, vendar pretežno tomistične tradicije. Njegovo najpomembnejše delo je *Psihologija z empiričnega vidika* iz leta 1874.

Po njegovem so edine forme psihične dejavnosti *predstave, sodbe in čustva* (npr. ljubezen in sovraštvo). Vse to troje pa naj bi bili le trije modusi "*intencionalnosti*", to je usmerjenosti zavesti na to, kar je "*vrženo*" pred njo, torej na predmet.

Brentanov pogled na človeško psiho in psihologijo kot znanost je sledil induktivistični metodologiji, ki je prevladovala v naravoslovju in v širše pojmovanem humanizmu v drugi polovici 19. stoletja, filozofsko pa jo je utemeljil predvsem J. St. Mill kot prepričan nadaljevalec angleškega empirizma. Po drugi plati je bil Brentano

¹ Prispevek je nastal kot referat na posvetovanju o Ingardnovi filozofiji, ki ga je pripravila pedagoška fakulteta v Mariboru v čast preminulemu dr. Oskarju Autorju. Na posvetovanju, ki je bilo 22. 5. 1990, so sodelovali poleg mene še dr. J. Vrečko, dr. J. Strehovec, dr. M. Švajncar (ki je bila tudi organizatorica posvetovanja) ter študentje PF.

² Roman Ingarden: *Eseji iz estetike*, SM 1980. Delo vsebuje izbor treh razprav, ki pomenijo realizacijo tistih teoretskih postavk, ki jih je Ingarden izpeljal v svoji *Literarni umetnini*. To so: *O zgradbi slike*, *O arhitekturni umetnini in Glasbeno delo in problem njegove istovetnosti*.

zavezan sholastičnemu, aristotelsko naravnemu filozofiranju ali tako imenovanemu neosholasticizmu. Brentanu je psihologija znanost o psihičnih pojavih³, kar sicer ni nič presenetljivega, predpostavlja pa razlikovanje med **psihičnimi** in **fizičnimi** pojavi. Temelj oz. pravi predmet psihologije so mu, kot rečeno, psihološki fenomeni, kar je sicer dokaj malo povedna definicija, vendar pa le nakazuje raziskovalno smer: saj gre navsezadnje za vprašanje, kaj pravzaprav sploh je **psihični fenomen**. Ne glede na možne definicije je najboljša orientacija za odgovor na to vprašanje v Brentanovi ugotovitvi, da je najbolj pristni psihični pojav **notranja zaznava**, ki je hkrati tudi prvi izvor človekove izkušnje. In prav raziskovanje te plasti psihičnih pojavov je nujna izhodiščna točka nove, empirične psihologije. **Opazovanje** (metode, brez katere si ni mogoče zamisliti empirične znanosti) takšnih fenomenov pa je možno samo v **spominjanju**, saj doživljati npr. jezo in jo hkrati opazovati, ni mogoče, kar je samo po sebi razumljivo (kakor hitro začnemo jezo opazovati, nismo več jezni!). "Na notranji zaznavi se...dviguje prav zgradba te znanosti", tj. psihologije. Poleg notranje zaznave so predstavniki psihičnih pojavov tudi predstave, občutki in fantazije. Vendar: "...tu mi predstava ne pomeni to, kar je predstavljeno, ampak akt predstavljanja. Torej poslušanje tona, gledanje barvnega predmeta..."⁴ Med psihične pojave šteje Brentano, kot že rečeno, sodbe, spomine, mnenja, dvome, pa tudi vsakršna čustva (jeza, ljubezen itd.) - med fizične pa toploto, gibanje, barvo, pokrajinske slike itd. Tu se zastavi najprej naslednje vprašanje: Kaj je vsem psihičnim pojavom skupno? Kaj je tisti pozitivni znak, ki v vsakem primeru ločuje psihične pojave od fizičnih? Ta pozitivni znak je **intencionalna notranja eksistenca** nekega predmeta. Ta eksistenca je **mentalna** eksistenca predmeta, kakor je to menila že sholastična filozofija (Tomaž Akvinski). Brentano pripominja, da so sholastiki uporabljali tudi izraz "predmetno (objektivno) bivati v nečem" in "imanentno predmeten". Ali z Brentanovimi besedami: "Vsak psihični pojav označuje to, kar so imenovali srednjeveški sholastiki intencionalna (tudi mentalna)...notranja eksistenca nekega predmeta...in čemur bi lahko rekli ne povsem nedvoumno nanašanje na vsebino, usmeritev na predmet ali imanentna predmetnost...V predstavi je nekaj predstavljeno, v sodbi nekaj zatrjevano ali zanikano, v ljubezni ljubljeno, v sovraštvu sovraženo itd."⁵ Ta intencionalna (mentalna) eksistenca je torej najbolj očiten razlikovalni znak za psihične fenomene, zakaj noben fizični pojav nima teh lastnosti. Z njo postane definicija psihičnega fenomena prava definicija: "In psihične fenomene lahko definiramo tako, da rečemo: to so taki fenomeni, ki vsebujejo predmete intencionalno."⁶ Na podlagi tega izhodišča je omogočen drugačen, tj. nov raziskovalni pristop k psihičnim pojavom, kar je Brentano v svojih delih tudi lepo demonstriral, hkrati pa je s tem svojim spremenjenim pogledom na človekovo psiho močno vplival na mnoge filozofe - predvsem na oba začetnika fenomenološkega raziskovanja: na Husserla in Meinonga.

Kljub tej iztočnicam, ki jasno razmejujejo fizično od psihičnega, je v zadnjih destletjih prejšnjega stoletja prevladoval psihologizem, tj. svojevrstni redukcionizem, ki je tlačil pod pojem psihologije sploh vse človekove dejavnosti, ki so imele karkoli

³Prim. **F. Brentano**: *Psychologie vom empirischen Standpunkte*, 1874, str. 24

⁴Ibidem, str. 103

⁵Ibidem, str. 115

⁶Ibidem, str. 116. To je hkrati tudi izhodiščna definicija psihičnih pojavov, ki jih absolutno ločuje od fizičnega sveta in uvaja možnost novega raziskovanja psihičnega, ki so se ga lotili različni filozofi: tudi Husserl in Meinong.

opraviti s človekovim umom, tj. z njegovo psiho. Prav nič čudno ni, če je tudi Husserl na začetku svoje filozofske poti dokazoval, da je tudi aritmetika psihološka veda.

Pri premagovanju psihologizma je precej pomagala misel filozofskega samorastnika, duhovnika *Bernarda Bolzana* (1781 - 1848), profesorja filozofije religije v Pragi, ki ga imajo sicer Čehi za svojega filozofa (kot mi npr. Likavca za svojega). Leta 1837 je izdal obsežno delo *Wissenschaftslehre*, ki sicer po svoji tehtnosti ni povsem uravnoteženo, je pa z nekaterimi svojimi plodnimi idejami bistveno vplivalo na razvoj logike in matematike. Na fenomenologijo je vplival s svojo koncepcijo **idealnih pojmov**, tj. tvorb, ki imajo eksistencialni fundament v svojem **pomenu**. Tako je kot idealne pojme uvedel pojem "stavka na sebi", "pojma na sebi" itd., s čimer je obudil Platonov pojem ideje - in nikakor ne Kantove filozofije, kot bi sicer človek mislil ob pogledu na samo formulacijo idealnega pojma ("stavek na sebi"). S tem pa je tudi opozoril na to, da pojmi niso **psihične** tvorbe in že vnaprej ločil psihologijo od logike.

Tudi za Husserla je pojem intencionalnosti in intencionalne eksistence izjemno pomemben. Že v svojem "predfenomenološkem" delu *Logična raziskovanja* (II. zvezek) je natančno proučil Brentanov pojem intencionalnosti in intencionalne eksistence ter kljub različnim dopolnitvam v bistvu sprejel tako Brentanovo definicijo zavesti kot tudi njegov način razlikovanja med psihičnimi in fizičnimi predmeti⁷. Zvest definira Husserl kot **zvest o nečem**, karakterizirajo pa jo "intencionalna doživetja": "kolikor so (intencionalna doživetja) zavest o nečem, jih imenujemo 'intencionalno nanašajoče se' na ta nekaj".

Ob takšni "definiciji" zavesti je treba opozoriti, da tu ne gre za definicijo zavesti v biološkem ali celo fiziološkem smislu, ampak za tipično filozofsko definicijo, ki izhaja iz psihološkega opisa delovanja tega, čemur pravimo zavest. Od tod nemara tudi vtis krožnosti definicije: zavest definiramo z njenim agiranjem, delovanjem, agiranje zavesti pa z njenim obstojem. Zato definicije zavesti ne smemo jemati v "naturalističnem" smislu, kot tudi ne "intencionalnosti".

Za pravilno razumevanje Ingardnove fenomenologije, aplicirane na literarno delo, je treba pogledati tudi v Pfänderjevo delavnico. Alexander Pfänder, Husserlov učenec in hkrati tudi Ingardnov kolega, je posvetil svoja začetna fenomenološka raziskovanja prav logiki v njenem **tradicionalnem** smislu. To je treba poudariti, saj so bila v dvajsetih letih že popolnoma uveljavljena načela formalizirane logike, ki pa so zanemarjala filozofsko interpretativni moment logike kot logike. To je nemara tudi razlog, zakaj formalizirana logika ni uživala med fenomenologi (tudi pri Ingardnu) pretiranega navdušenja⁸. Pfänder je v celi knjigi sploh ne omenja. Zato je videti tudi razdelitev logike hudo starinska: Razdeljena je na 1. nauk o sodbi, 2. nauk o pojmu in 3. nauk o sklepanju. Pred vsemi navedenimi poglavji s številnimi razdelki je uvod, ki skuša na zanimiv način opredeliti

⁷ Prim. *Logische Untersuchungen*, II. zv., str. 9 § - 13 §. V posebnem paragrafu govori tudi o utrjevanju terminologije, kjer avtor govori o tem, da uporablja namesto izraza **psihični fenomen** izraz **intencionalno doživetje**, pri čemer definira izraz **intencionalen** kot "skupni bistveni znak tistega posebnega razreda doživljanja, ki se kot predstave ali na kak drug podoben način nanašajo na predmet. Kot okrajšavo, da bi se izognili rabi tuje besede, bomo uporabljali besedo **akt**." (Idem, str. 378.)

⁸ E. Husserl: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (2. izd.), str. 79-80. Tu se izrecno naslanja na svoja razmišljanja v *Logičnih raziskovanjih*. Zato tudi povsem upravičeno lahko vidimo začetek fenomenologije prav v II. zvezku *Logičnih raziskovanj*.

⁹ O Ingardnovem pojmovanju sodobne logike sem pred časom že poročal. Zavračanje "formalističnega" pristopa je tu funkcija "vsebinskega" vidika, predvsem fenomenološkega obravnavanja posameznih prvin logičkega mišljenja. Sicer pa Ingarden sodobno logiko imenuje kar **pozitivistična** logika, s čimer ji je pravzaprav nadel **ideološko** in ne strokovno oznako. Prim. F. Jerman: *Fenomenološka kritika sodobne logike*, *Anthropos*, 1981, št. 4-6, str. 31 - 39.

razmerje med fenomenologijo, spoznavno teorijo in logiko, kar ni tema pričujočega prispevka. Tu nas zanima samo Pfänderjev nauk o sodbah, ker se pač Ingarden sklicuje nanj in ker opozarja na dejanski problem v zvezi s kategorijo **sodb**.

Na začetku poglavja, ki govori o sodbah v logičnem smislu razlikuje (tradicionalno) štiri vrste stavkov: Izjavne ali zatrjevalne (ali kar je v naši terminologiji bolj običajno) **povedne** stavke, nadalje vprašalne, želelne in velenle. Tem ustrezajo posebne jezikovne tvorbe, le-tim pa spet ustrezajo posebne **miselne vrste**. Poleg normalnega načina uporabe teh stavkov pozna Pfänder še **nenormalno** rabo, ko npr. z vprašalnim stavkom "Kaj greš v Nemčijo?" pravzaprav postavljamo trditev, se pravi nekaj zatrjujemo. Vendar pa razlikuje med **stavkom in sodbo**: "Jezikovni **zatrjevalni stavek** je sestavljen iz besed, te pa spet iz posameznih črk... **Sodba**, ki je izražena v stavku, pa ni nikoli sestavljena iz besed in elementi sodbe, **pojmi**, niso nikoli sestavljeni iz črk. Sodba je sestavljena iz pojmov, ki nikakor niso **sestavni del** jezikovnega stavka."¹⁰ Razlika med stavkom in sodbo je tudi v tem, da lahko z istim stavkom izrazimo zelo različne stavke ali narobe, isto sodbo lahko izrazimo v različnih stavkih in tudi v različnih jezikih. Razen tega pa navaja Pfänder še en zanimiv razlog za razlikovanje med obema kategorijama: "Jezikovni zatrjevalni stavek lahko tvorimo povsem brez misli (gedankenlos), ne da bi pri tem izrazili sodbo. To seveda ne bi bilo mogoče, če bi bili zatrjevalni stavki že sami po sebi sodbe."¹¹ Sodbe in zatrjevalni stavki torej nikakor niso isto. Resnične ali neresnične so po Pfänderju samo **sodbe**, zatrjevalni stavki pa samo v "prenesenem" pomenu, koliko se v njih izražajo sodbe.

"Odnos med zatrjevalnim stavkom in sodbo, ki je v njem izražena, ni obrnljiv, tj. stavek lahko izraža sodbo, sodba pa ne stavka."¹² Ta odnos razlaga fenomenolog s tem, da pomeni stavek nekaj **zunanjega**, sodba pa nekaj **notranjega**. Sodba vedno izraža neko **stanje stvari**, ga projicira, vendar pa stanja stvari niso sestavine sodbe. "Stanje stvari je s sodbo projicirani nasprotak, je 'intencionalni korelat' sodbe"¹³. Glede na to vidi Pfänder v vsaki sodbi, izraženi v zatrjevalnem stavku, tri plasti, in sicer **stavčno** plast, **plast sodbe** in **plast s sodbo projiciranega, zasnovanega stanja stvari**. Vse te plasti pa so med seboj tesno povezane.

Kar je v tej teoriji sodbe izjemno pomembno za razumevanje Ingardnove in s tem tudi fenomenološke teorije stavkov, je očitno prav razlikovanje med stavkom (v našem primeru **zatrjevalnim**) in sodbo. Običajno namreč obe kategoriji kratkomalo istovetimo. Povedni stavek definiramo kar z lastnostjo "**biti resničen ali neresničen**", kar je s fenomenološkega vidika očitno napačno. V čem je razlika? Po vsej verjetnosti v tem, da je stavek besedna in s tem tudi **črkovna** konkretizacija sodbe, ki pa je sama po sebi **intencionalna** tvorba, saj v njej projicirana, zasnovana stanja stvari tvorijo le njihov "intencionalni korelat". Sodbe niso nikoli nekaj praznega, nemiselnega, vedno projicirajo, predočajo neko dejstvo (stanje stvari) ne glede na njegovo raven, ki je lahko povsem čutno nazorno konkretna ("Žveplo je rumeno") ali pa visoko abstraktno ("Sodbe so sestavljene iz pojmov"). Od tod tudi razlika med temi tvorbami. To pa je hkrati tudi tisto mesto, na katerega se v bistvu sklicuje Ingarden pri analiziranju tako imenovanih **quasi-stavkov**, ki imajo sicer obliko zatrjevalnih stavkov, nimajo pa prave funkcije tega,

¹⁰ A. Pfänder: *Logik*, 1921, str. 38

¹¹ *Idem*, str. 39

¹² *Idem*

¹³ *Idem*, str. 41

čemu danes pravimo logične sodbe - niso v pravem smislu niti resnični niti neresnični. Glede na Pfänderjevo analizo lahko torej eksistirajo zatrjevalni stavki, ki nimajo resničnostne funkcije - in torej bistvo Ingardnove teorije **quasi-stavkov**.

Če torej še enkrat na kratko repliciram: so torej zatrjevalni stavki brez resničnostne funkcije.

Naslednja točka, kjer se Roman Ingarden oddaljuje od svojega vzornika, pa je Husserlov transcendentalizem. Skušal ga bom opisati kolikor je le mogoče na kratko in jedrnat.

Izhodišče Husserlove fenomenologije je prav zaradi gesla "**K stvari sami!**" **psihologija**, ki ji je sicer odredil mesto "znanosti o dejstvih". Psihologijo je definiral kot znanost o "psihičnem", torej o vsem, kar zadeva psihično doživetje (od čutne izkušnje preko mišljenja do čustva in volje). Vendar Husserlu ni šlo za naturalistično raziskovanje - tega je prepuščal empirični psihologiji, ampak za tako imenovano čisto **psihologijo**. V članku o fenomenologiji za britansko enciklopedijo je o tem zapisal tole: "Fenomenologija" označuje novo deskriptivno metodo, ki je ob koncu stoletja privedla do preloma v filozofiji ter pripomogla k nastanku apriorne znanosti, ki je poklicana, da nudi principiellen organon za strogo znanstveno filozofijo in omogoči bolj dosledno delovanje metodične reforme vseh znanosti."¹⁴ Hkrati s to "filozofsko fenomenologijo" je po Husserlovem mnenju nastala tudi fenomenološka psihologija, katere cilj je utemeljiti strogo empirično psihologijo. Študij te psihologije je pogoj za razumevanje filozofske fenomenologije. Njeno izhodišče je pojasnitev "izkušnje in zlasti čiste izkušnje psihičnega in tisto čisto psihično samo, ki ga izkušnja razkriva in postane téma čiste psihologije"¹⁵.

Raziskovalčeva pozornost, ki je naravnana na "to psihično", je nujno refleksivna. S to refleksijo, torej z introspekcijo, pridemo do pojma psihičnega doživljanja, do **femenonov**, ki se jih **zavedamo**. "Terminološko iz sholastike izhajajoč izraz za temeljno značilnost biti kot zavesti, kot pojava nečesa, je **intencionalnost**."¹⁶ Intencionalnost, "naperjenost" zavesti na "nekaj", o kateri smo že govorili, je za Husserla temeljna karakteristika tako fenomenološke psihologije kot tudi fenomenološke filozofije.

Duševno življenje je dostopno preko notranje, dostopno pa je tudi preko "zunanje" izkušnje. Da bi prišli do resnično "čiste izkušnje", moramo uporabiti metodo **fenomenološke redukcije**, ki je po Husserlu temeljna metoda čiste psihologije in predpostavka vsake teoretske metode. Zunanja izkušnja je s tem izkušnja o **zunanjem**, kar velja za vsako izkušnjo o zunanjem svetu. Kot zunanja izkušnja ne sodi k intencionalni notranjosti, kot izkušnja o **zunanjem** pa! S tem je vzpostavljena možnost za "konsekventno *epoché* fenomenologov, če hočejo doseči svojo zavest kot čisti fenomen..."¹⁷ S tem pa izključimo iz fenomenološkega sveta ves bivajoči svet, kar pomeni, da zunaj bivajoči svet **postavimo v oklepaj**, ter na njegovo mesto postavimo "...tako ali tako **zavestni** (zaznavan, spominjan, razsojan, mišljen, vrednoten) svet '**kot tak**', '**svet v oklepaju**', ali kar je isto, postavimo na mestu sveta...vsakokratno zavestni smisel biti /Bewusstseinsinn/ v njegovih različnih modusih"¹⁸. Iz tako pojmovane

¹⁴ Edmund Husserl: *Die phänomenologische Methode*, Ausgewählte Texte I, Reclam, 1985, str. 196

¹⁵ Prav tam, str. 197

¹⁶ Prav tam, str. 198

¹⁷ Prav tam, str. 200

¹⁸ Prav tam, str. 201-202

fenomenološke psihologije izhaja tudi **transcendentalna**, torej izkušnjo presegajoča fenomenologija. Descartesova metoda metodičnega dvoma je vodila h *cogitu*, ki je po Husserlu prva pojmovna koncepcija transcendentalne subjektivitete. Locke je to Descartesovo koncepcijo spremenil v raziskovanje čiste duše, s čimer je postal utemeljitelj **psihologizma**, ki pa vodi v protislovja, s katerimi je Husserl opravil že v svojih logičnih raziskovanjih.

S prestopom v transcendentalno fenomenologijo, ki prevzame vse metode fenomenološke psihologije (fenomenološka in kasneje tudi eidetska redukcija!), se uresniči Leibnizova ideja o **univerzalni ontologiji** "...kot sistematični enotnosti vseh apriornih znanosti, ki si jih je mogoče misliti... Fenomenologija kot znanost o vseh transcendentalnih fenomenih, ki si jih je mogoče zamisliti... je *eo ipso* apriorna znanost o vsem bivajočem, ki si ga je mogoče misliti."¹⁹

V središču tako pojmovane transcendentalne fenomenologije je subjektiviteta subjekta, je čisti **jaz**. Posredovanje med subjekti ali "intersubjektivnost" je po Husserlu zadostno jamstvo pred absurdom solipsizma.

Po vsem, kaj je Ingarden pisal, pa se je ločil od te filozofije prav v trenutku, ko bi moral preiti v transcendentalizem. Ker ni priznaval **epohé** (zunajčutna realnost v oklepaju), je ostal nemara v Husserlovem smislu na pol poti, torej v nekakšnem naivnem priznavanju zunanjega sveta kot **neintencionalnega, torej avtonomnega obstoja ali eksistence**. Vendar mu je to zadoščalo za fenomenološko analizo literarnega dela. Ni pa mu zadoščalo v filozofskem smislu, saj je vse življenje pisal delo z značilnim naslovom: **O obstoju sveta**, kjer je skušal prav s filozofskimi, tj. s fenomenološkimi sredstvi prodreti v bistvo avtonomne, tj. samolastne eksistence tega, kar se nam kaže v naši zavesti kot "zunanje".

Zdi se, da je za Ingardnovo fenomenologijo kot fenomenologijo problem eksistence zunanjega sveta (kot filozofski problem) - nerešljiv problem.

Vendar ko je eksistenco literarnega dela označil kot intencionalno eksistenco, katere zunanji korelat je literarna umetnina kot shematična tvorba, je odprl vendarle rešitev tudi za eksistenco zunanjega sveta, ki jo omogoča intersubjektivnost in interkomunikativnost jezika (stavkov sporočilnega sredstva), podobno kot je to bila rešitev tudi za Husserlov transcendentalizem. Ostane pa seveda vprašanje, koliko Husserlova fenomenologija, ki pristaja na tako imenovano čisto **psihologijo** ni navsezadnje le zašla v to, iz česar je pravzaprav izšla: v **psihologizem**. Ingardnov problem je bil v tako rekoč absolutnem antipsihologizmu, v strogem razlikovanju med psihičnimi in nepsihičnimi prvinami, vsebinami človekovega duhovnega zaznavanja.

¹⁹ Prav tam, str. 218

Idealna umetelnost, neizrazita estetskost

JANEZ STREHOVEC

V svojih **Predavanjih o estetiki** ugotavlja Hegel lahek način obstoja umetniškega dela v smislu, da je predstava, iz katere črpa umetnost, nek lahek, enostaven element, ki iz svoje notranjosti lahko in gibko jemlje vse, do česar prideta narava in človek v svojem naravnem življenju z velikim naporom. Umetnost pri tem dobavlja predmete v stopnji idealnega videza, ki je namenjen zgolj teoretskemu pogledu, vsekakor pa pride pri tem do fascinantnega učinka, kajti "glede na navzočo prozaično realnost je ta, preko duha producirani videz čudesa idealnosti nek, če hočemo, posmeh in ironija o zunanjem naravnem življenju"¹.

Zoper naravo in vsakdanje človekovo življenje, v katerem prevladuje velik napor, recimo tudi kar teža dela in naravne nujnosti, je področje umetnosti sfera lahkega in gibkega, ki tvori pravcati kontrast prozaični realnosti, tako da lahko zaznamo celo učinke posmeha in ironije do "zunanjega" naravnega življenja, kar je očitno znak svojevrstne nonšalantnosti. Za razliko od prozaične neumetniške resničnosti je področje umetnosti torej sfera nonšalantne poezije; naravnost posmihaš se lahko iz tega območja vsemu dogajanju, ki ni tako vehementno lahkotno in idealno. Svojevrsne ontološke lahkotnosti umetnikovega početja pa ni ugotavljal samo Hegel, temveč gre za pravcato tradicijo, ki sega od Platona do fenomenološke estetike, namenjena pa je ugotavljanju posebnega načina, kako biva umetniški oziroma estetski predmet, ki očitno ne obstaja tako, kot bivajo funkcionalne reči vsakdanjega življenja ali predmeti anorganske in organske narave. Spomnimo naj najprej na dialog iz Platonove Države, v katerem osebi Glaukon in Sokrat ugotavljata, da obstaja čudodelni mojster, ki zna narediti vsa živa bitja, nebo in zemljo in celo samega sebe, vendar pa to dela na poseben način, ki ni težek, namreč: "Na tak način lahko delaš velikokrat in hitro, najhitreje pač, če vzameš zrcalo, pa ga nosiš vsepovsod naokrog: z njim lahko hipoma narediš sonce in vse, kar je na nebu, hipoma narediš zemljo, lahko tudi samega sebe in druga bitja in predmete in rastline, skratka z njim izdelaš vse, o čemer sva pravkar govorila." Sogovornika v tem znamenitem dialogu se potem strinjata, da s takšnim lahkotnim delanjem ne narediš stvari v resnici, temveč samo videz, in to izrazita v spoznanju: "Slikar ne dela v resnici tega, kar dela."²

Zavest o lahkem načinu umetniškega delanja in o posebnem statusu umetniško narejenega, namreč da je umetniško delo oblikovano ne glede na kriterij resničnega

¹ G.W.Hegel, *Aesthetik*, Berlin, 1955, str. 189.

² O pesništvu (zbornik avtorjev od Homerja do Horaca), Ljubljana, 1963, str. 36.

("zaresnega"), je še posebno inspirirala sodobnejše, postkantovske in postheglovske estetike; namesto o dejanskosti umetniškega, je, na primer, avstrijski filozof St. Witasek razmišljal o nedejanskosti (Nichtwirklichkeit), ki jo aktualizirajo umetniške vsebine, s fenomenologijo navdahnjeni Nicolai Hartmann pa je pisal o **razdejanjenju** (Nichtwirklichung) kot o postopku svojevrstnega delanja, ki ne privede do realnega, temveč le do lahkotnega pojavljanja kot omogočanja estetskih likov. O tem je zapisal v svoji *Estetiki*: "Razdejanjenje temelji na svobodi posebne vrste, pri kateri je ukinjeno ravnotežje možnosti in nujnosti, kot ga ima realnost, toda ne v prid nujnosti, kot je to pri najstvu, temveč v korist možnosti: tu obstaja možno bitje brez nujnosti, kajti ne temelji na zaključeni verigi realnih pogojev."³ Umetniško oblikovanje je torej odrešeno svinčene teže realnega, prav tako pa so lahkotne, nič nalogodajalske tudi estetske vrednosti, recimo za razliko od moralnih, ki nam vedno nekaj nalagajo, nas obvezujejo, omejujejo in težijo. O tej temi pa so poleg N.Hartmanna razmišljali tudi drugi filozofi fenomenološke estetike, recimo R.Ingarden, J.P.Sartre, M.Merleau-Ponty, E.Fink in M.Dufrenne, že ob samem začetku te tradicije pa tudi M.Geiger in W.Conrad; pri tem gre za usmeritev, ki se uresničuje kot fenomenološka ontologija estetskega predmeta (analiza njegovega večplastnega obstoja) in kot teorija njegovega receptivnega stališča (v katerem uživamo estetski predmet).

Zapleten, paradoksalen in hkrati lahek obstoj umetniškega predmeta in lahka (virtuozna, simulacijska) narava delanja estetskih likov nas usmerja od, recimo, kar splošnega pojma umetniškega dela k opazovanju konkretnih umetnin ali vsaj njihovih skupin (razredov). Zanima nas kje, namreč, pri kakšnih umetniških delih se še posebno prepričljivo potrjuje spoznanje o umetniško-umetelni lahkotnosti in irealnem ontološkem statusu estetskih likov. Odgovor na to vprašanje je relativno enostaven, še posebno spričo časa, v katerem ga zastavljamo. To je zadnje desetletje 20.stoletja, v katerem je z umetniško avantgardo, neoavantgardo, modernizmi in postmodernizmi prišlo do temeljnega premika od prikazovalnih umetnosti k neprikazovalnim, abstraktnim in sintetičnim umetniškim delom, ki se ne utemljujejo več na kategoriji mimesis, temveč so produkt na načelu **poezis** utemeljenega generiranja umetniško-umetelnih oblik, ki niso odsev zunanjega sveta, temveč so rezultat avtorjeve domišljije plus kodiranih in programiranih lastnosti stroja, ki, če gre za primer tehniške umetnosti, te oblike proizvaja. Tu mislimo predvsem na dela abstraktnega slikarstva in kiparstva, pa tudi na abstraktnost, ki se nahaja v drugih umetnostih; v literaturi je, na primer, takšna abstraktnost prisotna v nekaterih nadrealističnih tekstih, v novem romanu in tudi v postmodernih fikcijah, torej tam, kjer ni linearnosti dogajanja in stroge, obvezujoče fabulativnosti. Še posebno pa so za ta krog razmišljanja značilna tista **umetniška dela površine**, ki so strojno, v zadnjem času predvsem računalniško generirana, recimo digitalni video (računalniška animacija) in sintetični video sploh, tudi tisti, ki je prisoten kot glasbeni video klip v industriji video reklamiranja glasbenih kaset in plošč.

Umetniško-umetelna lahkotnost, nenaravnost, fantastična manipulativnost likov, ločitev od zaresnosti in moralnih dolžnosti, potopitev v nedejansko, "razdejanjenje" in irealna razsežnost vzpostavljenega (znameniti abstrakciji *okrogli kvadrat* in *leseno železo* sta tukaj vsakdanjost), je tako rekoč doma pri teh umetniških usmeritvah, ki jih je mislila in anticipirala tudi fenomenološka estetika. N.Hartmann se je tako ukvarjal s

³ N.Hartmann, *Aesthetik*, Berlin, 1953, str. 358.

problematiko ornamenta, R. Ingarden pa s pojavom abstraktnih slik, torej z deli, v katerih ni nikakršne prikazane predmetnosti. Hartmann je na ornamentih odkrival "čisto igro z obliko" in svojevrstno investiranje umetnika v detajle, ki nimajo zveze z omogočanjem pojavljanja, torej s prikazovanjem, medtem ko je Ingarden pri abstraktnih, neprikazovalnih slikah (o njih je razmišljal tako v eseju **O zgradbi slike**⁴ kot v delu **Doživljaj, umetniško delo in vrednost**⁵) ugotavljal vrsto težav, ki spremljajo njihovo recepcijo. Slika je zanj abstraktna, kadar ni v njeno vsebino vključena nobena prikazana predmetnost, kadar je izolirana (s svojim sozvočjem barvnih kvalitet) od svoje vizualne okolice in kadar je oblikovna in barvna deformacija v njej rezultat zavestne umetnikove intencije in ne avtorjeve nesposobnosti.

Estetiška teorija umetniško-umetelne lahkotnosti, nonšalantnosti in virtuoznosti kot teorija o estetskem oddaljevanju od realnosti in o namerni imaginativni deformaciji oblik je namreč lahko celo normativna za umetniške usmeritve v abstrakcijo in v totalno manipulativnost z oblikami, kakršna je na primer lastna računalniški umetnosti v smislu naslednje izjave Tamasa Waliczkyja, oblikovalca računalniške grafike: "Videorekorder in filmski projektor se lahko vrtita samo naprej in nazaj, iz računalniškega pomnilnika pa se lahko, nasprotno, predvaja sliko kocke v poljubnih zaporedjih; če želimo, ne projicira računalnik samo naprej in nazaj, temveč tudi vstran, navzgor in navzdol."⁶ Tovrstna stopnjevana lahkotnost, povezana s postopki simulacije, pa vpliva celo na destrukcijo tradicionalnega pojma umetniškega dela, kajti danes teoretiki že govorijo o provizoričnih umetninah in umetniških situacijah (na primer Abraham Moles), ki nadomeščajo avtoritarno, v sebi sklenjeno, čvrsto strukturo tradicionalne umetnine.

Vprašanje, ki si ga tukaj lahko zastavimo, pa je, ali je umetnost totalne manipulacije umetniškega materiala, nenaravnosti in skrajnega oddaljevanja od realnosti tudi že vrhunska umetnost v estetskem smislu, torej tista, ki nam nudi spričo bogastva estetsko valentnih kvalitet tudi najvišjo estetsko vrednost? Ali torej morebiti obstaja nekakšna vzporednica med stopnjevanjem v umetniško-umetelnem smislu in med, recimo kar, globino estetskega doživljanja? In ali glede na ta kriterij tudi tukaj obstaja nekakšno soglasje med fenomenološko estetiko, ki nas v tem besedilu najbolj zanima, in med tistimi tendencami sedanje umetnosti, ki poudarjajo umetelnost in irealnost svojih oblik?

Da bi odgovorili na to vprašanje, opravimo najprej kratek premislek o naravi estetskega, ki bo tudi spodbujen s fenomenološkimi estetiškimi prispevki k obravnavani problematiki. Estetsko lahko definiramo kot tisto lastnost predmeta, s katero kar se da intenzivno učinkuje na čute, kar nas nenavadno močno aficira in zainteresira za prav tiste kvalitete, ki povzročajo takšne učinke, tako da si sprejemnik zaželi trajnejšega posedovanja teh kvalitet, čeprav nima interesa po posesti tistega predmeta oziroma izrabi njegovih funkcij. Gre za lastnosti, ki stimulirajo posameznikovo-sprejemnikovo čutnost, jo zasitijo in v posamezniku vzbudijo željo po njihovem trajnejšem učinkovanju. Pri tem pa običajno ne gre le za pozitivne lastnosti prijetnosti, ugodnosti in dopadanja (recimo za lepo, prijetno in harmonično), temveč tudi za učinke strašnega, disharmoničnega in tesnobe, ki navzlic negativni, temačni razsežnosti spodbujajo čute k aktivni odzivnosti.

⁴ R. Ingarden, *Eseji iz estetike*, Ljubljana, 1980.

⁵ R. Ingarden, *Erlebnis, Kunstwerk und Wert*, Tübingen, 1969.

⁶ T. Waliczky, *Manifest der Computerkunst, separat Ars electronica*, Linz, 1989, str. 6,7.

Omenili smo pozitivne in negativne kvalitete pri estetski razsežnosti, in dejansko je estetsko učinkovanje močnejše, če je teh kvalitet več, če so različnih izvorov (torej tvorijo kontraste) in če je med njimi kar se da intenziven odnos sozvočja ali pa tudi kontrapunktov in prekinitev. Posameznikovo receptivno stališče bogati predvsem tisto, čemur bi lahko rekli polnost, zasičenost z aktivnimi, torej ne nevtralnimi estetskimi kvalitetami in njihovo kar se da nenavadno in nepričakovano strukturiranje. Omenili smo že nekaj takih kvalitet (prijetno, lepo, harmonično, strašno, tesnobno), pravcato klasifikacijo teh vrednosti pa je v svojem, že omenjenem delu *Doživljaj*, umetniško delo in vrednost opravi fenomenolog Roman Ingarden. V tej knjigi je estetsko nenevtralne (torej pozitivno in negativno) valentne kvalitete razvrstil v estetsko relevantne momente, ki se členijo na materialne in formalne momente, na variante kvalitet, moduse pojavljanja kvalitet, variantne novosti, naravnosti in resničnosti in na moduse "stvarnosti". Materialni momenti se še nadalje členijo na emocionalne (recimo žalosten, turoben, obupan), intelektualne (proncljiv, moder) in materialne določenosti (tonska polnost, barvitost zvoka), medtem ko je formalne momente razvrščal v čisto predmetne (recimo simetričen, asimetričen, razvlečen) in na tiste, ki so izvedeni glede na opazovalca (prozoren, jasen, zapleten). Ingarden je klasificiral tudi kvaliteto vrednosti (ljubek, grd, mil, močan, zrel, izvrsten) in ob pozitivnih opisal tudi negativne kvalitete, prav tako pa je upošteval tudi vrednostne moduse učinkovanja na sprejemnika (recimo vznemirljiv, blag, ravnodušen).

Gre za momente, ki nas, kadar jih izkusimo, stimulirajo, vznemirjajo in spodbujajo k vrednotenju. Pri tem je pomembno, da se v posameznih umetniških delih istočasno lahko pojavijo različne estetske kvalitete, pa tudi različne estetske vrednosti, ki temeljijo na množtvu estetsko valentnih momentov (kvalitet), skratka tudi estetske vrednosti je treba nujno razlikovati od estetsko vrednih momentov, ki tvorijo njihovo podlago. Seveda je to razlikovanje pri Ingardnu povezano tudi z njegovim razlikovanjem med umetniškim delom kot nevtralno shemo (z mesti nedoločenosti in potencialnimi momenti) in med različnimi estetskimi predmeti kot konkretizacijami, ki lahko nastanejo na podlagi objektivne, sicer večplastne umetniške "strukture".

Estetska vrednost dela je torej bistveno povezana z nastankom estetsko valentnih momentov dela in z odnosi med njimi (pri Ingardnu), prav tako pa jo "dviga" tudi bogastvo plasti ozadja na podlagi Hartmannove teorije o večplastnem ozadju sicer ontično dvodelne umetnine, členjene na realno ospredje in irealno ozadje. Pogled na kvalitete, ki jih upošteva Ingarden, in na strukturiranost globinskega ozadja v Hartmannovi estetiki pa nam pokaže, da je vrsta teh vrednosti povezana z nečim, čemur bi lahko rekli kar skrajno zgoščeno, hipersintetizirano in v pravcati teater intenzivnih odnosov vpeto življenje. Estetsko vredni momenti so običajno tam, kjer gre za izrazit, poudarjen odnos bodisi kot konflikt, kontrast, prekinitev, nepričakovan zaplet, vojna zvezd in dramo posameznikov, ali pa tudi za sozvočje, presenetljiv spoj anorganskih in organskih antagonizmov. Skoraj odveč je omeniti, da so ti momenti konstitutivni za polne, čutno zasičene situacije, ki veliko prej kot h kaki površini težijo h globini, celo recimo kar k metafiziki bivanja.

Ta izraz pa smo tukaj uporabili tudi spričo Ingardna kot ene izmed referenc v tem besedilu, kajti v svojem delu *Književna umetnina* je ta poljski fenomenolog spregovoril o t.i. metafizičnih kvalitetah v naslednjem smislu: "V našem običajnem, k praktičnim, vsakdanjim, 'majhnim' ciljem usmerjanem in na njihovo uresničenje naravnanim

življenju se pojavijo zelo redko situacije, v katerih se razkrijejo te kvalitete. Življenje teče, če smemo tako reči, brez smisla, sivo in brez pomena, četudi se v tem mravljašem življenju uresničujejo še tako velika dela. In potem pride dan kot kakšna milost -, v katerem nastane iz morda neopaznih in neuočljivih, običajno tudi skrivnih vzrokov nek 'dogodek', ki obda nas in naše okolje z neko takšno nepopisno atmosfero."⁷ Poudarek je na dogodku, ob katerem se očitno zdrznemo, saj se nam v njem razkrije svojevrstna skrivnostnost življenja. Te metafizične kvalitete niso nikakršne predmetne lastnosti, temveč lastnosti posebnih situacij in dogodkov, ki nepričakovano pretrsejo in presvetlijo naše vsakdanje prebivanje. Prav umetnost, in sicer velika umetnost, je mesto, kjer se takšne kvalitete razkrivajo, ob globinski metafiziki pa je za estetske kvalitete pomemben tudi **globinski realizem** v smislu Hartmannove estetike. Hartmann je namreč poudaril celo pomen estetike grdega, kajti prav vsebinsko razsežnost umetnosti bogatijo kontrasti, recimo lepo na grdi podlagi. Vrnimo se sedaj k prej zastavljenemu vprašanju o morebitnem sovpadanju estetske vrednosti in umetniško-umetelne virtuočnosti. Odgovor na to vprašanje je, vsaj kar zadeva današnji razvoj t.i. računalniške umetnosti negativen. Dela simulirane površine so navzlic manipulatorski virtuočnosti siromašna v estetskem smislu. Metafizičnost in dramatičnost življenja, tudi njegov kontrastni realizem se "tepejo" s **klonirano monitorsko površino**. Estetsko ni lahkotno umetniško-umetelno, temveč je vrednostna sfera; med obema ni enačaja in v vrsti umetniških del, delanih kot umetelno simulirani liki, lahko opazimo odsotnost številnih estetsko valentnih momentov. Gre za dela površine, ki ne "rastejo" v bližino (kar bi bilo morebiti priložnost za njihovo, po analogiji z estetiko umetniške globine dobljeno intenzivnejšo estetskost), temveč se osredotočajo zgolj na lahkotna površinska razmerja, ob katerih učinkih igrivosti sicer lahko uživamo, toda nismo pretreseni z nikakršno polnostjo; ob njih je torej intenzivnejše stimuliran le del naše čutnosti.

Spoznanje o razhajanju med umetniško-umetelno virtuočnostjo in estetsko vrednostjo pa lahko opremo tudi na že opravljene teoretske analize. Florian Roetzer ugotavlja, da je "digitalni kod indiferenten glede na preko njega kodirane vsebine"⁸, kar pomeni, da so sedanje **trendovske tendence k imaterialnosti, virtualnosti in simulaciji** pravzaprav protiestetske, saj nivelirajo in abstrahirajo v razlikovanem, konkretiziranem in kontrastnem čutnem, privedejo pa tudi do izgube identitete predmeta, njegovih čutnih kontur in avtentičnosti, o čemer je v razpravi **Digitalna metafizika** značilno razmišljal Martin Burckhardt⁹. Avtor tega besedila ugotavlja svojevrstno abstraktnost digitalnega medija, ki napada snovno razvidnost in predmetovo avtoriteto; vse vitalne predmetne lastnosti reducira zgolj na številčno kodo, na nevtralno surovino, ki je podvržena totalni manipulaciji in obdelavi; realnost namreč preide v številčno maso.

S tem kratkim ekskurzom k problematiki digitalizirane abstraktnosti kot aktualne umetniško-umetelne simulirane površine smo pravzaprav dosegli le točko, ki nam lahko kot osenčena podlaga omogoči lažje ugledanje in tudi razumevanje estetskega, njegovega težkega načina, ki ga, razumljivo, zoperstavljamo tistim učinkom ontološke lahkotnosti in virtuočnosti, ki so že od nekdaj zanimali estetiko (še posebno fenomenološko), in s katerimi smo tudi začeli to besedilo.

⁷ R. Ingarden, *Das literarische Kunstwerk*, Tübingen, 1965, str. 311.

⁸ F. Roetzer, *Die Hoffnung auf "aesthetische Erkenntnis"* im aktuellen philosophischen Diskurs, *Kunstforum*, zv. 107, 1990, str. 247.

⁹ M. Burckhardt, *Digitale Metaphysik*, *Merkur* št. 6/1988, str. 528-533.

Smo na koncu? Je krog vpraševanj sklenjen? So tiste lahkotne umetelne oblike, ki jih generira računalnik kot univerzalni stroj postmoderne epohe, dejansko tuje estetskemu izkustvu, se tukaj, namreč na podlagi logike tega stroja dejansko neha estetsko in odpira pot v postestetsko ali celo neestetsko, kar pomeni, da gre za tako rekoč epohalni univerzalni odpor novega slikovnega zoper načela estetskega, ki izhaja prav iz narave računalnika, ki naredi, da je "razlika med računom, pisavo, jezikom, znakom ali sliko samo še vprašanje izpisa, ni pa več ontološke razlike med njimi?"¹⁰

Le zakaj bi zastavljali to vprašanje, če bi vedeli samo za molk kot njegovega edinega spremljevalca?

Pogosta in prastara napaka vseh filozofij je tog, preveč enosmislen in nadzgodovinski pojem realnosti. O tem je, na primer, značilno razmišljal Ernst Bloch v svoji polemiki z Lukacsem o ekspresionizmu v spisu **Razprave o ekspresionizmu** (1938). V njem je za Lukacsevimi pogledi odkrival Hegla in njegovo pojmovanje dejanskosti kot neprekinjene, sklenjene totalitete¹¹. Ta polemika nam pokaže, da lahko v filozofiji tudi zelo relativiramo samo oddaljevanje od realnosti, ki je usodno odvisno od tega, ali imamo realno zgolj za fetišizirano in idealizirano spontano, naravno, vnanje, torej za nekakšno projekcijo trdne točke, glede na katero merimo "rahle moduse" dejanskosti. Za ta krog razmišljanj so relevantni tudi dosežki sodobnejše in sodobne fizike, matematike, astronomije, kemije in (mikro)biologije, ki na novo oblikujejo tisto, čemur bi lahko rekli "slika sveta", se ukvarjajo s problematiko prostora in časa, energije in razvoja, umetelne inteligence in umetelnega življenja. Ena tradicija vpraševanj, ki izhaja iz te nove situacije, vodi iz Hofstadterjeve knjige **Goedel, Escher, Bach**, druga pa iz Mandelbrotove **Fraktalne geometrije narave**. Za naš krog razmišljanj, ki zadevajo računalniško simulacijo (slednja pomeni strojno zatiranje tistega, česar ni, in generiranje oblik na podlagi ukazov in algoritmov), pa je še posebno pomenljiva izjava matematika Reneja Thoma "glas realnega se sliši šele v čutu simbola" in Petra Weibla interpretacija te misli, češ da računalnik omogoča "iznajdbo novega ozemlja, iznajdbo realnega s pomočjo deteritorializirane tehnologije...Računalnik kot simptom elektronske kulture je indikator in kaže, da koda narave in naravnega ozemlja ni identična s kodo univerzuma, s kodo človeka."¹²

To dejstvo govori za razširjeni pojem realnega, za svetove onstran naravnega, vsakdanjega, samoumevnega teritorija. Realno se s pomočjo računalniških tehnologij pojavlja kot vsota različnih umetelnih modusov realnosti. Za nas pa je tukaj relevantno vprašanje, ali so ti, z zunajozemeljsko simulacijsko tehnologijo generirani svetovi tudi lepi ali kar estetski? Je lahko estetsko nekaj, kar ni vezano na polnost predmeta, kar uhaja ozemljenju, "teži" polnega čutnega izkustva? Ali obstaja estetsko le na ravni logike nevernega Tomaža kot nekoga, ki verjame le v tisto, kar je čutno gotovo, kar intenzivno in prepričljivo stimulira čute, ali pa lahko govorimo o nekem subtilnejšem, čutno evidenco presegajočem pojmu estetskega?

V tem besedilu naj opozorim le na tisto razsežnost neke, recimo kar nove estetike, ki je izrazit proizvod računalniške kombinatorike in izhaja iz Mandelbrotove **fraktalne geometrije narave**, ki smo jo v tej knjigi že natančneje omenjali. Benoit Mandelbrot je namreč leta 1980. odkril sedaj po njem imenovano množico, ki temelji na

¹⁰ F. Roetzer, isto delo, str. 246.

¹¹ Primerjaj Die Expressionismusdebatte, ur.H.-J.Schmitt, Frankfurt na Maini, 1973, str. 186.

¹² Philosophien der neuen Technologie, ur.Ars electronica, Berlin, 1989, str. 111.

samopodobnosti vseh elementov, ki odkrivajo pri pomanjšavah ali povečavah vedno enako izhodiščno strukturo. Gre za logiko matematičnega izraza $X_{n+1} = X_n^2 + C$ (pri tem je X kompleksno število), ki jo lahko prikažemo z računalniško grafiko v izredno lepih, skrajno kompleksnih oblikah, ki jih sicer brez računalnika sploh ni mogoče tako celovito in intenzivno predstaviti. Impresivna vizualizacija Mandelbrotove množice, členjena v fraktalnih oblikah (velik del računalniške grafike se danes oblikuje prav s fraktali, začetnika te smeri pa sta H.O.Peitgen in P.H.Richter z razstavo Meje kaosa iz leta 1984.), je torej mogoča izključno z računalniško obdelavo, ki temelji na jeziku algoritmov in ukazov.

Pri fraktalih gre sicer za raziskave struktur, ki se kažejo v oblakih, krošnjah dreves, tektonskih prelomih, silhuetah gorskih verig in razčlenosti morske obale, in algoritemski jezik, ki izreka logiko samopodobnosti v teh strukturah, nam potem preko računalnika "vrne" na zaslon čudovite, barvno impresivne oblike. Seveda pa gre pri tem za drugačen pojem estetskega, ki ni vezan na tisto polno in dramatično stimulacijo čutov, ob kateri se je oblikovala fenomenološka estetika. Lepota fraktalov je lepota daljnih in globinskih, kar se da kompleksnih algoritemskih struktur. Bog estetskega, ki se zmagoslavno išče le v težki, razvidni čutnosti nevernih Tomažev, ni njen Bog. Tudi tista, recimo kar konservativna estetska zaznava, ki triumfira (tu upoštevam kontekst Sloterdijkovega dela **Kopernikanska mobilizacija in ptolemejska razorožitev**) v pristajanju na resnico in lepoto sončnega zahoda navkljub vedenju, da Sonce ne zahaja, temveč gre le za kroženje Zemlje, je skeptična pri tem, recimo razširjenem, deteritorializiranem in, če hočete, nadzemeljskem pojmu estetskega.

Vebrov internalizem in eksternalizem

MATEVŽ RUDL

Osrednja naloga filozofa psihologije je opredelitev duševnosti nasploh in posamičnih duševnih stanj posebej. Z ozirom na to splošno nalogo med filozofi še vlada soglasje (vsaj jaz še nisem slišal za koga, ki bi ljudem odrekal duševnost v najsplošnejšem in v tem smislu seveda povsem neopredeljenem, intuitivnem oziru). Do nasprotovanj pa prihaja ob vseh poskusih natančnejšega opredeljevanja duševnosti. V moderni kognitivni psihologiji (ali kognitivni filozofiji) sta se tako ob posamičnih vprašanjih izoblikovala dva nasprotujoča si tabora. Enega izmed problemskih sklopov predstavlja odnos med duševnim in materialno-fizikalnim: nekateri filozofi so mnenja, da lahko duševno opisujejo neodvisno od fiziološke podlage, v kateri se duševno realizira, medtem ko drugi zagovarjajo stališče, da je duševno zakonito povezano z materialno-fiziološko podlago. Ali pa vprašanje načina obstoja podob (predstav): so podobe analogne narave, ali pa jih lahko razumemo le na diskurzivni način kot sosledje različnih podob (katerih rezultat je "dana" podoba)? Nadalje, ali lahko posamična prepričanja razumemo neodvisno od ostalih prepričanj in kot takšna kot vzroke za neko določeno obliko vedenja, ali pa lahko takšno prepričanje definiramo le znotraj nekega sklopa prepričanj, potreb prepričanca in okolja, v katerem uresničuje prepričanec svoje potrebe? V tem primeru posamično prepričanje tudi ne more biti neposreden vzrok za določeno vedenje, saj je strategija pojasnjevanja tako prepričanja kot vedenja logično-holistična. In slednjič, ali lahko o duševnih stanjih govorimo le na osnovi danosti znotraj meja organizma, ali pa moramo za razumevaje duševnosti in individuacijo (definiranje) posameznih duševnih stanj upoštevati tudi okolico organizma, tj. stvari, ki jih ali bi jih naj duševna stanja predstavljala. Zadnje nasprotje nekateri opredeljujejo kot nasprotje med internalizmom in eksternalizmom. V pričujočem spisu si bomo ogledali, kako naj razumemo in koliko sploh lahko uporabljamo konceptualno shemo internalizma in eksternalizma v dveh delih slovenskega filozofa Franceta Vebra: v Očrtu psihologije iz leta 1924 in v Vprašanju stvarnosti iz leta 1939.

Izhajal bom iz opredelitve, da je razlikovanje med internalizmom in eksternalizmom le metodološke narave in da ni neposredno povezano z ontološkim statusom duševnega. Se pravi, da lahko o razliki med internalizmom in eksternalizmom govorimo neodvisno od, denimo, materialističnega ali idealističnega pojmovanja duševnosti. Kot ilustracijo in delno potrditev moje trditve naj navedem Fodorjev "metodološki solipsizem". Brez dvoma lahko zagovarjamo stališče, da je Fodor v svojem osrednjem članku "Metodološki solipsizem" (v *Representations*, 1981) prav toliko materialist kot

komputacionist. Torej ni idealist, čeprav poskuša pojasniti "samó" delovanje duševnosti v njenih lastnih okvirih. Njegov solipsizem ni idealistično-ontološke, ampak - kot pravi že sam - metodološke narave.

Povsem jasna pa postane trditev, da gre zgolj za metodološko razliko, če si pogledamo edini kriterij, po katerem se bomo o razliki sploh lahko odločali: to je vprašanje, ali lahko določeno duševno stanje definiramo samo na temelju danosti znotraj meja organizma, ali pa moramo upoštevati tudi takšno ali drugačno okolico organizma oziroma same duševnosti. Vidimo, da ta kriterij ne zahteva pojasnitve ontološkega statusa, ne duševnega, niti okolice: dopušča tako materialističen internalizem kot denimo platonističen eksternalizem.

Kako je z internalizmom in eksternalizmom pri Francetu Vebru? Potrč (1987) zagovarja tezo, da se je "od bolj internalističnega stališča svojega učitelja Meinonga prebiral k lastni, tipično eksternalistični filozofski poziciji" (str. 120). Jaz bom poskušal pokazati, da je Veber z metodološkega vidika tako v Očrtu psihologije kakor v Vprašanju stvarnosti "bolj internalist", čeprav internalizma ne v prvem ne v drugem delu ne izpelje dosledno. Prav tako bom pokazal, da gre v Vprašanju stvarnosti vendarle za neko spremembo, čeprav le spremembo v okvirih "internalistične metode". Premik napravi od analitično-deskriptivne metode k bolj kantovski poziciji premisleka o pogojih možnosti izkustva ali z Vebrovim izrazom k "neposredni notranji poti do stvarnega" (VS 6).

Pa si oglejmo najprej Očrt psihologije. Potrč vidi argumente za internalizem v Vebrovem izhodiščnem definiranju predmeta psihologije v razliki od predmeta naravoslovnih znanosti.

Prvo razliko med fizikalnimi in duševnimi pojavi imenuje Veber razliko v danosti (OP 6). Gre za ugotovitev, da lahko vse fizikalne pojave spoznavamo le posredno, tj. preko našega doživljanja, medtem ko so duševni pojavi dani neposredno. Fizikalni pojavi so kot objekti doživljanja nekaj drugega kot doživljanje samo, medtem ko pri duševnih pojavih doživljanje in objekt doživljanja sovpadata.

Drugo razliko med obema vrstama pojavov Veber imenuje razliko v dojetnosti (OP 7). Utemeljitev za to razlikovanje Veber vidi v tem, da lahko fizikalne pojave istočasno opazuje poljubno mnogo oseb, medtem ko je duševni pojav dostopen sam zavesti doživljajočega posameznika.

Iz druge razlike Veber izpelje tretjo, ki jo imenuje razlika v realnosti. Vebrova argumentacija je povsem Descartova: lahko imamo napačne predstave o fizikalnih pojavih in lahko si predstavljamo tudi takšne, ki jih sploh ni. Ni pa možno, da bi duševnih pojavov, ki jih doživljamo, ne bilo. Zato so slednji nedvoumno realni, medtem ko lahko fizikalnim pojavom pripišemo le večjo ali manjšo stopnjo verjetnosti, da realno bivajo (OP 8).

Četrtyč gre za razliko v lastnostih: fizikalni pojavi so prostorne, duševni neprostorne narave (OP 10).

Peto in poslednjo razliko Veber imenuje razliko v naperjenosti: duševni pojavi nam kažejo nekaj, kar oni sami niso. Obratno pa fizikalni pojavi nič ne kažejo, so nenaperjeni (OP 12).

Navkljub "kartezijanski podobi" (Potrč) opredeljevanja predmeta psihologije po mojem mnenju teh pet razlik še ne zadošča za dokončno označitev Vebra kot internalističnega filozofa psihologije. Poglavitni razlog za to trditev vidim v tem, ker

Veber na tem mestu še ne uporablja svoje "metode psihologije". Resda gre poleg ontoloških določb tudi za spoznavno-teoretske in v tem smislu za metodološke; vendar lahko tudi spoznavno-teoretske določbe pojmujeemo le kot propedeutične, ker Veber na tem mestu ne uporablja pojmov na enak način kot pozneje. Poglejmo si, kako v tretji razliki govori o fizikalnih pojavih, ki si jih predstavljamo: zdi se, kot da predstave o fizikalnih pojavih individuiramo glede na eksistenco ali neeksistenco fizikalnih pojavov, saj fizikalni pojavi ali obstajajo ali ne. Nasprotno pa nas pozneje dejanska eksistenca predmetov predstave ne bo zanimala.

Za propedeutične opredelitve gre v tem smislu, da jih resda lahko beremo internalistično, in na ta način jih tudi Veber uporabi. Lahko pa jih postavimo tudi v eksternalističen kontekst in tako dobimo eksternalistično psihologijo. Svojo trditev bom poskusil v grobih črtah argumentirati z eksternalistično izpeljavo prve razlike med fizikalnimi in duševnimi pojavi. Argument bi lahko potekal takole: res je v procesu spoznavanja duševnost primarna, toda psihologi moramo nujno upoštevati predmet in okolico nasploh, če hočemo na zadovoljiv način pojasniti neko duševno stanje. Ena možnih razlag je vzročna, ki duševna stanja individuira na temelju vzročne povezave med predmetom (denimo) predstave in predstavo samo. Pogosto pa se duševna stanja individuirajo tudi pod vidikom zahteve po uspešnosti organizma v nekem okolju. Pri tem se uporabljajo najrazličnejši razvojni, darwinistično obarvani argumenti: ker organizem živi v takšnem in takšnem okolju, ima takšno in takšno predstavo tega okolja. (Zanimivo pa je, da lahko darwinistične argumente uporabljajo tudi internalisti, s tem da duševnim stanjem primaknejo teleološko naravo: smoter duševnih stanj je, da organizem preživi v nekem okolju. Pod vidikom smotrnosti pa o predmetu duševnega stanja ni treba več govoriti. Težava tega stališča je, da mora vsa duševna stanja pojmovati kot resnična.)

Dejanski korak v psihološki internalizem lahko zato pričakujemo šele pri Vebrovi označitvi metode psihologije. Menim, da sta za Vebrov internalizem odločilna dva momenta: samoopazovanje in opis kot osrednji orodji njegove metode. Samoopazovanje utemlji na primarnosti duševnega (OP 21), medtem ko opis zagovarja s stališčem, da je "neštetokrat s točnim opisom pojava podana tudi že njegova razlaga" (OP 23). Veber razume razlago kot navajanje vzrokov nekega pojava, kar se lahko doseže s poskusno ali eksperimentalno metodo (OP 20). Zelo pomembno za razumevanje Vebrovih poznejših težav je vedeti prav to, da je nek pojav razložen, če poznamo njegove vzroke. Z opisom doživetja so torej podani že tudi vzroki tega doživetja.

Oglejmo si sedaj na kratko predstavljanje, ki je v strukturi duševnega temeljno. (Veber loči med umskimi in nagonskimi doživljaji. Umske nadalje deli na predstave in misli, nagonске pa na čustva in stremljenja. Vsako stremljenje potrebuje kot svojo psihološko podlago čustva, ta misli in misli predstave. V psihološkem smislu so torej pri Vebrovi umski doživljaji bolj temeljni kot nagonski.)

V skladu s svojim izhodiščem samoopazovanja Veber ne postavi "prave" definicije opazovanja, ampak nas opozori na naše lastno doživetje opazovanja. Takole pravi: "*Ko vidiš mizo, doživiš predstavo mize*" (OP 29). Poudarek je vsekakor na doživljanju. Vendar se moramo že tukaj vprašati, kako naj razumemo samostalnik "miza" v časovnem odvisniku - v fenomenološkem smislu ali kot dejanski objekt? Če gre za fenomenološki smisel, potem je povezovanje "videnja" mize s "predstavo" mize neinformativno. V kolikor pa nam gre pri "videnju" mize za dejansko mizo, nismo dosledni v izpeljavi načela samoopazovanja, ker moramo upoštevati še fizikalne pojave

v razlagi naših duševnih stanj. Pustimo zagato zaenkrat nerazrešeno in jo imenujmo vprašanje, kako lahko na temelju lastnih doživetij govorimo tudi o zunanjem svetu. Kajti v tem stavku nas zanima prav to, kako naj s svojim doživetjem povemo še nekaj več, kot doživetje samo neposredno je.

V vsaki predstavi Veber loči med njeno vsebinsko in idejno platjo. V definiranju vsebine se nam lahko zazdi, da bomo dobili odgovor na zgoraj zastavljeno vprašanje. Veber namreč pravi, da "kakor ima vsako predstavljanje po lastni naravi še nekaj drugačnega, nego je samo, npr. kak fizičen pojav za svoj objekt ali predmet, tako se vsako predstavljanje, ki ima za svoj objekt pojav A, *tudi samo*, tj. po lastni psihični naravi razlikuje od onega predstavljanja, ki ima za svoj objekt drug pojav B, različen od pojava A." (OP 31) Zdi se, da moramo upoštevati realno obstoječe objekte predstav, kadar predstave individualiramo v vsebinskem smislu. To prepričanje se lahko utrdi še z Vebrovo obravnavo občutkov, ki so "*vsebinsko najnižjeredne predstave, /ki/ (...) kažejo ali predočujejo samo realne pojave najnižjega reda.*" (OP 41)

Vendar Veber ne govori zgolj o predmetih ali objektih občutkov, ki nam posredujejo "posamične barve, glasove, trdote, prostorne točke", ampak tudi o predmetih, ki so zgrajeni iz pravkar omenjenih; tu misli na "pojave kakor prostorno premikanje, prostoren stik, mizo" ter tudi na izjemno kompleksne in abstraktne predmete "kakor melodijo, razliko ali podobnost, geometrijski lik, število" (OP 39). Zdi se, kot da bi lahko na tem mestu Vebera brali eksternalistično: na eni strani imamo predmetne razlike, na drugi pa psihološke. Če bi to bilo res, potem bi Veber bil empiristično-platonističen eksternalist.

V tem prepričanju nas lahko še utrdi Vebrovo opisovanje predstavljanja kot trpnega doživljanja, v katerem "si napram predmetu // svojega doživljanja samo v *trpnem* ali *pasivnem* stanju" (OP 30). Resda gre tukaj po eni strani za razlikovanje napram mišljenju, ki je aktivne narave. Z ozirom na to razliko bi opredelitev predstavljanja kot trpnega lahko razumeli internalistično. Toda pogledjmo, o čem Veber na tem mestu neposredno govori: o predmetu, doživljanju, trpnem stanju in odnosu (pravi: si napram). Ta citat se lahko neodvisno od celote Očrta psihologije - in tukaj ne mislim na relacijo do mišljenja, ampak na deskriptivno analitično metodo, ki jo bomo podrobneje še srečali - razume samo tako, da je tisti, ki doživlja, na nek način objekt predmeta. To pa pomeni, da o trpnosti predstave ne moremo govoriti brez objekta predstave. Torej domnevno eksternalizem.

Za konec tega "eksternalističnega diskurza" naj navedem še citat iz poglavja o mišljenju: "Na vnanjem zaznavanju moramo torej razlikovati troje: a) zaznavanje samo kot (...) samomisel; b) pristno predstavo /o pristnosti in nepristnosti bom še govoril/ vnanjega pojava (...) in c) vnanji pojav (...). Ni vnanjega zaznavanja, ki bi bilo brez katerega teh treh elementov; k njim pa se pridruži še bivanje ali eksistenca objekta samega." (OP 66) Sedaj ni dvoma: objekt biva in če hočemo govoriti o vnanjem zaznavanju, moramo to dejstvo tudi upoštevati.

Toda pogledjmo si sedaj poglobljeno značilnost deskriptivno-analitične metode. Njena izhodiščna opredelitev je, da gre za samoopazujoče opisovanje. K opisovanju pa se pridruži še brezčasno opisovanje psiholoških danosti. Pri opisovanju torej ne gre zgolj za opisovanje trenutno doživetega, ampak skozi ta opis spoznamo tudi brezčasne resnice. Takšna logično-brezčasna resnica je, da mora vsaka predstava imeti svoj predmet. Zato moramo tako tudi razumeti Vebrovo trditev, da je doživljanje nasploh (predstava, misel, čustvo, stremljenje) enostransko odvisno od svojega predmeta, kar pomeni, da si lahko

zamislimo predmet brez doživljanja (očitek Vebru se ne tem mestu lahko glasi, da to potem ni več samoopazovanje), ne moremo si pa zamisliti doživljanja brez predmeta. Vendar je ta odvisnost doživljanja od predmeta zgolj logične narave, česar pa ne moremo podrobneje utemeljevati, ker gre za uvid. V logičnem uvidu pa se seveda ne sprašujemo, ali predmet tudi dejansko biva: "Razmerje med doživljanjem in njegovim 'predmetom' je enostransko in logično, ker je samo doživljanje brezčasno odvisno od predmeta, ne pa narobe, in ker je ta odvisnost doživljanja od predmeta popolnoma nezavisna od vprašanja, ali slednji tudi biva ali ne." (OP 162)

Kaj pa z eksistenco, o kateri je Veber še pravkar zatrjeval, da se mora "pridružiti objektu samemu"? Zaenkrat pustimo ta problem še nerešen in sprejmemo navedene Vebrove trditve. Vidimo, da je z logično pojasnitvijo doživljanje razloženo. Toda spomnimo se, da je za Vebra nek pojav razložen, če navedemo njegov vzrok. V primeru doživljanja je to sicer odvisno od predmeta, toda tega ne moremo razumeti kot realno obstoječi vzrok, saj je razlaga logična. To dejstvo se hitro izkaže kot problem. Deskriptivno-analitična metoda je ne samo internalistična - kar ni a priori negativno - ampak se z njo izgubi tudi stvarnost sama.

Poglejmo si težavo na našem izhodiščnem problemu: na vprašanju "mize" v "videnju mize". S stališča deskriptivno-analitične metode je "miza" predmet, katerega eksistenca ali neeksistenca nas ne zanima. Toda s tem se povrne vprašanje informativnosti stavka, ki sem ga zgoraj navedel. Na svoj način se je tega zavedal tudi Veber.

Gre za vprašanje, na kakšen način se lahko psiholog izreka o neduševnem, oziroma kako naj vzpostavi most med duševnih in neduševnim. Drugače rečeno, gre za vprašanje, kako naj in lahko individualističen, samoopazujoči opisovalec govori o objektivnosti. Ali z Vebrovo terminologijo: ali lahko sploh govorimo o stvarnosti?

Jasno je že oblikova slutnja, da se tukaj skrivajo razlog in korenine dela, ki ga je Veber naslovil "Vprašanje stvarnosti". Toda oglejmo si najprej, kakšne odgovore nudi v Očrtu psihologije.

Po mojem mnenju zavzema osrednje mesto v poskusu reševanja te naloge druga stran predstav oziroma doživljanja nasploh: to je način predstavljanja (doživljanja). Z načinom predstavljanja povemo, kako si nekaj - neko vsebino - predstavljamo. Individuacija predstav torej ni vsebinska, ampak jo opravimo tako, da upoštevamo nekaj "na vsebini". V grobem sta možna dva načina: pristno in nepristno predstavljanje (doživljanje). Definicija pristnega predstavljanja se glasi takole: "Kadar si katerekoli pojave predstavljamo na pristen način, se nam zde // ti pojavi hkrati *resnični* ali *faktični*" (OP 34). Veber pristnost predstavljanja po eni strani določa z resničnostjo predstav, kar bi lahko sodoben analitičen filozof takoj povezal z dejanskim obstojem predmetov teh predstav (povsem natančno rečeno Veber uporablja "resničnost" kot sinonim za "faktičnost" predmeta samega). Toda pristnost ni določena samo s "faktičnostjo" in "resničnostjo", ampak še z nečim: pri pristnih predstavah se nam zgolj "dozdeva", da predstavam vzporedni predmeti tudi dejansko bivajo.

Zato tudi s stališča pristnega predstavljanja ohranimo internalistično sliko duševnosti. To je še toliko lažje pri nepristnem predstavljanju.

Nepristne so tiste predstave, pri katerih se nam zdi, da njihovi predmeti ne bivajo. Pri tem moramo ločiti dve možnosti: prvič, ko se ob nepristnem predstavljanju še spominjamo, da smo si ta isti predmet nekoč pristno predstavljali in zato vemo - se nam zdi - da je predmet faktičen; drugič pa gre za možnost, da si predstavljamo nekaj, česar si

načelno ne moremo pristno predstavljati. V tem primeru govorimo o fantazijskih tvorbah (takšna je npr. Martin Krpan).

Vendar Veber ne more vztrajati na dosledno internalističnem stališču. Menim, da se to pokaže že pri individuiranju duševnih stanj z ozirom na funkcijo njihove lastne vsebine. V tem primeru govorimo o natančnem ali adekvatnem ter nenatančnem ali inadekvatnem predstavljanju: "Predstave /so/ napram *svojim* neposrednim objektom natančne ali adekvatne in postanejo nenatančne ali inadekvatne samo napram *svojim* /?/ posrednim objektom, tj. samo tedaj in toliko, kadar in kolikor jih uporabljamo za predstavljanje drugačnih pojavov in kadar jim v tem smislu dajemo drugo funkcijo, kakor jo imajo že same po sebi" (OP 45). Veber sicer dosledno s svojo teorijo govori o predstavah in "njihovih neposrednih objektih", vendar s stališča samoopazujočega posameznika ni razumljivo, kako lahko neki svoji predstavi - npr. mize - pripiše nek drug objekt - npr. stol - če pa sta predstava in objekt (predmet) brezčasno - torej nujno - povezana.

Da je zgolj logična pojasnitev funkcijsko-vsebinske razlike med posamičnimi predstavami nekako premalo, se očitno pokaže v razlikovanju med zaznavnim in halucinatoričnim predstavljanjem. V obeh primerih gre za pristno predstavljanje, kar pomeni, da se nam tako pri zaznavanju kot pri haluciniranju predmeti predstavljanja zdijo resnični. Toda tokrat mora Veber spremeniti pomen pojma "resničnosti": resnično sedaj pomeni dejansko bivajoče: "Zaznavne smo imenovali one predstave, ki nam načelno kažejo samo take objekte, ki tudi sami v istini *so*; zato mora tudi pristnost zaznavnih predstav končno izvirati prav iz istinitosti njihovih objektov. Halucinatorične predstave pa smo imenovali one, ki kažejo tudi na pristen način objekte, katerih v istini *ni*; torej pa tudi pristnost takih predstav že načelno ne izvira iz istinitosti njihovih *drugotnih* činiteljev (...). Vsi taki in podobni činitelji pa gredo samo na račun *biološke* /!/
in *psihološke* posebnosti pristojnega subjekta samega in nimajo nič opraviti s predmeti po njih povzročenega pristnega predstavljanja. (...) /Zatorej *so*/ zaznavne predstave take pristne predstave pojavov, kojih pristnost izvira iz istinitosti teh pojavov; zato nastopanja takih predstav že načelno ne moremo razlagati *edino* /!/
s pomočjo bioloških in psiholoških posebnosti subjekta samega." (OP 46-47)

Zaradi pomembnosti je citat nekoliko obsežnejši. V kolikor beremo samo te trditve, je opredelitev razlike med zaznavanjem in haluciniranjem nedvomno eksternalistična. Toda Veber še poslednjič reši internalizem deskriptivno-analitične metode tako, da to ugotovitev označi kot "le čisto *idejo* spoznavanja" (OP 65), kot normo, po kateri se morajo ravnati vse znanosti: "Mi pravzaprav vprašamo, kako bi *morala* biti misel /predstava/, ki bi jo *morali* imenovati ali 'spoznavanje' /'zaznavanje'/ ali 'zmoto' /'halucinacija'/." (OP 64) Psihologija zopet poda samo logično definicijo zaznavanja in haluciniranja, zato je konkretno opredeljevanje za eno ali drugo ne zanima. Psihologa zanima samo to, da je zaznavna tista predstava, katere objekt dejansko - resnično - biva.

Lahko zaključimo: navkljub možnim eksternalističnim interpretacijam posamičnih mest Očrta psihologije se Veber konec koncev zmeraj opredeli za internalizem - nazadnje z umikom v splošnost in normativizem. Vsekakor pa je treba poudariti, da je s tem Očrt psihologije zaokrožena celota.

Zaokroženost pa še ne pomeni, da je Veber razrešil vsa nasprotja svojih postulatov. Najgloblje nasprotje se po mojem mnenju skriva prav v normativnem razlikovanju med zaznavanjem (spoznavanjem) in haluciniranjem (zmoto). Veber namreč od znanosti

zahteva nekaj, kar sam ne more nuditi - pa čeprav ji postavlja najsplošnejše okvire delovanja. Od znanosti zahteva objektivnost, torej ugotavljanje dejanskega obstoja predmetov, ne more pa povedati, kako lahko s psihološkega vidika - ki so mu podvrženi tudi sami znanstveniki - o dejanskem obstoju predmetov sploh govorimo.

Način predstavljanja (doživljanja), s katerim se poskuša postaviti most med predstavo (doživljanjem) in njenim predmetom, nima nikakršne vsebine in je povsem subjektivne narave. Sam način nam zato o svetu ničesar na pove.

O zvezi med vsebino predstave (doživljanja) in njenim predmetom pa lahko govorimo samo z logičnega (brezčasnega) vidika.

Torej o stvarnosti načeloma ne moremo ničesar ne izreči ne kakorkoli drugače seči vanjo. Prav to pa je Vebra vodilo k premisleku o tem, kako vendarle lahko govorimo o stvarnosti. To pa je tudi osrednja tema Vprašanja stvarnosti, katerega osrednja naloga je, "nudit po možnosti *celotno preiskavo edine neposredne notranje poti do stvarnega*". (VS 5-6)

Vebrovo izhodišče je ponovno doživljanje, in sicer (pravo) opazovanje, ki ga definira takole: "Ena osnovnih potez slehernega pravega opazovanja je vsekakor v *pravobitnosti* ali *stvarnosti* tega, kar opazujemo." (VS 10)

Ker nas v tem spisu zanima vprašanje internalistične in eksternalistične individuacije duševnih stanj, se moramo vprašati, kako je s tem v pravkar zapisanih citatih. Prvi citat je nedvoumen: gre za "notranjo pot", s tega stališča pa tudi internalistično individuacijo. V drugem citatu položaj ni tako jasen, ker ne vemo, kako lahko opredelimo stvarnost oziroma pravobitnost. Zato si pogledjmo še to: "Pravobitnost, stvarnost se pokaže tako že s samih psiholoških vidikov kot posebna *nepsihološka* značilnost, za katero pa bi brez 'opazovanja' bili in ostali še naprej slepi." (VS 11) Torej je raziskovanje tudi v Vprašanju stvarnosti internalistično, saj o stvarnosti govorimo s "samih psiholoških vidikov". Na tej točki med Očrtom psihologije in Vprašanjem stvarnosti ni razlike. Kaj pa vendarle je tisto, kar obe deli razlikuje? Za odgovor na to vprašanje si moramo nekoliko podrobneje ogledati samo Vprašanje stvarnosti in Vebrovo opredeljevanje pravega opazovanja.

Vsako pravo opazovanje - ali kot se Veber še drugače izrazi: pravo čutenje - ima dve komponenti: prva je pristojna za "stvarno plat" doživljanja, druga pa za njegovo "fenomenalno plat". Če o stvarnem in fenomenalnem opazovanju govorimo ločeno, brez vzajemne povezanosti, potem je za stvarnost pristojno zadevanje, za fenomene pa predočevanje. Osnovna opredelitev zadevanja je, da stvarnosti pripišemo bivanje, bit. Pri predočevanju pa gre za podobe v najsplošnejšem smislu: vidne (miza, barva itd.), slušne (glasovi) itd. Toda pravega čutenja si ne moremo zamisliti tako, da bi zadevanje ali predočevanje nastopala samostojno, ampak predočevanje ponazoruje stvarnost, zadevanje pa postvarjuje fenomene. "Tudi tedaj in vprav tedaj, ko res *čutimo*, obenem - *postvarujemo* in *ponazorujemo*. Ko čutimo, verujemo v pravo *bit* tega, kar čutimo; in ko čutimo, se nam ta bit prikazuje še v luči posebnega 'čutnega' *videza*." (VS 81) Poznamo pa različne stopnje ponazorovanja in postvarjevanja. Kadar tipamo, je postvarjevanje največje in stvarnosti v največji meri pripišemo bivanje; zato pa je v tem primeru ponazorovanje najmanjše. Obratno je, kadar gledamo: v tem primeru je stopnja ponazorovanja največja, postvarjevanja pa najmanjša. Med postvarjevanjem in ponazorovanjem obstaja zvezni prehod (VS 308).

Pripisovanje biti posamičnim stvarnostim pa ni edina funkcija čutenja, skozi katero se kaže postvarjevanje. Druga temeljna lastnost postvarjevanja je v časovno-prostorski

lokalizaciji stvarnosti, ki jo jezikovno izražamo s časovnimi in prostorskimi adverbji "sedaj", "tukaj", "tam" itd. (VS 90-91)

Enega izmed mostov do stvarnosti, tiste "notranje poti do stvarnega" predstavlja torej možnost pripisovanja časovne in prostorske točke. V nasprotju z Očrtom psihologije, kjer se je pot do stvarnega poskušala utreti s povsem brez vsebinskim načinom predstavljanja, se to sedaj doseže z neko vsebinsko - čeprav zelo splošno, pa vendar vsebinsko - opredelitvijo.

S tem je dana najsplošnejša možnost internalistične individuacije: ločimo lahko med "tukaj" in "ne-tukaj" čutenja.

Niso pa to edine poti individuiranja zadevanja. Na kratko bom navedel še nekatere ostale moduse zadevanja. Veber loči med zadevanjem naše in tuje stvarnosti (organsko oziroma periferno čutenje) (VS 139), med zadevanjem živega in neživega (živo oziroma slepo zadevanje) (VS 144), med projektivnim (vnanjim) in rejektivnim (notranjim) zadevanjem (VS 148) ter med statičnim in dinamičnim zadevanjem (VS 151).

Govori pa tudi o stvarnih (VS 376) oziroma zadevalnih kategorijah (VS 377). Vse nastopajo v nasprotnih parih, izmed katerih so trije osnovni. Ti so: "statičnost - dinamičnost", "izvršilnost - usmerjevalnost", "nesamobitnost - samobitnost" (VS 381).

Z oziroma na vse te kategorialne pare lahko doživljanje oziroma opazovanje individuiramo. Individuacija pa je internalistična, saj mi sami doživimo neko stvarnost kot npr. statično.

Čutenja pa ne individuiramo le z zadevalnimi kategorijami, ampak tudi s pomočjo ponazorovanja zadevanja. V tem primeru gre za natančnejše opredeljevanje tistega, kar smo zadeli. "Ko bi npr. ob skalo res samo 'zadeli' in bi pri tem ne doživeli nobenih posebnih 'čutnih vsebin' (nobene 'barve', 'temperature', tudi nobene 'trdnosti' itd.), bi sicer tudi ne dvomili o dejanski stvarnosti 'nečesa' pred seboj, ali za to stvarnost bi ne imeli prav nobenega posebnega in to prav nazornega pripomočka. (VS 101) Takšen nazoren pripomoček je npr. podoba skale - ki jo lahko imenujemo "skala" - ali pa podoba npr. drevesa - ki jo zopet imenujemo "drevo". Sama podoba skale - in s tem ime, ki ga povezujemo s to podobo - torej še ne kaže na stvarnost samo. To dosežemo šele z označitvijo tega nečesa - ki mu pripada ta podoba - kot npr. statičnega.

Po mojem mnenju lahko odnos med zadevanjem in predočevanjem razumemo tako, kot razume Chisholm odnos med demonstrativnim smislom in lastnostjo tiste stvari, ki jo z nekim demonstrativom ali lastnim imenom izberemo. Demonstrativni smisel Chisholm definira zelo široko kot vse tiste odnose, s katerimi nedvoumno izberem nek predmet izmed ostalih predmetov. Ta odnos pa pojmem kot svojo lastnost. Demonstrativni smisel je torej "relacijska lastnost, ki si jo pripisuje uporabnik imena" ali demonstrativa (PI 259). Tako nedvoumno izbranemu predmetu pa potem pripišem neko lastnost. Zato tudi pravi, "da najbolj bistven smisel prepričanja ne vključuje odnosa med prepričanjem in *propozicijo*, temveč med prepričancem in *lastnostjo*." (PI 247) Gramatični subjekt *propozicije* moramo namreč razumeti kot tisto lastnost prepričanca, s katero nedvoumno določimo nek predmet kot tisti, ki mu pripisujemo neko lastnost.

Prav to napravi tudi Veber. Seveda obstaja med obema tudi razlika, vendar ne bistvena. Tako Chisholm dopušča katerekoli relacije, ki si jih pripišemo kot lastnosti in tako uporabimo kot demonstrativni smisel. Poglejmo si primer za ponazoritev. Denimo, da sem prepričan, da je miza zelena. "Bistveni smisel prepričanja" je torej med menoj in "zelenostjo". Jaz sam pa sem v tem primeru določen z demonstrativnim smislom kot

svojo lastnostjo, ki se "tiče odnosa ali odnosov, s pomočjo katerih potem izberem predmet" (PI 259). Takšen demonstrativen smisel lastnega imena "miza" je lahko npr. "stvar, ki je dva metra pred menoj", pri čemer sebi pripisujem lastnost te relacije. Zaradi poljubnosti izbire teh relacij so te lahko poljubno konkretne. Veber pa nam poda več ali manj spisek možnih relacij, ki pa so zato bolj abstraktne.

Lahko zaključim, da je tudi Vprašanje stvarnosti internalistično delo. Se pa seveda od Očrta psihologije v nečem bistveno razlikuje. Razlika je v načinu, kako s psihološkega stališča obravnava stvarnost. V Očrtu psihologije se je stvarnost obravnavala s stališča pristnosti predstav, pri čemer je sama pristnost vsebinsko prazna. V Vprašanju stvarnosti pa je Veber preko različnih značilnosti "čuta za stvarnost" uvedel konceptualno shemo, ki nam omogoča razumevanje dostopa do - sicer "naše", pa vendarle - stvarnosti. Konkretna razlaga delovanja čuta za stvarnost seveda ni več naloga psihologije. So pa dani najsplošnejši okviri za razumevanje zgrajenosti "naše" stvarnosti, kar je bilo prej načelno nemogoče. Ali kakor pravi Veber sam: "Teorija pa, ki take posebne čutne dejnosti ne pozna in jo kratko malo istoveti s samo predstavno pristnostjo, nobena taka teorija preko *same pristnosti* in to že v načelu tudi priu ne more do stvarnosti." (VS 125)

Spremembo lahko razumemo tudi kot premik od čiste deskriptivno-analitične metode k transcendentalni analizi doživljanja. Če je v Očrtu psihologije poudarek na logično-psihološkem opisovanju doživljanja, pa so v Vprašanju stvarnosti skozi razgrnitev doživljanja v ospredju pogoji možnosti doživljanja stvarnosti. Kar pa seveda ničesar ne spremeni v internalistični naravi tega dela.

LITERATURA

Chisholm, R. M., Primarnost intencionalnega, *Anthropos*, št. 1/2, Ljubljana, 1986.

Potrč, M., Filozofija psihologije nekoč in danes, *Anthropos*, št. 4/6, Ljubljana, 1988.

Sajama, S., Direct Mental Reference: Veber's Concept of Zadevanje, *Acta Analytica*, št. 5, Ljubljana, 1989.

Stock, W. G., Die Bedeutung der Theorie der Vorstellungsproduktion der Grazer Schule für die kognitive Wissenschaft, *Acta Analytica*, št. 5, Ljubljana, 1989.

Veber, F., *Očrt psihologije*, Zvezna tiskarna in knjigarna, Ljubljana, 1924.

Veber, F., *Vprašanje stvarnosti*, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Ljubljana, 1939.

K zgodovini idej: odkritje pariških rokopisov

PAVEL ZGAGA

Diskusija o "mladem" Marxu, ki se je razvnela v petdesetih, zlasti v šestdesetih in še v sedemdesetih letih, je bila eden glavnih generatorjev idej tega obdobja. Ta diskusija ni zanimiva le s stališča ožjega marksološkega in marksizmološkega raziskovanja, saj ne zadeva le razmerja "svetovnonazorske" ortodoksniosti in herezije. Pogosto namreč ni bila toliko "marksistična", kolikor je bila **diskusija o Marxu in marksizmu**. Na dialektični materializem in znanstveni komunizem reducirana diskusijska problematika je bila teoretska vzporednica rastočega uniformiranja, "poenotenja pogledov" v gibanjih, vezanih na pooktobrsko komunistično zgodovino. Tu so se konflikti, ki jih je bilo ob tako raznorodnem evropskem revolucijskem amalgamu pač treba pričakovati, praviloma reševali z ekskomunikacijo večine (razlik) in z vse večjo homogenizacijo preostanka, z zoževanjem obsega vladajočega kroga. Kako so ti procesi vplivali na intelektualno ustvarjanje, je znano. Le na prvi pogled hermetična diskusija o eksegezi Marxa - diskusija, ki je nastala ob natisih Marxovih še neznanih ali že pozabljenih del - ni vzpostavila samo relativno "varnega" intermundija za levičarske intelektualne skeptike, temveč je neposredno zadela v enega temeljnih živcev "duha časa" s sredine XX. stoletja, ki je bil enako lasten vsaj še večini eksistencialističnih naziranj: človek, humanizem, odtujitev, avtentičnost...

V teh diskusijah pripada posebno vidna vloga Marxovim rokopisom, ki jih je pisal spomladi in poleti 1844 v Parizu ("Nacionalna ekonomija in filozofija", "Ekonomsko-filozofski" ali kar "Pariški rokopisi" so redakcijski naslovi, pod katerimi so kasneje izhajali). V povsem zanemarjeni Marxovi literarni zapuščini jih je po prvi svetovni vojni skupaj z obilico drugega pomembnega materiala odkril D.B. Rjazanov in o tem leta 1923 obvestil javnost.¹ Na moskovskem Inštitutu Marxa-Engelsa so nato v drugi polovici dvajsetih let material restavrirali do stopnje, na kateri je sprva po koščkih,² leta

¹ D. Rjasanoff, *Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels*. V: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 1925, št. XI, str. 385ff. - Rjazanov tu govori le o nekem "nacionalnoekonomskem rokopisu" (str. 392).

² Tako sta v Arhivu Marxa i Engelsa, zv. 3, Moskva, 1927, str. 247-286, izšla v ruskem prevodu dva odlomka ("Privatna lastnina in komunizem" ter "Potreba, produkcija in delitev dela") pod skupnim naslovom *Pripravljalna dela za Sveto družino*. - Kmalu se je pojavil tudi francoski prevod teh fragmentov v *Revue marxiste* (Paris), št. 1 in 5, februar in junij 1929. - Marx-Engels, *Sočinenija* I/3, Moskva-Leningrad, 1929, pa v ruskem prevodu in pod istim naslovom kot v Arhivu prinese besedilo tretjega rokopisa, a brez "Predgovora" in razdelka "Denar".

1932 v MEGA I/3 pa v celoti³ postal dostopen javnosti. Da pa sta se za pionirstvo pri tej izdaji potegovala dva tekmeča, dokazuje še ena izdaja, ki se je očitno pojavila celo kak teden prej - v okviru nemške **socialdemokratske** tradicije raziskovanja Marxa.⁴ Editorično mnogo boljša in popolnejša moskovska izdaja je postala osnovna referenca skoraj vsega kasnejšega (povojnega) izdajanja in interpretiranja, leipziška izdaja pa je šla ob tem nekoliko po krivem v pozabo. Edina prevodna izdaja **Rokopisov**, ki se pojavi pred začetkom vojne⁵, si je za predlogo še vzela leipziško objavo, to pa verjetno ne govori v obrambo njene editorične (ne)kvalitete, ampak prej o določeni (ne)zapaženosti moskovske. Po vojni temu ni več tako: nove in nove izdaje iz petdesetih in šestdesetih let, ki so sledile novemu, natančnejšemu dešifriranju Marxovega besedila, opravljenem na moskovskem Inštitutu, so v editoričnem pogledu leipziško objavo praviloma potisnile v pozabo. V **interpretativnem** pogledu pa brez te izdaje proces recepcije **Pariških rokopisov** ne bi potekal tako, kot ga poznamo.

V sodobnosti se je bolj ali manj uveljavila ocena, da je treba "pravo" interpretativno odkritje in sploh učinkovanje **zgodnjih del**, s tem pa tudi **Pariških rokopisov**, iskati predvsem v petdesetih letih, če ne celo v šestdesetih. Njihov vpliv je bil v tem obdobju vsekakor ogromen in teoretsko odločujoč. Kljub temu pa velja opozoriti, da se s tem v sodobnih raziskovanjih moderne zgodovine idej neki vidik odkrivanja **zgodnjih del** le preveč zanemarja. Če obravnavamo njihove recepcijske procese **pred** drugo svetovno vojno, opazimo, da tista interpretacijska orientacija, ki jo je v MEGA I/3 intoniral Adoratskijev predgovor, ni doživela niti ene same omembe vredne reference. Nasprotno pa je iz tiste orientacije, ki jo v svojem uvodu k leipziški izdaji delita tudi Landshut in Meyer, izšlo v kratkem času nekaj pomembnih teoretskih vzpodbud, brez katerih ni niti slučajno mogoče dojeti vsch razsežnosti diskusije o Marxu in marksizmu v zadnjega pol stoletja. Drugače povedano: delo moskovskih raziskovalcev, pod katerim se je na začetku tridesetih let (po obračunu z Rjazanovim!) z Adoratskim podpisala neka povsem druga teoretska politika, v svojih "idejno-geografskih" razmerah ni moglo pasti na plodna tla in torej ni učinkovalo vse do takrat, ko se je moral - trideset in več let pozneje - sovjetski uradni marksizem pričeti zoperstavljeni "revizionističnemu potvarjanju marksizma-leninizma", prisotnemu v tedanji, prav na mladega Marxa naslonjeni "renesansi marksizma". Raziskovanje v teh lokalno-zgodovinskih koordinatah - s častno izjemo kakega Lukácsa, na katerega je branje **Pariških rokopisov** pustilo izjemen vtis še preden so izšli v knjižni obliki⁶ -, je v tem delu Marxovega opusa hotelo videti le nadarjenega mladca, ki mu je do "znanstvenega komunizma" in "dialektičnega materializma" manjkalo še veliko polente.

³ Marx-Engels, Gesamtausgabe. Im auftrage des Marx-Engels Institut Moskau, hgg. von V. Adoratskij. Erste Abteilung, Bd. 3. Die heilige Familie und Schriften von Marx von Anfang 1844 bis Anfang 1845. Marx-Engels Verlag, Berlin, 1932. Str. 33-172: Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844 (Zur Kritik der Nationalökonomie mit einem Schlusskapitel über die Hegelsche Philosophie); str. 592-596: Marxens Auszug aus dem letzten Kapitel von Hegels 'Phänomenologie des Geistes'. - To izdajo bom v nadaljevanju referiral kot MEGA I/3.

⁴ Karl Marx, Der historische Materialismus. Die Frühschriften. Hgg. von S. Landshut und J.P. Mayer unter Mitwirkung von F. Salomon. Erster Band. Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1932. - Str. 283-375: Nationalökonomie und Philosophie. Über den Zusammenhang der Nationalökonomie mit Staat, Recht, Moral und bürgerlichem Leben (1844). - O novoodkritem rokopisu je poročal eden od urednikov že pred natisom: cf. J.P. Mayer, Über eine unveröffentlichte Schrift von Marx, Rote Revue, Zürich, 1931. - To izdajo bom v nadaljevanju referiral s kratico LM.

⁵ T.j. Molitorjev francoski prevod iz leta 1937; cf. spodaj bibliografski dodatek.

⁶ O tem, da je leta 1930, ko je postal sodelavec moskovskega Inštituta, dobil "priložnost prebrati že popolnoma razvozan rokopis Ekonomsko-filozofskih rokopisov", poroča G. Lukács leta 1967 v predgovoru k novi izdaji Zgodovine in razredne zavesti. - Prim. sl. izd., Ljubljana, 1986, str. 24.

V času od svojega izida do izbruha vojne je novo besedilo doživelo tudi povsem drugačen sprejem - tam, kjer intelektualni moment marksizma ni bil podrejen "zaostrovanju razrednega boja". V nemškem prostoru je izdaja **Rokopisov** - tik pred zmago nacizma - vzpodbudila nekaj tehtnih odmevov, med katerimi je do danes ostal gotovo še najbolj znan Marcusejev.⁷

"Objava Marxovih **Ekonomsko-filozofskih** **rokopisov** iz leta 1844 mora postati odločilen dogodek v zgodovini raziskovanja Marxa. Ti **Rokopisi** bi lahko postavili na nova tla diskusijo o izvoru in izvornem pomenu historičnega materializma, celo vse teorije 'znanstvenega socializma'; prav tako omogočajo plodovitejšo in izglede polnejšo zastavitev vprašanja o dejanskem razmerju med Marxom in Heglom."

Neposredno na izdajo **Rokopisov** se je naslanjal tudi prispevek H. de Mana v časopisu *Der Kampf*, ki je še posebej zanimiv zato, ker se v njem avtor, ki je le nekaj let pred tem dal dokončno slovo marksizmu, nenadoma spet vrača k Marxu.⁸

"Na začetku tega leta je bilo objavljeno neko doslej nepoznano Marxovo delo, ki je odločilno za pravilno presojo razvojnega toka in pomena Marxovega nauka. Mnoge pristaše in mnoge nasprotnike marksizma bo prisililo k preizkušnji njihovih pogledov, vsaj kar se tiče zgodovinsko-filozofskih predpostavk Marxove misli. Jasneje kot katerikoli drugo Marxovo delo namreč razodeva etično-humanistične motive, ki stojijo za njegovim socialističnim prepričanjem in za vrednostnimi sodbami vsega njegovega znanstvenega opusa. Seveda gre pri tem najprej samo za neko fazo v razvoju Marxove misli; odprto vprašanje torej obstaja, ali je treba obravnavati to 'humanistično' fazo kot pozneje prevladano predstopnjo, ali pa kot trajen sestavni del Marxovega nauka. Vprašanja samega se zdaj ne more več zaobiti. Ortodoksni marksisti so doslej ves Marxov opus (vsaj od 1843) obravnavali kot sistem, svoje pojmovanje tega sistema so brez razlike dokazovali s citati in iz **Državlanske vojne v Franciji** (1871) in iz **Kritike Heglove pravne filozofije** (1843), zdaj pa se bodo morali odločiti: ali pripada ta humanistični Marx marksizmu - in tedaj bo treba iz temeljev revidirati tako Kautskijev kot Buharinov marksizem, ali pa mu ne pripada - in tedaj obstaja nek humanistični marksizem, na katerega se je moč sklicevati nasproti materialističnemu marksizmu. Njim nasproti stojijo krivoverci marksistične ortodoksije (med katere prištevam sebe) pred vprašanjem, do kod so se v svoji kritiki tistega, kar je v podobi 'marksizma' izšlo iz Marxovega dela, upravičeni sklicevati na Marxa samega."

"... bistvena ostaja ugotovitev, da je Marx v **Rokopisih** in širše v svojih delih med 1843 in 1846 razodel vrednotni čut in vrednotne sodbe, ki ležijo za vsem njegovim delom, tudi znanstvenim, jim šele dajejo pravi smisel. Ne glede na to, kako je moč razmišljati o miselni zgradbi njihovega formuliranja in o njihovem sistematičnem mestu v historičnem materializmu, pojasnjujejo te vrednotne sodbe in vrednotni občutki motive, iz katerih je izšel Marxov marksizem, torej tudi njegove cilje in njegov smisel. Če ta marksizem - namesto da postvari v dogmo ali sistem - zapopademo kot živo silo, če torej njegovih impulzov ne razvežemo od Marxove osebnosti in razvojne zgodovine njegovega spreminjanja oblike ne ločimo od stalnega spreminjanja okolja in od tod

⁷ H. Marcuse, *Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus*. - Prva objava: *Die Gesellschaft*, 1932, št. IX, str. 136ff. Cit. po: H. Marcuse, *Schriften*. Bd. 1. *Der deutsche Künstlerroman. Frühe Aufsätze*. Frankfurt, 1978, str. 509.

⁸ H. de Man, *Der neuentdeckte Marx*. - Prva objava: *Der Kampf*, Wien, 1932, str. 224 in 276. Cit. po: A. Schaff, *Marxismus und das menschliche Individuum*, Wien-Frankfurt-Zürich, 1965, str. 26-28.

izhajajočih nalog, potem pripada Marx iz 1844 marksizmu prav tako kot Marx iz 1867 ali pa celo kot Engels iz 1890."

Med bolj znanimi deli, ki so se še pojavila do izbruha vojne - ta je raziskovanja za nekaj časa skoraj povsem prekinila -, lahko navedemo vsaj še Löwithovo (1941) pozornost do na novo razkritega rokopisa:⁹

"Marx je osredotočil analizo dela na problemih **ekonomije** kot izrazu dejanskih življenjskih razmer, obenem pa jo je kritično utemeljil na univerzalnem pojmu dela iz Heglove filozofije. Odtod izhaja dvojna kritika: klasične nacionalne ekonomije in Heglove filozofije. Kar ostaja pri Rugeju humanistični program, Marx izpelje z znanstveno temeljitostjo. Prednostni vir za uvid v izvorno povezavo njegove ekonomske teorije s Heglovo filozofijo je rokopis iz 1844 o nacionalni ekonomiji in filozofiji. Skupaj z **Nemško ideologijo** je najpomembnejši dogodek v zgodovini poheglovske filozofije."

Vsi bistveni elementi povojnih filozofskih kontroverz, ki so se bile ob vprašanjih humanizma in ob eksegezi zgodnjega Marxa, so torej nakazani že tu; in da bi se njihova zgodovinskoidejna možnost lahko opredmetila, je bil potreben materialen katalizator - šokantnost novoodkritega rokopisa. Med temi prvimi komentarji ob podrobnejši analizi seveda sploh ne bi bilo težko pokazati na povsem fundamentalne razlike. Toda vse te (potencialne) razlike zbledijo v enotnost, ko jih postavimo v razmerje s tistimi obravnavami **Rokopisov**, ki jih je prakticiral ves vek vzhodnega marksizma: na novo pridobljeno besedilo je "odločilen" (Marcuse) ali celo "najpomembnejši" (Löwith) dogodek, dogodek "odločilnega pomena" (de Man); pa čeprav bi bil zgolj "srečno naključje" (Lukács), je poslej vsekakor igral nadvse vidno vlogo tako v raziskovanju Marxa, kot v moderni socialni teoriji sploh. Ne gre le za vlogo **Pariških rokopisov** - le-ti so bili ob svojem času (iz povsem historično določene teoretske senzibilnosti) medijsko potencirani do tiste mere, na kateri **interpretativnost** prekrije dejansko konceptualno prelomnost novoodkritega besedila. **Nemška ideologija** nikoli ni naletela na tako buren odziv in še bolj zakasnjena recepcija **Grundrisse**¹⁰ je potekala kljub svoji siceršnji eksplozivnosti po drugačni paraboli. Ko govorimo o recepciji, ravno ne gre za neposredno in neprizadeto, "pozitivistično" analizo konceptualne prelomnosti analiziranega besedila. Nasprotno, gre za tiste, čisto subjektivne momente, ki jih v svojem branju (ki ga lahko opazujemo tudi kot proces fetišiziranja novega besedila v Pismo) proizvede **bralec**, ne pisec. Gre za historično-subjektivne interpretacije, ob katerih nas v neki poznejši dobi obda občutek, da je njihovim protagonistom Tekst služil le kot posrednik, kot **simbolni katalizator**, brez katerega jim očitno ni bilo moč artikulirati lastnega časa "v mislih".

Od časa okrog preloma stoletij pa vse tja v medvojno obdobje lahko v okviru socialističnih teorij sledimo relativno enotnemu "duhu časa". Gre za kontinuiran vzpon specifičnega "marksističnega pozitivizma" z zelo specifičnimi socialnimi in političnimi konsekvencami. Med Kautskijevim "materialističnim pojmovanjem zgodovine" in povprečnim učbenikom diamata je mnogo več skupnega, kot bi si mogel misliti poznavalec zgolj politične zgodovine socializma. Najsi je bilo med Leninom in Roso Luxemburg ob vseh nasprotjih v resnici toliko skupnih točk - dejstvo je, da jo je desnica

⁹ K. Löwith, *Von Hegel zu Nietzsche. Der revolutionäre Bruch im Denken des neunzehnten Jahrhunderts*, Marx und Kierkegaard. 4. Aufl. Stuttgart, 1958 (1. izd.: Zürich, 1941), str. 295. - Löwith je uporabljal moskovsko izdajo Rokopisov.

¹⁰ Cf. moje delo *Grundrisse. Od renesanse do krize marksizma*. Ljubljana, 1989.

umorila, komunistična levica pa pozabila. Najsi so bile politične razlike med Plehanovim in Kautskim, Bernsteinom in Buharinom itd. še tako velike, skupna jim je bila strategija teoretske **defilozofikacije**, dehistorizacije in renaturalizacije dialektike itd. Z vzponom "vzhodnega marksizma", s prevlado sibirskega strujanja nad evropskimi socialističnimi teorijami in gibanji, pričnejo mnogi avtorji z obžalovanjem ugotavljati "razcep teorije in prakse". Opredmetene ideološke forme "zgodnjeh socialističnih konceptualizacij" so zato kritično teoretsko misel vse močnejše silile v **filozofski samopremislek**. Kot naročeno se je ta samopremislek dogajal v času, ko so pričeli prihajati na dan novi in novi dotlej neznani miselni skladi tistega masiva, na katerega so se te socialistične ideološke forme sklicevale. Neizogiben teoretski nasledek je bilo rojstvo marksističnih, pretežno filozofskih **revizionizmov** vseh možnih valovnih dolžin. Landshut - sam kot eden prvih akterjev tega procesa - se je nekaj let po koncu vojne spominjal:¹¹

"Že izdaja zgodnjih del v dveh zvezkih, ki jih je založba izdala leta 1932, se je zaključevala s **Komunističnim manifestom**, tj. s tistim dokumentom, ki se je izkazal za rezultat in zaključek Marxovega miselnega 'samorazumevanja' ter za utemeljitev njegovega 'historičnega materializma' kot obenem vodilne ideje prihodnjega področja raziskovanja: ekonomske 'anatomije meščanske družbe'. Predvsem s poprej neznanim rokopisom **Filozofija in nacionalna ekonomija**, ki je bil prvič objavljen v izdaji iz leta 1932, je dobilo to obdobje utemeljevanja za razumevanje Marxa nek povsem nov pomen. Vse tisto razumevanje Marxa, ki se je ustalilo s posredovanjem Engelsa, Kautskega, Bernsteina, Luxemburgove in končno Lenina in ki je postalo v enaki meri odločilno tako za marksiste kot za antimarksiste, se je zdaj premaknilo k povsem spremenjenemu vidiku. Popoln vpogled v Marxovo miselno delo do njegovega tridesetega leta starosti je očitno razjasnil, do kakšnih omejenosti in 'materialističnega' uboštva so dotedanji razlagalci opustili bogastvo Marxovega miselnega sveta. Pokazalo se je, kako neutemeljeno je bilo do takrat običajno zanemarjanje zgodnjih spisov kot nekakšnega še filozofsko 'zmedenega' Marxovega predstadija. Kajti prav ta 'dela mladosti' so namreč odprla duhovnozgodovinski horizont, brez katerega ni moč zapopasti niti 'historičnega materializma' niti **Kapitala** v njunem pomenu. Nikakršno naključje ni, da uradna sovjetska razlaga Marxa iz teh spisov nikoli ni vzela niti notice. Za danes na novo prebujeno potrebo po razpravljanju z marksizmom so prav ti dokumenti nepogrešljivi."

Tisti teoretski impulzi, ki so bili tako zaradi svoje svežine kot zaradi objektivnega historičnega položaja do izbruha vojne obsojeni na posamezne, med seboj bolj ali manj nepovezane poskuse, so zato po vojni, ob spremenjenem položaju in že iz določene distance, izbruhnili na plan v vsej širini: od katoliških kritikov in diamatskih apologetov preko resnih evangeličanskih teologov, humanistov in eksistencialistov, frustriranih, pretežno filozofsko orientiranih intelektualcev povojnega socialističnega sveta, do različnih tipov zahodnih levičarjev, do pripadnikov kritične teorije družbe in še vse do aktivistov v šestdesetih letih porajajočega se študentskega gibanja. Rojen je bil primer **mladi Marx**. Ko bo zatonilo obdobje teh filozofskih revizij, se bo iztekel tudi pesek realsocialističnih konceptualizacij.

¹¹ Cf. Vorwort (datiran s 15. marcem 1953) v: K. Marx, *Die Frühschriften*. Stuttgart, 1953, str. V-VI. - Ta izdaja prinaša v enem zvezku vsebino predvojnih dveh zvezkov *Der historische Materialismus*. Pri tem Rokopisi niso doživeli spremembe.

Ker imamo - zaradi istočasnega izida - opraviiti pravzaprav z dvema prvima izdajama **Pariških rokopisov**, se seveda zastavlja vprašanje, ali nista bili morda kakorkoli editorično povezani. Že njuna bežna primerjava pa nas lahko hitro prepriča, da so ob njunem pripravljanju moskovski in leipziški uredniki delali povsem drug mimo drugega.

V tehnično-editoričnem pogledu je moskovska izdaja nesporno kvalitetnejša. Vsebuje praktično vse, kar se je od **Rokopisov** ohranilo. Gre za štiri nepopolno ohranjene zvezke z nekaj fragmenti, ki jim je MEGA I/3 (njena akademska natančnost priča, da je nastala še pod Rjazanovo taktirko, rezultate pa si je z izdajo takoj po njegovi aretaciji prisvojil Adoratskij¹²) dala znane redakcijske naslove. Prvi rokopis, ki v zvezku s 36 stranmi zapolnjuje prvih 27, vsebuje znameniti fragment "Odtujeno delo". Drugi rokopis je ruina: ohranjene so le 4 strani zvezka, paginirane od 40 do 43 ("Odnos privatne lastnine"). Tretji rokopis je najobsežnejši (zvezek z 68 tekoče paginiranimi stranmi, zadnjih 23 je nepopisanih) in vsebuje ob glavnini besedila tudi "Predgovor" in "Kritiko Heglove dialektike". Četrti rokopis (vsega 4 str.) vsebuje kratek izveček iz Heglove **Fenomenologije duha**. Moskovska redakcija je posamezne fragmente besedila razvrstila v načelu po ugotovljenem času nastanka. - Nasproti tej izdaji izgleda leipziška hudo revno. Prvega rokopisa njeni uredniki očitno sploh niso poznali. Njihovo datiranje nastanka posameznih fragmentov je problematično, zaporedje pa mehanično. Najbolj sporno pa je njihovo razbiranje Marxovega rokopisa.¹³

Povsem drugačna nesorazmerja pa nastopijo v interpretativnem delu obeh izdaj. Adoratskijev uvod v MEGA I/3 je skromen in v glavnem ne odstopa od prikaza, ki ga že vnaprej pričakujemo: Marx tu seveda izgrajuje "svoj svetovni nazor", postaja "dialektični materialist" in stopa "na stran proletariata": "Odkritje te velike zgodovinske perspektive je Marxa in Engelsa kot nikogar drugega usposobilo za vlogo voditeljev in učiteljev bojujočega se proletariata" (MEGA I/3 str. XI). Neka teoretska praksa je torej že transvestirana v vlečno kompozicijo, na katero bo moč poslej z novimi in novimi vezaji priključevati nove in nove vagona "mislecev in revolucionarjev". Iz kasnejše perspektive pa se zlasti zabavno bere trditev, ki **zgodnja dela** uvaža tako: "Marx že stoji na tleh komunizma in je že komunist" (ibid.). Vemo namreč, da je ena izmed v spor o mlademu Marxu vpletenih strani po vojni ob **Rokopisih** vztrajno dokazovala, da Marx tu ravno še **ni bil** "marksist". Adoratskij celo pravi: "In dejansko najdemo še v besedilu **Kapitala** uporabljene mnoge izmed tu natisnjenih ekscerptov" (MEGA I/3, str. XIII). To pa seveda ne pomeni, da stoji na stališču povojnih heretičnih mladomarksovcev, ki so se lotevali **Kapitala** iz perspektive zgodnjih del. **Rokopisov** ne bere refilozofirajoče; nasprotno, bere jih s stališča "izgrajenega znanstvenega komunizma" (tedaj, ko arhivskega miru tega besedila še niso zmotili heretiki in "falsifikatorji"!):

"V **Ekonomsko-filozofskih rokopisih** <...> se v položaju delavstva prodorno razkrivajo realna protislovja kapitalističnega družbenega reda, čeprav mnogokrat še v obliki filozofske, feuerbachovske terminologije. <...> Marx govori o 'odtujitvi' dela, o

¹² Kaj vse lahko pomenijo njegove besede: "Pod staro redakcijo pripravljeni besedili 'Svete družine' in 'Ekonomsko-filozofskih rokopisov' sta bili podvrženi temeljiti 'reviziji' (MEGA I/3, str. XXI), bi bilo morda moč delno razjasniti ob primerjanju te redakcije s poprejšnjimi fragmentarnimi ruskimi prevodi.

¹³ Za podrobnosti cf. moje poročilo **Recepcija Pariških rokopisov**; Filozofski inštitut ZRC SAZU, Ljubljana, 1988.

njegovi 'samoodtujitvi', ki je v tem, 'da je delo delavcu vnanje <...> prisilno delo'" (METI I/3, str. XIII do XIV).

Rezultat je za sovjetsko obravnavanje Marxovega rokopisnega opusa značilen: gre za "pomemben korak" na poti k izgrajevanju "dokončnega nauka". To pa je **interpretacija**, ki prikrojuje "telo" Marxovega rokopisa svoji "logiki", ne išče "logike rokopisnega telesa". Gre za nekakšno historično-senzorično blokado, ki je v okviru te interpretacije preprečila konceptualni šok, ki bi **zahteval** refleksijo interpretacijskega izhodišča in s tem revizijo lastnih teoretskih temeljev. **Rokopisi** so tu pač prav prokrustovsko nategnjeni na kopito dialektičnega materializma (kot neke historične interpretacije) in tako popolnoma nevtralizirani v tistih plasteh, ki so ob drugačni senzibilnosti privedli do tako drugačnih rezultatov.

Znana interpretatorska polarizacija v diskusiji o Marxu in marksizmu se je že na začetku dvajsetih let izoblikovala ob pritegnitvi nekoga tretjega, **Hegla**. V tradiciji, ki jo označujemo kot **dialektični materializem**, je zares veljala predvsem ena sama referenca: tistih nekaj besed iz Marxovega drugega predgovora h **Kapitalu** (1872). Njegovo zgodnje spopadanje s Heglom v tej tradiciji nikoli ni igralo omembe vredne vloge; zanjo je bila važna le kritika "idealistične popovščine". In eden izmed miselno najbolj vznemirljivih delov **Rokopisov** iz leta 1844 je bila ravno "Kritika Heglove dialektike in sploh filozofije", polemike s Heglom in heglovstvom pa so prihajale na plan tudi iz vseh drugih znova odkritih del zgodnjega opusa. Ves ta novi, na začetku tridesetih let že dostopen material je postavljaj razumevanje tistih nekaj vrstic Marxovega predgovora iz leta 1872 pred kardinalna teoretska vprašanja. Adoratskij je do njih povsem neobčutljiv in vztrajno lajna zgolj o "kritiki Heglovega idealizma": "Marx ob faktum ne postavlja ideje, marveč drug faktum. Opazuje dialektiko objektivnega, materialnega sveta in prihaja do prepričanja, da je dialektika pojma, dialektika v zavesti, le odraz prve" (MEGA I/3, str. XIV do XV). Popolnoma vnemar ostaja torej moment **subjektivnega**, zgodovinskega, ki je prve bralce **Rokopisov** sicer tako vznemiril. Popolnoma neopazen ostaja "faktum", da se je Marx od spopadanja s Heglovim **poslednjim** delom v enem samem letu (1843 - 1844) preselil k pretresanju njegovega (praktično) **prvega** spisa. Z novimi rokopisi si ta marksistična interpretacija pač ni vedela pomagati, in to tudi pojasnjuje njihovo dolgotrajno ignoriranje. Še ko je bilo nekje v šestdesetih letih tega ignoriranja konec, so se z njimi spoprijeli predvsem obrambno, zoper falsificiranje "marksizma-leninizma", v zagovor neke dane, vse bolj vprašljive miselne koncepcije.

Ne glede na to, kaj bi lahko Landshutu in Mayerju očitali, je njun **Uvod** (LM, str. XI-XLI) temu prvemu, intelektualno inhibiranemu pristopu prav nasproten. Njuna izdaja se je pojavila v okviru tiste perspektive, ki jo označuje pojem **socialdemokracije**. Ne glede na njeno popolno **politično** disociacijo s komunistično-boljševističnim tokom, do katere je prišlo med prvo svetovno vojno, je **filozofski** fundament eksegeze Marxa v obeh primerih tudi po vojni ostal v marsičem isti ali vsaj paralelen. Prav naš primer pa kaže, da je bilo v socialdemokratskem okolju ob odkritju novih rokopisov očitno še možno doživeti **eksegetski šok**, ki so si ga na drugi strani ob vsem tveganju lahko privoščili le redki "disidenti". Da je bil ta šok historično omejen, verjetno ni treba posebej dokazovati. Branje "neznane" Marxa se je tu takoj artikuliralo v resen premislek filozofskih temeljev tistih interpretacij, ki so se dotlej medsebojno kriče pretepale za oznako substancialnega, "resničnega" marksizma, obenem pa so zgodnje spise obravnavale "samo znotraj vidika 'še-ne'" (LM, str. XII).

"Takšna obravnava tako imenovanih Marxovih zgodnjih spisov pojasnjuje tudi neznamno pozornost, ki so jo doživeli do danes deloma nenatisnjeni, v zapuščini zaostali rokopisi. - Zdaj pa je očitno, da ležijo v osnovi vse tiste usmeritve, znotraj katere se nahaja v **Kapitalu** opravljena analiza, predpostavke, ki v ekonomski analizi same niso bile tematizirane, temveč jih ta zamolčane zadržuje v sebi. <...> Te predpostavke so bile ravno **izrecna tema** Marxovega opusa pred 1844. Za Marxa iz **Kapitala** to niso bile mladostne zmote, ki bi se jih osvobodil s spoznavnim dozorevanjem, ki bi torej morale v procesu njegovega samorazjasnjevanja obležati kot neuporabna žlindra. V delih iz štiridesetih let si Marx postopoma ravno odpira ves horizont zgodovinskih pogojev in zagotavlja obči humanistični temelj, brez katerega ostaja vsa razlaga ekonomskih zvez le intelektualna bistrournost nacionalnega ekonoma. <...> Za duhovno-zgodovinsko razumevanje Marxa so ta dela temeljna" (LM, str. XII-XIII). Redaktorjema je jasno, da bo vodilo branje zgodnjih del v konflikt z dotlej (vse do konca 19. st. dalje!) oblikovanim predsodkom, da je bil Marx

"v svojih mladih letih 'še' povsem filozofsko orientiran, da se je le polagoma odcepljal od filozofske 'zmedenosti', najprej od Hegla samega, nato od mladoheglovcev (Bauer, Ruge), končno tudi od Feuerbacha, tako da se je ob koncu štiridesetih let pretolkel do svoje dokončne, čisto ekonomske interpretacije zgodovinskega sveta in njegovega 'nujnega' razvoja. To, danes že vsesplošno razumevanje Marxa je moč ohranjati toliko težje, ker prihaja iz tu prvič natisnjenega rokopisa, ki mu doslej ni bila namenjena nikakršna pozornost, na dan neposredna in fundamentalna filozofska vsebina same ekonomske teorije. To delo je v določenem smislu Marxovo najosrednejše delo" (LM, str. XII).

Po tej poti se je seveda spet odprlo vprašanje Marxovega miselnega razvoja. Ena ključnih točk v njej je bila Marxova ocena o nevzdržnosti Heglovega koncepta "sprave Ideje in dejanskosti". Za rešitev tega vprašanja je bil potreben nov koncept filozofije, ki ga tudi Landshut in Mayer nahajata v formulacijah o "udejanjenju filozofije" z njeno "odpravo", o "glavi" in "srcu", "filozofiji" in "proletariatu". Vendar pa tu ne gre - tako kot v prejšnjem primeru - za **likvidacijo** filozofije, temveč za njeno - filozofsko! - **kritiko**.

Marxova kritika Heglove "mistifikacije" je za Landshuta in Mayerja "kritika filozofije kot filozofije" (gl. LM, str. XXIII). Njegovi nenehni očitki, da "filozofi" spreminjajo predikat v subjekt (tj., "samo interpretirajo" svet!), da jih bivajočemu lastna posebnost zanima le kot modifikacija biti nasploh, "enega in vsega", imajo svoje trdno jedro v spoznanju, da "za filozofe" Država nastopa le kot modifikacija Ideje, da torej mistificirajo razmerje **občanske družbe in države**, razmerje med sfero potreb, dejanskih, posebnih interesov ter sfero njihovega "poobčenja". Iz kritike filozofije kot kritične filozofije morajo na tem mestu izhajati politične konsekvence. Zato je bila vpotegnitev "materialnih interesov" v obravnavo nujna in zato je Marxa študij v nadaljevanju moral voditi v "nacionalno ekonomijo". Za Landshuta in Mayerja očitno šele s tem nastopi možnost "materialistične" (beri: humanistične!) razrešitve Heglovega paradoksa sprave. Če je sovjetski marksizem Marxove polemike s Heglom razumeval le kot težavno operacijsko (samo)odstranjevanje slepiča (pri čemer pa je kirurg pomotoma posegel prenizko), kot "osvobajanje" "marksistične politične ekonomije" in "znanstvenega socializma" od "filozofije" (temu analogno neka epistemološka orientacija že dolgo in vztrajno govoriči o novoveškem procesu

"osvobajanja znanosti" od "filozofije", pa pri tem povsem spregleda filozofsko utemeljenost tega "osvobajanja" - in lastno metafizičnost zapovrh!), potem imamo v tem primeru opraviti s prav nasprotnim konceptom. V njem pa se kot skrajna konsekvence spet vrača stališče "filozofov": ekonomsko življenje daje le "material" za filozofsko-humanistično spekulacijo, ki se je po objavi **Rokopisov** za nekaj desetletij zasedla ob - očitno epohalni - kategoriji (samo)odtujitve. Primerjava **Kapitala** in **Fenomenologije duha**, ki smo ji priča tu (prim. LM, str. XXXIII), je lahko plodna, vendar le v toliko, kolikor ji obenem uspe demistificirati "Duha", ne pa da ga zgolj preimenuje v "Kapital". In na tej točki se Feniks vedno znova vrača v svoj pepel. To je videti tudi danes.

DODATEK

Bibliografska beležka k nekaterim izdajam Pariških rokopisov

O fragmentarnih izdajah pred 1932 in o obeh izdajah iz leta 1932 gl. zgoraj, op. 2, 3 in 4.

Pred vojno se je pojavil še francoski prevod po leipziški izdaji: **Oeuvres complètes de K.Marx**, t. VI, Paris, 1937, str. 9-135. Besedilo je prevedel J. Molitor. Ob nepopolnosti leipziške redakcije in njenih napačnih branjih velja omeniti še pikro pripombo M. Rubela (v njegovi **Bibliographie des oeuvres de K.Marx**, Paris, 1956, str. 54) k tej izdaji: "La traduction de cet important manuscrit par J. Molitor est, par conséquent, inutilisable."

Začetek obsežnega izdajanja Pariških rokopisov se dejansko začel po vojni. V **La revue socialiste** je februarja 1947 M. Rubel objavil svoj prevod odlomka "Odtujeno delo". Tega odlomka v Molitorjevem prevodu seveda ni bilo, saj že v leipziško izdajo ni bil uvrščen. - Istega leta se je pojavil prvi italijanski prevod: D. Cantimori, **Appunto del corso di filosofia della storia**, Pisa, 1947 ("Predgovor" ter "Potreba, proizvodnja in delitev dela"). - "Kritiki Heglove dialektike" pa se je približno v istem času posvetil G. della Volpe: **Marx e lo stato moderno rappresentativo; v: Studi sulla dialettica mistificata**, I, Bologna, 1947. - Nepopolnost prve francoske izdaje so še naprej reševali posamezni novi fragmentarni prevodi. Odlomek "Mezdno delo" sta prevedla M. Rubel in F. Berthelot za kolektivno izdajo **De Marx au marxisme 1848-1849**, ed. R. Aron et al., Paris, 1948, str. 304-317. Na italijanski strani pa že naslednje leto izide prvi integralni prevod: K. Marx, **Manoscritti economico-filosofici del 1844**, ed. N. Bobbio, Torino (Einaudi), 1949.

Na začetku petdesetih let sta se pojavila še dva ponatisa leipziške izdaje. Prvemu je botroval E. Thier in je znana predvsem po njegovem spremnem eseu "Die Anthropologie des jungen Marx" (K. Marx, **Nationalökonomie und Philosophie**, Köln, 1950). Izdaja se je pojavila v obdobju, ko so se z mladim Marxom intenzivno ukvarjali mnogi teologi. Thier sam je pripadal evangeličanskemu krogu okrog pozneje znamenitih **Marxismusstudien**. Drugega je leta 1953 pripravil Landshut in pri tem kot **Früheschriften** z nekaterimi skrajšavami ponatisnil oba zvezka izbora iz leta 1932 (gl. zgoraj, op. 11).

V tem obdobju se Pariški rokopisi prvič pojavijo tudi v Jugoslaviji. Naslanjajoč se na MEGA I/3, izidejo v K. Marx, **Rani radovi**, Zagreb, 1953. Ta izdaja je doživela vrsto ponatisov in je odigrala v jugoslovanskem prostoru pomembno vlogo.

V tistem delu Evrope, ki je prišel po vojni pod sovjetski vpliv, so se do Pariških rokopisov obnašali skrajno mačehovsko. Najprej je izšel samo razdelek "Kritika Heglove dialektike in filozofije sploh", in sicer v okviru izdaje: Marx-Engels, **Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften**, Berlin (Dietz), 1953. Nato pa so brez tega razdelka izšli v zborniku **Kleine ökonomische Schriften**, Berlin (Dietz), 1955 (str. 42-166: **Zur Kritik der Nationalökonomie. Ökonomisch-philosophische Manuskripte**). Obe izdaji sta predstavili delno popravljeno, na novo razbrano besedilo, ki ga je pripravil moskovski inštitut. Prvi zvezek leta 1956 spočetega vzhodnoberlinskega projekta **Marx-Engels-Werke** pa jih je spet enostavno ignoriral. (V bibliografskem priročniku **Die Erstdrucke der Werke von Marx und Engels**, Berlin, 1955, ki sicer obravnava tudi take rokopise, kot so **Grundrisse** ali **Nemška ideologija**, iščete omembo Pariških rokopisov zaman.) Vendar pa je v tem času izšel prvi ruski integralni prevod: Marx i Engels, **Iz ranih proizvedenii**, Moskva, 1956.

V teh okvirih je prišlo tudi do prvega angleškega prevoda. Pripravila ga je moskovska založba za tujejezično literaturo: K. Marx, **Economic and philosophic manuscripts of 1844**, Moscow, 1959. V francoščini pa so se še vedno pojavljali le novi fragmenti. Odlomek "Profit kapitala" je pripravil M. Rubel za *Études de marxologie*, Cahier de l'ISEA, Paris, 1959, n. 1. Integralni francoski prevod se je končno pojavil, ko se je "slava" **Rokopisov** po Evropi že močno razširila: K. Marx, **Manuscrits de 1844** (*Économie politique et philosophie*). Prés., trad. et notes de E. Bottigeli. Paris, 1962. Izdaja se naslanja na MEGA I/3. V istem času se je pojavila nova (zahodno)nemška izdaja integralnega besedila: K. Marx, **Frühe Schriften**. Erster Band. Hgg. von H.-J. Lieber und P. Furth. Stuttgart, 1962, str. 500-655. Izdaja se glede besedila naslanja na MEGA I/3, sicer pa nima "vzhodne" fizionomije. Še ena podobna izdaja se je v ZRN pojavila sredi šestdesetih let kot drugi zvezek izdaje K. Marx, **Texte zu Methode und Praxis. Pariser Manuskripte 1844**. Hgg. von G. Hilmann, (Rowohlt) 1966. - Malo za tem se je integralno nemško besedilo pojavilo tudi na drugi strani železne zaves, kot "dopolnilni" zvezek **Werke** (MEW EB 1, Berlin 1968, str. 465-588: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1848*). Ta izdaja postane poslej temeljna referenca mednarodne diskusije.

V tem obdobju, ki je **Rokopise** nasploh kar najintenzivneje obravnavalo, je bil objavljen tudi prvi slovenski prevod (v MEID I, Ljubljana, 1968, str. 247-397; prev. P. Simoniti).

Do začetka sedemdesetih let se je zanimanje za Pariške rokopise postopoma umirilo. Novi, od Moskve neodvisni angleški prevod je po vsej verjetnosti v tem desetletju edina vidnejša izdaja: K. Marx, **Early writings**. Intr. by L. Colletti. Trans. by R. Livingstone and G. Benton. London, 1975. - Ta izdaja reflektira predhodnice in označuje "prebujenje" zanimanja za Marxa v sodobnem anglosaksonskem svetu, v trenutku, ko je pričelo na starem kontinentu zamirati.

Zadnja pomembna izdaja je seveda tista v "novi" MEGA, zv. I/2, Berlin, 1982.

Tole je glavno vprašanje v zvezi s pojmi:

Kateri so pogoji, da bitnost X prepoznamo kot člana pojma?

Vprašanje terja nekaj pojasnil, zato da bi ga lažje razumeli. Najbolje bo, če si najprej ogledamo njegove posamične sestavine.

Bitnost X:

Najprej je treba ugotoviti, da bo ustrezala skorajda vsaka bitnost, pri čemer bom med bitnostmi upošteval tudi lastnosti. Ker pa lastnosti s seboj prinašajo nekatere ontološke probleme, bom najprej meril na kar čimbolj ontološko enostavne bitnosti, kakršne so predmeti.

Domala vsaka bitnost lahko postane to, kar sodi pod pojem. Tako lahko postane bitnost, ki jo sedajle gledam, takšna, da jo vložim pod pojem in jo prepoznam kot mačko. Pomembno je uvideti, da ni nikakršnega posebnega razloga, da bi jo že a priori prepoznal kot mačko. Bitnost lahko obstaja, pa s tem še ni rečeno, da je obravnavana kot vložena pod pojem. Tako lahko obstaja neka mačka, ki ne služi kot podlaga za tvorjenje pojma, ali pa ne služi za to, da bi jo nekdo prepoznal kot člana pojma. Vendar jo v zmožnosti lahko pod pojem uvrstimo. Takšne vrste bitnosti so dvojne: bodisi da gre za mačko, ki je nihče ni zaznal, pa bi jo seveda lahko pod ustreznimi pogoji. Ali pa gre za število ali nek poseben delec materije, katerega znanost še ni odkrila. Tudi v tem primeru obstaja možnost, da ga znanost vendarle odkrije. Težko si je zamisliti bitnost, ki ne bi imela prav nikakršne možnosti, da bi jo nekdo odkril.

Dejal sem, da lahko skoraj vsaka bitnost postane vložena pod pojem. To pa pomeni, da določene bitnosti ne morejo postati vložene pod pojem. Torej je potreben poseben zahtevek za to, da bi postala neka bitnost vložena pod pojem. Ta zahtevek je treba pogledati, da bi videli, o katerih bitnostih govorimo, ko razpravljamo o X.

Odgovor je dovolj enostaven: Bitnost X, ki lahko nastopa kot član pojma, mora biti takšne vrste, da je dostopna sistemovemu oziroma organizmovemu spoznavnemu aparatu. Gre za sistem oziroma za organizem, kateri je zmožen dojemanja pojma. O sistemu oziroma organizmu govorim zato, ker je res dejstvo, da ima zmožnost pojmovnega dojemanja običajno organizem, kakršen je človek, in kakršna je verjetno mačka. Na drugi strani pa vemo, da ima zmožnost prepoznavanja pojma ter uvrščanja

nečesa pod pojem tudi marsikateri drugačen sistem, ki ni zgolj organizem. Tako računalnik, povezan s senzorji, oziroma robot, z drugo besedo stroj. Zato bi bilo zoženje tistega, ki prepozna pojme in rokuje z njimi zgolj na človeka, oziroma zgolj na organizem, kakršen je pes ali mačka, preozko. Obstajajo tudi računalniki, roboti, in morda še kaj podobnega. In ravno zato govorim o sistemu, ko razpravljam o tistem, kar prepozna neko bitnost.

O sistemu, ki prepozna, bom še govoril, vendar pa je sedaj čas, da se vrnem k sami bitnosti X. Razpravljam o omejitvi, ki jih mora zadovoljiti neka bitnost, da bi jo prepoznali kot člana pojma. Omejitev je v tem, da mora biti poljubna bitnost X takšne vrste, da je dostopna zaznavnemu aparatu sistema oziroma organizma.

Dostopnost zaznavnemu aparatu sistema pomeni, da organizem ne more prepoznati kot člana pojma karkoli. Tako ne more prepoznati atomov, če nima na razpolago nikakršnega načina, da bi mu bili čutno dostopni. Seveda lahko sistem oziroma organizem, kakršen je človek, prepozna neko bitnost X za mačko. Težje pa bo prepoznal neko bitnost kot atom, ker mu ni spoznavno, in še posebej preko čutil, dostopna. Na ta način se zdi, da pri atomu morda sploh ne bi bilo mogoče, da bi ga uvrstili kot neko bitnost pod pojem, saj ni neposredno dostopen našim čutom. Ker pa atom ni dostopen našim čutilom, tudi ne bi smel nastopati v vsebini naših miselnih stanj. Saj je pojem tisto gradivo, ki je posebej pomembno za tvorbo kompleksnejše vsebine naših stanj.

Takšno razmišljanje pa ne vzdrži preskusa, saj vsi vemo, da lahko nastopa neka bitnost X, atom, v vsebini naših duševnih stanj. Potemtakem pa moramo imeti tudi možnosti, da jo prepoznamo kot člana pojma. To pa na drugi način pomeni, da vendarle imamo nekakšen zaznavni dostop do atoma. Ker pa je naš prejšnji argument utemeljen na premisi, da nimamo nikakršnega zaznavnega razmerja do atoma, se zdi zmoten.

Na to je mogoče odgovoriti, da je atom seveda sedaj del naših vsebin, saj se sicer ne bi mogli posvečati branju in razumevanju tehle vrstic. Napaka je bila le v mišljenju, da bi nam moral biti nek X, torej atom, neposredno dostopen. Verjetno je neposredna dostopnost temeljni način zaznave dostopnosti. Poznamo pa še drugačne načine spoznavne dostopnosti. Eden takšen dokaj pogost način, ki ga zasledimo tudi v primeru atoma, je s pomočjo modelov. Neko bitnost X lahko prepoznamo kot atom, in zopet lahko tvorimo vsebino, v kateri je prisoten atom, ker smo imeli na razpolago model atoma. Upoštevati je treba, da nam daje model, ki je velikokrat analogen, dobro oporo za zaznavanje in potemtakem za uvrščanje bitnosti. Eden izmed smotrov modelov je nasploh razvrščanje, kot je razvidno iz Darwinovega evlucijskega modela, katerega izkustvena podlaga je bila tipična sodobna angleška kmetija, pa iz Mendeljevega sistema kemijskih elementov. Ne bi imeli zmožnosti prepoznavanja atoma, če ne bi imeli na razpolago njegovega modela. Prav zato, ker imamo model, si atom predstavljamo kot nekakšen sončni sistem, četudi to ne bo docela ustrezno. (Podobno tudi običajno zaznavanje samo, tako zaznavanje mačke, ne more biti docela ustrezno.)

Poleg tega pa za neposredno zaznavno dostopnost bitnosti X lahko uporabimo instrumente. Takšen pripraven instrument, kadar je bitnost pač atom, se zdi izredno močan mikroskop. Mikroskop pa je ustvarjen prav zategadelj, da nam določene bitnosti - kot so v našem primeru najmanjši delci materije - predstavi na tak način, da so pripravi

za čutno dožemanje. Pomembno je vedeti, da bitnosti X nismo mogli prepoznati kot atom, dokler nismo imeli na razpolago tega pripomočka, ki nam je omogočil njegovo neposredno opazovanje, ali pa dokler nismo imeli na razpolago modela, ki nam je prav tako omogočil njegovo predočanje. Naš kriterij, da je zaznavna dostopnost v zgoraj razpravljanem smislu pogoj za uvrščanje nekega X pod pojem, pa lahko prestane še en zanimiv in pomemben prekus.

Kdo bi lahko namreč ugovarjal, da lahko imam pojme nirvane, čaker in vsega drugega, kar si ljudje ezoterično izmislijo, pa zato še ni treba, da bi temu pripisali tudi realnost. Če pa nečemu ne moremo pripisati realnosti, potem tudi modela le-tega in še posebej posrednega in neposrednega zaznavanja le-tega ne more biti. Še bolj zopmo je, da imamo lahko celo astrološke modele, za kateare skoraj gotovo vemo, da nimajo nikakršne realne osnove. Tu je mogoče odvrniti, da res morda imamo kakšne prestave teh zadev, in celo kakšne navidezne modele, ki so celo koherentni (astrološko dokazovanje to gotovo do neke mere je). Vendar pa to še ne pomeni, da imamo na razpolago prave pojme teh zadev. Da je temu tako, je razvidno ravno iz našega kriterija, saj nam ni mogoče, da bi na zaznavni podlagi kakšen poseben primerek nirvane, ali čakre, razvrščali kot X, ki sodi v določen pojem. Pod pojme lahko razvrščamo zgolj bitnosti, ki res imamo zanje zaznavno oporo ali oporo modela. To bi veljalo tudi za števila, ki sicer predstavljajo kot takšna še poseben izziv pri svoji ontološki interpretaciji (ali je pravilna platonska realistična, ali zopet instrumentalna ali kakšna druga njihova razlaga).

Naslednji razlog, da lahko neko bitnost X sistem ali organizem uvrsti pod pojem, meri na to, da mora biti kandidat na nekakšen način zanimiv za sistem oziroma za organizem. Najbolj pogoste zadeve, ki jih sistem razvršča pod pojme, so one, ki jih često srečuje v svojem okolju. Te pa so mu seveda že zato običajno tudi zaznavno najbolj dostopne. Če nek človek lovi tigre, potem bo zanj v njegovem okolju pomembno, da bo neko bitnost X pravilno prepoznal kot tigra ter jo v tem smislu uvrstil pod pojem tigra. Podobno za žabo, katera lovi muhe. To razmišljanje pa že kaže na dejstvo, da enostavna funkcionalistična shema za razvrščanje pod pojem verjetno ne bo docela zadoščala. S funkcionalizmom merim na nauk, da je prvotna funkcija, ki jo sistem oziroma organizem izvaja, ne glede na dejansko materialno sestavo tega sistema ali siceršnje okolje tega sistema, v katerem slednji deluje. Če nastopam proti funkcionalizmu v tem smislu, torej menim, da morajo obstajati nekakšni razlogi, da sistem razvršča neki X pod pojem, in ti razlogi so po vsej verjetnosti lahko tudi biološke ali preživetvene narave. Zdi se namreč, da zgolj funkcionalistični opis nekega sistema ne more biti popoln. Res je, da sisteme lahko opišemo na tak način, da bo pri opisu pomembno, kako ti sistemi opravljajo določene funkcije. Vendar pa določen sistem funkcijo prav gotovo opravlja tudi zavoljo določenega smotra - čemu bi sicer sistemu funkcija sploh služila? S tega zornega kota pa postane jasno, da mora obstajati nekakšen preživetveni razlog, da postane neka bitnost X kandidat za uvrščanje pod pojem. Koga na primer že zanima poseben virus, dokler le-ta ni pomemben za dobrobit ali preživetje? Tudi ko viruse ali denimo kemične elemente zgolj znanstveno klasificiramo, to počnemo zato, ker si od globalnega spoznanja obetamo določene, čeprav morda ne takojšnje koristi. Tako je denimo s povzročiteljem nevarne bolezni. Prvi korak, da se z boleznijo uspešno spopademo, je v identifikaciji virusa, kateri jo povzroča. To pa zopet pomeni, da si moramo virus predstaviti na takšen način, ki bo ustrezal zahtevam našega zaznavnega in potlej še spoznavnega aparata.

Jasno je, da je pojem splošni okvir, v katerega moramo vložiti neko vrsto bitnosti. Predhodno povedano obstajata dva kandidata za take vrste okvir: klasična in mehka določitev pojma. Klasična določitev pojma gradi na nujnih in zadostnih pogojih, s pomočjo katerih je določena pojmovna definicija. Takšen pristop se je izkazal glede večine pojmov kot nerealističen, in pojmi so v nasprotju s tem sedaj pogosto dojeti kot mehki, tako da je njihov temelj induktiven. O razliki med klasičnimi in mehкими pojmi bom več povedal v nadaljevanju, ko bom obravnaval pogoje, kakršni so navedeni v našem začetnem vprašanju.

Sedaj pa bi nekaj splošnih besed namenil še modelom, ki so na razpolago za predstavitev pojmov. Grobo rečeno imamo na razpolago dve možnosti: Vkolikor sledimo klasični določitvi, sploh nimamo kakšnega posebnega modela za pojem, ampak lahko imamo različne modele, ki nam pojasnjujejo razmerja med pojmi. Z drugimi besedami, v klasičnem okvirju o zgradbi pojmov kot takih ni povedanega kaj dosti, pač pa so oskrbljene definicije pojmov. Definicije pa niso tolikanj usmerjene v samo notranjo zgradbo pojmov, ampak predvsem v opravilo njihove razmejitev z ostalimi pojmi. Definicije skušajo oskrbeti pogoje, kateri omogočijo, da enih pojmov ne zamešamo z drugimi. Pri tem ni toliko pomembno razumevanje notranje strukture pojma kot take, ampak je pomembno, da prepoznamo, kako en pojem ni istoveten z nekim drugim, sorodnim pojmom. Kljub temu da se tako zdi na prvi pogled, torej definicije ne merijo na pojme, ampak na njihovo razlikovanje. Sistem, ki je opremljen s klasičnimi definicijami, pojmov ne identificira, ampak jih zgolj razlikuje. Na takšni definicijski podlagi obravnavanja pojma gradi tudi klasični računalniški model. Takšen model je seveda lahko zelo prikladen kot model duha, se pravi zapletene strukture, vendar takšne strukture, katero lahko ravno s pomočjo modela razložimo in v kateri sodelujejo pojmi. Zanimivo pa je, da klasični računalniški model, ki gradi na sintaktičnih lastnostih strukture duha, in potemtakem na sintaktičnih razmerjih med simboli, kateri ponazarjajo vsebine in te vključujejo pojme, ne vstopa nadalje v problem pojasnjevanja notranje strukture pojmov kot takih. Pri klasičnem računalniškem modelu bi bilo v tej smeri dovolj, če pripoznamo načelo kompozicionalnosti, glede na katerega pojmi kot gradniki prispevajo k zgradbi in funkcionalni vlogi simbolov, nad katerimi poteka sintaktično preračunavanje. Tako lahko pri simbolu S (ki predstavlja vsebino, katero lahko izrazimo v naravnem jeziku s stavkom "Mačka je rjava") prepoznamo kot bistveni prispevek k njegovi vlogi - katera zadeva obnašanje simbola v okviru sistema - dejstvo, da je zgrajen iz sestavnih delov. Vendar pa ni niti gotovo, da klasični računalniški model duha pri pojasnitvi simbolov sploh upošteva načelo kompozicionalnosti. Kajti ena izmed njegovih znanih pomanjkljivosti je prav ta, da ne omogoča zajeti semantične bližine med simboloma S in S', kjer S' lahko predstavimo v naravnem jeziku "Rjave mačke ni". Klasični računalniški model obravnava S' prav tako različen od S kot je od njega različen tudi S'', katerega lahko prestavimo v naravnem jeziku s stavkom "Ston je siv". To pa je možno zato, ker je oblika S' različna od oblike S - prav tako kot je oblika S'' različna od oblike simbola S. Sistem klasičnega računalniškega kova pa simbole prepozna zgolj glede na njihovo obliko. To vse pa pomeni, da klasični računalniški model prav zares ne upošteva pojmov kot svojih bistvenih sestavnih delov. Načelo formalnosti, ki je lastno klasičnemu računalniškemu modelu, pravi, da sploh ni pomembna vsebina, ampak zgolj

oblika simbolov, glede na katero jih sistem prepozna. Zato je mogoče reči, da je treba model pojma kot takega šele zgraditi, ker ga klasični model sploh ni uspel oskrbeti.

Danes imamo na razpolago model, ki vendarle v večji meri upošteva notranjo strukturo pojmov, in prispevek te notranje zgradbe k oblikovanju vsebin. To je konekcionistični model. Slednji pojme obravnava na tak način, da so razvidne njihove semantične in sistematične povezave z bližnjimi in nasprotnimi pojmi. Pri njem je torej pričakovati upoštevanje načela kompozicionalnosti, saj ima model zmožnost, da uvidi razliko med "mačka", "mačke", in bo postavil "psa" bližje "mački" kot "letalo". Konekcionistični model namreč gradi na temeljnih povezavah med posamičnimi gradniki, kateri vstopajo v strukturo pojma. Vendar pa je to le en model. Pomembno pa je vedeti, da je šele s preseženjem klasičnega računalniškega modela duha bilo sploh mogoče pričeti razmišljati o modelu za pojme. Kar seveda še ne pomeni, da imamo enoznačno sprejet konekcionistični model za vsebino pojmov, ali pa, da bi to bil sploh edini model, ki je pripraven v ta namen.

Morda najpomembnejše je spoznanje, da pojma ne obravnavamo več kot definitorno določenega. Definicija nam lahko pomeni pripomoček za pot v razumevanje pojmove strukture, ne pa več zadnjega dosežka analize. To pravzaprav ne pomeni nič drugega, kot da je pri opredelitvi pomove vsebine pomemben tudi sintaktični okvir, morda koherentna celota pojmov, v kateri določen pojem nastopa. Pri modelih pojma, ki so prekinili z definitornim izhodiščem, nastopajo kot nekaj bistvenega še zlasti razvidni člani, referenčne točke, in vse to vodi k razkritju notranje zgradbe pojma. Razvidni član pojma mačka je običajno prav določen primerek mačke; ta primerek mačke pa nam lahko služi za referenčno točko, za tisto spoznavno mesto, ki je sistemu še najbolj dostopno, ko ima opravka z določitvijo nekega pojma. Konekcionistični model je kandidat, ki bi lahko oskrbel prikaz takšne zgradbe pojma.

Čemu prav konekcionistični model? Slednji ima pri našem razgovoru dve pomembni lastnosti: zgrajen je na elementarnih povezavah in na koherentni množici teh povezav. Elementarne povezave pomenijo vstop racionalnosti v pojmovne modele. Če skuša sistem procesirati besedo "pes", je zanj pomembna povezava med "p", "e" in "s". Obstajajo torej vezi, ki besedo povežejo v celoto, na ravni vidnega zaznavanja in dalje na ravni pomenskega zaznavanja. Sistem mora razlikovati med besedama "pes" in "ves", kar dejansko pomeni, da je v določenih kontekstih bolj prisotna povezava med "p" in "es" kot med "v" in "es", četudi mora sistem takšno povezavo v znakovni celoti obvladati. Obstajajo tudi pomenske povezave med "pes" in "mačka", ki so bližje kakor pa med "pes" in "letalo". Že začetni pregled konekcionističnega modela nam torej pokaže povezave med elementi kot svoje temeljne gradnike. Pri tem pa je zelo pomembno, da povezave niso neodvisne, kot je to primer v zgolj atomarnih modelih, ampak se spletajo med njimi koherentne vezi, ki imajo pomen zgolj v celotnem sestavu znakovnega sistema. Sistem pa ni prisoten zgolj na ravni pomenskega razumevanja, ampak deluje najmanj še na eni, podsimbolni, atomarni ravni. V našem primeru nimamo zgolj koherentnih razporeditev med posamičnimi fonemi ali črkami, ter povezav z različno težo med le-temi. Imamo tudi povezave med kontrarnimi ali drugače med seboj povezanimi pojmi. Pomembno je nadalje, da se določene semantične povezave, ki zadevajo že zgrajene pojme, tkejo na predsimbolni ravni. Tako sta smiselni besedi "pes" in "ves" povezani z razliko med "p" in "v" na predsimbolni ravni. Zdi se, da je takšen model bolj realističen od zgolj definitornega. Med drugim je upravičeno pozoren na

povezave med pojmi, katerih zgolj definicije ne morejo zajeti. Jasno je, da med pojmi obstajajo določene pomenske in druge povezave, katere lahko taksativno naštejemo. Zgolj definicije pa ne morejo oskrbeti modela teh povezav, ne morejo zajeti pomenskega prostora pojmov. V ta namen pa so pripravi tudi oziri na druge ravni, kot sta pomenska ali semantična. Že začetnemu premisleku se nujda kot kandidata dve takšni ravni: tista, ki obstaja nad, in zopet ona, ki obstaja pod pomensko ravni. Pod pomensko ravni pa obstaja prav raven, katero smo naslovili podsimbolna, kjer imamo opravka s črkami, fonemi in podobno. Nad pomensko ravni pa obstaja ona raven, kjer se spleta vezi med posamičnimi pomeni. Sistematično uvajanje takšne ravni pa mora pokazati njeno koherenčnost, saj morajo takšne vezi na koncu izkazati med seboj prepleten in vzajemno odvisen sistem pomenov. Model, ki upošteva obe omenjeni ravni, pa je ravno konekcionističen. Za nas je pomemben zategadelj, ker nas vodi k bolj realistični predstavitvi pojmov.

Biti člen:

Opravka imamo z relacijo pripadnosti, kateri zadosti neka bitnost X. Ta bitnost X je lahko tudi pojem. Torej so lahko uvrščene skupaj bitnosti, kot so mačke, ali pa tudi rjave bitnosti, katerih zgolj ena podmnožica so mačke, seveda rjave mačke.

Eden izmed problemov z relacijo "biti člen" je njena popolnost oziroma nepopolnost. Tale mačka je zagotovo docela upravičeno člen pojma mačka in jo lahko docela upravičeno uvrstimo med mačke. Prav tako je oni osel docela jasno uvrščen med osle. Ona mula pa je genetsko gledano lahko zgolj na pol, torej 50% upravičeno, uvrščena med osle, 50% upravičeno pa med konje. V tem primeru imamo nepopolnost relacije "biti člen". Podobno je tale mačka lahko zgolj 63% upravičeno uvrščena kot člen med rjave bitnosti. Tudi to je ena oblika nepopolne relacije "biti člen". Takšno pripadnost so imenovali mehkost. Logika, katera obravnava podobne vrste relacije, pa je poimenovana mehka logika. Njena značilnost je, da ne pripoznava zgolj relacij, ki bi bile utemeljene na vse ali nič, ampak relacije, ki dopuščajo stopnjevitev.¹ Tako je pri mehki logiki temeljna vrednost izražena procentualno. Imamo možnost govoriti o 75% resničnih izjavah ali o 47% neresničnih izjavah, kar je spodbudilo precejšnje negativne reakcije med klasičnimi logiki.²

Za našo razpravo je zanimivo dejstvo, da so mnogi avtorji v preteklem obdobju pričeli upoštevati mehkost kot še zlasti primeren okvir za predstavitev pojmov. To pa ne pomeni nič drugega, kot da relacije "biti člen" pri pojmi ne moremo upoštevati v docela strogem smislu.

Pripoznavanje mehкости pri relaciji "biti člen" izhaja iz pristajanja na induktivno, in ne definitorno naravo pojmov. Majhen miselni preskus nam pove, da bi bilo nemogoče imeti sistem, ki bi realistično rokoval z definitorno strukturo pojmov. To bi namreč lahko pomenilo, da ima podoben sistem pojmovno strukturo že docela prilagojeno vsakršni klasifikaciji v okolju. Katerokoli bitnost ali lastnost bi namreč pod takimi pogoji morali nujno uvrstiti za člen določenega pojma. To pa bi zahtevalo nekakšno popolno vrojenost

¹ Zadeh je najbolj znan pobornik mehke logike.

² Avtor je prisostvoval razburjenemu spopadu med predstavnikom klasične logike Geachom ter Zadehom, v Kircbergu, Avstrija, pred nekaj leti.

pojmovne strukture, in nerealistično zmožnost sistema, da docela jasno s pomočjo svoje vrojene strukture izvede enoznačno preslikavanje med svojo okolico ter med pojmi, s katerimi razpolaga.

Kaj naj bi to pomenilo? Takšen spoznavni sistem, zgrajen po zahtevah klasičnih definicij, bi bil urejen docela pojmovno. Ne bi pa mu bilo treba graditi vsebin in pojmov na podlagi zaznavanja. Ker imamo dobre razloge, da podvomimo v realističnost takšnega sistema, nam lahko zgornje razmišljanje služi kot dokaz za nasprotno tezo, namreč, da imajo pojmi v temelju zaznavno podlago. To pa pomeni, da je tudi relacija "biti člen", kolikor zadeva pojme, bržkone zaznavno utemeljena. Na ta način smo prišli do tistega dela začetnega vprašanja, ki se izkaže kot še zlasti pomembno za našo razpravo:

S prepozna X kot:

Očitno imamo opravka s spoznavno relacijo, ki je pri našem začetnem vprašanju temeljna. Kajti prepoznanje je spoznavna, ne pa metafizična relacija. Pove nam nekaj o spoznavnem odnosu določenega sistema S do X, ne pove pa kaj naj bi ta X bil. Bistveno pri tem, da nek sistem S, običajno človek, žival ali robot, prepozna neko bitnost X kot člen določenega pojma, je opredeljeno spoznavno.

Tradicionalni pristop pa običajno ostro zavrne spoznavno zasnovanost pojmov. Velja opozoriti na razloge za takšno zavračanje. Zdi se, da so zakoreninjeni zlasti v definitorni opredelitvi pojmov. Definitorna opredelitev je namreč usmerjena v določitev nujnih in zadostnih pogojev za to, da je neka bitnost to, kar je. Definicija mačke skuša opredeliti pogoje, da je neka bitnost mačka. Ne zanima pa je, kakšen je dostop določenega spoznavajočega sistema do mačke, kako lahko nek sistem dojame, da je ta bitnost X prav mačka.

Pogoji ontološke določitve so jasno opredeljeni: neka bitnost nekaj je ali pa ni.³ Na drugi strani pa so spoznavni pogoji določeni docela drugače, in tam se zdi, da lahko prej dopustimo stopnjevitost. Nekaj lahko prej z gotovostjo 63% prepoznamo za mačko, kot pa da trdimo, da nekaj JE mačka, v izmeri 63%.

Pravzaprav se znajdemo na ločnici med dvema področjema: med onotologijo ter spoznavno teorijo. Pri tem je zanimivo, da obstaja med področjema precejšnja stopnja neujemanja, v njuni vsakokratni temeljni naravnosti. Ontologija oziroma metafizika skuša določiti pogoje obstoja neke bitnosti kot take. Ontolog določa pogoje za identiteto mačke. Sem sodijo temeljne lastnosti strukture mačke, kakršen je njen genetski kod, njene temeljne sestavine in lastnosti. V poštev bodo torej prišle definitorne določbe. Spoznavni teoretik pa bo skušal odgovoriti na vprašanje, kako lahko nek sistem S prepozna določeno bitnost kot mačko. Tukaj imamo očitno opraviti z opredelitvijo, kaj je potrebno za prepoznavanje neke bitnosti kot člena določenega pojma.

Sedaj se moramo vprašati, kaj je temeljno pri pojmihi. Ena interpretacija pojmov trdi, da slednji obstajajo ne glede na sistem, kateri z njimi rokuje. Temeljni argument za takšno stališče sestoji v trditvi, da je ena bistvenih lastnosti pojmov njihova dostopnost

³ Seveda, če zanemarimo za običajne spoznavne procese skoraj docela nezanimive primere ontološko mejnih ali mešanih bitnosti, kot je Tezejeva ladja (katere dvojnico deščico za deščico gradimo ob uporabi starega gradiva na novem mestu: katera od obeh ladij je še Tezejeva?), pa Jekyll in Hyde. Gre tipično za ontološke probleme identitete, kateri se zde docela nepomembni pri spoznavnih opredelitvah in pri določitvah običajnih pojmov ter vsebin.

večim individuom. Pojmi med drugim služijo medsebojni komunikaciji. Zato obstaja bistvena potreba, da so na razpolago večim individuom. To pa pomeni, da pojmi niso last nikakršnega posamičnega individua. In nadalje, da so pojmi v temelju od kateregakoli individua neodvisni.⁴ Z drugimi besedami, pojmi nimajo nič opraviti s spoznavnimi zmožnostmi posamičnega individua, niti s spoznavnimi zmožnostmi množice individuov, ki jih uporabljajo. Pojmom pripada nekakšna vrsta neodvisnega, platonskega obstoja, in niso vezani na zmožnosti, še zlasti ne na psihološke zmožnosti individuov.

Zgornjemu argumentu pa je mogoče nasprotovati. Pojmi so zares last mnogih individuov in jih uporabljamo v namene komunikacije. Od tod pa še ne moremo sklepati, da nimajo nič opraviti s psihičnim ustrojem posamičnega individua. Obratno se zdi primerna teza, ki je zgornji ravno nasprotna: da so pojmi bistveno sestavni del našega spoznavnega aparata, oziroma da so sestavni del spoznavnega aparata, s katerim razpolaga določen sistem, ki pojme obvlada. Če je tako, pa pojmi niso neodvisni od psihološke zgradbe sistemov, ki jih uporabljajo: od ljudi, živali, robotov. Bistvenega pomena za določitev pojmov je odgovor na vprašanje, kakšna je zgradba določenega sistema, kateri s pojmi razpolaga. To pa pomeni, da je pri določitvi pojmov potrebno upoštevati spoznavno - kognitivno - zgradbo določenega organizma ali sistema. Morda ne le funkcionalno, ampak nadalje še fizikalno zgradbo tega sistema.

Pripoznavanje vezanosti pojma na spoznavno zgradbo in torej na tisto, čemur običajno pravimo duševni ustroj nekega sistema ali organizma pa še nima nujno za posledico popolne vezanosti pojma zgolj na organizmове zmožnosti, zgolj na način, kako spoznavni sistem s svojo mrežo po svoji volji prekriva svet. Ravno obratno se zdi pomembno, da so pojmi v veliki meri določeni tudi ne glede na spoznavni sistem, in so potemtakem sad vpliva zunanjih pogojev, kateri pogojujejo njihovo tvorbo. Pojem mačke ni določen zgolj z mojo zmožnostjo tvorjenja pojma, ampak prav tako in odločilno z vplivom zunanjih okoliščin, ki vodijo pred mene primerke mačk.

Temeljno za umestitev razprave glede spoznavne ali ontološke določitve pojmov se mi zdi dejstvo, da so pojmi realistično gledano najprej proizvod zaznavnega aparata, s pomočjo katerega ima nek organizem dostop do zunanje realnosti predmetov, kateri ga obdajajo. Če tvorim pojem o mački, moram imeti na razpolago zaznave primerkov mačk, poleg vrojenih zmožnosti in ostalega, kar je še pomembno. To pomembnost zaznavne podlage pojmov - katera je prav tako bistvena za njihovo genezo, pričenši s čutnimi, senzornimi vtisi - je morala spregledati tradicija, ki je gradila na definitorni opredelitvi pojmov. Definitorna opredelitev pa je neustrezna že zato, ker je zaznava zares pomembna pri tvorjenju pojmov. Drugače rečeno: pomembnost zaznave je mogla spregledati le usmeritev, ki je že vnaprej, psihološko nerealistično, dojemala pojem kot nekaj zlasti definitorno opredeljenega. Ravno ker definicija ne predpostavlja nikakršnih zaznav, se zdi, da tudi pojmi v svoji podlagi nimajo nikakršnih zaznav. Premislek pa nam kmalu pokaže, da bo to verjetno docela zmotno. Poskušal bom zagovarjati stališče, da so pojmi v svojem temelju določeni zaznavno. Še bolj natančno, da je potrebna naturalistična razlaga pojmov, katere začetek je pri porazlikovalni zmožnosti občutkov ali senzornih vtisov in ki se nadaljuje z zaznavno identifikacijo, kakršna je v običajnih primerih v podlago pojmom. Pojmi pa potem služijo vsebinam.

⁴ To je v bistvu Fregejevsko, platonistično stališče do pojmov.

En odgovor pravkar nakazanem projektu zadeva še zlasti naše začetno vprašanje, kaj pomeni, da nekaj prepoznamo kot nekaj drugega. Zdi se, da temelji projekt naturalistične določitve pojmovne identifikacije na senzorni, čutni diskriminaciji, porazlikovanju, s čemer bi lahko prišli do zares nekrožne naturalistične utemeljitve.⁵ Mačko gotovo prepoznam kot mačko. Vendar pa prepoznam rjavi odtенок barve prav tako kot rjavi odtенок barve. Torej je senzorno zaznavanje prav tako intencionalno, kot je tudi poznejše pojmovno. Torej pade možnost nekrožne utemeljitve pojmov na senzornih, čutnih razločitvah.

Takšno stališče pa se zdi v nasprotju z mnenjem⁶, da senzorno ni zmožno vsebine, da z vsebino ni povezano. Lahko, da je to mnenje pravilno, ali pa zopet da ni. Če je pravilno, potem verjetno pade ugovor, po katerem je senzorno tudi že intencionalno. Če je namreč intencionalno, mora imeti nekakšno obliko vsebine. Če ima vsebino, potem lahko z njegovo pomočjo prepoznavamo nekaj kot nekaj drugega (glej začetno opredelitev tega zadnjega sklopa). Potemtakem, če nima vsebine, ni intencionalno, in lahko zagadelj služi za nekrožno naturalistično utemeljitev pravih vsebinskih stanj, in najprej pojmov, za katere je gotovo, da vsebino imajo. Vkolikor pa vsebino ima že čutno zaznavanje, potem lahko res prepoznamo rjavi odtенок kot rjavi odtенок, in se zdi, da ni možna nekrožna določitve.

Vendar pa je morda celotna ta dilema zmotna zavoljo naslednjega razloga: Nismo upoštevali načina prepoznavanja nečesa kot nečesa pri eni in pri drugi obliki vsebine, pri senzorni in pri zaznavni. Zaznavna oblika vsebine pa je temelj pojmovni. Pri senzorni vsebini imamo opravka najprej z diskriminacijo, z razločevanjem enot. Pri pojmovni pa imamo opravka s prepoznavanjem vsebine teh enot. Seveda pa se lahko razločevanju naknadno priključi še prepoznavanje senzornega. Potrebno je namreč vedeti, v kakšen namen nam služi senzorna, čutna diskriminacija, oziroma porazlikovanje v nasprotju z zaznavanjem. Rjave barve običajno (razen v umetnosti ipd.) ne zaznavam kot take, ampak zato, da bi preko nje, z njeno pomočjo, prepoznal nekakšen predmet, kakršna je mačka. Torej se zdi, da senzorni, čutni vtisi, res nimajo docela iste kvalitete vsebine kot to velja za pojmovno vsebino, katera običajno temelji na zaznavanju. Kdo bi lahko opozoril, da pri senzornem, čutnem zaznavanju ne gre za vtise, ampak za docela popolno zaznavo, v smislu prepoznavanja nečesa kot nečesa: prepoznavanja rjave barve kot rjave barve. Na to je mogoče odvrniti, da četudi imamo v primeru čutnega zaznavanja opravka s prepoznavanjem nečesa kot nečesa, to prepoznavanje poteka na drugi ravni, kot prepoznavanje, ki je povezano z vsebino. Torej ne gre docela zgolj za porazlikovanje v smislu, da vemo, kako X ni Y, ne pa da bi pri tem X identificirali. Čutne zaznave, kakor so zaznave otenkov barv, nam že dajejo nekakšne prvotne vsebine, vendar te vsebine niso takšne vrste, kakor jih imamo pri popolnem tvorjenju vsebin, kot v primeru, ko vidimo na podlagi otenka rjave barve rjavo mačko. Vendar pa je mogoče reči, da so več kot zgolj porazlikovanje, ne da bi že bile vsebine.

Torej moramo razlikovati med dvema načinoma, da S prepozna X kot nekaj. Prvi način je običajni, ko imamo opravka z vsebinami in koder sodelujejo pri tvorjenju vsebin pojmi. Tedaj prepoznam mačko kot mačko. Drugi način, da S prepozna X kot nekaj, pa je način, da nekaj čutno prepozna kot nekaj: ko na primer prepoznavamo odtенок rjave

⁵ Ugovor je podal oktobra 1989 Fodor, ob najinem razgovoru na univerzi Rutgers.

⁶ Lloyd, Simple Minds, MIT 1989.

barve kot odtenek rjave barve. Ta slednji način, kako S prepozna X kot nekaj, pa ni popolno prepoznavanje, ampak je čutno porazlikovanje. Zanimivo je pogledati razmerje obeh načinov, kako prepozna S določen X kot nekaj. Prav gotovo čutno prepoznavanje je predpogoj za zaznavno prepoznavanje. Z drugo besedo, če S nima možnosti prepoznati rjave mačke. Vendar pa je pomembno, da S ne zaznava vseh čutnih zaznav in da jih ne zaznava na enak način, kot v primeru, ko obvladuje pojmovno vsebino. Glede tega, da imamo opravka z drugo ravni, kot pri pojmovnem porazlikovanju, ko imamo v njegovem temelju čutno porazlikovanje, sem že govoril. Ob dejstvu, da sistem S izbira določene čutne zaznavave, pa je mogoče pripomniti, da gre za podobno izbirnost tudi pri poznejšem pojmovnem tvorjenju vsebin. Saj bo S načeloma najprej razpolagal s tistimi vsebinami, katere mu pridejo prav v preživetvene in podobne namene.

Zdi se, da hkratno upoštevanje čutnega in pojmovnega zaznavanja ter njune medsebojne odvisnosti predstavlja način omogočanja naturalistične razlage zasnove stanj z vsebinami. Saj imamo v primeru čutnega zaznavanja prototipske mehanizme za poznejše pojmovno zaznavanje. Pojmovno zaznavanje pa vodi k vsebinam duševnih stanj. Če sistem S čutno zaznava rjavo barvo kot rjavo barvo, pri tem izbira med okolno informacijo, kot smo že bili ugotovili. In za podoben mehanizem izbire gre tudi v primeru S-ove zaznavne usmerjenosti na mačko, ki je v podlago tvorjenja pojma mačke. Pojem pa je osnovni gradnik vsebine duševnega stanja, s katerim sistem razpolaga.⁷

Ogledali smo si nekaj dilem v zvezi z dejstvom, ki je še zlasti razvidno pri sestavini našega vprašanja "S prepozna X kot". Postalo je razvidno, da poglobitveno vprašanje v zvezi s pojmi ni ontološke ali metafizične narave, pač pa je spoznavne oziroma epistemološke. To pa ni navsezadnje nič nenavadnega, saj so pojmi bistveno orodje vsakokratnega sistema S, s katerim slednji razpolaga. Od tod pa še ne sledi, kot smo že ugotovili, da bi bila nujna antirealistična razlaga pojmov. Potrebno je upoštevati, da so pojmi vselej tvorjeni zavoljo potreb organizma oziroma sistema S, da se znajde in preživi v svojem okolju.⁸ V tem smislu menim, da je primerno zagovarjati realizem pri pojasnitvi pojmov. Ta realizem pa seveda ne more mimo zgoraj omenjenega dejstva, da so pojmi orodja organizma ali sistema S.

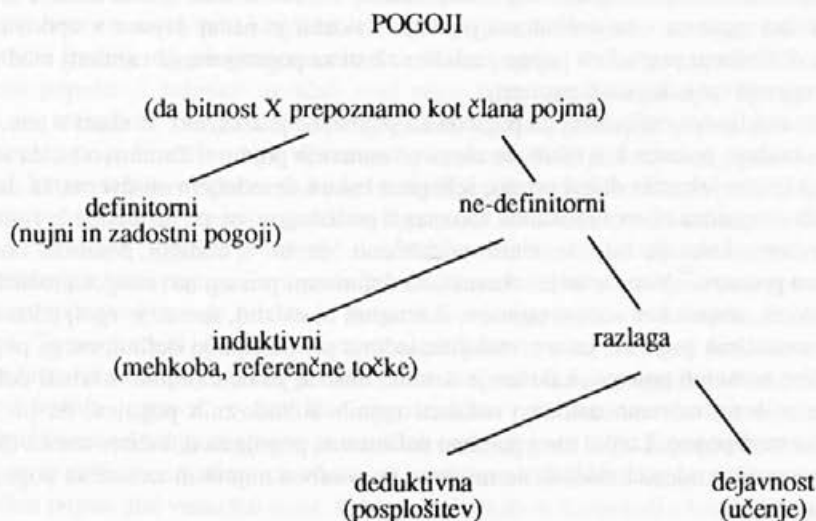
⁷ Temeljno vprašanje, ki ga nameravam obdelati širše, morda celo v knjižni obliki, je razmerje med čutnim, senzornim zaznavanjem, ter med običajnim zaznavanjem. Pri tem mi čutno zaznavanje, tako kot v zgornji razpravi, pomeni denimo zaznavanje fonemov, barvnih odtenkov, zaznavanje kot tako pa mi pomeni zaznavanje besede ali zaznavanje lika. Zdi se mi, da razmerje med čutnim in zaznavnim zaznavanjem ni bilo ustrezno opredeljeno. Mislim, da je mogoče izolirati mehanizem, ki jima je skupen. To pa ne pomeni, da sta obe zaznavnji identični, in zagadelj je možna nekrožna utemeljitev in razlaga vsebin duševnih stanj začenši pri senzornem, čutnem zaznavanju. Nekrožna opredelitev je možna, ker poteka prepoznavanje čutnih vtisov na drugi ravni, kot so vtisi Gestalta ali zaznavanja. Razlaga pa je vendarle možna, ker so mehanizmi podobni: tako v primeru čutnega zaznavanja in v primeru zaznavanja likov imamo opravka z identifikacijo določenih bitnosti X. Naturalistična vključitev senzornega oziroma čutnega v vsebino duševnih stanj pa bi bila mogoča takole: Čutno zaznavanje je podlaga razlage mehanizmov pri zaznavanju. Zaznavni mehanizmi pa so bistveni pri določitvi in razlagi pojmov. Pojmi so nadalje bistvene sestavine vsebin duševnih stanj. Enega izmed razlogov, zakaj imamo pri čutnem ali senzornem zaznavanju ter pri zaznavanju likov opravka s podobnim mehanizmom, sem že omenil: pri senzornem zaznavanju, kot je denimo zaznavanje odenka barv, imamo opravka z izbirnostjo informacij. Podobno imamo opravka z izbiro informacij na pojmovni ravni, ko zaznavamo mačko kot mačko. To pomeni, da iz množice informacij izberemo prav določene informacije, v čutni ali pojmovni obliki, in se na njih osredotočimo.

⁸ Takšna potreba je v bistveni zahtevi pojmovne zgradbe: v pojmovni ekonomiji. Pojme tvorimo zato, da bi se ob ponavljajočem srečevanju okolnih predmetov bolje znašli.

Pogoji:

Četudi sem pri zgornjih točkah kar precej razpravljal, pa jih je mogoče urediti sorazmerno enostavno. Prava vprašanja se prično pravzaprav šele v zvezi s pogoji, katerim mora biti zadoščeno, da bi bitnost X prepoznali kot člana pojma. Navesti mislim eno možno razporeditev glede razvrščanja pojmov v razmerju s pogoji, katerim morajo bitnosti zadostiti. Ob tem se bom spopadel tudi z vprašanjem razlage. Nisem prepričan, da je takšna razporeditev edina možna, vendar se mi zdi, da ustrezno odseva dileme, katere so nam na razpolago pri razlagi pojmov. Glede definitornih in nedefinitornih pogojev naj že zdaj povem, da je pri razdelitvi poglavitno vprašanje poudarka. Tako tudi pri razlagi nastopa definicija, vendar pa zgolj kot eden izmed funkcionalnih pogojev za določitev pojma, ne pa kot poglavitni smotni pogoj (kot je to pri definitornih pogojih).

Pogoji za to, da bitnost X prepoznamo kot člana pojma, so definitorni ali ne-definitorni, in če so nedefinitorni, so utemeljeni bodisi induktivno ali pa na razlagi. Zopet, vkolikor temelje na razlagi, jih lahko klasificiramo kot bodisi deduktivne (posplošitev), ali pa kot utemeljene na dejavnosti (učenje). Razdelitev je torej⁹ shematično takale:

Sedaj pa si oglejmo te pogoje vsakega posebej.

Definitorni:

Pod definitornimi pogoji merim na klasični pogled na pojme. Glede na ta klasični pogled morajo biti zadoščeni nujni in zadostni pogoji, da bi lahko neko bitnost prepoznali kot člana določenega pojma, oziroma, da neko bitnost vložimo pod pojem.

⁹ Ob upoštevanju zgornjih pripomb, denimo glede nastopanja definitornih zahtev kot enega konjunkta pogojev pri razlagalnih možnostih opredelive pogojev za pojme. Ali se lahko na drugi strani odpovemo razlagi pri definitornih pristopih? Vsekakor je to vprašanje vredno razmisleka.

Nujni pogoj za definicijo samca je, da je slednji moški. Če nekaj ni moški, ni samec. Skupno zadostna pa sta poleg tega še pogoja, da je X odrasel (da ni star tri leta) ter da je neporočen (poročen odrasel moški prav tako ne more biti samec). Vidimo, da definicija nekega pojma že uporablja druge pojme. Vendar je bistveno, da so slednji uporabljeni kot neposredni pogoji, členi, kakršni vstopajo v definicijo.

Definitorni pogled na pojme je, grobo rečeno, tisti klasični pogled, ki je bil značilen za vsakogar, od Aristotela dalje, vključujoč tudi dunajski krog in pozitiviste. Njegova zasluga je bila, da so bili pojmi razmejeni, da je postalo jasno, o čem natančno govorimo, ko govorimo o pojmi. Zavoljo tega je izvrstno omogočil opredelitev relacij med pojmi. Iz česar je dejansko izšla stavčna in predikatna logika.

Vkolikor razpolagamo z definicijo pojma, razpolagamo z natančnimi določili, da je neka bitnost član pojma. Ko že predpostavimo, da je to urejeno, pa lahko sedaj opazujemo razmerja med pojmi. Denimo, tale mačka je član siamskih mačk. In tako je član pojma siamska mačka, kateri je podmnožica pojma mačka. Tako imamo relacijo med širšim in ožjim pojmom. Vzemimo sedaj sklepanje, da če je nekaj siamska mačka, potem je mačka. Tu imamo uporabo zgornjega temeljnega načela. Sklepanje lahko med drugim tudi ponazorimo z Vennovimi diagrami, ki nam predstavijo razmerja med množicami ter med množicami in podmnožicami. Pri čemer nam aparat množic služi za predstavitev pojmov - na definitorni podlagi. Takšnih je nekaj dejstev v oporo trditvi, kako je definitorni pogled na pojme zaslužen zlasti za pojasnjevanje razmerij med pojmi ter za pojasnjevanje logičnih razmerij.

Pomanjkljivost definitornega pogleda na pojme, se je izkazalo, je zlasti v tem, da ne dopusti razlage pojmov kot takih, še zlasti ne naravnih pojmov. Zanimivo je, da se je ta pomanjkljivost izkazala dokaj pozno, šele pred kakim desetletjem ali dvema, in da so jo pobudila empirična eksperimentalna spoznanja psihologov, ne pa razmišljanja filozofov. Kar pomeni, kako je bilo še zlasti nezaželeno, da bi v tradiciji pojasnili notranjo strukturo pojmov.¹⁰ Vendar se je izkazalo, da definitorni pristop ne omogoča razložiti ne le nekaterih, ampak kar večino pojmov. Z drugimi besedami, samec je zgolj eden izmed dovolj umetelnih pojmov, katere vselej zasledimo pri podajanju definitornega pogleda. Za večino naravnih pojmov, kakršen je denimo mačka, pa ne moremo oskrbeti definicij, torej za njih ne moremo ustrezno oskrbeti nujnih in zadostnih pogojev, da jih lahko uvrstimo med pojme. Lahko torej podamo definitorne pogoje za določitev samca (Samec = def neporočen odrasel moški), ne moremo pa oskrbeti nujnih in zadostnih pogojev za določitev tигра.

Nedefinitorni:

Zavoljo ravnokar omenjenih razlogov je postalo nujno izdelati drugačen pogled na to, kakšnim pogojem mora biti zadoščeno, da bi neko bitnost X prepoznali kot člana pojma. Ti pogoji, se je izkazalo, morajo biti nedefinitorni, vsaj ne definitorni v klasičnem smislu opredelitve pojma, kjer je bila definicija poglavitna opredelitev pojma. Ker pa tvorijo nujni in zadostni pogoji definitorni pogled na pojme, se morajo prav ti pogoji izkazati kot nezadostni za ne-definitorni pogled. Pri tigru bi zadostni razlogi na primer

¹⁰ Za predstavitev klasičnih razmerij med pojmi glej Frane Jerman: *Filozofija*, Ljubljana, DZS, 1989.

vsebovali njegov genetski kod: vendar pa je genetski kod komaj kaj takšnega, kar dejansko uporabljamo, ko oskrbimo razlago pojma tигра.

Realnost večine naravnih (zatorej neutemeljenih) pojmov se je izkazala opredeljena z nedefinitornimi sredstvi. Definitorno opredeljeni pojmi pa so ostali zgolj nepomemben podrazred vseh pojmov.

Zelo na široko si bomo ogledali dva poglobitna kandidata, torej modela, za nedefinitorno opredelitev pojmov. V vsakem izmed primerov so različni pogoji, katerim mora zadostiti določena bitnost X , da bi jo prepoznali kot člana pojma.

Induktivni:

Pozitivni izsledek, ki je v oporo induktivnemu pogledu na pojme, je bil, da obstajajo bistvene razlike med bitnostmi, katere moramo klasificirati, uvrstiti pod določen pojem. To je seveda v nasprotju z našim pričakovanjem, ko so podani nujni in zadostni pogoji za uvrščanje bitnosti X pod pojem. Če namreč veljajo nujni in zadostni pogoji, potem ne morejo obstajati razlike med člani in jih moramo z isto upravičenostjo prepoznati kot člane pojma. Eno izmed odkritij, ki je zamajalo takšen pogled, je bilo da obstajajo določene bitnosti, torej neki kandidati za člane pojma, ki se glede na druge kandidate v večji meri nudijo, da jih prepoznamo kot člane pojma. Tako so ugotovili, da so v določeni populaciji subjekti uvrščali med ptice neke primerke hitreje, kot pa druge. Glede na reakcijski čas je lastovica torej bolj tipičen primerek pojma ptica, kot pa piščanec, in ta je še vedno bolj tipičen od pingvina. Torej je lastovica glede na druge bitnosti, katere lahko uvrščamo pod pojem, tipičen primerek ptice. Če pa je tako, tedaj ne moremo več upoštevati nujnih in zadostnih pogojev za uvrščanje določenega pojma pod ptice. Veljava teh pogojev je namreč nezdržljiva s tem, da bi neki pojmi bili v večji meri od drugih člani pojma. En ugovor proti takšnemu stališču - o njem smo govorili pri pogoju prepoznavanja - je bil, da je prepoznavanje zgolj psihološki način dostopa do pojmov. To pa pomeni, da bi bili lastovica, piščanec in pingvin v isti meri upravičeno člani pojma, in sicer pojma, kot je določen neodvisno od našega psihološkega dostopa. To je seveda ugovor s stališča zagovornikov definitorne določitve pogojev. Neutemeljenost takšnega zagovora je razvidna iz dejstva, da bi po dojetanju, ki izhaja iz njega, ne le piščanec in lastovica bila v isti meri, ontološko, člana pojma ptica, ampak da bi bil član pojma ptica vsakršen stvar, ki bi ga lahko kdo še kadarkoli s križanjem ustvaril. To pa bi pomenilo, da nihče ne bi mogel zapopasti pojma ptica, niti ornitologi ne. In obenem, da pojem ptica obstaja neodvisno od vsakršnega dojetanja. Morda v kakšnih platonskih nebesih? To pa se zdi neutemeljeno. V bistvu imamo tod dve neustrezni stališči: da so bitnosti vse enakopravno člani pojma, v ontološkem smislu, ne glede na to, da so realno gledano na svoje lastnosti to v manjšem delu glede na ostale bitnosti, ki sodijo po pojem. Obenem pa so pojmi opredeljeni tako, da imajo neodvisen obstoj nekakšne vrste univerzalij, kar je treba še posebej določiti. Temeljna intuicija v nasprotju s takšnim dojetanjem je, da so pojmi vendarle nekaj takega, kar je v bistvu sestavina spoznavne zaloge organizmov, ne pa nekaj, k čemur imajo organizmi zgolj nepopoln dostop in kar biva neodvisno od njih. Tudi če vzamemo družbenost kot določilo prostora neodvisnega bivanja pojmov, imamo še vedno nekakšno konvencionalno podlago pojmovnega obstoja. Cela ta razprava pa nas, kot se že kaže, počasi vodi od začetnega

vprašanja po pogojih, da bitnosti sodijo pod pojem, k vprašanju odločitve načina obstoja pojmov. Zato bi jo trenutno sklenili. Še en razlog za to je v dejstvu, da bi sicer morali iz našega začetnega vprašanja izločiti opredelitev o prepoznanju določene bitnosti kot člana pojma.

Prvobitna opredelitev pogojev, glede na katere lahko določeno bitnost X prepoznamo kot člana pojma, ni abstraktno definitorna, ampak je povezana s primerki, s posamičnimi še zlasti lahko prepoznavnimi primerki. Takšno je temeljno stališče induktivnega pristopa k določitvi pogojev, da neko bitnost prepoznamo kot člana pojma. Prav tako pogosto obstajajo pogoji, da bi neko bitnost X prepoznali kot člana pojma, v bližini primerku, ki je še zlasti blizu določene bitnosti X. Denimo, določeno bitnost bomo prej prepoznali kot ptico, če bo po svojih lastnostih bliže lastovici, kot pa če bo bliže kokoši.

Ena bistvenih značilnosti klasičnega definitornega pogleda je bila, da obstajajo meje pojmov, katere lahko jasno razmejimo. Sedaj pa se z razliko med člani posamičnega pojma srečujemo s pojavom mehкости, kar pomeni, da lahko procentualno določimo pogoje članstva. Prav v tem tudi obstaja sam pojav mehкости. S tem lahko primerjamo zgoraj omenjeno dejstvo, da lahko glede na mehko logiko obstaja 57% resničnostna vrednost neke propozicije.

Razmerje med filozofijo in metafiziko pri Kantu

MARIJA ŠVAJNCER

Na vprašanje, kakšno je razmerje med filozofijo in metafiziko pri Immanuelu Kantu (1724-1804), je treba odgovoriti zato, ker je v interpretacijah opaziti bodisi istovetenje, bodisi razločevanje. Skušali bomo ugotoviti, katere vsebinske opredelitve je Kant navajal in razvijal v kritiki čistega uma (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781) in v *Prolegomenah* (*Prolegomena zur einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, 1783). Eksplikacija problematike naj bi spodbudila premislek, ali se je predvidevanje o utemeljitvi nove znanosti uresničilo.

V *Kritiki čistega uma* začne Kant svojo teoretizacijo z ugotovitvijo, da je metafizika sistematično urejen inventar vseh naših spoznanj, do katerih se je mogoče dokopati s čistim umom. Sestavljena je iz povsem izločenih spekulativnih spoznanj uma in čistih pojmov. Starejša je od vseh drugih znanosti, vendar ji ni bilo usojeno, da bi postala znanost. Filozofova ironija ni naključna. Kant pravi: "Nikakor ne gre dvomiti, da je bilo ravnanje metafizike doslej običajno tavanje in, to je najhujše, med samimi pojmi."¹ Metafizika hoče biti zmeraj zunaj slehermega izkustva. Kantu gre za to, da bi dosedanje pot metafizike - njeno tavanje - spremenil in ji utrl zanesljivo pot znanosti ter spodbudil popolno revolucijo.² "Torej je prva in najpomembnejša stvar filozofije v tem, da enkrat za vselej metafiziki omogoči vsak škodljiv vpliv tako, da bo zamašila izvor njenih zablod."³

Čeprav je mogoče sleherno filozofsko delo napadati na njegovih posameznih mestih, organski sklop sistema, pojmovan kot celota, po Kantovem mnenju vsceno ni v nevarnosti. S hermenevitičnega vidika lahko razumevamo in interpretiramo del ali celoto, sestavino, ki ima teoretično veljavo za nas, ali razpoznavno znamenje celote. Gre za to, kako beremo Kanta danes. Njegov sistem v resnici ni v nevarnosti - postal je sestavina in konstituent kulturne zgodovine.

Kant je prepričan, da metafizika sprva ravna dogmatično in povsem samovoljno, saj se ne loti preučevanja zmožnosti ali nezmožnosti uma.¹ Kar zadeva formalni način njenega samospraševanja, je glede namenov sestavljena iz samih sintetičnih sodb

¹ Immanuel Kant: *Kritika čistoga uma*, Beograd, Kultura, 1970, str. 20.

² Prav tam, str. 25.

² Prav tam, str. 29.

² Prav tam, str. 42.

a priori, se pravi razširjevalnih sodb, ki danim pojmom dodajajo nekaj, česar prej ni bilo, in gre tja, kamor ji izkustvo ne more slediti. Če metafizika ne obstaja kot znanost, vendar vseeno je, potem jo je po Kantovem mnenju mogoče imeti za naravno dispozicijo (*metaphysica naturalis*) in se vprašati, kako je kot naravna dispozicija sploh možna in, seveda, kako je možna kot znanost. Zdaj je napočil čas, ko je treba pozabiti na dogmatični način reševanja problemov, na analitično, preprosto razčlenjevanje pojmov, kajti to ni bilo nič drugega kot samo nekakšna priprava, in se lotiti nove metode, ki bo pripomogla pri razvoju nove znanosti. "Iz vsega tega izhaja ideja neke posebne znanosti, ki se lahko imenuje *Kritika čistega uma*, kajti um je tista moč, ki daje *principe* spoznanja apriori.⁵ Nato dodaja: "*Transcendentalno* imenujem vsako spoznanje, ki se ne ukvarja s predmeti, ampak z našim spoznavanjem predmetov, kolikor je mogoče a priori. Sistemi takšnih pojmov bi se imenoval *transcendentalna filozofija*."⁶ Transcendentalna filozofija je ideja znanosti, za katero mora Kritika čistega uma napraviti ves načrt arhitektonsko, to pomeni na osnovi principov, ki zagotavljajo gotovost in popolnost vseh delov, iz katerih je poslopje zgrajeno. Kritika se še ne imenuje transcendentalna filozofija, saj bi v tem primeru morala vsebovati izčrpno analizo človeškega spoznanja apriori. H Kritiki čistega uma sodi vse tisto, kar sestavlja transcendentalno filozofijo - gre torej za idejo transcendentalne filozofije, ne pa še za znanost samo. Transcendentalna filozofija je za Kanta filozofija čistega, izključno spekulativnega uma.⁷

Kant poudarja, da je metafizično samo tisto preučevanje, v katerem predstava vsebuje ono, kar kaže pojem kot a priori dan.⁸ Transcendentalna filozofija pa se mora o pojmih spraševati po enem principu - iz razuma kot absolutne enotnosti namreč izhajajo čisti in nepomešani, zato morajo biti spojeni z idejo ali pojmom. Mislec meni, da je za skiciranje znanosti pomembno vnašanje reda, kajti totaliteta ni nič drugega kot množica, pojmovana kot enotnost.

Zanimiva je Kantova ugotovitev, da za razširitev razuma na področje čistih apriornih spoznanj filozofija kot doktrina ni pomembna, saj njeni dosedanja poizkusi niso bili kdove kako uspešni, medtem ko ima kot kritika, ki varuje pred napakami, vsekakor veljavo. "Transcendentalna filozofija se pravzaprav odlikuje s tem, da poleg pravil (in to poleg splošnega pogoja za pravila), ki so v čistem pojmu razuma, lahko sočasno a priori pokaže tudi tisti primer, nakaterega ga je treba prenesti."⁹ Ukvarja se s pojmi, ki se morajo a priori nanašati na svoje predmete. Filozofsko razmišljanje je za Kanta tisto, v katerem nobeni sodbi ne priznavamo, da je bila potrjena, dokler ni zanj zadostnega dokaza. Opozarja tudi na skeptično metodo (ne skepticizem), ki jo ima za bistveno lastnost transcendentalne filozofije, metodo, s katero izzovemo spopad med različnimi trditvami, vendar tega ne storimo zato, da bi eno izmed njih razglasili za edino veljavno, temveč zato, da ugotovimo, ali ni morebiti sam predmet spora slepilo; nikakor ni brez pomena odkriti izhodišče nesporazuma in spoznati tisto, kar je pomanjkljivo

⁵ Prav tam, str. 54.

⁶ Prav tam, str. 55.

⁷ Prav tam, str. 57.

⁸ Prav tam, str. 64.

⁹ Prav tam str. 151.

določeno.¹⁰ Kant nas nagovarja in opozarja na dileme - to je ena izmed pojavnih oblik njegove aktualnosti.

Kant pravi da filozofija veliko obljublja; rada bi utemeljila svoje pretirane zahteve in se vrednostno povzpela nad druge znanosti. Obljubljaja nam, da nam bo dala osnovo za naša največja pričakovanja in nam razkrila poslednje namene. Ali je Kant ciničen zaradi kritičnosti do lastnega dela in mislih postopkov? Ponovi, da je filozofsko spoznanje pravzaprav spoznanje uma na osnovi pojmov ali v njih. Filozofija se drži samo splošnih pojmov in ne more uspešno učinkovati na primer v matematiki, vendar lahko spozna njene meje. Filozofske definicije so samo eksplikacije danih pojmov - nastajajo z analizo in pojme samo pojasnjujejo, zato ne sodijo na začetek, ampak na konec. "Glede na to filozofija nima nikakršnih aksiomov in nikoli ne sme predpisovati svojih osnovnih stališč a priori za absolutna, ampak se mora potruditi, da svojo pravico do njih utemeljuje s posredovanjem njihove temeljne dedukcije."¹¹ Metoda filozofije je vedno sistematična, zakaj s subjektivnega vidika je že um sam zase sistematičen. Seveda pa se po Kantovem mnenju filozofije ni mogoče učiti, učiti se je mogoče kvečjemu filozofiranja.

"Sistem vsega filozofskega spoznanja je f i l o z o f i j a ."¹² To je čista ideja o možni znanosti, ki in concreto ni nikjer dana, skušamo pa se ji približati po raznih poteh, dokler je ne bomo odkrili. Dotlej pa bo pojem filozofije samo šolski pojem, pojem o sistemu spoznanja, ki ga kot znanost šele iščemo in ima za cilj zgolj sistematično enotnost tega vedenja - logično popolnost spoznanja. Kant filozofijo celo istoveti z zakonodajo človeškega uma; ta legislacija naj bi imela dva predmeta - naravo in svobodo. "Filozofija narave se nanaša na vse, kar o b s t a j a , filozofija morale pa samo na tisto, k a r b i m o r a l o o b s t a j a t i ... Vsaka filozofija je spoznanje iz čistega uma ali spoznanje uma iz empiričnih principov. Prva se imenuje čista, druga pa empirična filozofija."¹³ Filozofija čistega uma je bodisi propedeutika, ki preučuje moč uma glede na celotno čisto spoznanje a priori in se imenuje kritika, bodisi sistem čistega uma (znanost), to je celotno filozofsko spoznanje iz čistega uma v sistematični povezanosti in se imenuje metafizika; s tem imenom lahko poimenujemo celotno čisto filozofijo. Metafizika se po Kantu deli na metafiziko spekulativne uporabe čistega uma in metafiziko praktične uporabe čistega uma, torej je mogoče govoriti o metafiziki narave in metafiziki običajev. Prva obsega čiste principe uma iz enostavnih pojmov o teoretičnem spoznanju vseh stvari, druga pa vsebuje principe, ki so apriorni in postavljajo v ospredje tisto, kar je treba storiti oziroma tisto, česar se je treba držati. Moralnost je namreč zakonitost našega delovanja - iz principov jo je mogoče izvesti povsem a priori. Metafizika običajev naj bi bila čista morala. Kant meni, da človeški um že od nekdaj brez takšne ali drugačne metafizike sploh ni mogel shajati. Spraševanje o možnosti znanosti se povezuje z raznovrstnostjo spoznanj. Metafizika je tista filozofija, ki potrebuje čisto spoznanje a priori, spoznanje, ki je podano v sistematični enotnosti.¹⁴ "Metafizika v ožjem pomenu besede je sestavljena iz t r a n s c e n d e n t a l n e f i l o z o f i j e in iz f i z i o l o g i j e čistega uma. Prva preučuje samo r a z u m in sam um v sistemu vseh pojmov in osnovnih stališč, ki se nanašajo na predmete nasploh, pri tem

¹⁰ Prav tam str. 331.

¹¹ Prav tam, str. 538.

¹² Prav tam, str. 606.

¹³ Prav tam, str. 608.

¹⁴ Prav tam, str. 608-610.

pa ne predpostavljajo objektov, ki bi bili d a n i (o n t o l o g i j a) ; druga preučuje n a r a v o , to je celotnost d a n i h predmetov..."¹⁵ Metafizika telesne narave se imenuje fizika. Sistem metafizike je razdeljen na ontologijo, racionalno fiziologijo, racionalno kozmologijo in racionalno teologijo.

"Filozofijo torej v pravem pomenu besede sestavljajo samo metafizika, in to tako metafizika narave kot tudi metafizika morale, zlasti še kritika uma, ki si drzne leteti z lastnimi krili, ta kritika pa je poprej p r i p r a v a (propedeutika). Ta filozofija vse reducira na modrost, toda po poti znanosti, edini poti, ki je, potem ko je enkrat utrta, ničveč ne zaraste, sama pa ne dovoljuje več nikakršnih tavanj. Matematika, naravna znanost in celotno empirično spoznanje o človeku imajo veliko vrednost kot sredstvo za cilje, ki so večidel naključni, toda če konec koncev postanejo sredstvo za nujne in bistvene cilje človeštva, tedaj se to doseže samo in edino s posredovanjem spoznanja uma, spoznanja, ki izhaja iz samih pojmov, to pa, naj se imenuje karkoli že, ni nič drugega kot metafizika."¹⁶ Dodaja, da je prav zaradi tega metafizika sklenitev celotne kulture človeškega uma. Kot čista spekulacija v večji meri rabi za to, da preprečuje zablude, kakor pa da bi razširjala spoznanje.

V delu Prolegomena Kant poudarja, da si je treba zastaviti vprašanje: "Ali je kaj takega kot metafizika sploh možno?"¹⁷ Problematike se loteva z dokajšno mero ironije: ugotavlja, da še ni zanesljivega odgovora, ali je metafizika sploh znanost, pa se vendar prevzetna šopiri in daje lažno upanje. To je nekakšna objestna znanost. Na tem področju pravzaprav še ni zanesljivega merila, s pomočjo katerega bi bilo mogoče razločevati resno delo od mlatenja prazne slame. Metafizika obstaja iz samih pojmov, ki si jih razum apriorno zamišlja, Hume pa je zaradi domnevne nezmožnosti obstoja enega izmed njih - pojma povezanosti vzroka in posledice - ugotovil, da metafizike sploh ni in je ne more biti. Kant se torej loti konstituiranja nove znanosti. Pot, na kateri se skuša suvereno gibati, zahteva teoretične opredeliteve, ki znajo najti posebnosti, to se pravi tisto, česar ni moč najti nikjer drugje. Viri metafizične spoznave ne morejo biti empirični. Kot že ime pove, je metafizična spoznava nefizične vrste, torej taka, ki leži onstran izkustva. Kant trdi: "Metafizika je torej spoznavanje a priori ali spoznavanje iz čistega razuma in čistega uma."¹⁸ Opredeliti jo je treba kot čisto filozofsko znanje in priznavati samo apriorne sodbe. "P r a v e m e t a f i z i č n e s o d b e so vse sintetične. Ločiti moramo med sodbami, ki pripadajo metafiziki, inpravimi m e t a f i z i č n i m i sodbami."¹⁹ Tudi metafizika včasih razčlenjuje pojme, to pomeni, da se zateka k analitičnim sodbam, čeprav to ni njen pravi namen. "Samo ustvarjanje apriornih spoznanj, temelječih tako na zrenju, kot na pojmih, in končno sintetičnih apriornih načel v filozofiji sestavlja bistveno vsebino metafizike."²⁰

Od odgovora na vprašanje, kako so apriorne sintetične sodbe možne, je odvisen obstoj ali padec metafizike same. "Lahko bi rekli, da vsa transcendentalna filozofija, ki nujno mora iti pred vsako metafiziko, ni sama nič drugega kot popolna, izčrpna in

¹⁵ Prav tam, str. 611.

¹⁶ Prav tam, str. 614.

¹⁷ Immanuel Kant: Prolegomena, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1963, str. 57.

¹⁸ Prav tam, str. 69.

¹⁹ Prav tam, str. 75.

²⁰ Prav tam, str. 76.

sistematično urejena rešitev tukaj postavljenega vprašanja. In zato bi lahko tudi rekli, da doslej sploh nimamo nobene transcendentalne filozofije, saj je tisto, kar se prikazuje pod tem imenom, pravzaprav samo del metafizike. Transcendentalna filozofija pa mora šele dokazati, da je metafizika sploh možna, in mora torej biti predhodnica vsake metafizike.²¹ Kant išče pot do metafizike kot znanosti. Sprašuje se o človekovi naravni nagnjenosti do metafizike. Spet poudari, da je posebnost metafizike ukvarjanje uma s samim seboj. Umski pojmi te vrste ne morejo biti dani v kakršnem koli možnem izkustvu. Neustrezno je tudi zamenjavati in mešati umske in razumske pojme. Razumski pojmi so kategorije, umski pa ideje. "Vsa čisto razumska spoznanja imajo to lastnost, da so njihovi pojmi lahko dani v izkustvu in da njihova načela izkustvo lahko potrdi. Nasprotno so transcendentna umska spoznanja takšna, da se ideje ne dajo v izkustvu niti nikdar dobiti, niti njihova načela z iskustvom potrditi ali ovreči."²² In kako strogo je ukvarjanje z metafiziko? "V metafiziki človek lahko na različne načine šušmari brez strahu, da ga bodo zalotili v neresnici."²³ Kant v sklepnem delu knjige *Prolegomena* ponovi, da je metafizika naravni nagib uma, to pomeni, da je lahko resnična, dialektična in varljiva. Če bi se ji predali, nikoli ne bi mogli zgraditi znanosti. Kot znanost bi jo bilo mogoče ustvariti na temelju kritike čistega uma. Kant zanika dokončnost metafizike svojega časa, ko pravi: "Zakaj med vsemi znanostmi edino metafizika lahko z zaupanjem računa, da se bo do kraja izpopolnila in tako ustalila, da se ne bo mogla več spreminjati, niti dopolnjevati z novimi odkritji: zakaj um ima vire metafizičnih zaznav ne v predmetih in njihovem zornem vtisu (le-ta ga ne more o ničemer kaj bolj poučiti), temveč v samem sebi."²⁴ Vsaka lažna modrost slej ali prej uniči samo sebe in najbrž se bo tako primerilo tudi metafiziki, če ne bo preuredila svojih temeljev. Kant ne verjame, da bo človeški duh opustil metafizična preiskovanja. "Metafizika bo torej zmeraj na svetu, še več, zmeraj bo živela v vsakem, zlasti še mislečem človeku, ki si jo bo zaradi pomanjkanja javne smernice vsak po svoje krojil. To, kar se je doslej imenovalo metafizika, ne zadovoljuje nobenega kritičnega duha, toda odreči se ji popolnoma je prav tako nemogoče."²⁵ Kant se je ob študiju filozofije venomer spraševal, ali so posamezni pisci spravili metafiziko korak naprej. Analitično obravnavanje pojmov metafizike kot znanosti se pospešuje, saj je po Kantovem mnenju razčlenjevanje pojmov samo gradivo, iz katerega se mora ta znanost šele iztesati. Morebiti bo z razčlenjevanjem apriornih sintetičnih sodb mogoče kaj postoriti, a za zdaj velja dejstvo, da metafizika kot znanost sploh še ni obstajala. Kant v metafiziki ne priznava igračkjanja z verjetnostjo in zdravim razumom. Metafizika je filozofija iz čistega uma. Filozof zahteva: "Metafizika mora biti znanost ne samo kot celota, temveč tudi v svojih delih; sicer ni nič. Kot spekulacija čistega uma ne more biti zgrajena na ničemer drugem kot na splošnih resnicah."²⁶

Kant sam imenuje svoj idealizem formalni ali kritični idealizem. Zanamcem daje napotke, kako naj bi se lotevali njegove teorije: "Vsekakor ne mislim zahtevati, da bi moja načela kar preprosto sprejeli ali da bi mi vsaj laskali s takšnim upanjem, temveč naj

²¹ Prav tam, str. 85.

²² Prav tam, str. 148.

²³ Prav tam, str. 160.

²⁴ Prav tam, str. 191.

²⁵ Prav tam, str. 193.

²⁶ Prav tam, str. 197.

jih, kakor pač nanese, napadajo, ponavljajo, omejujejo, potrjujejo, dopolnjujejo, razširjajo."²⁷ Kant pravi, da navadni metafiziki grozijo plitkost, sofistika in domišljavost, kritika pa nasprotno pomaga razločevati pravo znanje od navideznega - sočasno daje merila. Učitelj metafizike naj bi nekega dne postal znanstvenik. Mnogi sodobni filozofi nas skušajo prepričati, da se to ne bo nikoli zgodilo; najbrž ostajamo na Kantovi poti utemeljevanja in približevanja te vrste.

Na osnovi eksplikacije sklenimo problematiko in skušajmo odgovoriti na vprašanje, ki smo si ga zastavili na začetku: Kakšno je razmerje med filozofijo in metafiziko pri Kantu? Kantovo pojmovanje ni povsem enotno, saj se včasih pojavlja istovetenje, drugič pa razločevanje. Na začetku Kritike čistega uma lahko preberemo, da filozofija in metafizika nista eno in isto. Metafizika je sprva širši pojem od filozofije in neke vrste naravna dispozicija oziroma naravni nagib uma. Kant je celo nedosleden: po eni strani je to sistematično urejen inventar vseh naših spekulativnih spoznanj iz čistega uma, po drugi strani pa je tavanje med samimi pojmi in zburjanje slepil. Posebnost metafizike je, da se um ukvarja s samim sabo; če bi se ji prepustil, se ne bi mogli dokopati do znanosti. Tako v metafiziki, kot filozofiji gre za sistematičnost, vendar je treba poudariti, da izraz sistematičnost ni vrednostni pojem in ga ni dopustno enačiti z urejenostjo in racionalno postavitvijo, saj bi s tem že obstajala znanost, če pomislimo, da Kant znanstvenost istoveti z urejenostjo - seveda ne samo z njo, saj dodaja še nujnost, objektivnost, gotovost, uveljavljanje metod in elementov, zanesljivo artikuliranost in formalnost.

Filozofija ni isto kot transcendentalna filozofija; ta je zgolj predhodnica vsake metafizike in mora šele dokazati, da je metafizika sploh možna. Transcendentalna filozofija je ideja znanosti, za katero mora kritika čistega uma ves načrt napraviti arhitektonsko. Kritika je le ideja transcendentalne filozofije, ne pa že znanost sama. Metafizika je že zdaj in tukaj, medtem ko bo treba transcendentalno filozofijo, v zvezi s katero ima kritika čistega uma svoje naloge, šele uresničiti.

Metafizika je lahko širši pojem: to so vsa spoznanja, do katerih se je mogoče dokopati s pomočjo čistega uma, filozofija pa je sistem vseh filozofskih spoznanj. Filozofska (vendar tudi metafizična) spoznanja so še druga, tudi tista, ki sodijo na področje praktičnega uma. Filozofija je zakonodaja človeškega uma, metafizika pa naravna dispozicija. Tu je vendarle opaziti razliko. Filozofija je spoznanje iz čistega uma in empiričnih principov, metafizika pa celotno spoznanje iz čistega uma v sistematični povezanosti in je v tem primeru isto kot čista filozofija. Metafizika je sedaj filozofija posebne vrste.

Enačenje se pojavlja zlasti tedaj, ko je brez natančne definicije v ospredju ugotovitev, da se obe ukvarjata s čistimi umskimi pojmi. Zagotovitev, da je metafizika filozofija iz čistega uma, ne pove dovolj. Kantovo načrtovanje kritike čistega uma naj bi utrlo pot metafiziki kot resnični znanosti, sočasno pa predvideva, da bo metafizika kot tavanje med pojmi ohranila svojo namernost. Metafizika še vedno ne bo mogoče prijeti za besedo in povsem ovreči njegovih spekulacij. Še kar naprej bomo gradili in potem rušili samo zato, da bi lahko ugotovili, kako so zgrajeni temelji.

Filozofija se včasih vrednostno dviguje nad metafiziko, saj naj bi uravnavala dejavnost metafizike in preprečevala njene zablode. Filozofija je sistem vsega filozofskega spoznanja, je čista ideja o možni znanosti, konkretno pa še ni nikjer dana.

²⁷ prav tam, str. 210.

Z vsem navedenim ostaja Kant naš sodobnik. Vprašanja metafizike; filozofije in znanosti so problemi našega časa, pa naj postavljamo v ospredje analizo pojma, simbolizacijo, znanstvenost in racionalizacijo ali pa se spopadamo z ideološkostjo, eshatologijo, vrednostnim in iracionalnim ter morebiti v teh prizadevanjih in spopadih nismo zmeraj zmagovalci.

LITERATURA

- Kant, Immanuel, Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, Leipzig, Reclam, 1955.
Kant, Immanuel, Prolegomena, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1963.
Kant, Immanuel, Metafizika čudoredja, Sarajevo, Veselin Masleša, 1967.
Kant, Immanuel, Kritika čistoga uma, Beograd, Kultura, 1970.
Kant, Immanuel, Die Grundlagen des kritischen Denkens, Ausgewählte Schriften, Sigbert Mohn Verlag, 1973.
Kant, Immanuel, Um i sloboda, Spisi iz filozofije istorije, prava i države, Beograd, Ideje, 1974.
Kant, Immanuel, Kritika praktičnog uma, Zagreb, Naprijed, 1974.
Kant, Immanuel, Kritika moči sudjenja, Beograd, Kultura, 1975.
Kant, Immanuel, Logika, Beograd, Grafos, 1976.

Obscurum per obscurius

Mračno mračnim

(Načelo srednjeveških alkimistov)

MITJA VELIKONJA

I.

Magistralna pot v magično polje je magični potencial, ideja moči, mana (tehnoško rečeno - mehanična sila), ki je temelj tega prastarega verovanja. Gre za čisto dejavnost, ki se lahko po mili volji materializira in lokalizira. Je apriorni, predempirični, inherentni srž magije, ki jamči njeno enkratnost glede na vse bližnje ali daljnje socialno-psihološke fenomene. Mana motivira kolektivno verovanje s pojasnjevanjem vseh dogodkov v zvezi z magijo, njenimi žarčenji, legitimira moč izvajalca obredja, ustvarjalnost besed ter transferskih lastnosti in razlaga prisotnost duhov. To nevarno, obenem pa močno silo, numinozni potencial, se skuša s pomočjo njegovih simbolov v obredu uporabiti oz. manipulirati.

Zakaj pa se človek v stiski zateče prav v okrilje teh obskurnih in marginalnih dejavnosti, čeprav ima na voljo kopico podobnih, v iste učinke usmerjenih institucij (religijo, tehniko, zdravstvo)? Odgovor tiči prav v odnosu med njimi. V magiji se človek zlije z močjo prek odrekanja normalnega bivanja, izstopi iz vsakdanjega, urejenega - v numinozno, nevarno okolje. Običajno šibkost žrtvuje izjemnosti vsemoči in od nje pričakuje posebne koristi. Znanost je preveč razvidna, "objektivna", podvržena le človeški kontroli. Religija sicer prav tako zajema uporabo nadčloveške moči, spreminja pa jo v poroka vsakdanjega človekovega bivanja. Molitev ne more prebiti meja tega sveta; to uspeva le konkretni, magični aktivnosti, ki ima precizen namen in cilj. To moč se pridobi s poznavanjem skrivnosti nastanka stvari. Cilj tovrstnih ritualov je torej, podobno ko pri poljedeljskih kultih, ukiniti čas, priti na začetek in podoživeti "prazdrav" trenutek. Mit o nastanku bolezni je pomanjšan kozmogonijski mit, obred ozdravljenja pa bolnika pripelje po zdravi poti nazaj. Z drugimi besedami - magični rituali vsebujejo zgodovino nevšečnosti ali uroka in evocirajo obenem mitski trenutek, ko je neka višja sila ukrotila to nadlogo. Credo v prvobitno popolnost je nasploh zelo običajen obrambni mehanizem človeka ali družbe, ko zaideta s "prave" poti. Iz odtujene banalnosti se je treba vrniti v mit, iz zunanjega sveta v notranji. Psihoterapija uporablja isto metodo, abreakcijo, za vračanje bolezenskega stanja čim dlje na začetek. S tem se ozavestijo nezavedni konflikti in odpori, kar pa je že velik korak naprej v njegovi razrešitvi. Vrač in

psihoanalitik sta oba tista, "ki vesta", bolnik pa, sicer v magiji pasivno, v terapiji pa aktivno, sodeluje. "Šamanistični kompleks"¹ obsega tri vidike: verovanje vrača v delotvornost njegovih tehnik; verovanje bolnika ali žrtve, na katera vpliva; in merodajno kolektivno mnenje.

V primitivnih družbah z nizkim koeficientom varnosti je dejavnost simpatičnega živčnega sistema še posebej intenzivna, saj pomaga vedno novim prilagoditvam individuma. Če ta aktivnost zaradi šoka, strahu ali uroka popusti, začne organizem pešati, človek postane brezvoljen in lahko tudi umre. Intimni pol magičnega interveniranja je psihosomatska terapija, ki pa izkorišča skupinskega (= konsenz o njeni učinkovitosti). Levi-Strauss to povzame v trditvi, da se vrač ne postane z ozdravljanjem svojih bolnikov, ampak jih ozdravlja zato, ker je postal vrač².

II.

Področje magije pa je, poleg nekaterih prav tako indikativnih (npr. mitologije in religije), v glavnem ohranilo svoj nezavedni metanastavek. Kljub svoji odrinjenosti nam kot simptom odpira okno v strukturo širše skupnosti. Čeprav tradicionalni okviri stalno zarisujejo meje magičnih postopkov, zaradi česar so nemalokrat monotoni, prisilno arhaični, razvlečeni, se za njimi skriva razvit in naprožen psihološki aparat. Človek skuša z onipotentno močjo izraženega učinkovati na sile prav v tistih aspektih, ki sicer presegajo njegovo vsakdanjo zmožnost. Klasično psihoanalitično formulirano, narcizem (še) nadomešča realnost. M. Klein stori v tem pogledu korak naprej in razvije pojem depresivnega položaja, v katerem sta združena preganjanje s strani slabega Objekta in z njim povezani obrambni mehanizmi ter prikovanost na ljubljene (dobre) Objekte. Oba pola sta ponotranjena že od prvih otrokovih stikov z zunanostjo, z dojko oz. materjo (kot prvima interioriziranimi Objekti). Napetosti tega protislovnega, a za nadaljnjo človekovo usodo konstitutivnega položaja se blažijo z mogočnimi, celo nasilnimi fantazijami, ki obvladujejo ogrožajoče zle Objekte. Drugače povedano, velik strah in negotovost povzročata primerno veliko pretiravanje, idealizacijo ali inferiorizacijo. Hipomanična hotenja preglasijo nasprotno vzgibe in krepijo Jaz, razrešijo depresivni položaj in pripomorejo k splošnemu procesu integracije - (pri magiji) tako posameznika, kot skupnosti. Kleinova ugotavlja, da se narcizem (in avtoerotizem) pojavlja istočasno z odnosom do Objekta in ne prej, kot zatrjuje Freud. Stik z Zunanjim pomeni že od vsega začetka medsebojno vtikanost introjeciranja in projeciranja, zato je vsak impulz realnosti prepleten s človeškimi fantazijami, vsaka fantazija pa vsebuje elemente resnične izkušnje.

Družba mora na ta ali oni način poskrbeti, da se nezavedni kompleksi lahko eksternalizirajo, izpraznijo. Ujetost v dane zgodovinsko-ekološke ograde se da preseči s specifičnimi strategijami. Cazenuevejeva shema³ je za to lep primer - zunanjo realnost je mogoče "neboleče" socializirati z religijo, magična tehnika apriornega induciranja pa je poskus njene pragmatičnejše ukrotitve. Katatonična, po drugi strani pa halucinirajoča vsemoč besed je v življenju preprostih kultur skoraj univerzalno razširjena. Abstrahiranje

¹ C. Levi-Strauss (1989), str. 177.

² Isti, str. 178.

³ Nakazana je že v prvem, podrobneje pa je obdelana v naslednjih treh delih njegove knjige (1986).

fizičnih pogojev se pridruži simboličnim manipulacijam zdaj idej, označevalca, zdaj vnanjih objektov, označenca. Psihotično subsumiranje stvarnosti in nevrotična naslonitev na njen izbrani izsek tvorita fantazijski svet, "rezervat, izvzet iz zahtev življenjske nujnosti"⁴, temelječ na (ne)posrednosti nezavednega. Sintaksa magičnega postopka je torej način (ra)združevanja obojestranskih, intimnih človeških in etabliranih zunanjih elementov. Kultura vedno znova aktualizira svoje razmerje do nezavednih inputov, konkretni primeri iz komparativne antropologije pa zanikajo naivni evolucionistični linearizem. Človekova skrita hotenja imajo namreč univerzalen izvor in vedno težijo k zadovoljitvi; razlikuje se le Objekt, kamor so fiksirana, in taktike, variante, dejanske uresničitve. *Differentia specifica* posamezne skupine je torej Objekt, ne pa mnogoterost libidnih usmeritev.

III.

Staroslovanska in slovenska magična praksa sta bili navezani na širši verovanjski kompleks, na mitologijo in religijo. K personificiranim ali abstraktnim božanstvom so se naši predniki približevali z molitvijo, prošnjo, ali pa z učinkovitejšo metodo, z žrtvovanjem. Ritualne dobrine so metali v ogenj, jih puščali v gozdovih, zaorali v ledino, jih vzdali v temelj bodoče stavbe ... Pri tem so se držali točno določenih obrednih načel, navadno *similia similibus evocantur* (podobno izzove podobno) - prehrabena žrtev naj bi prinesla še več hrane, zaklana žival pomnožitev črede, ubiti deček srečo in blagostanje v pleme. Slovansko etnografsko univerzalijo predstavlja rdeče obarvano jajce, obenem simbol življenja in plodnosti ter povezanosti s predniki. Združuje preporod in razcvet, je kal prihodnosti, nanj odtisnjeni vegetativni in solarni znaki pa simbolizirajo spoj zemeljskega in nebeškega.

Vsa prehodna obdobja so skrivala čudodelno moč, če jo je človek le znal izkoristiti. V Beli krajini npr. se je za koledovanje, popevanje k božiču ohranil izraz čaranje. Praznoverje naših dedov je le odsev nekdanjih trdnejših prepričanj o magičnosti narave. Studenci, slama, veter ali ogenj so imeli ob posebnih terminih skrivnostno moč, dostopno le izbranim. Po drugi strani pa je krščanstvo edina religija, ki v svojem okrilju ni trpela magije, preganjala je taka verovanja in njihove konspiratorske nosilce⁵. Ta poseben družbeni sloj so povsem iztrebili in magični običaji so se ohranili le v "amaterskem" izročilu preprostih ljudi. Vrača so zamenjali posvečeni duhovniki, ki pa so od prvih nehote podedovali strahospoštvalen občutek pri vernikih. Med Slovenci je bil namreč še do nedavnega razširjen strah⁶, da imajo tajno moč: lahko uročijo, naredijo točo, če pa se jim kdo zameri, ga med mašo začarajo, da izgubi srečo ...

V prehodnih obdobjih in s kvazi-obrednimi opravili se je svet povrnil k svojemu izvoru, z njim so se običajni čas, prostor in navade povsem ukinile. V močnem, predvsem sredozimnem terminu (pa tudi ob začetku pomladi, manj pa ob poletnem solsticiju) je bilo marsikaj mogoče: studenčnica je postala zdravilna, slama je imela moč rodovitnosti, z vlivanjem voska ali svinca v vodo se je dalo vedeževati prihodnost. Delili

⁴ S. Freud (1987), str. 394.

⁵ M. Mauss (1982), str. 172, sicer omenja s tem v zvezi le katolištvo. Izključnost religije na področju nadnaravnega (ne)predvidljivosti pa velja tudi za ostale krščanske Cerkve.

⁶ Boris V. (1923).

so si kruh poprtnik, v katerega so vmesili čarodejske praprotno trose (v Prekmurju pravijo tej rastlini Perunov cvet!), ki so domače branili pred zlemi duhovi in zagotavljali srečo, zdravje, plodnost in dobro rast. Neporočenim dekletom se je na gladini vode prikazala podoba bodočega moža, da pa bi se napoved izpolnila, so vanjo vrgle z rožmarinom okrašeno jabolko ali novčič, rekoč: 'Ljuba voda! Jaz ti darujem od dna do dna, sem za moža že dosti godna!' ...

Verovanje v zdravilnost in regenerativno moč drevja, vegetacije je gotovo predkrščansko. Že stari Slovani so v določenih obdobjih pokopavali svoje mrtve v izdolbena drevesna debla. Navada se je ohranila do nedavnega v omejenem prostoru v centralni Bosni⁷. V naših krajih so bolnika vlekli skozi razklano drevo (redkeje votlo skalo) in če se je zaraslo, je ozdravel⁸. Skozi robidov okvir se lahko človek izmuzne sovražnikom, demonom, žal-ženam ali vodnim možem. Podobnemu fenomenu pravijo v Srbiji "volovska bogomolja". Preprosto razlago, da gre za transplantacijo bolezni na sosednji predmet, dodatno osvetli še subtilnejša. Gre za simbolično ponovno rojstvo, ki za sabo pušča vse tegobe prejšnjega bivanja, za popolnost začetka. Nekaj podobnega je bil prihod rimskih legij skozi Porta Triumphalis, ki so jih očistila bojevnikiških grehov. Drevo je nasploh primeren objekt za tako metamorfozo, saj je bilo simbol življenja, pa tudi prebivališče mrtvih. Udarci strele vanj (Prekmurci so temu rekli "Perun je udaril!") so, kot mnoga druga preprosta agrarna ljudstva, interpretirali kot božjo poroko neba z zemljo, kot alegorijo oplojujočega in ekstatičnega koitusa, ki ruši red in privede do prerajanja. Odtod čaščenje zaznamovanih, votlih, starih, posebno oblikovanih debel. Magičnost drevesa kot posledica njegovega posredniškega položaja je materializacija ustvarjalnih kozmičnih izbruhov, ki se stikajo z in stekajo v zemljo.

Naši predniki so bili prepričani, da je otrok do krsta v nevarnosti pred zlemi duhovi, uroki in čarovnicami, posebej so ga varovali na križpotjih, bivališčih ogrožajočih sil. Najboljša obramba pred njimi je bila rdeča barva na otrokovem oblačilu, pod blazino podloženo železo ali vrisani čudežni pentagram. Vodo, v kateri so novorojenca okopali, so prilili rožam ali drevesu, da bi otrok lepše rasel. Navdušenje nad lepoto ali dobroto so hitro korigirali s prošnjo "Bog varuj!", ki je izjemno takoj spravila v varno okolje normalnosti. Posebej zanimiva je bila poljedelska magija, katere obredje je bilo sestavni del pustnih sprevodov in rajanj ob prehodnih obdobjih. Tako so nastali pregovori, kot npr. "Če hočeš, da se neprijatelju sadno drevje posuši, ga zalij z juho, v kateri se je kuhalo pustno meso!"⁹. Uroka se znebiš tako¹⁰, da v čašo vode vržeš 3 žareče oglje, stopiš k vratom, spiješ požirek vode, za hrbet vržeš 3 ogeljčke, enako trikrat preliješ vodo - in izganjanje je uspelo ...

IV.

Magični postopki so se najdlje ohranili v obliki zagovorov zoper različne nevšečnosti, predvsem zdravstvene in vremenske. Razumljivo, saj sta prav to tisti

⁷ J. Mal (1943).

⁸ M. Matičetov (1955).

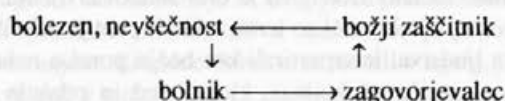
⁹ F. Kotnik (1937).

¹⁰ Boris V. (1923).

¹¹ Isti.

področji, kjer je človek najbolj nemočen in prisiljen zapustiti različne posvetne tehnike in običajnost. Danes dostopni zagovori so sicer blede slika nekdanjega urejenega obredja, pa še kristjanizirani so povrh - toda vseeno se da v njih zaslutiti osnovno strukturo, verbalno in neverbalno komponento ter božje "pomočnike". V grobem se delijo na dve skupini - na enočlenske, ki vsebujejo le vražni izrek sili, ki jo hoče zagovorjevalec premagati, in na dvočlenske, ki imajo dodano še analogijo, legendo ali priliko o podobnem dogodku. Eksorcizem zaokroži še simbolično dejanje, dramatična akcija, s katero se (materializirani) zli duh dokončno izžene. I. Grafenauer je v vpletenosti biblijskih in drugih svetih oseb, pogosto le hipostaz prejšnjih poganskih zaščitnikov, opazil prehod od avtohtonih k najstarejšim krščanskim zagovorom. Pa tudi v ljudskem pesništvu ne manjka dokazov vsemočih sugestibilnih priprošenj. V pesmi Mrtvec pride po ljubico kliče dekle nazaj svojega mrtvega zaročenca le s silo besede (... "Al živ si, Anzelj, al mrtev, po pušeljce vendar boš prišel!" ...). In zares se pojavi¹² ...

Notranja zgradba zagovorov je precej uniformna: bolnik (ali kako drugače prizadeti človek) se zateče v skrivnostne in skrbno varovane zagovorjevalčeve besedne ali mimične obrazce in tako izprosi(ta) blagodejno intervencijo nebeških varuhov.

Strukturno se problem zastavi v vertikali.

bolezen, nevšečnost : bolnik = božji zaščitnik : zagovorjevalec

Transcendentalni svet se dotakne vsakdanjosti in skali tolmun družbenega ravnotežja. Zato je treba prek usposobljenega posrednika čimprej na pomoč poklicati Olimp.

Reši pa se horizontalno.

zagovorjevalec : bolnik = božji zaščitnik : bolezen, nevšečnost

Ob sferi znotraj sebe nevtralizirata odstopajoči skrajnosti in prekineta medsebojno navpično vez. Položaj je znova uravnotežen.

Svet torej lahko obstaja le, če je na primerni distanci do izjemnega. Medsebojna prežemanja, ki se odvijajo na marginal(izira)nih področjih, so in morajo ostati le trenutna stvar, redek dogodek. Le tako se ohrani njihova izredna numinozna vloga in moč. S svojo občasnostjo oz. ne-prezenco pa še kako determinirajo vsakdanjo rutino. Spomnimo se, da je ta svet le pomanjšana in profana kopija transcendentalne vsemogočnosti, magija kot taka pa je edini kanal, preko katerega se izvaja prisila mitološkim omnipotentnežem. Navidez paradoksalno, toda prav manko konstituira totalnost v vsej svoji razraslosti. Tudi zato se zagovori in misterijski postopki niso naključno ohranili tako dolgo v naš čas.

¹² K. Štrelj, I. 62.

Občutek človekove vsemoči temelji torej na mehanizmu potiskanja neurejene stvarnosti. (Nerazviti) Jaz se mora braniti pred grozečimi tesnobami, ki mu jih povzroča nezavedni acting-out. Učinkovito obrambo predstavlja razlikovanje, to je zadovoljevanje zahtevnih fantazij z introjeciranjem poveljanih dobrih Objektov in projiciranjem manjvrednih slabih. Obsesivne akcije, med njimi tudi magični rituali, nastanejo zaradi nerešenih sporov med človekovimi skritimi vzgibi in družbeno cenzuro. Oklevanje med njima ustreza neskončnim obrednim ponavljanje. Pa tudi jezik nezavednega nikakor ne ustreza besedam zavednega. Zato je v vražnih pogruntavščinah toliko nerazumljivih izrazov, onomatopoeičnih vzklikov, arhaizmov, navidez nesmislenih asociacijskih igrice in "praznih" repeticijs.

Levi-Straussovo iskanje simboličnega porekla družbe (ki se je oddaljilo od Maussove zahteve po izgradnji sociološke teorije simbolike) lahko povzamem v trditvi, da je vsaka družba sicer simbolična, toda vsak simbolizem pripada v zadnji instanci prav človekovi naravi. Med nezavednimi impulzi in kolektivno zavestjo (Durkheim, Mauss) poteka na tem področju stalen in intenziven dialektični proces. Simbolika prvih se prepleta s simboliko druge. Splošneje, nezavedno deluje - skladno ali rušilno - znotraj ekološkega konteksta neke kulture. Odvisno pač, na kateri Objekt je prikovano in kakšne strategije si izbira. Tako ima npr. podobnost pri homeopatski magiji povsem specifičen zgodovinsko-socialni in psihološki izvor, seveda pa tudi vrednost. Tudi najpreprostejše analogije so proizvod skupinske in/ali posameznikove uporabe vražnega jezika in tehnologije. Drugače rečeno - (nam) navidez nesmiselne ideje in akcije naših prednikov so še kako relevantne in logične v sklopu verovanj njihovih družbenih redov; psihološko jedro, stalno naprožen aparat, se na svojski način inkarnira v vedno novih razmerah. Isti predmeti imajo zato v različnih okoljih različne (magične) konotacije.

Razvejanost magične prakse, ki se je celo v zahodnem, iracionalnosti nenaklonjenem svetu ohranila do nedavnega, ima torej kljub pahljači različnih tehnik in kodov podobno strukturo. Nagoni dinamizem nezavednega nukleusa je tisti, ki zastavlja in razrešuje temeljna človekova razmerja do zunanosti, kulturna posredovanost pa se kaže v reakcijah zoper njega (z obrambnimi mehanizmi, premestitvami, sublimacijami, potlačitvami ...). Medtem ko ostaja mit na verbalnem nivoju, religija na boječe prosilnem, pa je magija ambicioznejša, predrznejša. Z njo oz. v njej je človek samozavestnejši, najbližji svojemu nebeškemu vzorniku. In prav v tem je njena (vse)moč.

P.S.

Na koncu tega magičnega izleta pa moram opozoriti še na en, v tovrstni literaturi malce odrinjen vidik. Magične metamorfoze, drugačna stanja, ukinjanja realnosti so lahko tudi posledica ritualnega posta ali uporabe halucinogenih (psihantropičnih) rastlin (v Castanedinem stilu). Povsem možno je namreč, da so tudi evropski padarji poznali skrvnostno rabo drog iz biljk našega zemeljskega pasu. Semena zelo razširjenega njivskega slaka (*Convolvulus Arvensis*) npr. vsebujejo snov, ki učinkuje podobno kot LSD. Bojevniško besnilo germanskih beserkov pripisujejo nekateri prav obrednemu

konzumiranju mušnice (*Amanitae Muscaria*), ki jih je v boj pripeljalo z ekstatičnim zanosom. V slovenski ljudski pesmi Mlada Zora¹³ si dekle pod jezik namerno podloži "žlahten koren", zvečer zboli in zjutraj navidezno umre, nekako tako kot v *Romeu in Juliji*. Kraljič ji pod noč vzame čudežno rastlino iz ust in izvoljenka oživi ... Nenazadnje so tudi likantropični doživljaji čarovnic z njihovih rajev (poleti na metli, *concupitus daemonum* itd.) zelo podobni psihotičnim blodnjam. Kontinuiteto tovrstnega šamanstva je, kot tudi vso ostalo magijo, verjetno prekinilo "resničnostno" krščanstvo, ki je načrtno iztrebljalo vsakršno konkurenčno transcendentalno doživljanje.

LITERATURA

- Bastide, R., *Sociologija i psihoanaliza*, Naprijed, Zagreb, 1987.
 Cazeneuve, J., *Sociologija obreda*, ŠKUC FF, Ljubljana, 1986.
 Eliade, M., *Mit i zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
 Freud, S., *Metapsihološki spisi*, ŠKUC FF, Ljubljana, 1987.
 Grafenauer, I., *Najstarejši slovenski zagovori*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1937.
 Klein, M., *Zavist i zahvalnost*, Naprijed, Zagreb, 1983.
 Kotnik, F., *Skoz potegniti, skozi vleči, skozi iti ali lesti - kot zdravilno in čarovno sredstvo*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1937.
 Levi-Strauss, C., *Strukturalna antropologija*, Stvamost, Zagreb, 1989.
 Mal, J., *Contributo alla mitologia slovena*, Nicola Zanichelli, Bologna, 1943.
 Matičetov, M., *Umita in v prt zavita lobanja pri Slovencih*, Slovenski etnograf VIII., Ljubljana, 1955.
 Mauss, M., *Sociologija i antropologija*, Prosveta, Beograd, 1982.
 Štrekelj, K., *Slovenske narodne pesmi I-IV*, Ljubljana, 1895-1923.
 Boris, V. (?), *Ostanki praznovrstva med Slovenci*, Slovenec, 16. 6. 1923.

¹³ Isti, I. 114.

K slovaroslovju terminologije v znanosti

FRANC PEDIČEK

Interdisciplinarni ter transdisciplinarni razčlenitvi in obdelavi teoretičnega pogleda na terminologijo v znanosti (ki sem ga oblikoval v prispevkih, objavljenih v časopisu *Anthropos* v letih od 1983 do danes!) mora slediti praktični slovaroslovni pogled v luči pripadne tehnike podani teroretični snovi za terminologijo v znanosti. Kakor je za ugotavljanje in pregledovanje ter pojasnjevanje besedišča ali leksike v naravnem in knjižnem jeziku treba razvijati in oblikovati samostojno slovaroslovje, je samostojno slovaroslovno področje nujno treba razvijati in oblikovati tudi za znanstvenoterminološko besedišče ali leksiko, boljše, terminološko znakovje v znanosti, v znanostih (enako tudi v pedagoški znanosti!).

1.

Tudi v znanstvenoterminološkem slovaroslovju gre namreč za dve tovrstni pripadni področji:

- leksikografija (leksis - beseda; grafo - pišem) in
- leksikologija (leksis - beseda in logija - veda, znanje).

Leksikografija je popisovanje, ugotavljanje besedišča, v znanostih terminološkega znakovja, leksikologija pa je njegovo znanjsko, vednostno in pomensko pojasnjevanje ter pojmovno sporočanje. Zaradi te pomenske vsebnosti leksikologije ta nemalokrat pomeni, kar vedo o sestavljanju slovarjev besedišč naravnih in knjižnih jezikov ter terminoloških slovarjev znanosti.

Leksikografska obravnava besedišča naravnega in knjižnega jezika bodisi terminološkega znakovja v znanostih pa ima dve kakovostno različni ravni:

- a) analitsko-površinsko ali pojavnostno
- b) sintetsko-globinsko ali sestavno (strukturno).

"Proizvod" leksikografiranja vzdolž teh dveh ravnin je geslovnik besedišča bodisi naravnega in knjižnega jezika bodisi terminološkega znakovja znanstvenega jezika.

V skladu z navedenima leksikografskima ravnema, z analitsko-površinsko in sintetsko-globinsko, pa je mogoče govoriti o dveh vrstah leksikografskih geslovnikov:

- a) abecedarijsko-linearni besediščni oziroma terminološki geslovnik
- b) tematsko-strukturni besediščni oziroma terminološki geslovnik.

V okviru prvega gre za temeljno leksikografiranje naravnega ali knjižnega bodisi znanstvenega (terminološkega) jezika. Urejevalni kriterij naravnega in knjižnega bodisi znanstvenega (terminološkega) jezika je abeceda.

V okviru drugega pa gre za vsebinsko-sestavno urejanje besedišča naravnega in knjižnega bodisi terminološkega zaklada znanstvenega jezika.

Prvi, to je "abecedarijski" geslovnik, ima abecedno urejeno leksikografsko ugotovljeno in urejeno besedišče naravnega ali knjižnega jezika oziroma abecedno urejeno terminološko znakovje znanstvenega jezika.

Drugi, tematsko-strukturni geslovnik (ki se pa pogosteje uporablja za leksikografiranje terminološko-znanstvenega znakovja kakor naravnega ali knjižnega besedišča!), pa ima vsebinskoobravnavno zgradbo terminološkega zaklada določene znanosti (lahko tudi določenega naravnega in knjižnega jezika!) in s tem tudi uvid v njegovo vsebinsko zgrajenost in pomenskost.

Oba geslovnika imata svoji posebni vlogi. Prvi pojavnostno-ugotavljajočo in drugi globinsko-urejevalno in s tem vsebinsko-vpogledno. Zaradi tega prvi "polni" drugega, drugi pa preverja vsebinskost prvega. Prvi je induktivno grajen, drugi deduktivno. Tako drug drugega dopolnjujeta in utemeljujeta ter preverjata.

V okviru prvega geslovnika gre za linearno ali "daljšično" leksikografiranje naravnega in knjižnega besedišča oziroma znanstvenotermnološkega znakovja. V okviru drugega geslovnika gre za zadevno strukturno-vzdolžniško, to je sestavno-urejevalno oziroma globinsko-vpogledno leksikografiranje. Pogosteje terminološkega znakovja znanstvenega jezika, redkeje besedišča naravnega in knjižnega jezika!

Mogoče je sprejeti tudi razlikovanje, po katerem je abecedarijski geslovnik značilno inventarizacijski oziroma registracijski, a strukturni značilno znanstveno-razvojni in s tem tudi dokumentacijsko-informacijski za okvir določene znanosti.

2.

Če je potemtakem leksikografija ugotavljanje besedišča naravnega in knjižnega jezika ter znanstvenotermnološkega znakovja, pa je leksikologija vsebinsko pojasnjevanje tega besedišča oziroma znakovja.

Tako pojmovano leksikološko delo poteka na štirih ravneh ali stopnjah, pač v skladu s štirimi temeljnimi leksikološkimi (publicističnimi) edicijami:

- a) besednjak (abecedarij, vocabulary),
- b) slovar (dictionary),
- c) leksikon, in
- d) (leksikološka oziroma terminološka) enciklopedija.

Te štiri ravni ali stopnje leksikologije v navedenih štirih leksikoloških edicijskih oblikah so štiri različne kakovostne stopnje pojasnjevanja leksikografiranega gradiva iz enega ali drugega navedenega geslovnika. S tem predstavlja leksikologija vsebinsko oziroma globinsko plat slovarjenja in slovaroslovja.

Tako gre v okviru besednjakov, naravno in knjižno besediščnih ter terminološko-znanstvenih, za pomenski opis leksikalnih enot, to je posameznih besed, njihovih zvez ali posameznih terminov znanosti.

V okviru slovarjev, prav tako naravno in knjižno besediščnih ter znanstvenoterminoloških, pa gre za višjo raven ali stopnjo pojasnjevanja. Gre namreč za razjasnjevanje ali ekspliciranje leksikalnih enot, navadno v luči življenjske oziroma tehnološke uporabnosti pojavov, procesov, funkcij in odnosov tistega dela stvarnosti ali resničnosti, ki ga leksikalne enote označujejo.

V okviru leksikonov, ki pa leksikografsko strnjujejo predvsem znanstvenoterminološko znakovje (torej ne toliko naravno in knjižno besediščnih zakladov!), gre za raven razkrivanja in pojasnjevanja zasnovnih temeljev in ozadij znanstvenih terminov kot leksikalnih enot. Tako je omogočena v znanstvenem jeziku njihova čim bolj enoumna pojmovalnost in raziskovalna, pedagoška ter informacijska uporaba.

V okviru leksikalnih (in terminoloških!) enciklopedij pa gre za najglobljo pojasnjevalno raven ali stopnjo. Gre za sporočilni prikaz najširšega in najsplošnejšega znanja, vedenja, poznavanja, razumevanja tistih pojavov, procesov, funkcij in odnosov, ki jih leksika naravnega in knjižnega ter terminološko znakovje znanstvenega jezika označuje, torej poimenovalno in vpomenjevalno določuje.

Če je leksikografski ustrezek za besednjak in slovar abecedarijski geslovnik, pa je za leksikon tematsko-strukturni geslovnik in sta za enciklopedijo mogoča in uporabna oba geslovnika, abecedarijsko-linearni in tematsko-strukturni.

Ko gre v okviru znanstvenoterminološkega znakovja za abecedarijsko-linearni geslovnik, je njegova hiba v tem, da ne razlikuje treh temeljnih kakovostno-sporočilnostnih ravni v zakladu vsake znanstvene terminologije, ki so: področno besedje, strokovno izrazje in (pravi, čisti) znanstveni termini.

To slabo stran dobro popravlja tematsko-strukturni geslovnik. V tem je vzrok, da je ta kot leksikografska podstava za znanstvenoterminološko leksikologijo ustrežnejši in uporabnejši ter koristnejši. Predvsem, kar zadeva globinsko razkrivanje in uvidevanje bistev pojavov, procesov, funkcij in odnosov stvarnosti ter resničnosti, katerih leksikalne nosilce je treba leksikografsko in leksikološko "obdelati".

Prav za to in takšno razkrivanje in uvidevanje bistev stvarnosti in resničnosti pa v današnjem paradigmatškem prelomu v znanosti mora iti, ko gre za znanstvenoterminološko leksikografijo in leksikologijo.

1. UVOD. PREGLED NEKATERIH EPISTEMOLOGIJ

Ukvarjali se bomo s konstrukcijo planskih modelov, izhajajoč iz kategorialnega aparata teorije sistemov. Zato si oglejmo nekatere epistemološke predpostavke, ki nam bodo služile kot osnova nadaljnega razpravljanja. Pri svojih izvajanjih se bomo v tem delu naših razmišljanj naslonili predvsem na nekatere ideje Maruyame (glej literaturo).

Napredek znanstvenih raziskovanj na najrazličnejših področjih v celi vrsti znanstvenih disciplin kaže na naslednjo zanimivo situacijo. Osnovni princip pri obravnavanju v nekaterih znanstvenih disciplinah, kot so biologija, sociologija in tudi na nekaterih področjih v fiziki, je v ustreznih modelih povezan z naraščanjem heterogenizacije, procesom simbiotizacije in generiranjem novih vzorcev (tako povezovanj, mrež, elementov, podsistemov, itd.), ki so posledica "določene diferenciacije" znotraj sistemov. Precizirajmo to, kar smo označili s terminom "določena diferenciacija", namreč, gre za proces diferenciacije, v katerem imamo opraviti s povratnim, vzajemno vzročnim delovanjem, torej s posebne vrste povratnimi zankami, za katere je v povezavi s sistemom značilno, da določeno (morda zelo majhno) "diferenciacijo, odklon" amplificirajo in s tem povečujejo heterogenizacijo znotraj sistema. Taka pravkar opisana situacija pripelje do zahteve po formulaciji posebne vrste epistemologije, ki jo bomo imenovali morfogenetska epistemologija, v skladu s terminologijo, ki jo uporablja Maruyama (glej tudi Ule, 1986, str. 217). Opozorimo, da bomo na kratko obravnavali tudi nekatere druge tipe epistemologij, ki se zdijo primerne za študij drugih situacij.

Bolj kot samo ime je seveda pomembna opredelitev kroga vprašanj, oziroma razkrivanje in identifikacija problemskih področij, ki so zvezana z nekaterimi novimi pogledi na heterogenost, diferenciacijo, vsakršno različnost in odstopanja. Osnovni krog vprašanj se nanaša na naslednja področja: (1) problemi, ki so zvezani s procesi nehierarhične simbiotizacije (simbioze) med heterogenimi elementi (podsistemi, itd.), (2) problemi konceptualizacije mreže interakcij med elementi (podsistemi, itd.), ki prispevajo k nadaljnji heterogenizaciji in simbiotizaciji med elementi. Še drugače rečeno, sprašujemo se, kakšne so tiste interakcijske mreže, ki bolj prispevajo k nadaljnji heterogenizaciji in simbiotizaciji, kot pa k ohranjanju obstoječega stanja (torej k ohranjanju ekvilibriuma, status quo). (3) Nadaljne področje so vprašanja in problemi, ki so bolj povezani z generiranjem novih potreb in ciljev in tudi novih struktur, akterjev in

interesov (v različnih družbah), ne pa toliko s študijem obstoječe kulture in družbe z njenimi posebnimi komponentami, strukturami in funkcijami, z zadovoljevanjem potreb, ki ustrezajo obstoječi strukturi družbe. Heterogenizacija je osnova za razvoj in evolucijo¹. Za evolucijo že dolgo ne menimo, da ima vnaprej določen, fiksni cilj. Sistemi z enakimi začetnimi pogoji in z enakimi notranjimi mrežami (povezovalnimi mrežami) imajo tendenco razvijanja v različne smeri, ker lahko zelo male (različne) sunke, ki se pojavijo znotraj sistema, sama mreža amplificira v različne smeri.

S tem v zvezi napomnimo, da celo v fiziki neekvilibristične termodinamike eksistirajo modeli kavzalnih zank, ki amplificirajo diferenciacijo (različnost), podobno se dogaja v inženirski tehnologiji, tudi v matematiki so proizvedli modele reproducibilnih kavzalnih zank, ki kreirajo nove vzorce, ki torej generirajo heterogenost in nove strukture in povečujejo količino informacije. Taki procesi so nemogoči ali pa nepojasnljivi, jih torej znotraj določenega kategorialnega aparata ni mogoče pojasniti, namreč z ekvilibrističnimi modeli, npr. z modeli (ekvilibristične) termodinamike ali znotraj kategorij Shannonove informacijske teorije. Tak nov pogled na stvari (in njihovo modeliranje) imamo lahko za teoretično inovacijo, lahko pa tak nov pogled na stvari ocenjujemo kot premike in spremembe v epistemologiji (ali morda to izrazimo bolj posrečeno kot prestrukturiranje ali transformacijo epistemologij), ali pa nas to pripelje preprosto do predpostavke različnih epistemologij.

Uvajanje reciprocitne kavzalne zanke (mogoče lahko to tudi formuliramo kot vzajemna vzročna povratna zveza) je gotovo vzbujala v evropski logični in s tem tudi v spoznavnoteoretski tradiciji določeno previdnost in morda tudi (upravičene) dvome v plodnost takega mišljenja, posebno še v zvezi z nekaterimi tipi napak mišljenja in dokazovanja, ki jih je uvedel Aristotel, kot so "napačen krog" (circulus vitiosus) in tudi "krog v dokazovanju" (circulus in probando). Gotovo je med mnogimi ovirami tudi pravkar našeta, in to ne najmanjša, da se je nov način konceptualizacije v znanstveno-raziskovalnem delu pojavil šele v novejšem času. Eden od razlogov je gotovo tudi ta, da tudi problemi, s katerimi so se ukvarjale posamezne znanstvene discipline, niso bili taki, ki bi zahtevali za svoje reševanje drugačen tip mišljenja.

Naštejmo štiri epistemologije v sodobni znanosti, ki se zdijo najbolj zanimive in so bile tudi do zdaj najbolj pogosto uporabljane ali so najbolj perspektivne (po nekaterih ocenah) za določene tipe študij. Od teh štirih lahko en tip označimo kot homogenistična epistemologija, druge tri pa kot heterogenistične tipe epistemologij:

- (1) homogenistična epistemologija (povezana s hierarhizacijo in klasifikacijo),
- (2) epistemologija neodvisnih dogodkov (heterogenistična in neinteraktivna),
- (3) homeostatična epistemologija (heterogenistična, interaktivna, ekvilibristična),

¹ Vrednost delovanja neke ideje je odvisna od spremembe obnašanja, ki ga povzroči pri posameznikih ali skupinah, ki so to teorijo sprejeli. Sprememba, ki daje takšni človeški skupini več povezanosti, ambicije, zaupanja vase, ji bo dala s tem tudi več moči za ekspanzijo, kar pa bo povzročilo progres same ideje. (Monod (1983, str. 196).) Ne obstaja več zaokrožena, organsko povezana in razčlenjena pokamezna znanost. Ni več klasične fizike. To vsi vemo. Prav tako pa ponehava obstoj psihologije, sociologije in edinstvo v razumevanju zgodovine. Obstaja v glavnem raziskovanje, ki želi manj vedeti, kot pa raziskovati in delovati. (Axelöf (1972, str. 93.) Nič nam torej ne jamči, da se gibljemo k edini možni, popolni resnici, ne moremo preprečiti tega, da se bo celoten pogon znanosti začel nekoč zaustavljati, ker bo morda izčrpan začetni potencial naših osnovnih kategorij in miselnih operacij, s katerimi skušamo teoretiško "urejati svet", ali pa da teoretiško napredovanje znanosti ne bo moglo več navezati stika s čutnim izkustvom ljudi, ki je osnova razumevanja in vseh pojmov. Zato iz "relativnega realizma" ne moremo sklepati na metafizični realizem za vse čase, a tudi ne na skepticizem in agnosticizem. Če se različne teoretske oziroma bolj epistemске tradicije ločijo med seboj že od vsega začetka, in to tako po jeziku kot po konceptih in raziskovalnih pristopih, je mogoče, da nekaj, kar je za našo znanost trdno dejstvo ali zakon, v drugačni tradiciji, ni niti dejstvo niti zakon, morda se celo niti ne da formulirati, pa čeprav se obe tradiciji v svojih segmentih nanašata na isti "predmet". (Ule (1986, str. 216-217))

(4) morfogenetska epistemologija (heterogemistična, interaktivna, generirajoča nove vzorce).

Na kratko navedimo glavne značilnosti, ki jih pripisujemo posameznim navedenim tipom epistemologij.

(1) Homogenistična epistemologija, ki jo lahko poimenujemo tudi kot hierarhično in nevzajemno vzročno epistemologijo. Morda se ta tip epistemologije najbolj pogostokrat pojavi in uporablja tako v filozofiji znanosti, kakor tudi v drugih znanstvenih disciplinah, vključno tudi v sociologiji. V skladu s to epistemologijo v mreži, ki povezuje pojave med seboj, potekajo vplivi direktno med "vzrokom" in "učinkom". Učinek se pokaže z določeno verjetnostjo in ne z gotovostjo, torej jih lahko napovemo le z določeno verjetnostjo, ne pa z gotovostjo in tudi na "vzroke" lahko sklepamo iz "efektov" le z določeno verjetnostjo. Morda povejmo še tole: popolno informacijo ni možno nikoli dobiti, ker instrumenti, s pomočjo katerih zbiramo informacijo (medsebojno) učinkujejo v določeni (lahko sicer zelo majhni) meri z opazovanimi pojavi in tako zbiranje informacij zmoti, spremeni sam pojav. "Znanstvena metoda" v tem primeru sestoji v odkrivanju distribucije verjetnosti v "učinku", ko je "vzrok" vsaj hipotetično določen (specificiran), in v določitvi mejne vrednosti natančnosti opazovanja.² Pribijmo, ni vedno mogoče z gotovostjo sklepati na vzroke, čeprav zadosti dobro poznamo učinke.

V primerih, ko ne moremo izvesti laboratorijskega eksperimenta, so dobrodošle metode multivariantne statistične analize (faktorska analiza, korelacijska analiza, regresijska analiza itd.) posebno pri pojavih, kot so meteorološki pojavi, elektromagnetno valovanje na zemeljski površini ali razni družbeni pojavi. Tu opozorimo na naslednje: če odkrijemo statistično povezanost med dvema spremenljivkama, je to lahko učinek ene od naslednjih nerepročitelnih vzročnih povezav (1) ena spremenljivka vpliva na drugo z določeno verjetnostjo, in sicer, ali neposredno, ali pa posredno preko druge posredujoče spremenljivke; (2) na obe spremenljivki vpliva nek skupni vzrok, seveda z določeno verjetnostjo. Poudarimo, da pri teh povezavah predvsem ne moremo iz samo statističnih povezav izvesti smer povezave vzrok-učinek. Ne moremo z gotovostjo odkriti, kaj je vzrok in kaj je učinek in da se dokopljemo do tega, katera je smer vzrok-učinek, moramo pritegniti dodatne informacije, predvsem logično presojanje in specialne discipline³

(2) Epistemologija neodvisnih dogodkov in slučajnih procesov. Ta tip epistemologije je bil razvit s teorijo ekvilibriuma v termodinamiki (študij plinov) v preteklem stoletju. Termodinamična teorija je osnovana na množici neodvisnih dogodkov, podobno kot imamo opravka z neodvisnimi dogodki pri metanju kovanca. Met kovanca oziroma izid vsakega meta je neodvisen od izida predhodnega oziroma vseh predhodnih metov.⁴

² "Šele teorija odloča o tem, kaj moremo opazovati." (Einstein A.) Pravilno bi se torej moralo vprašanje glasiti: Ali je mogoče v kvantni mehaniki prikazati položaj, v katerem je elektron približno - se pravi z neko nenatančnostjo - na določenem mestu, in ima pri tem približno - se pravi spet z nekaj nenatančnostjo - neko vnaprej dano hitrost, in ali se dajo te nenatančnosti tako zmanjšati, da z eksperimentom ne zabredemo v težave?...Produkt nedoločenosti za kraj in impulz (=gibalna količina) (kot označujemo produkt iz mase in hitrosti) ne more biti manjši kot Planckov kvantum učinka. (Heisenberg (1977, str.92-93.) Princip nedoločenosti je doživel analoge in posplošitve v raznih znanstvenih disciplinah. Tako imamo npr. v teoriji avtomatov lahko situacijo, ko z nobenim eksperimentom ne moremo določiti, katero je bilo začetno stanje avtomata.

³ Odnos (korelacija) med kajenjem in rakom na pljučih. Ta korelacija je dobljena na osnovi statistike in ne pove direktno nič o vzročni, če in kako taka vzročna povezava obstaja.

⁴ Zamislimo si tale eksperiment. Kovance pobarvamo na eni strani belo, na drugi pa črno, potem pa jih slučajno razmečemo po neki površini. Če zdaj to površino opazujemo iz zadostne razdalje, ne vidimo več kovancev, imamo "samo splošen vtis", ki ga formuliramo kot nek odtenek sive barve.

Način mišljenja, s katerim se srečamo pri metanju kovanca, je prenesen v termodinamični teoriji na distribucijo temperature v (zaprt)em sistemu. Sledeč termodinamični razlagi, je vzrok temperature telesa gibanje molekul in atomov v telesu. Če pustimo dovolj časa toplotno izoliran predmet, kar pomeni, da toplote niti ne dovajamo telesu niti je telo ne more oddajati, se bo temperatura v vseh delih telesa postopoma izenačila, lahko rečemo, da se je homogenizirala. Če bi našli izolirano telo (sistem, ki ni živ organizem) v takem stanju, da temperatura ne bi bila enaka v vseh delih telesa, bomo imeli za termodinamično neverjetno stanje. Bolj ko je temperatura neenakomerno porazdeljena po telesu, bolj je to nemogoče. Toplota teži, da prehaja iz telesa (ali dela telesa) z višjo temperaturo na telo (del telesa) z nižjo temperaturo ali direktno skozi trdno telo ali s konvekcijo v tekočinah in plinih ali z žarčenjem. Posplošimo lahko razmišljanje z naslednjo trditvijo: Sistem teži, da preide iz manj verjetnega stanja v bolj verjetno stanje, celo če obstaja majhna možnost, da lahko pride do spremembe v nasprotni smeri.⁵

Samo pripomnimo, da to tendenco imenujemo "zakon naraščanja termodinamične entropije". Spremembe od stanja z nižjo entropijo v stanja z višjo entropijo se dogajajo postopno. Tu nimamo opravka s preskoki iz enega stanja v drugega, imamo opravka z neko stopnjo zveznosti. Kljub temu pa je stanje v poznejšem času povezano s stanjem v predhodnem času z določeno verjetnostno distribucijo, ta tip sprememb imenujemo "stohastične procese".

Ker nas v tem delu zanimajo predvsem ideje, kategorialni aparat, poudarjamo, da je Shannonova teorija informacij zgrajena prav na tej epistemologiji. Shannona je zanimal na prvi pogled ozek tehnični problem, namreč problem izgube poslane informacije v kanalu zaradi preobremenjenosti ali zaradi šumov kanala (telefonske zveze), (Shannon, 1948).

Tu nas ne zanima tehnična formulacija problema (ki ni niti trivialna in je sama po sebi zanimiva), ampak samo osnovna ideja, namreč, Shannon formulira mero za količino informacije kot stopnjo neslučajnosti (določenosti) prenešenega vzorca. In v matematični formulaciji je Shannonova formula za količino informacij ista kot je formula za termodinamično entropijo. Če je termodinamična entropija definirana tako, da je večja, če je stopnja slučajnosti večja, je količina informacije definirana tako, da je večja, če je stopnja slučajnosti manjša. (Iz definicije tudi sledi, da je v formalnem matematičnem zapisu formule enkrat uporabljen negativni predznak.)

Opozorimo na nekatere tančine, ki so z epistemološkega stališča zanimive in važne. Tako termodinamična entropija kot količina informacije nimata takih invariantnih lastnosti, kot energija in masa, ki sta neuničljivi oziroma se ju iz nič ne da narediti. Če za energijo in maso veljajo zakoni pretvarjanja, podobni zakoni za termodinamično entropijo in količino informacije ne eksistirajo. Prvi zakon termodinamike je zakon o ohranitvi energije in drugi zakon termodinamike je zakon o naraščanju termodinamične entropije, kar pomeni z drugimi besedami homogenizacijo. Oba zakona sta logično in fizikalno neodvisna zakona. In če velja za energijo zakon o ohranitvi energije,

⁵ Pokojni profesor astronomije na ljubljanski Univerzi dr. Fran Dominko je to situacijo ilustriral na nekem predavanju za študente s sledečo anekdoto: "Glede na termodinamično teorijo se gibljejo oziroma nihajo molekule krede, ki jo držim v roki v povprečju v vse smeri enako hitro in to se kaže kot temperatura krede. Obstaja pa po termodinamični teoriji majhna verjetnost, da se gibanje vseh molekul usmeri v isto smer, npr. navpično navzgor. V tem primeru bi kreda odletela pod strop. To je teoretično možno, vendar je verjetnost zelo majhna. Pa povejte kakšnemu fiziku, da se je to zgodilo, zagotovo vam ne bo verjel."

analogni zakona za entropijo ali količino informacije ne eksistira. Če se entropija na nekem mestu povečuje, ni nujno, da bi se na drugem mestu zmanjševala. Drugi zakon termodinamike pove, da je v izoliranem (zaprt) sistemu velika verjetnost, da bo entropija narasla. Povzemimo vse skupaj v nekaj točkah: (1) entropija narašča znotraj izoliranega sistema, ne da bi kjerkoli drugje padala, (2) kadar se entropija spreminja, ni v zaprtim sistemu nobenih energetskih inputov ali outputov, (3) celotna energija znotraj izoliranega sistema ostane nespremenjena, čeprav se entropija spreminja. Entropija in energija se lahko spreminjata neodvisno.

Količina informacij je, po Shannonu, zvezana s stopnjo neverjetnosti danega izida (ali vzorca) poskusa, če privzamemo seveda, da je nastopil dogodek kot slučajen in neodvisen. Iz njegovega izvajanja tudi izhaja, da v kanalu ne more nastati nobena nova informacija. Edino, kar lahko naredimo, je to, da ne izgubimo kraj informacije, zakaj vsak šum oziroma zunanji vpliv lahko informacijo samo zmanjša, ne more pa je povečati. Od tod seveda tudi zaključki o tem, kako najbolj ekonomično in učinkovito kodirati in dekodirati informacijo, da bi maksimalno izrabili možno kapaciteto kanala zveze, kadar ima določeno kvaliteto.

(3) Homeostatična, morfostatična epistemologija

(4) in morfo-genetska epistemologija

Vse te epistemologije so dosegle v znanosti dovolj sofisticirano matematično formulacijo, da imajo poseben pomen za tehnično eksploatacijo. Seveda tak način mišljenja ne eksistira samo, pogojno rečeno, v razviti znanosti, ampak je znan že več stoletij v mnogih filozofijah in kulturah (ne samo takoimenovane evropske civilizacije). Pojasnimo nekatere faze razvoja te epistemologije. Prvo fazo bi lahko imenovali epistemologijo, ki ima opraviti z modelom vzajemne vzročne zanke, ki spremembe (deviacije) v nekem sistemu poskuša zaustaviti oziroma sploh odpraviti in torej deviacijam nasprotuje, poskuša ohranjati ekvilibrium. Druga faza te epistemologije ima v osnovi modele, katerih vzajemno vzročne zanke povzročajo, da se diferenciacija v sistemu povečuje in da narašča heterogenizacija in simbiotizacija. Prvo fazo, vsaj v tehničnih dosežkih lahko časovno opredelimo s 40 in 50 leti našega stoletja. Druga faza pa nastopa od 60 let naprej. Morda bi lahko navedli še tretjo fazo, kot intenziviranje iskanja matematičnih formalizmov za opisovanje vzajemnih vzročnih epistemologij, ki razumejo simbiotizacijo preko diverzifikacije. Gotovo so ti načini mišljenja najbližji nekaterim delom bioloških znanosti, in seveda tudi sociološkim znanostim.

Vzajemna vzročnost oziroma vzajemno vzročno zanko - te nerodne formulacije uporabljamo, ker ne najdemo boljših - se nanašajo na situacijo, ko dva pojavi (dve stvari, itd.) vzajemno delujeta, vplivata drug na drugega. V sami znanosti je tak način mišljenja vsaj na nekaterih področjih znan že dolgo. (Npr. v biologiji pri Darwinu, v ekonomiji pri Adamu Smithu in seveda še pri mnogih drugih). Morda je bolj slučaj, da ni tak vzajemni vzročni lok postal bolj znamenit ali popularen že davno. Vsekakor je postalo to mišljenje popularnejše v sredi tega stoletja v zvezi z doslednejšo matematično formulacijo in tehnično izdelavo protiletalskih topov v drugi svetovni vojni, kar je prineslo tudi jasnejše razumevanje korektivne povratne zveze (ki je bila tehnično realizirana z radarjem in računalnikom). Naj omenimo, da so se ta prizadevanja pozneje povezovala s pojmom kibernetike (Weiner, 1948). Morda omenimo, da so bili še v 60 letih narejeni nekateri poskusi matematično formulirati to, kar smo mi imenovali tisto fazo epistemologije, ki ima za osnovo model vzajemne

vzročne povezave, ki amplificira diferenciacijo in povečuje heterogenizacijo (differentiation - amplifying and heterogeneity - increasing reciprocal causal epistemology). Izdelana je bila teorija, na osnovi katere je bilo razvidno, da so lahko kompleksni vzorci generirani s pomočjo enostavnih pravil vzajemnega vplivanja (Ulam (1960), Maruyama (1963, 1963a)).

Mnogi samoregulirajoči se procesi v naravi in tudi umetno narejeni imajo vzajemno zanko delovanja, ki nasprotuje vsakršnim deviacijam in ohranja ekvilibrium. Vendar nas v nadaljevanju te študije bolj zanima drugi tip vzajemnega vzročnega delovanja.

Vzajemni vzročni lok, ki amplificira deviacije in heterogenizira, se najde tako v bioloških kakor tudi v socialnih procesih, v katerih se povečuje kompleksnost, vsakršna odstopanja in kjer se spreminja struktura.⁶

Tu je najbrž treba navesti zanimiv rezultat, do katerega je prišel Ulam. Ugotovil je, da v primeru, ko imamo opravka z generiranjem kompleksnega vzorca (sistema) s pomočjo interakcije, lahko pridemo do končnih sistemov, katerih opis zahteva "večjo količino informacije po Shannonu", kot pa je potrebno za opis pravil interakcije, s pomočjo katerih se generira sistem.

Z drugimi besedami, količina informacije je narasla v takem procesu. Shannonova formulacija količine informacije, ki je bila konstruirana na modelu slučajnega procesa, ni dopuščala naraščanja količine informacije. Kadar imamo opravka z ekvilibrističnimi epistemologijami, z modeli, ki imajo vzajemne vzročne loke, ki se upirajo spremembam in deviacijam, se struktura in informacija ohranjata. Modeli (sistemi, epistemologije), z vzajemno vzročnimi loki, ki amplificirajo diferenciacijo in povečujejo heterogenizacijo, lahko povečujejo informacijo in generirajo nove strukture. To zadnje je verjetno tudi možna razlaga, zakaj se v živih organizmih entropija zmanjšuje, namreč, ker biološki procesi niso slučajni procesi, ampak vzajemno vzročni procesi.⁷

Ena od značilnosti vzajemnih vzročnih procesov, ki so take vrste, da nasprotujejo deviacijam in torej vzpostavljajo ekvilibrium, je torej v tem, da neenakim oziroma nepodobnim pogojem akcije, ki jih izvaja sistem, nasprotujejo in končen rezultat procesa je konvergenca k podobnim pogojem. Drugače pa je, kadar imamo opravka z vzajemnimi vzročnimi procesi, ki različnosti amplificirajo in povečujejo heterogenost. Pri takih procesih podobni pogoji lahko proizvajajo rezultate, ki si niso podobni. Ta zadnja trditev ima pomembne teoretične konsekvence. Ena od teh je tale: niti preteklost niti bodočnost (pretekli dogodki, prihodnji dogodek) ne morejo biti izpeljani iz sedanjosti, niti sedanjost ne more biti izpeljana iz preteklosti ali prihodnosti.⁸

⁶ Za zgled takšne amplifikacije vzemimo tale primer. Predpostavimo, da imamo opravka s homogeno planjavo, nenaseljeno, preden so prispeli prvi naseljenci. Ko pride prvi, se naseli na nekem mestu, ki je glede na predpostavljeno homogenost pravzaprav izbrano slučajno. Vendar, ko se je prvi prišlek naselil, se mu bo morda drugi pridružil (ravnina ni več enaka sama sebi) in njegov izbor že ne bo več čisto slučajen. Postopoma se formira vas, kar lahko povzroči, da je zanimiva za nove priseljenke in zraste mesto. In v mestu imamo opravka s celo vrsto različnosti, z nehomogenostmi.

⁷ Reichenbach navaja naslednji primer. Predstavljajmo si, da imamo odtise nog v puščavskem pesku in potem snemamo s kinokamero, kako veter zameta in odnaša sledove nog v pesku. Če predvajamo posneto v obratni smeri, bomo pričali postopnega nastajanja odtisov stopal (kreaciji neke strukture), vendar Reichenbach zaključil, da je tak proces skrajno neverjeten. Zanj je pri tem presojanju značilna nevzajemna vzročna epistemologija in se mu zato kaže nastajanje neke strukture kot slučajni dogodek (ne proces), ki je skrajno neverjeten. Očitno pa se da stvar tudi drugače razumeti, če upoštevamo, da je nastajanje nove strukture vzajemno vzročni proces in nova struktura nastane postopoma.

⁸ "Kdor ima prihodnost, ima sedanjost, kdor ima sedanjost, ima preteklost" Orwell, 1984.

In to ni zaradi "indeterminizma" ali "verjetnostnega ali stohastičnega procesa", ampak izhaja iz koncepta vzajemno vzročne zanke, ki različnosti amplificira. Druga taka konsekvence je naslednja. V raziskovalni metodi ne velja, da iz eksistence "razlik v začetnih pogojih" lahko tudi sklepamo na razlike v končnem rezultatu. Zavedati se moramo, da imamo tu opravka z amplificirajočo mrežo.⁹

2. KONCEPTUALNI (KATEGORIALNI) APARAT SPLOŠNE TEORIJE SISTEMOV

2.1. NEKATERE DEFINICIJE SISTEMOV

Za naš namen bomo definirali, da je sistem določen s parametri $p_1, p_2, \dots, p_n$. Za zdaj so ti parametri še dovolj splošni, čeprav menimo, da jih na nek dovolj natančen način lahko merimo. Predpostavljamo, da so parametri ves čas znotraj nekih mej. To pa tudi določa, ali je sistem identičen sam s seboj, oziroma, ali sistem ostane še vedno sistem. Na splošno je možen input v sistem in output iz sistema. Definirano je okolje sistema (tudi kot sistem). Motnje - ločimo poseben tip inputov, ki niso moteči, in inpute, ki so moteči, ker so izven naprej določenih meja. Sistem sestavljajo sistemi (lahko nastopajo v več nivojih) in osnovne (atomarne) dele sistema imenujmo elemente. Ocenjujemo, da tako splošno opredeljen sistem lahko definiramo v principu popolnoma formalno kot poseben matematični model (upravljalkega) sistema. (Dejansko se nadejamo, da bomo prišli do matematičnega modela vsaj lokalno.) Glej Jablonskij (1959), Ljapunov, Jablonskij (1963). Odnos sistema z okoljem lahko opredelimo v dveh smereh. (Z drugimi besedami, gre za regulacijo odprtega sistema, torej sistema z okoljem.) V prvem primeru ima sistem sposobnost reagirati na okolje in se mu prilagajati, če so inputi iz okolja takšni, da ostanejo parametri sistema znotraj vneprej določenih meja. Tako regulacijo sistema imenujemo homeostatično regulacijo (ali pa morda bolj morfofostatično regulacijo, ali pa kar na kratko morfofostazo). Za morfofostatične spremembe je dovolj lahko definirati identiteto sistema s samim seboj (kot zgled nam lahko služijo razni mehanizmi, od servomehanizmov naprej, homeostat). Vplive iz okolja lahko interpretiramo tudi kot motnje in morfofostatična regulacija ne pomeni nič drugega, kot da sistem vztraja v določenem stanju in da je njegova notranja organiziranost (njegova notranja struktura) take narave, da se pri spremembah (motnjah), ki ne spremenijo parametre toliko, da bi šli izven določenih dopustnih mej, sistem vrača v neko stabilno stanje. Morfofostatični procesi oziroma morfofostatična (homeostatična) regulacija skuša ohraniti obstoječo strukturo in takšna regulativna lastnost omogoča eksistenco (preživetje) odprtih sistemov v spremenljivem okolju. Lahko bi tak sistem opredelili tudi kot sistem, čigar varieteta je večja, kot pa je varieteta okolja. To pomeni, da je regulativna sposobnost sistema večja od motenj, ki vplivajo na sistem iz okolja.

⁹ Maruyama navaja zgled, da diferenca v nacionalnem karakterju med Nizozemci i Danci ne izvira iz klimatskih, geografskih, rasnih in temu podobnih pogojev, ampak bomo najbrž dobili bolj uspešno pojasnilo, če pogledamo, kako se razni impulzi amplificirajo v eni in v drugi kulturi. Še en primer lahko navedemo, ki je zvezan z našimi prizadevanji v pojasnjevanju in modeliranju raznih tipov planiranja. Tako lahko okrepi v neki družbi, ki so navidezno ali po nekih formalnih kriterijih enaki, pripeljejo v dveh različnih obdobjih do različnih efektov, ker je situacija v dveh različnih obdobjih samo analogna ali podobna, nikakor pa ne ista. In seveda, opravka imamo s spremenjeno amplifikacijsko mrežo.

V primeru pa, da perturbacije spremene vrednosti parametrov toliko, da prestopijo meje, ki jih dopuščajo morfostatične regulativne sposobnosti, sistem v morfostatičnem smislu (navadno) preneha obstajati, sistem se spremeni v morfogeneratorski sistem. Posebej poudarimo, da tisti impulzi, ki jih imenujemo motnje, ne prihajajo samo iz okolja, ampak jih lahko generira tudi sistem sam. Učinek takih motenj je seveda isti (v principu) kot je učinek motenj iz okolja. Ne glede na pravkar omenjene motnje, pa še vedno lahko govorimo o preživetju sistema, če ima sistem sposobnost izpopolniti, spremeniti svojo notranjo strukturo tako, da bo varieteta sistema večja, kot pa je varieteta okolja. To lahko povemo še tako, da ima sistem neko sposobnost, da nezadostnost svoje strukturalne organizacije "popravi", "izboljša", "prilagodi", spremeni torej neustrezno konfiguracijo tako, da (na novo) generira tako strukturo, ki ima višji nivo organizacijske kompleksnosti, torej večjo varieteto, kot pa spremenljivo okolje. Lahko torej govorimo o neke vrste "dominaciji" sistema nad okoljem. Proces naraščanja organizacijske kompleksnosti, ki omogoča sistemu dominacijo nad okoljem in ki je posledica spremembe oziroma kreiranja nove strukture, imenujemo morfogeneza. (Morfogenetski sistem tako poveča kompleksnost, da je večja, kot pa kompleksnost okolja.) Koncept morfogenetskih procesov, oziroma kar kategorija morfogeneze je prevzeta predvsem iz razvojne dinamike živih organizmov. Pomemben empiričen in teoretičen element vidimo v sledečem. Pri živih organizmih navadno na pragmatičnem pa tudi teoretičnem (znanstvenem, scientističnem) nivoju ni težko opredeliti identiteto sistema s samim seboj. Kadar imamo opravka s sistemi, kot so v sociologiji opredeljeni navadno s terminom družba, kaže, da je "identifikacija sistema s samim seboj" bolj problematična, in to verjetno tako na teoretičnem (znanstvenem, scientističnem), kot tudi na pragmatičnem nivoju. Ni vedno z lahkoto in enoznačno opredeliti, kdaj se družba sicer spreminja, pa vendar ostaja v sebi ista (in je torej identična s samo seboj). Glej Eykhoff (1974), Jerman (1987).

Morfogenetični proces (oziroma morfogenezo) lahko tudi imenujemo adaptacijo sistema, ki je take narave, da spremeni bistvene karakteristike (strukturo) regulacije in s tem poveča kvaliteto regulacije. (Kvaliteta regulacije je v tej sintagmi vsaj za zdaj, očitno na intuitivni ravni, vendar se zdi, da se jo da vsaj v nekaterih primerih tudi formalizirati, kot npr. ekspertno mnenje, da je določena regulacija kvalitetnejša od druge.) Kakor se zdi, da je lahko opredeliti morfogenezo pri živih organizmih, jo je v abstraktnih , tehničnih in mnogih drugih sistemih težje ali zelo težko opredeliti dovolj smiselno, pa vendar efektivno. Če študiramo spremembo sistemske konfiguracije, lahko formuliramo dva tipa sprememb. Imenujmo en tip sprememb "totalno", drug tip sprememb pa "omejeno" spremembo (zdi se, da sta termina "globalno" in "lokalno" manj primerna). "Totalno spremembo" konfiguracije bomo imenovali tisto, pri kateri je regulacija sistema pod pritiskom okolja v celoti uničena in sistem kot struktura razpade v svoje elemente. Morfogeneratorski proces je pripeljal do elementov sistema in iz aglomeracije elementov uničenega sistema se lahko konstituira nov sistem samo iz elementov. Tak, na novo formiran sistem bo imel novo "regulacijo", "upravljanje", ki je generirano z destrukcijo prejšnjega sistema. Drug tip sprememb konfiguracije - "omejene spremembe" pa definiramo tako, da nastopijo stukturalne spremembe brez destrukcije (porušnja, razrušenja) obstoječih (etabliranih) upravljalnih (kontrolnih, regulativnih) komponent sistema. V tem primeru predpostavljamo, da je morfogeneza že inkorporirana v transformacijska pravila sistema samega.

2.2. MREŽA, AMPLIFICIRAJOČA MREŽA

V našem obravnavanju je pojem mreže zelo pomembna kategorija, ki je zvezana s sistemom oziroma z modelom kateregakoli procesa, ki ga konkretnje opisujemo. Pravimo tudi, da mreža določa strukturo (topologijo) sistema. Pod mrežo pojmujeemo način povezave elementov sistema in subsistemov v celotni sistem. (Pri tem mislimo tako na povezavo med elementi samimi, kot tudi na povezave med elementi in subsystemi, kakor tudi med subsystemi samimi med sabo.) Mreža je tu razumljena še povsem abstraktno. Vsekakor pa je za posamezni sistem oziroma tip sistema pomembno, s kakšno mrežo imamo opravka.

Uvedimo nov pojem, ki nam bo pomagal pri konstrukciji modelov oziroma pri razlaganju nekaterih pojavov. Input (sunek) od zunaj ali input, ki je generiran v samem sistemu, npr. output kakšnega elementa sistema ali kakšnega subsystema, lahko povzroči (majhno) spremembo sistema. Reakcija sistema pa je prav glede na mrežo sistema lahko različna. Prvi tip reakcije lahko opišemo takole: tak (majhen) sunek je sistem nekoliko spremenil (lahko govorimo o deviaciji) in glede na prvi tip mreže, bo reakcija sistema takšna, da bo skušal odpraviti, izničiti, parirati to deviacijo, reakcija sistema, lahko rečemo, bo nasprotno usmerjena, kot je bila usmerjena deviacija. Tak tip reakcije sistema na določen sunek in sledečo deviacijo imenujemo tudi morfostazo ali sam sistem, glede na reakcijo na določen sunek, morfostatični sistem. Še druga opredelitev takega tipa reakcij kibernetičkih pojavov je takoimenovana prva kibernetika ali kibernetika prvega tipa. (Primeri - iz fiziologije - uravnavanje telesne temperature.) (glej Maruyama (1963), v zborniku Buckley (ed) (1968).)

Drugi tip reakcije sistema na (majhen) sunek, ki povzroči neko deviacijo, pa sestoji v naslednjem. Zaradi (posebne) mreže sistema, sistem na deviacijo, ki jo povzroči (majhen) sunek (ki pride od zunaj, iz okolja ali pa ga odda kot svoj output kakšen element ali subsistem v samem sistemu) ne reagira tako, da bi to deviacijo skušal zmanjšati, eliminirati, parirati ali da bi bila reakcija usmerjena v nasprotno smer od deviacije. Mreža namreč deluje tako, da se deviacija povečuje. Imamo torej opravka s kavzalno zanko, ki deviacije amplificira (deviation amplifying mutual causal relationship). Takšen tip reakcije sistema na sunke bomo na splošno imenovali morfogeneza, morfogenetske sisteme ali modele (oziroma celotni sistem kot morfogenetski). Še drug izraz je poznan za ta tip pojavov, namreč takoimenovana druga kibernetika ali tudi kibernetika drugega tipa (glej Moruyama, 1963).

Preden se lotimo vsaj nekaterih primerov, pa precizirajmo še nekatere pojmovne in terminološke ohlapnosti. Tradicionalno se pojem morfogeneze veže na situacijo, ko biolog opisuje rast individualnega živega (biološkega) organizma (osebka). Pragmatično, pa morda tudi teoretično, ni problematično ločiti rast živega organizma (osebka) od propadanja takega organizma. V nekaterih drugih znanstvenih disciplinah (in seveda tudi v mnogih delih same biologije) pa ta pragmatična in teoretična neproblematičnost in jasnost ni tako velika. Da bi v nadaljnjem obravnavanju lažje obravnavali nekatere izdiferencirane situacije, uvajamo poleg pojma morfogeneza še pojma morfodegeneracija (morfodegenerativni proces) in morfodestrukcija (morfodestrukcijski proces). S temi termini bomo označevali naslednji pojav - reakcijo sistema na sunek, ki povzroči deviacijo sistema. Spet imamo opravka s kavzalnim lokom, ki amplificira deviacijo, ampak v takšni smeri, da pride do retardacije sistema, degeneracije ali

pa na kraju do propada ali razpada sistema (navadno v osnovne elemente in/ali subsisteme).

Še enkrat si oglejmo pravkar opisane kategorije: morfostaza, morfogeneza, morfodegenerativnost in morfodestruktivnost. Pri opisovanju nekaterih konkretnih primerov sistemov nam ne bo toliko do tega, da bi razlikovali med temi kategorijami samimi, ampak bolj do razlikovanja med tipom sistema (ki ima povratno vzročno zanko) in tipi sistemov, ki te zanke nimajo, ali jo imajo drugače opredeljeno. Za ta naš namen uvedimo še en termin, in sicer morfogeneratorski proces oziroma morfogeneratorski sistem. S terminom in pojmom morfogeneratorski smo poskušali pokriti vse štiri pojme, namreč morfostazo, morfogenezo, morfodegenerativnost in morfodestrukcijo. Menimo, da smo s temi pojmi in termini samo poimenovali nekatere situacije in tipe procesov, ki so vsaj na intuitivnem nivoju znani iz vsakdanje praktične skušnje (pa tudi teoretične), so pa formalno formulirani zelo sporadično. V danem primeru termine uvajamo na novo za naše posebne namene. Gre nam predvsem za opise in formulacijo procesov v sistemih, ki jim spreminjajo strukturo, torej gre za procese, ki pravzaprav spreminjajo tudi sam sistem. Pri tem posebej poudarimo, da morfogenetski proces in morfodestruktivni proces nista neke vrste zrcalni podobi drug drugega, ampak, če vzamemo priročni primer iz biologije, sta si v takem odnosu kot biološka rast mladega (individualnega) organizma (osebka) do zrelosti in staranja odraslega organizma. Morfodegenerativni procesi generirajo strukture, ki so drugačne, kot pa tiste, ki se pojavljajo v morfogenetskih procesih. Najbrž lahko še na nek način pojasnimo te pojme. S kategorijama diferenciacije in simbiotizacije. Nedvomno gre pri morfogenetskih procesih za zviševanje stopnje diferenciacije in tudi za zviševanje stopnje simbiotizacije. Nasprotno pa se pri morfodegenerativnih procesih stopnja simbiotizacije gotovo zmanjšuje, diferenciacija pa se lahko zmanjšuje ali pa tudi zvečuje. Mejni primer za morfodegeneracijo imamo, ko je stopnja simbiotizacije tako nizka, da ne moremo več govoriti o kakšni strukturi sistema in ga poimenujemo morfodestrukcija.

2.3. KONCEPT POVRATNE ZVEZE

Model povratne zveze je eden od osnovnih vzorcev delovanja, ki so skupni tako različnim pojavom, kot so mišljenje, družba ali tudi samospreminjajoče se mreže, razni modeli samoorganizirajočih se sistemov in drugo.

V najbolj splošnem smislu pomeni povratna zveza za sistem tole situacijo. Sistem sprejema inpute in oddaja outpute. Za zdaj še puščamo ob strani konkretizacijo tako inputov kot outputov. Včasih imamo pojav, da je output povezan z inputom, oziroma da je output sistema tudi input tega istega sistema. Tu imamo opravka z nekaj situacijami, za katere mislimo, da jih je treba razjasniti. Kadar je output sistema npr. energija, imamo navadno opravka s situacijo, ko se za input v sistem uporabi lahko samo del energije, ki jo oddaja sistem. Podobno situacijo imamo, kadar imamo opravka z druge vrste materialnimi outputi, ki niso predvsem samo informacijski. Poseben primer imamo, ko lahko štejemo, da se vrne preko povratne zveze v sistem energija, ki ni posebno pomembna kot energija, ampak le kot nosilec informacij. (Wiener je ločil dva tipa povratnih zvez, prvi tip, kjer gre za energijo v pravnem pomenu, in drugi tip, kjer gre za informacijo in je energija kot energija zanemarljiva.) Lahko rečemo, da se že

tradicionalno delijo povratne zveze v dva tipa, ki sta tudi za naš namen pomembna; v pozitivno povratno zvezo in v negativno povratno zvezo. Oba pojma sta grajena na spremembi outputa. Glede na to, kako reagira sistem s povratno zvezo na spremembo svojega outputa, ločimo torej pozitivno povratno zvezo, kjer sistem reagira tako, da spremembo svojega outputa ojača. To pomeni, če se je output povečal, bo reakcija na to še bolj povečani output, če se je output zmanjšal, bo reakcija na to še zmanjšani output. Sistem deluje torej v smeri odklona. To pomeni, da spremembo outputa v pozitivni smeri ojača v pozitivni smeri, spremembo outputa v negativni smeri pa ojača v negativni smeri. Morfogenetski, morfodestruktivni in morfogenerativni sistemi so lahko sistemi s pozitivno povratno zvezo. S terminom negativna povratna zveza pa poimenujemo naslednjo reakcijo sistema na spremembo outputa. Če se je output povečal, ga sistem skuša zmanjšati. Če se je output zmanjšal, ga sistem skuša povečati. Sistem reagira na spremembo outputa tako, da to spremembo zmanjša.

Torej na spremembo outputa v pozitivni smeri reagira tako, da deluje v negativni smeri glede na spremembo in na spremembo v negativni smeri deluje tako, da skuša spremeniti output v pozitivni smeri¹⁰. Morfostatični sistemi so tipi sistemov, ki imajo vgrajeno negativno povratno zvezo, pa na odklone, motnje etc. reagirajo tako, da te odklone in motnje skušajo eliminirati.

Seveda so tu mišljeni outputi in odkloni. Abstraktno lahko gre res za odklon, npr. od določene trajektorije, lahko pa gre npr. za povečanje (zmanjšanje) družbenega produkta, za povečanje (zmanjšanje) celotne storilnosti sistema etc.

V našem razumevanju sistema sta oba tipa povratne zveze seveda povezana s specifično mrežo sistema. Če vzamemo za zgled klasični primer, ko sistem teži k nekemu cilju po določeni trajektoriji, si lahko to tudi predstavljamo zelo nazorno kot raketo, projektil itd., ki je usmerjen k določenemu cilju; in zaprogramirana negativna povratna zveza pomeni, da pride do korekcije odmikov, da se torej odmiki zmanjšujejo. Če pomeni odmik od te trajektorije output sistema, potem pomeni negativna povratna zveza tako delovanje (akcijo) sistema, da ta odmik zmanjša. V terminih mreže (strukture) sistema pomeni to, da mreža predstavlja tako povezano elementov in subsistemov, da se na osnovi informacije, da je prišlo do odmika, v sistemu generirajo aktivnosti (akcije), ki odmik zmanjšujejo. Drug tip povratne zveze, ki jo tradicionalno imenujemo pozitivna povratna zveza, pomeni v "nazornem modelu" to, da se s povečanjem outputa ta output še povečuje. V primeru rakete bi to pomenilo, da, če se je začela odmikati od trajektorije, ki vodi k cilju, bo ta odmik vse večji in večji. V primeru rakete, kadar se to res dogaja, navadno pomeni napako v sistemu. So pa seveda sistemi, za katere je pozitivna povratna zveza osnovnega pomena, ki je temeljna za razumevanje obnašanja sistema.

Če se spet obrnemo k mreži sistema, pozitivna povratna zveza pomeni, da so elementi in subsistemi povezani na tak način med seboj, da povečevanje outputa pomeni delovanje sistema v taki smeri, da output še povečuje. Skušajmo te klasične koncepte povezati s pojmovanjem, ki smo ga uvedli v našem tekstu.

Kadar imamo opravka z morfostazo oziroma z morfostatičnimi sistemi gre očitno za povratne zveze tistega tipa, ki smo jih imenovali negativne povratne zveze. Morfostatični

¹⁰ Formalno lahko pozitivno in negativno povratno zvezo opišemo tudi z nekaterimi lastnostmi funkcije ene spremenljivke. Če je funkcija taka, da niha okoli neke konstantne vrednosti, potem jo lahko imamo za model negativne povratne zveze, saj se obnaša tako, da odklon od te konstantne vrednosti (spremembo) v katerikoli smeri spet zmanjšuje. Če pa je funkcija taka, da od nekega x naprej monotonno narašča ali monotonno pada, jo lahko imamo za opisovanje situacije (modela), ko imamo opravka s pozitivno povratno zvezo. (Odklone v eno ali drugo smer določa predznak odvoda, pri predpostavki, da je funkcija odvedljiva.)

sistem reagira na inpute, ki povzročajo določene odmike (deviacije) tako, da te odmike (deviacije) zmanjšuje.

Sistemom pa, ki smo jih imenovali morfogogenetske, morfodegenerativne in morfodestruktivne lahko pripišemo povratne zveze, ki jih imenujemo pozitivne. Vsem tem trem tipom obnašanja sistemov je skupno, da na inpute, ki povzročijo določeno (lahko tudi majhen) odmik (deviacijo) od obstoječega stanja, ne reagirajo tako, da bi ta odmik (deviacijo) zmanjševali (in na kraju odmik sploh izničili), ampak sistem reagira tako, da odmike (deviacije) povečuje. To pa ravno pomeni, da imamo opravka s pozitivno povratno zvezo. V naši klasifikaciji ločimo tri tipe sistemov, ki motnje, odmike deviacije povečujejo. (Torej lahko govorimo o pozitivni povratni zvezi). Ta klasifikacija ni zanimiva toliko zaradi povratnih zvez, ampak predvsem iz drugih, vsebinskih razlogov. Ponovimo še enkrat, za kakšne tipe amplifikacij gre pri morfogeneratorskih sistemih (morfogogenetski, morfodegenerativni, morfodestruktivni). Pri morfogogenetskem sistemu gre za amplifikacijo v smeri večje diferenciacije in simbiotizacije, samo na nivoju odmika pa imamo opravka s spremembo strukture (mreže sistema). Če to interpretiramo kot pozitivno povratno zvezo, pomeni, da sprememba strukture povečuje nadaljnje spreminjanje te strukture.

Morfodegenerativni procesi pomenijo tudi spreminjanje strukture, vendar v smeri zmanjševanja simbiotizacije, ki je lahko tako posledica povečane kakor tudi pomanjšane diferenciacije. "Odmik" gre spet na račun spreminjanja strukture. Morfodestruktivni proces pa pripelje k razpadu sistema na elemente in/ali subsisteme. V tem primeru je simbiotizacija pod neko kritično mejo. Amplifikacija v tem kontekstu pomeni, da se tak proces razpadanja sistema nadaljuje.

2.4. PROBLEMI REGULACIJE

Pri morfogeneratorskih procesih (sistemih) se lahko zgodi, da pride do kreiranja novih izhodov ali stanj sistema, ki jih po nekem (sprejetem) kriteriju glede na cilj, ki ga skuša doseči upravljanje, spet lahko klasificiramo v ugodna (sprejemljiva) in neugodna (nesprejemljiva). Preden se lotimo podrobnejšega opisa, predstavimo še shemo. Imamo sistem S (sistem z okolico, motnje prihajajo iz okolja in iz samega sistema), ki sprejema outpute iz sistemov D (nekontrolirani vplivi, motnje, poljubni impulzi) in R (generira impulze/outpute, ki so določeni z outputi iz D in s ciljem regulacije sistema), to so njegovi inputi. Njegov output je opredeljen z E (dopustna množica stanj). Regulacijski subsistem R skuša pri upoštevanju outputov sistema D (motenj, notranjih ali zunanjih) vplivati na sistem S tako, da bodo njegovi parametri, s katerimi je določeno stanje sistema, znotraj določenih dopustnih meja, oziroma da bodo izhodi sistema S tisti, ki so tudi znotraj nekih dopustnih meja (izhodi bodo neka podmnožica množice možnih izhodov E).

Zdi se, da zgornja shema zelo dobro velja (v principu) za študij in obnašanje avtomatov; in tudi verjetno zelo dobro, kadar gre za študij reakcije živih organizmov na okolje, namreč, vzemimo, da se organizmi v relativno kratkem obdobju tako malo spremenijo, da jih lahko (v povprečju) smatramo za fiksne (Monod se čudi, kako to, da se organizmi v milijonih let tako nič ne spremenijo).

Kaže, da so sistemi, ki jih označujemo z "družba", včasih bolj spremenljivi, oziroma da dopuščajo, celo v relativno zelo kratkih obdobjih, velike deviacije in, če upoštevamo

naša metodološka izhodišča, potem se v samem procesu dogajajo spremembe, namreč S štejemo za morfogeneratorski sistem, ki torej dopušča morfogenetske, morfo-degenerativne in morfodestruktivne procese.

Ti procesi pa so takšni, ki množino možnih izhodov ali stanj E spreminjajo, namreč, kreirajo se nova stanja ali outputi, pa tudi nekatera možna, obstoječa stanja in outputi se ukinjajo (odmirajo, izginjajo). Če je R dober regulator, torej da dela uspešno, potem bo po nekaj korakih dosegel, da bodo vrednosti na izhodu S iz množice E.

V primeru, da je R perfekten regulator, to pomeni, da na osnovi informacij o tem, kakšne "motnje" povzroča D, in na osnovi poznavanja strukture S (oziroma reakcije na razne sunke, vplive, impulze, ki jih S lahko dobi od D in R) lahko R vedno poda tak impulz na S, da bo output S vedno vnaprej določen output iz množice možnih stanj, outputov E. V tem primeru se lahko v celoti upravlja z outputi subsystema S (če je R perfekten regulator).

Opozorimo na naslednje, novi subsystemi D, S, E so do tu opredeljeni čisto funkcionalno, kadarkoli imamo opravka z nekim realnim (konkretnim) sistemom, moramo seveda z določeno previdnostjo reševati vprašanje, kateri deli sistema ustrezajo subsystemom, ki smo jih označili z D (tj. tisti subsystem, ki povzroča motnje), z S itd. In še nekaj, meje, ki so potegnjene med D, S in drugimi subsystemi, lahko doživljajo s časom določene spremembe.

Kadar imamo opravka z morfogeneratorskimi procesi in morfogeneratorskimi sistemi, torej sistemi, ki kreirajo nove strukture, mreže, sami pojmi upravljanja in regulacije dožive neko posplošitev, ker nimamo več opravka na splošno z nespremenljivo strukturo sistema (mrežo, ki določa strukturo), prav tako pa tudi ne s stanji sistema, ki so določena z določenimi dopustnimi vrednostmi parametrov (znotraj določenih mej) in z outputi sistema, ki bi tudi bili vnaprej določeni. K samemu pojmu upravljanja se pri morfogenerativnih sistemih pridruži še spremenljivost outputov sistema S, ki so sicer določeni z množico outputov E oziroma z množico zaželenih, s ciljno funkcijo določenih outputov. Pri morfogeneratorskih procesih in sistemih moramo na splošno dopustiti, da se tudi množica zaželenih outputov E lahko spreminja (dopolnjuje, itd.). Kadar apliciramo naš kategorialni aparat pri planiranju kot tipu regulacije, imamo lahko opravka s situacijo, ko je sistem določen, vendar pa kasnejše delovanje sistema povzroča odklone (ki so bili v začetku spregledani). Lahko pa se odločimo, da je morfogeneracija sama po sebi cilj. Tu so posebno pomembne situacije, ko se v sistemu generirajo določene nove strukture ("zaželeni", v skladu s ciljno funkcijo) in degenerirajo ("razpadejo") določene strukture ("nezaželeni", v skladu s ciljno funkcijo). V zvezi z aplikacijo obravnavanega kategorialnega aparata na probleme regulacije in planiranja je najbrž treba poudariti, da imamo ves čas opravka predvsem z modeli, tako da lahko formalno govorimo tudi o morfogeneratorskih modelih (sistemov), torej o morfogenetskem, morfodegenerativnem, morfodestruktivnem modelu regulacije (in morda tudi modelu razvoja). Imamo opravka s situacijo, ko je morfogeneza lahko cilj celotnega sistema, sama ciljna funkcija pa vključuje morfodegeneracijo kot cilj določenega subsystema ali določenih elementov sistema.

Na morfogeneratorske modele regulacije gledamo kot na regulacijo drugega nivoja, kot pa je regulacija morfostatičnih sistemov (ali morfostatični model regulacije). Vsekakor je morfostatični model regulacije del morfogeneratorskega modela regulacije, oziroma sta oba modela regulacije na različnih nivojih. Morfogeneratorski model

regulacije v svojih časovnih in prostorskih izsekih lahko dejansko obravnavamo kot morfostatičen model regulacije. Za naš namen, ko so morfogeneza, morfodegeneracija, morfodestrukcija cilji, je potrebno ločiti še nekatere situacije. Morfogeneratorski sistem je lahko morfo-genetski (stanje rasti), morfodegenerativen (stanje propadanja) ali morfodestruktiven (stanje razpada na osnovne subsisteme in elemente sistema). Cilji upravljaljočega subsistema (in s tem tudi subsistem regulacije) in sama regulacija so različni v vseh teh primerih.

Kadar imamo opravka z morfo-genetskim procesom, tedaj je cilj rast (v smislu organskih sistemov v biologiji ali v smislu rasti biološkega osebka) in razvoj sistema. Zato se v procesu regulacije aktivirajo tisti regulacijski mehanizmi, ki pospešujejo razvoj sistema (razvijajo nove strukture) in preprečujejo degenerativne procese.

Kadar imamo opravka z morfodegenerativnim procesi, potem je cilj upravljaljočega subsistema zaviranje teh degenerativnih procesov in ohranjanje tistih struktur (in amplificirajočih mrež, ki določajo strukture), ki zadržujejo razpad določenih mrež in struktur ali pa pospešujejo degeneracijo in razpad "nezaželenih", pač glede na kriterije upravljanja. Regulativni mehanizmi morajo torej ohranjati določene strukture, in v skladu s cilji upravljaljočega sistema predvsem tiste (specifične elemente) mreže in strukture, ki bodo v nekem bodočem obdobju akceleracije lahko maksimalno amplificirale rast in razvoj sistema (lahko sicer s spremenjeno strukturo oziroma mrežo), vendar kot sistem, ki je identičen sam s seboj v smislu morfo-genetske rasti in razvoja. Morfodestruktivni procesi razgradijo celoten sistem v našem pojmovanju do subsistemov in elementov sistema, ki niso povezani z nobeno mrežo, torej v sistemu ni nobene strukturiranosti. Vseeno skušamo pojmom, kot so upravljanje in regulacija, pridati nek lahko rečemo posplošen pomen. Naloga upravljanja (in s tem povezanimi regulacijskimi mehanizmi) je ponovna vzpostavitev in kreiranje nove amplificirajoče mreže (to je strukture) med obstoječimi subsistemi in elementi. Velikokrat je generiranje nove strukture povsem slučajen proces, predvsem začetni sunki so slučajni. Primer dane situacije je postkatastrofna situacija, povzročena z naravno (ali po človeku povzročeno) katastrofo. (Glej Pelanda (1982), Knap (1984, 1984a)). Kadar imamo opravka z morfostatičnim procesom oziroma z morfostatičnim sistemom, je naloga upravljanja ohranjati obstoječo mrežo (strukture). Upravljaljoči subsistem bo deloval tako, da generira tiste regulativne mehanizme, ki bodo ohranjali obstoječe stanje. Na splošno lahko rečemo to, da bodo regulativni mehanizmi take vrste, da bodo delovali v nasprotni smeri odklonov in bodo torej odklone, ki jih povzroče impulzi iz okolja ali iz samega sistema ali iz obeh, eliminirali oziroma zmanjšali na sprejemljivo mero (tako, da bo sistem ostajal znotraj določenih meja na bistvenih parametrih, ki določajo sistem).

2.5. POJEM VARIETETE

Imejmo upravljalški sistem S, ki je sestavljen iz dveh podsistemov, vodečega in vodenega oziroma upravljaljočega S1 in upravljanega S2. Pri katerih formalnih pogojih lahko upravljaljoči sistem S1 uspešno upravlja sistem S2. Po zakonu o zadostni varieteti (angl. requisite variety) (Ashby, 1956) je to možno samo v tistem primeru, ko je varieteta upravljaljočega sistema večja od varietete upravljanega sistema. Opozorimo, da nam v naši shemi, kakorkoli že, pomenita subsistema S1 in S2 abstraktna sistema,

oziroma modela. Če je kateri od njiju konkreten sistem, gre v dani shemi za model takega sistema, ki pa mora dovolj dobro reprezentirati stvarni, konkretni sistem. (Kvaliteta reprezentacije je seveda odvisna od nekaterih kriterijev. Navadno so kriteriji določeni s kakšno teorijo v znanstveni disciplini ali pa kar na osnovi kakšnih pragmatičnih odločitev.) Na tej stopnji, ko smo se odločili za model tako upravljajočega kot upravljanega sistema, predpostavljamo, da imamo možnost tudi oceniti varieteto vsakega sistema in če naj dejansko upravljajoči sistem učinkovito vodi upravljani sistem, potem mora imeti seveda upravljajoči sistem večjo varieteto, kot pa upravljani sistem. (Kako je z varieteto fizičnih sistemov (neživa природа, živa bitja, ekološki sistemi, družba kot sistem), na tem mestu ne bomo pretresli).

V našem razumevanju gre v vseh teh primerih, ko jih obravnavamo v kakšni stroki, za modele, ki so pravzaprav abstraktni (celo če imamo opravka z analognim računalnikom, bo ta vendar neka abstrakcija, ker obravnavamo samo nekaj količin, ki so seveda z našega stališča bistvene). Problemi, ki tu nastopajo, posebno v zvezi s planiranjem, se zdi, so povezani s formalno institucionaliziranim delom družbe kot totalitete in planiranje naj bi obvladovalo to družbo kot totaliteto. Očitno gre tu za nek filozofski nazor, za neko vizijo, za nek tip utopije in za pragmatizem (praksa), ki naj se v večji ali manjši meri približa tej utopiji, ki naj v večji ali manjši, vsekakor pa v zadostni meri realizira to utopijo. Imamo opravka očitno z modelom, ki pa naj bo dober. (Kaj je "dober model", pustimo za zdaj na intuitivnem nivoju razumevanja. Vsekakor je "dober model" abstrakcija, ki očitno modelira objektivni sistem po nekaterih (bistvenih) parametrih in seveda tudi dinamiko modela (obnašanje modela), ki je tudi neka abstrakcija, ki pa lahko dobro (ali pa slabo) opisuje obnašanje objektnega sistema ali objekta seveda v okviru določenih parametrov).

Smo zelo blizu naslednji situaciji. Nekemu konkretnemu sistemu (objektnemu sistemu, objektu) priredimo model, kadar poskušamo konstruirati model upravljajočega sistema, ki bo takšen, da bo lahko učinkovito upravljal z modelom objektnega sistema. Lahko se zgodi seveda tole: model objektnega sistema upravljamo, s pomočjo upravljajočega sistema, stvarni objektni sistem pa se ne obnaša tako, kot bi pričakovali po obnašanju modela objektnega sistema. Če se odločimo, da se ne bomo prehudo zgražali nad našo antropomorfno dikcijo, lahko zaključimo, da je v danem primeru preprosto model objektnega sistema slab, to pomeni, da model ne opisuje nekaterih bistvenih parametrov, seveda, glede na to, da se sistem ne obnaša tako, kot smo hoteli, oziroma, da nismo mogli, znali doseči tako obnašanje modela, kot je bil naš cilj.

Še pripombo o razmerju med planom in objektnim sistemom oziroma o objektu planiranja, o sistemu plana in sistemu planiranja, oziroma o modelu plana oziroma modelu planiranja. Očitno sta ta dva sistema v istem odnosu, kot upravljajoči sistem in upravljani sistem (gre seveda za prvi korak, povratno zvezo za določitev tega odnosa lahko vpeljemo ali pa tudi ne. To sliko pa moramo le dopolniti, ker plan je samo en način, samo en od več upravljajočih sistemov (npr. drug tak (ne)upravljajoči sistem je trg, tržišče.) Tu takoj nastopi problem varietete plana in varietete objektnega sistema. Količina informacije, ki jo vsebuje plan, je tudi iz teoretičnih razlogov manjša kot pa količina informacije, ki je potrebna za obvladovanje varietete objektnega sistema (torej za totaliteto, za celoto). Če gledamo na stvari tako, je sploh vprašljivo, ali se da kaj planirati. Naredimo (začasen) zaključek, ki ne bo splošna sodba (nič se ne da planirati), ampak delna, da se ne da v vseh primerih planirati. Ostane

torej vprašanje, v katerih primerih se da planirati in v katerih primerih planiranje ni izvedljivo.

Vse kaže, da nekatere manj komplicirane sisteme lahko modeliramo in na osnovi tega modela je mogoče konstruirati plan, ki uspešno upravlja z modelom (npr. model gradnje mostu ali elektrarne in na osnovi tega modela je mogoče izdelati model plana, npr. mrežni plan, ki potem samo gradnjo takega objekta uspešno pripelje do zaželenega konca).

Gre še za nek drug način planiranja, ki je včasih zvezano s kakšnim naravnim, objektivnim zakonom (znanost) ali s kakšnim posebnim principom (ki je znan, že odkrit). Tak zakon ali princip lahko v nekem časovnem intervalu generira nek čisto določen tip sistema. V tem primeru se srečujemo s situacijo, kjer opis samega principa (zakona) vsebuje mnogo manjšo informacijo, kot pa jo ima potem sam generiran sistem. Torej ta princip (zakon) je ujel bistven del objektnega sistema (ali modela objektnega sistema). Dokler velja tak odnos med upravljajočim sistemom in objektnim sistemom, seveda lahko upravljajoči sistem upravlja upravljani (objektni) sistemi in se pokaže, da je realizirano dobro (perfektno v determinističnem smislu) upravljanje. Seveda se to dogaja ne glede na to, da je varieteta upravljanega sistema veliko večja, kot pa je varieteta upravljajočega sistema.¹¹

Zgledi za amplifikatorje: Poseben primer amplificirajočih mrež imamo v fiziki, kadar imamo opraviti s kakšnim sistemom, ki ima lastno frekvenco in kadar imamo opraviti s sunki in impulzi, ki imajo isto frekvenco kot lastna frekvenca. Drug tak primer je labilen sistem, ki ga majhen sunek oddalji (deviacija) od prvotnega položaja (in se ne vrača v svoj prvotni položaj). Ta drug primer je najbrž primer amplifikacijske mreže, vendar tu nimamo posebno izrazitega povratnega vzročnega loka.

Reševanje problemov v organizaciji časih pripelje do novih problemov. Proces reševanja določene problemske situacije vnese sile, ki generirajo druge probleme. To se dogaja seveda tako dolgo, dokler je učinkovitost regulacije odvisna od varietete faktorjev, ki so med seboj inkompatibilni. Na primer, da bi izboljšali koordinacijo, se uvede v organizacijo hierarhična diferenciacija, ta pa spet omejuje komuniciranje, ki je osnovnega pomena pri sprejemanju odločitev. Odnos med problemom in rešitvijo problema v procesu reševanja pripelje do evolucije (ireverzibilne spremembe v strukturi in aktivnosti) organizacije. Tu imamo opravka z dvema, drug na drugega vplivajočima cikloma.

Drug primer multiciklične strukture v socialnih sistemih je dinamika strankarskih konfliktov v grupah. Razkole najdemo v najrazličnejših socialnih aglomeracijah, kot so vas, politična stranka, vzgojna institucija, etc. Regulacija v ciklu sestoji v eliminaciji razklanosti in v naraščanju solidarnosti. (Rastogi, 1979).

LITERATURA

- Asby, W. Ross, (1956), *An Introduction to Cybernetics*, Chapman and Hall, London.
Axelos, Kostas, (1972), *Uvod u buduće mišljenje. Na putu k planetarnom mišljenju*, Stvarnost, Zagreb.
Buckley, Walter, (1967), *Sociology and Modern System Theory*. Prentice-Hall, Englewood Cliff, N.J.

¹¹ Terminologija: Upravljeni, upravljajoči, upravljalški sistemi. Upravljeni sistem je tisti, ki ga upravljajoči sistem upravlja, upravljalški sistemi pa so tujak kar kombinacija enih in drugih, oziroma kadar nas zanima bolj kombinacija obeh, torej oba skupaj in se ne osredotočimo na kakšnega od njiju posebej.

- Buckley, W. (ed.), (1968), *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist. A Source Book*. Aloine Publishing Company, Chicago.
- Eykhoff, Pieter, (1974), *System Identification. Parameter and State Estimation*. John Wiley and Sons, London etc.
- Heisenberg, Werner, (1977), Del in celota, Znanstvena knjižnica, Nova serija, 7, Celje.
- Jablonskij, S.V., (1959), Osnovnye ponjatija kibemetiki. Problemy kibemetiki, 2, str. 7-38.
- Jerman, Igor, (1987), Nekateri filozofsko metodološki problemi organicistične biologije. *Anthropos*, 1987, št. I-II., str.361-367.
- Knap, Žiga, (1984), Sistemsko teoretični principi urejenosti kot osnova za raziskovanje katastrofnih pojavov. Družboslovne razprave, 1, str. 165-173, ISU, Ljubljana.
- Knap, Žiga, (1984a), Nekateri konceptualni problemi povezani s proučevanjem katastrofnih pojavov (koncept socialne ranljivosti). Družboslovno raziskovanje v družbenih dejavnostih (zbornik), FSPN, DDU, Ljubljana.
- Ljapunov, A.A., Jablonskij, S.V. (1963), Teoretiške probleme kibemetiki. Problemy kibemetiki, vyp. 9, str. 5-22.
- Maruyama, Magoroh, (1963), The Second Cybernetics: Deviating- Amplifying Mutual Causal Processes. *American Scientist*, 51, str. 164- 179, 250-256 (v zborniku Buckley (ed.)(1968)).
- Maruyama, Magoroh, (1963a), Generating Complex Pattern by Means of Simple Rules of Interaction. *Methods*, 14, str. 17-26.
- Maruyama, Magoroh, (1978), Heterogenistics and Morphogenetics: Toward a New Concept of the Scientific. *Theory and society*, zv. 5, Št. 1, str. 75-96.
- Monod, Jacques, (1983), Slučajnost i nužnost. Oglad o prirodnoj filozofiji moderne biologije. Edicija Pečat, Beograd
- Pelanda, Carlo, (1982), Disaster and Order. Theoretical Problems in Disaster Research. *Sociology of Disaster Department*, institut of International Sociology, Gorica, Italija.
- Rastogi, P.N., (1979), *An Introduction to Social and Management Cybernetics*, Affiliated East-West Press, New Delhi, Madras.
- Shanon, Claude, (1948), A Mathematical Theory of Communication. *Bell System Techn. J.*, 21 (1948) Št.3 379-423, 27 (1948) Št. 4, 623-656.
- Ulam, Stanislaw, (1960), Lecture at Stanford University.
- Ule, Andrej, (1986), Od filozofije k znanosti in nazaj. DZS, Ljubljana.
- Wiener, Norbert, (1948), *Cybernetics*. MIT Press, John Wiley, New York.

Nekateri metodološki problemi proučevanja likovne umetnosti: problem pristopa in priročni vodnik

JOŽEF MUHOVIČ

1. Ledenodobna uvertura
2. Zakulisje nekoristnosti
3. Srž "že narejenega"
4. Učinki retrospekcije
5. Priročni vodnik

1. LEDENODOBNA UVERTURA

Zgodilo se je, kot ocenjujejo arheologi in antropologi, pred nekako 30 000 - 60 000 leti¹ na različnih koncih Evrope in celo Sibirije, da se je likovnost za naš pogled rodila v "otipljivo" obliko. Proti skrajnemu koncu *aurignacijske* se namreč - nedvomno kot sad spremenjenih življenjskih in evolucijskih razmer - pojavijo prvi nam znani, dobro ohranjeni **likovni artefakti**. Gre za razne uporabne predmete iz surovega kremena ali kosti z opaznimi sledovi dekoriranja, za gravirane in poslikane kamene ploščice, prodnike ter kosti, za v skalne površine vrezane reliefe z že dozorelo lepoto (npr. *gravettijanska Lausselska Venera*), za prve primere okrogle plastike in za prve risarsko-slikarske upodobitve na stenah podzemnih jam.

Le od kod so se vzeli in kaj pomenijo ti nenavadni plodovi na drevesu človekovega civilizacijskega vzgona?

¹ Razumljivo je, da ima časovni presledek, v katerega sem vstavil rojstvo prvih likovnih artefaktov, s historično-datacijskega gledišča le grobo orientacijsko vrednost. Njegova mejnika sem postavil celo nekoliko globlje proti toku trajanja, kot je to v paleoantropologiji in arheologiji navada. K temu me je vzpodbudil skokovit razvoj metod za določanje starosti fosilov in arheoloških najdenin, katerih natančnost in doseg se iz dneva v dan večata in sta komaj še primerljiva s približki verjetnostnih ocenjevanj, ki so v historiografiji vladali vse do izuma metode ogljika 14, tj. do srede petdesetih let tega stoletja. Ni še prav preteklo trideset let, odkar se je z uporabo kalijevo-argonske metode starost človeštva podvojila, že nam nove metode, kot so metoda kalibriranja ogljika 14 z dendrokronologijo, metoda svinca 210, metoda arheomagnetizma in termoluminiscence obetajo zopet nova presenečenja in novo natančnost v segregaciji iztečenega časa.

Sicer pa me problemi začetkov likovnosti na tem mestu ne zanimajo predvsem po historično-klasifikacijski plati, pač pa veliko bolj v smislu rekonstrukcije kognitivno-operacionalnih in formalnih vzvodov, ki določajo pot in učinkovitost likovnosti v prostoru in času. Gre mi za to, da pridobim uvid v ustvarjalne, oblikotvorne vzgibe, regulative in strategije, ki so likovnost sprožile, in obenem predstavljajo tudi ključ do njene najbolj avtentične srži.

Zgodovina in arheologija nas uči, da je bilo z valovi iztekajočega se **paleolitika** -v moči splošne in na dolgo dobo zorene perceptivne in cerebralne zrelosti- postopoma sproženo gibanje, ki je človeku omogočilo njegov življenjski elan popeljati do stopnje, s katero mu je -edinemu v naravi- bilo dano **prestopiti prag**, ki deli naravno od produktivne prakse, rutinsko in naključno od **iznajditeljskega in namernega**. Človekova obzorja, ki so se potihoma zagrevala in razpirala že vse od *pleistocena* dalje, ko se prično pojavljati prve **prodniške** in nato še **pestnjaške kulture**, se na tem naravno privilegiranem reznju evolucijskega časa nekako razmaknejo in se izvijajo izključni zavezanosti brutalnemu pritisku preživetja. Spodbujena z vse bolj razvitimi možgani in z vse bolj stopnjevano delovno zmogljivostjo, ki jo podžiga spretna izdelava in uporaba orodij, se odločilno odprejo oz. prelomijo k novi sferi življenja, ki jo zaznamuje proizvodnja človeških oblik in še zlasti produkcija znakov z vso pripadajočo prevratno močjo **simboličnega mišljenja**. Uveljavi se vpliv psihičnih dejavnikov, ki postopoma prekvajajo in celo nadvladajo bolj ali manj utišano variacijo somatske aktivnosti. V zavestni obliki in neprimerljivi svežini novega začetka izbruhne neko dotlej popolnoma nepoznano bivanjsko (ustvarjalno) razpoloženje (Chardin, 1978:167-169).

S pojavom *Homo Sapiens* v **rennski dobi** človekova življenjska energija spričo omenjenih dejavnikov tako naraste, da se del te akcijsko sposobne energije samodejno izvije iz dotlej nadvladujoče skrbi za gmotne zadeve življenja in se -še ves razvnet od nenadne sprostitve- **razlije ... po stenah podzemnih jam**. Enega svojih najbolj živih in najbolj dokumentiranih izrazov si poišče v **navdušujočem in hkrati enigmatičnem vencu jamskih slikarij**, ki jih najdevamo od Pirenejev in Španije pa vse do južne Afrike in Urala. Prav tako se razveji v plejadi skromnih, a učinkovitih figuralnih in ornamentalnih gravur v živalske kosti in kamne in se za konec okrona še v majhnih antropomorfih in živalskih kipcih iz mehkejšega apnenca, slonovine, jantarja, kasneje celo iz žgane gline, ki so jih arheologi za ceno velike potrpežljivosti in naporov uspeli izbrskati izpod stisnjenih plasti preteklosti.

Res je sicer, da se postopno zagrevanje človekove življenjske sile že pred pojavom **pra-likovnosti**, verjetno vzporedno z uporabo pestnjakov in bolj socializiranimi oblikami dela, izrazi tudi v rudimentarnih oblikah govora in v plesu, a šele z likovnostjo je človeku uspelo pečat svoje volje vtisniti tudi materiji, ki... ki ni bila on sam oz. njegov neposredni podaljšek. S prvimi likovnimi artefakti **sta človekovo delovanje in -lahko celo rečemo- njegov razvoj prestopila okvir zgolj anatomskega udejstvovanja in se ne le razširila, temveč se s svojo najbolj živo silo celo izselila v produkcijo od telesa ločenih umetnih oblik**. S pojavom likovnosti je človek odkril neko dotlej neznano metodo, kako se lahko trajneje in bolj konstruktivno "zapiše" v svet, kako lahko s svojo voljo dopolnjuje in nadgrajuje svet naravno danih oblik s tistimi, ki jih sam ustvarja po svoji lastni meri. Z likovnostjo se je človekova najbolj pretanjena duhovna konica prvič produktivno zažrla v materijo in jo do dna preobrazila, ji spremenila namembnost oz. pomen ter jo preoblikovala "po svoji podobi". Zato ne trdijo zaman antropologi in arheologi, da je "jezik" umetnosti -pod čemer ne samo iz razlogov najboljše historične dokumentiranosti mislijo izključno likovne artefakte- tisto sredstvo, s katerim lahko prvič enakopravno stopijo v zavest izginulih bitij, ki jim sicer tako večje sestavljajo kosti (Chardin, 1978: 162).

2. ZAKULISJE NEKORISTNOSTI

No, kakorkoli že obračamo te prve strani človeškega detinstva, vselej ostaja neizpodbitno dokumentirano neko dejstvo: komaj se prva energetska svoboda in s tem prva spontanost, ki jo izkaze človek na prizorišču zgodovine, zavrtinčita skozi prostor in čas, že si tudi izbere znamenje umetnosti, da se pod njim razodene. Prav v tem pa je tudi tisto, kar nas preseneča in celo bega. Navajenim na danes splošno navzočo "storilnostno" optiko in obremenjenim z dnevno potrjevanim prepričanjem, da je umetnost le obrobno, spremljajoče dogajanje v vrsti človekovih resnično vitalnih prizadevanj, se nam dozdeva, da je prelitje dotlej najbolj spontane in zmogljive človekove energije v zarisovanje deloma naturalističnih, deloma shematiziranih živalskih in človeških oblik, v enigmatično odtiskovanje rok na stene podzemnih jam in v okrasno ornametiranje kamnov in kosti potratnost brez primere; skratka: slaba investicija. Težko nam gre v račun, da se cvet človekove življenjske vitalnosti troši in izčrpava v teh marginalnih, magiji in "prostemu času" -kot domnevamo- prepuščenih sferah, namesto da bi se še gorak vrgel v izboljševanje orodij, v izumljanje novih strategij lova, v naprednejšo gradnjo bivališč ipd. In to takrat, ko ima človek najmanj razloga za razsipnost. Izvitje iz objema komaj dobro naskočene animaličnosti, pohod v ustvarjalnost, k modernemu človeku, bi si pač predstavljali popolnoma drugače.

A pogledjmo še z druge strani. Potrudimo se ne nasesti predsodkom in videzu, hkrati pa se tudi kar nič ne izčrpavajmo v hipotezah -ki nimajo nobene možnosti, da bi kdaj bile kaj drugega!- glede namembnosti in smisla ledenodobne likovnosti. Svoje oči obrnimo raje k tistemu, kar te krhke, a še danes vžigajoče, tvorbe izkazujejo v svoji OBLIKI.

O čem nam ta govori?

"Če skušamo po moderno interpretirati one vtiske rok, stropne bizone in simbole plodnosti, v katerih se je izražala skrb ali verska vnema kakega aurignaškega ali magdalenskega Človeka," piše Chardin (1978: 162-163), "se lahko kaj hitro urežemo. Nasprotno pa se ne moremo zmotiti, če iz polnosti gibanja in obrisov, kot tudi iz nepredvidene igre vrezanih okraskov sklepamo, da so ti daljni umetniki že pre-mogli smisel za opazovanje (*izvežban spomin*, *MJ*), fantazijsko slo in veselje do ustvarjanja..." V prvih likovnih tvorbah se torej že s popolno jasnostjo izkazujejo smisel za opazovanje, fantazijska sla in veselje do ustvarjanja - trije kreativno ključni operacionalni cvetovi. Pa ne samo da se izkazujejo, ampak še veliko več. Z likovnostjo so bili rojeni in se z njo, ker pogojujejo vsako novoustvarjeno obliko, še nadalje razvijajo in kultivirajo. To pa nikakor ni bilo in še danes ni brez pomena tudi za tiste vidike bitja in žitja, za katere smo malo prej mislili, da jih je izbrizg človeške vitalnosti pustil na cedilu.

3. SRŽ "ŽE NAREJENEGA"

Torej: "samo" za kakih 30 - 60 tisoč let nam je potrebno pomakniti čas nazaj v tiste težko predstavljljive časovne globine, ki zabrišejo večino tipičnih kontur sveta modernega človeka, že se pred nami pojavi pravkar rojena likovnost. Ali natančneje: že narejena in

številna, kot izdelana na prvi mah. Pravzaprav se pojavijo njeni rezultati, produkti. O čem nam govorijo?

Nekaj vrstic bo tega, kar sem zapisal, da se v njih z izjemno jasnostjo razodevajo človekov smisel za opazovanje, fantazijska sla in veselje do ustvarjanja. Ta prva, posplošena oznaka pa je seveda veliko veliko premalo, da bi lahko razkrila mišljenje in čustvovanje, ki se je v njih utelesilo, in še zlasti, da bi nam v roke dala kakšen otipljivi ključ, ki bi nas zmogel popeljati do njihove **avtentične povednosti**, do njihovega pomena oz. smisla².

Avtentična vsebina likovnih artefaktov namreč niso toliko atraktivni ornamenti in podobnostne asociacije, ki jih v njih opazamo, marveč je to predvsem **NAČIN**, kako so bili ti ornamenti in upodobitve likovno (= čutno in prostorsko) **REALIZIRANI**. Formiranje oblik, ki naj ustvarijo neko dekoracijo ali upodobijo katerokoli predmetno vsebino, je namreč najprej **PROSTORSKO DEJANJE**, ki ga je mogoče uresničiti samo preko spozna(va)nja prostorskih zakonitosti in regulativ. **Neka likovna podoba je zato direkten odraz stopnje spozna(va)nja in načina izrabe teh zakonitosti**. Njena vsebina ni samo to, kar upodablja, marveč njena **OZNAČEVALNA STRUKTURA**. Ta pa se izraža v prostorsko-materialni organizaciji likovnih form. Ko pravim "se izraža", to seveda ne pomeni, da je označevalna struktura očitna in da so likovna dela semantično transparentna. Nasprotno. V običajnem doživljanju se nam likovna dela kažejo kot členjena sosedstva linij, oblik, barv in volumnov. Misel oz. pojmovnost, ki jih je proizvedla, pa je v njih skrita v čutno-prostorskih lastnostih likovnih materialov, skrita zlasti tistemu, ki ne pozna narave tega skrivanja, piše Milan Butina (1984: 345).

Kje, in še zlasti kako pa se lahko poučimo o "naravi tega skrivanja", da bi nam likovna dela dovolila razkriti svojo srž? Kje naj se usposobimo za to, da bi iz strukture likovnih del ne izluščili zgolj videza in asociacij, marveč v njih in z njimi uspeli obuditi tudi ves **ustvarjalni nemir**, ki jih je proizvedel? Kako naj si pridobimo "ključ", ki odpira vrata videzov in nas preko **pojavnosti** likovnih artefaktov vodi v njihovo notranjost, v njihovo specifično pojmovnost?

Takole bom poskušal odgovoriti: Predmetne vsebine oz. ikonografija, ki jo razodeva (ledenodobna) likovnost, nam kažejo **likovnost kot učinek**, kot nekaj že narejenega, in usmerjajo pozornost na to, kar to "že narejeno" kaže, na tisto, kar upodablja. Ikonografija

² Ker se termina **pomen** in **smisel** pogosto uporabljata kot sinonima, tj. z ne preveč natančno razmejenim semantičnim obsegom, čutim potrebo, da na kratko in eksplicitno pokažem, kako ju v razpravi pojmujem.

1) **POMEN** je zame identičen z **jezikovno strukturo**, v kateri se razodeva neka jezikovno izražena vsebina. Njegove korenine segajo v način formalne organizacije jezikovne forme, njegove veje pa se razraščajo v področje smisla oz. smislov.

2) **SMISEL** pa je **družbeno-historično in osebnostno pogojeno dojetje pomena**, tj. strukture neke jezikovno izražene forme. Odnos med pomenom in smislom, ki najbolj natančno razkrije semantične kompetence obeh terminov, lahko opišem v tekle divergirajoči seriji:

a. Smisel lahko zajame pomen v celoti le v **rigorozno formaliziranih, zaprtih** in natančno definiranih znakovnih sistemih oz. jezikih, kakršni se npr. razodevajo v logičnih, matematičnih ipd. izrazih.

b. Smisel lahko vedno znova in na nove načine dosega pomen v jezikovnih sistemih, ki jih opredeljuje **pomenska večplastnost** (npr. umetniški jezikovni sistemi).

c. Smisel lahko zajame samo določene segmente pomena ali pa celovitost pomena le do določene mere (hermenevitična segregacija smislov).

d. Smisel se lahko oblikuje zgolj na podlagi asociacije, ki jo sproži ta ali oni vidik pomen nesoče jezikovne forme.

e. Smisel se lahko pomenu tudi preprosto vsili. Praviloma se to dogaja takrat, kadar je hermenevitična operacija neuspešna. Subjekt hermenevitičnega procesa se takrat odzove tako, da bodisi pomen razglasi za ne-smiseln, bodisi tako, da si smisel preprosto u-misli oz. iz-misli in s tem zvezo smisla s pomenom samo navidezno vzpostavi.

Smisel je hermenevitično utemeljeni vid doživljanja in pojmovanja pomena. *Smisel* je vsak **SMISEL**, ki v večji ali manjši meri **rekonstruira bazično strukturo formalne organizacije jezikovne forme**, v kateri se je izražena vsebina utelesila oz. zasedrila.

torej usmerja gledalčevo pozornost stran od zaznavne situacije, ki jo nosi, k predmetnim vsebinam, ki jih evocira. Nasprotno pa **označevalna struktura** likovnosti obrača pozornost na sam **AKT PRODUKCIJE** neke likovne upodobitve. Njeno področje je področje **ARTIKULACIJE**, tj. področje pre-oblikovanja naravnih čutnih danosti prostora, kot se javljajo v likovnih materialih, v novo, človekovemu duhu in telesu prilagojeno obliko. Ikonografija razkriva likovnost v njeni statičnosti, v statičnosti predmetnih smislov, označevalna struktura pa v njeni dinamiki, v dinamiki pomenskih relacij. Če torej hočemo dojeti likovnost v njeni najbolj dejavni srži, nikakor ni dovolj, da se zaustavimo pri tem, kar upodablja. Vprašati se moramo predvsem, **KAKO** in **ZAKAJ** to dela. Odločilna ni več predmetna vsebina, marveč **POT**, po kateri je likovnik to vsebino oblikoval, pot, po kateri ji je priskrbel obliko. Pot do oblike je namreč, če parafraziram znamenito Heglovo misel iz uvoda v Fenomenologijo duha (Dolar-Žižek 1985: 126-131), pomemben del same vsebine oblike. In prav **pot do oblike**, zmožnost, da jo re-konstruiramo, tudi je ključ do najgloblje likovne vitalnosti. V njej in samo v njej si lahko pridobimo pojmovno-formalna orodja, s katerimi nam bo moč streti okope videzov in zajeti v likovnih delih nameščeno srž.

4. UČINKI RETROSPEKCIJE

Je pa ta pot silno subtilna in kompleksna. In kar nekaj načinov je, da se v likovnem doživljanju ne ujame z našim opazovanjem. -Prvič jo, tako kot v primeru ledenodobne likovnosti, lahko zgrešimo **zavoljo razlogov historične spoznave**, v kateri se večina pripravljanih oblik razblinja in ugaša v globini časov. "V naravi," piše Chardin (1978: 90), "je na delu neki mehanizem, ki se v podrobnostih od primera do primera izkazuje kot naključen in neizogiben, hkrati pa s svojim vseobčim prijemom -kjer se izraža eden osnovnih pogojev naše spoznave!- doseže, da se zarodki, peclji in druge poljubne začetne faze rasti pred našimi očmi razblinjajo in ugašajo v ozadju. Ustaljeni maksimumi in učvrščeni sklepi - le to in nič drugega (niti v obliki "prič" ali sledov) ni ostalo od stvarstva, ki je bilo pred nami. Z drugimi besedami povedano, ostali so edino končni razsipi pahljač (akcij, poizkusov, oblik, MJ), ki so se v obliki živih potomcev ali fosilov podaljšali v naš čas. Nič čudnega ni torej, če se nam stvari, ko jih gledamo nazaj, prikazujejo kot že narejene. V njih je gibanje, ki se skozi izbirno vsrkavanje stoletij samodejno izmika našemu razgledu, zato ker se je po drugi strani, na celotnem področju Pojava, vseskozi razkrajalo v razčlenjena zapovrstja površin in stalnosti." -*Drugič* nam lahko uide **zavoljo posebne narave likovne formalizacije**, tj. zavoljo posebnosti likovnega "zapisa". Narava likovnega prostora in likovnih izrazil namreč samodejno povzroča 1. sprotno prekrivanje in zabrisovanje približnih potez in ohlapnih pripravljanih oblik (podobno kot v primeru učinkov historične spoznave) in 2. simultano predstavitev oblik in prostorskih relacij, v katerih je pot, o kateri govorimo, sicer zaobsežena, vendar je s svojo časovno dimenzijo dogajanja "prevedena" v sočasnost prostorskih relacij. -*In tretjič* jo lahko prezremo **zavoljo avtomatizma zaznavanja**. Dejstvo je, da so likovna spoznanja in vsebine vsakokrat izražene na čutni, tj. vizualni ali taktilni način. To samoumevno dejstvo pa velikokrat povzroči, da likovna dela tudi doživljamo kot vse ostale vizualne in taktilne stvarnosti, ne da bi se zavedeli, da za ureditvijo likovne vizualnosti stoji

namera, za-misel in misel. Ker se likovna forma najprej kaže kot podoba, ki jo samodejno poustvari običajna aktivnost naših čutil, radi prezremo ustvarjalno ureditev oz. likovno strukturiranost te podobe, ki je ne morejo razložiti čuti, marveč le misel, ki jo je sprožila.

Pot, ki nas lahko privede do jedra likovnosti, je torej skrita in ni lahko dostopna. Tudi takrat, ko že razpolagamo z ustreznimi pojmovno-formalnimi kažipotmi, ki nas lahko usmerjajo, imamo z njeno re-konstrukcijo dovolj težav. V tem je poustvarjalni napor, ki je **energetsko plačilo** za vsak likovni dosežek. -Ko pa že govorim o "re-konstrukciji poti do oblike", moram seveda povedati, da pri njej ne gre za re-konstrukcijo onega izvornega ustvarjalnega dogajanja, ki se je dejansko odvijalo v avtorjevi psihi -to je stvar psihologije-, marveč za re-konstrukcijo verige soodnosnih prostorskih dogodkov, v katerih se je to psihološko dogajanje objektiviralo, in ki je likovna forma. Likovna pot do oblike se kaže v STRUKTURI odnosov med likovnimi prostorskimi dogodki. Ko torej re-konstruiramo pot, po kateri je likovni ustvarjalec svoji doživljeni in pojmovani vsebini priskrbel obliko, ne rekonstruiramo ustvarjalnih faz, kot so resnično bile, marveč kot si jih moramo predstavljati, da bi, gledana z vrha lestve, ki jo je zgradil sam postopek artikulacije, likovna forma za nas imela smisel.

Rekel sem torej, da je "pot do oblike" zelo skrita in zapletena celo takrat, ko že razpolagamo z likovnim mišljenjem in likovnimi pojmi, ki jo zmorejo doseči, ker so jo proizvedli. Kaj pa takrat, ko teh konceptualno-formalnih pomagal sploh še nimamo?

Takrat je dvakrat skrita in dvakrat zapletena. In reči moram, da nas arheološki začetek likovnosti v tem smislu prav nič ne obdarja s kakšno svežino in jasnostjo. Res je, razkrije nam drhtljivo privlačne in že čudovito popolne likovne artefakte, ki v sebi skrivajo pravo bogastvo "poti oz. strategij do likovnih oblik". Nič ali skoraj nič pa nam ne pove o likovni označevalni praksi, brez uvida v katero likovnost nikoli ne zmore izkazati svoje zares dejavne biti. Ta z arheološkim začetkom likovnosti še vedno tiči za trojnim pečatom **historične zabrisanosti, formalne netransparentnosti in zaznavne nezadostnosti**. Likovnost "na delu" in likovnost, ki bi lahko "delala" nam še vedno ostaja uganka. Da bi jo razrešili, bi, se zdi, morali imeti zemeljskega pričevalca, ki bi vseskozi spremljal likovno oblikovitost v njenem nastajanju. Taka priča pa je seveda lahko le fantazijska prikazen.

In vendar nas hudo zanima, kako se je rojevala likovnost v otipljivo obliko, saj si prav tu obetamo zgrabiti jo pri njenih koreninah. Prav tu, pričakujemo, bo šinil žarek luči, ki bo presvetlil okope likovne čutnosti in nas preko njih popeljal k spoznanju o tem, kako se človeško doživljanje in pojmovanje sveta naseljuje v likovni materiji in se iz nje v vsej povedni širini tudi uveljavlja.

In prav na tej ključni točki, kaže, ni pomoči. Arheologija molči. Njeni instrumenti do sem ne sežejo več.

Pa je situacija res tako brezizhodna?

5. PRIROČNI VODNIK

Ali nismo morda le preveč sklonjeni nad breznom časa? Ali ni rešitev morda bližje, kot si mislimo?

Dovolj je pogledati okrog sebe!

Ne smemo namreč pozabiti, da se likovnost še dandanes rojeva in brsti v sodobnem svetu in da, ko skušamo sami v sebi izgraditi konceptualna orodja za pot v dejavno likovnost, le nismo na čisto enakih pozicijah kot arheologi, ki sestavljajo ostanke kake pozabljene civilizacije, ali kot paleologi, ki rekonstruirajo kakšen izumrli organizem. Pri roki imamo bolj pripravnega vodnika, kot so metode verjetnega dopolnjevanja in hipotetičnih rekonstrukcij - namreč **ontogenetično podobnost**, ko se pri otroku **prebujata likovnost**.

Na podoben način kot biologi, ki v prenatalni fazi človekove ontogeneze dokumentirano opažajo nekakšno prefinjeno rekapitulacijo filogenetske evolucije od enoceličarja do sesalca, lahko tudi mi v spletu dogajanj, ki določajo otroško likovnost, vidimo podobo ali vsaj oddaljen odmev tistega neslišnega brstenja, iz katerega so se razprli prvi znani likovni artefakti **aurignacijska, gravettijanska, solutrejska in magdalenijska**³. In to še posebej zato, ker nam univerzalnost rasti otroške likovnosti, ki je, vsaj do bolj korenitih likovno-vzgojnih in kulturnih posegov, enaka neglede na življenjsko in kulturno okolje, iz katerega otrok prihaja, daje jamstvo, da gre v oblikotvornih postopkih otroške likovnosti zares za tiste arhetipične vzgibe, ki so neizogibno jedro sleherne likovne oblikotvornosti.

Otrok nekako v drugem oziroma tretjem letu starosti začne risati sam od sebe in riše na nek določen način, ki je značilen za vse otroke na svetu. Po tem, da otrok sam od sebe odkrije možnost risarskega oblikovanja in da se to oblikovanje zelo dolgo odvija na popolnoma tipiziran in splošno razširjeni način, je mogoče sklepati, da sposobnost likovnega izražanja ni kulturnega in miljejskega izvora (čeprav se brez kulture okolja ne more razviti!), pač pa prirojena. Raziskovalci otroške likovnosti argumentirano ugotavljajo, da izvira iz podobno vsajene praizkušnje kot pojav otrokove verbalizacije. Govorijo o t.i. **likovno-oblikovalni praizkušnji**, ki je na enak način kot **akustično-jezikovna genetsko varovana**. Vendar zakaj?

Če je v primeru akustično-jezikovne praizkušnje, spričo velikega pomena verbalnega jezika za obstoj in napredek človeškega rodu, "genetska skrb" za njegove temelje popolnoma razumljiva, pa se nam v primeru likovnosti in likovno-oblikovalne praizkušnje ta ista genetska varovanost zdi kvečjemu potratna (odvečno obremenjevanje genetskih kapacitet) ali celo smešna. Gre morda za atavizem? Velja razmisliti. Če skušam na kratko podati temeljni smisel likovnega oblikovanja, katerega docela polnokrven del je tudi otroška likovnost, bodo stvari morda bolj jasne in morda se nam bo obenem razkrilo tudi kakšno širše razgledišče. **Temelj likovnega oblikovanja je pre-oblikovanje naravnih danosti prostora v novo, humano in kulturno možnost eksistence teh danosti in prostora**. Likovnik mora imeti velik in natančen občutek za organizacijo prostora in za njegovo delitev. Prav sam prostor mora znati deliti, premerjati, spreminjati in pre-urejati, dokler mu ne da želene oblike. Zato se z likovnim oblikovanjem nenehno širi območje izkušenj s prostorom in še zlasti območje oblikotvornih spoznanj, ki se nanj navezujejo. To pa že ni več čisto nepomembna

³ Imena označujejo po "jamskih postajah" (najdiščih) imenovana obdobja zgodnjega in poznejšega mlajšega paleolitika (pribl. 35 000 - 10 000 pr. n. št.), v katerem so se pojavile prve sledi likovnosti.

Aurignacien je imenovan po jamski postaji pri Aurignacu (dep. Garonne, Francija), **gravettien** po jamski postaji la Gravette (dep. Dordogne, Francija), **magdalénien** pa po abrijski postaji pri Tursacu (dep. Dordogne, Francija).

Obdobja se niso vrstila neogibno v časovnem zaporedju, čeprav je jedro njihovih razvojnih doprinosov mogoče približno časovno locirati. Tako bi aurignacien obsegal čas od pribl. 30 000 - 25 000 pr. n. št., gravettien čas od pribl. 25 000 - 20 000 pr. n. št., solutreén obdobje od pribl. 20 000 - 15 000 pr. n. št., magdalénien pa čas od 18 000 - 10 000 pr. n. št.

zadeva. Takšne izkušnje in spoznanja namreč lahko služijo kot orodja za ustvarjalno polaščanje vidnega sveta in prostora in hkrati za njegovo obvladovanje in spreminjanje. In samo spomniti se je treba, da je bil človek -tako kot je še danes- že od vsega začetka eksistencialno najbolj odvisen prav od prostorskih odnosov, v mrežo katerih je (bil) ujet, pa bodo pomisleki ob likovno-oblikovalni praižkušnji dobili povsem drugačno barvo. Likovnost, s katero se polagoma vdaja, osmišlja in spreminja čvrsti opas človekovega prostorskega okolja in s katero se obenem širi prostor človekovih življenjskih načinov... Ali ni to za človeško vrsto enakega pomena kot doprinosi verbalizacije? Nobenega dvoma ni o tem. Zato se zdi tudi povsem sprejemljivo, da oblikotvorni pritisk, ki se je sprožal z likovnostjo, v filogenetski matrici vrste ni mogel ostati brez sledu, marveč se je v njej zapisal v obliki nekega vektorskega oblikotvornega nagnjenja, ki se še danes oglašja v nas.

In to nagnjenje, ki ima, kot sem zapisal zgoraj, vedno obliko **prostorskega dejanja**, se nam v najbolj neposredni in čisti obliki kaže v otroškem likovnem izražanju. Ne sicer (zgolj) v njegovi ikonografiji, pač pa v **strukturi poti do oblike**, ki jih odkriva in uporablja otrok, ko skuša v svoji psihi doživetemu svetu ustvariti ustrezen **jezikovni (likovni) korelativ**.

Ker so izrazna sredstva likovnosti (tj. linije, barve, svetlosti, oblike, teksture, položaji, velikosti itn.) prostorske narave, otroka naravnost silijo, da se ukvarja s prostorom in prostorskimi odnosi. Celo več. Pomagajo mu, da se s temi odnosi, ki bi se sicer izgubili v celovitosti doživljanja in ostali neopaženi, **ukvarja analitično in abstraktno** (glej Muhovič, 1989a) in mu še zlasti pomagajo, da po tej poti pridobljene izkušnje **realizira v spremembah prostorskih odnosov**, s čimer pogojem in okoliščinam naravnega prostora vtisne **humane dimenzije**.

Če torej hočemo otipati pulz živi likovni oblikotvornosti, nam ni treba drugega, kot da **zasledujemo pretok izkušenj s prostorom v prostorske odnose likovne forme, oziroma da skušamo te izkušnje in spoznanja razbrati iz njenih strukturnih odnosov** (glej Butina 1984: 344-345). In pametno je, da pri tem zahtevnem vzajemnem pretoku duha in materije začnemo pri začetku, tj s pogoji otroške likovnosti, pri čemer velja še posebej **zasledovati razloge**, ki imajo moč pojasniti kako in zakaj skuša otrok jezikovno (= likovno) še enkrat po-ustvariti to, kar mu je v sintetični obliki vizualne zaznave že dano (glej Muhovič, 1990).

VIRI:

- Bandi, H.-G., Breuil, H. et al., 1962, Die Steinzeit. Vierzigtausend Jahre Felsbilder, Baden-Baden.
 Bateson, Gregory, 1982, Geist und Natur. Eine notwendige Einheit, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Britisch, Gustaf, 1952, Theorie der bildenden Kunst, Ratingen, Aloys Henn Verlag.
 Butina, Milan, 1984, Slikarsko mišljenje. Od vizualnega k likovnemu, Ljubljana, Cankarjeva založba.
 Chardin, Pierre Teilhard de, 1978, Pojav človeka, Celje, Mohorjeva družba.
 Chardin, Pierre Teilhard de, 1957, La Vision du Passé, Paris, Éditions du Seuil.
 Chauchard, Paul, 1966, Le Langage et la Pensée. Paris, Presses Universitaires de France.
 Chomsky, Noam, 1973, Über Erkenntnis und Freiheit, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 Cocola, Bernard, Peyrouet, Claude, 1986, Sémantique de l'Image. Pour une approche méthodique des messages visuels, Paris, Librairie Delgrave.
 Leroi-Gourhan, André, 1984, Hand und Wort. Die Evolution von Technik, Sprache und Kunst, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- Muhovič, Jožef, 1989, Torišče likovne prakse: razmislek o odnosu med površinsko in globinsko strukturo v likovnem oblikovanju in razmislek o hermenevitičnih konsekvencah, ki nam jih struktura tega odnosa narekuje, pred objavo.
- Muhovič, Jožef, 1990, Odnos med otroškim likovnim izražanjem in likovno ustvarjalnostjo odraslih, revija *Anthropos* 3-4, str. 9-20.
- Piggott, S. (editor), 1968, *Die Welt aus der wir kommen. Vorgeschichte der Menschheit*, München - Zürich.
- Redfield, Robert, 1953, *The Primitive World*, New York, Cornell University Press.

Nemožnost konca filozofije

I. Tò thaumázein

CVETKA TÓTH

Ernst Bloch (1885-1977)¹ je, kot so priznali že njegovi mladostni sodelavci, fenomen, ker lahko filozofira tako, kot da bi celotna današnja filozofija ne obstajala, tj. na način, kakor je filozofiral Aristoteles ali Hegel.² Proti koncu svojega življenja, eno leto pred smrtjo, je to tudi sam izrazil z besedami: "Jaz sem filozof, ki prebiva v svoji lastni filozofski stavbi."³

Bloch je umrl 4. VIII. 1977 leta v Tübingenu, star 92 let. To je dolga, zelo dolga življenjska pot, ki jo je prehodil filozof Ernst Bloch s svojo pokončno, vzravnano hojo. Ob tem se lahko vprašamo, odkod je izvirala ta pokončnost. Od tega, kar je Bloch ustvaril in zapustil, je treba omeniti njegovo trdno in neomajno vero v obstoj filozofije, tudi v sedanjem času, in v moč filozofiranja, ki je dana vsem ljudem v vseh časih. Mislim, da je to dejstvo nemajhen razlog za to, da je pustil za seboj bogato filozofsko dediščino. V postumno objavljenem delu iz leta 1982 z naslovom "Denken heißt Überschreiten", ki sta ga izdala njegova žena Karola Bloch in Adelbert Reif, je objavljen pogovor, ki ga je z Blochom vodil Reif.⁴

Izhodišče za pogovor sta sogovornika izbrala aktualno filozofsko temo, razmišljanje o "koncu filozofije". Gre za temo, ki je vznemirila mnoge sodobne filozofe, in tu je troje omembe vrednih del: *Ist die Philosophie am Ende* (Karl Jaspers, 1961), *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* (Martin Heidegger, 1969), *Wozu noch Philosophie* (Jürgen Habermas, 1971). Vprašanju, če je filozofija danes dejansko na koncu, kot to verjamejo nekateri njeni predstavniki, Bloch ni pritrdil, nasprotno, zelo odločno se je temu stališču uprl in protestiral. V teh njegovih protestnih razmišljanjih ni zaslediti polemične diskusije s posamičnimi stališči iz treh prej omenjenih del.

¹ V pričujočem prispevku gre za krajšo študijo o Blochovih nazorih v zvezi z njegovim pojmovanjem čudenja. Problemski okvir te študije je njegovo prepričanje v nemožnost konca filozofije, ki ga je vehementno utemeljeval ravno s čudenjem. Čudenje je tako podlaga za nastanek filozofije in hkrati njen trajni temelj. Študija je razdeljena v dva samostojna sestavka. Prvi je naslovljen TÒ THAUMÁZEIN, drugi PODOBA NEKONSTRUIRANEGA VPRAŠANJA.

² Glej Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*, Suhrkamp, Frankfurt 1981, str. 59.

³ Arno Münster (Hrsg.): *Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch*, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 101.

⁴ Pogovor je objavljen kot: "Das Zeitalter des Systems ist abgelaufen". Ein Gespräch mit Adelbert Reif. Glej: Karola Bloch, Adelbert Reif (Hrsg.): "Denken heißt Überschreiten". In memoriam Ernst Bloch (1885-1977), Ullstein, Frankfurt 1982, str. 17-26.

Ideja o koncu filozofije je pri nekaterih sodobnih mislecih prešla skoraj že v nekakšno verovanje, kar pa je za Blocha manj pomembno. Pri tem gre le za dobrodošel izgovor za lastno miselno nemoč in nesposobnost filozofa, ki se je izčrpal in se samo ponavlja, svari Bloch. Filozofija ostaja do zaklinjalcev konca filozofije po Blochu ravnodušna. Vse napovedi o koncu filozofije v drugi polovici 19. stol. - in teh napovedi ni bilo malo - je filozofija preživela. Samo lastno epigonstvo lahko napoti nekega filozofa do sklepa, ki je za filozofijo in njen nadaljnji razvoj nepomemben.

Odkod Blochu njegovo tako zelo suvereno prepričanje v nemožnost konca filozofije? Najprej je tu zanj nesporno dejstvo, da vprašanja, ki jih filozofija postavlja, ostajajo, ker niso enkrat za vselej in dokončno rešljiva. Predmet, s katerim se filozofija ukvarja, in konkretni filozofi, je po tej plati trajen. Kot drugo, kar bistveno oblikuje Blochovo samostojno filozofsko držo, imenovala bi jo kar z izrazom blohovska drža, kaže njegova naslednja izjava: "Tako kot prej je tudi zdaj veliko čudenje in osuplost, thaumázein začetek filozofije, kot to pove Aristoteles, čudenje, ki vedno napreduje, in je zato čisto vseeno, če so nenadjarjeni žrtev cenene modne norosti."⁵ Trajni temelj filozofije in filozofiranja ostaja po Blochu v dejstvu čudenja, strmenja, kar je že Platon nekoč poimenoval z izrazom tò thaumázein.

Čudenje, strmenje⁶ omogoča Platonu v njegovem dialogu Theaitetos (155 D) opis filozofovega miselnega dojemanja oziroma resnice človekovega mišljenja kot vseprežemajoče miselne strasti (tò páthos), ki filozofiji namenja celo posredniško funkcijo med nebom in zemljo⁷. Po Platonu je "thaumázein in čisto nič drugega arhé za filozofijo". Tudi Aristoteles je to izrazil v Metafiziki (982 b) s trditvijo, da "tako kot nekoč tudi še sedaj napoti ljudi do filozofiranja ravno čudenje". V tem je arhé za filozofijo, kot njen trajni temelj, podlaga in izvor. Zato je po izrecnem opozorilu Karla Jaspersa⁸ treba thaumázein pojmovati kot izvor filozofije in manj kot začetek. Jaspers namreč s tem razlikovanjem želi pojasniti, kaj sploh omogoča, to pa je ravno izvor, zgodovinsko ugotovljiv začetek nastanka filozofije.

Izvor potrebe po filozofiji in filozofiranju je mogoče razumeti z dejstvom obstoja stvarnosti, sveta in človeka, ki se čudi, občuduje, strmi, je prevzet zaradi dejstva, da je svet, da je to in ono, ne pa, da ničesar ni. Ravno s pomočjo čudenja, strmenja nad svetom in tem, kar je in obstaja, prične človekova misel napredovati v smeri iskanja resnice, smisla. Kaj je po svojem bistvu to, kar je? In tak način človekovega dojemanja, razmišljanja in iskanje resnice velja še danes in dokler bo človek, tudi ne bo preminila ta njegova odlika, da lahko razmišlja, se čudi, strmi. Ko Aristoteles govori o tem, čemu so se najprej čudili ljudje, pove, da so to bile na začetku povsem enostavne stvari, dosegljive v njihovem neposrednem okolju. Thaumázein seveda napreduje do zelo oddaljenih in celo nedosegljivih stvari, kot so planeti, sonce, mesec, zvezde in čudenju se

⁵ Ibidem, str. 18.

⁶ Ustalen slovenski izraz za thaumázein (tò thaumázein) je čudenje, čeprav bi bil morda izraz strmenje primernejši. Najpogostejši izrazi, ki jih uporablja Ernst Bloch v nemščini so Staunen, Verwunderung, Stutzen, staunendes Verwundern, das fragende Staunen. Že v prvi izdaji Duha utopije razume čudenje v tejle opisni formulaciji: "Die Gestalt der unkonstruierbaren Frage" oziroma podoba nekonstruiranega vprašanja. Najbolj "blohovski" odgovor na vprašanje, kaj je vsebina čudenja, njegova dokončna simbolna intencija, je podan ravno s tem "nekonstruiranim vprašanjem". To pa je zelo pomembna predpostavka za konstrukcijo Blochove lastne filozofske stavbe.

⁷ Na istem mestu v Theaitetu Platon sam pojasnjuje, iz katerih mitoloških virov dobi prisposodobno za posredniško funkcijo filozofije. Posrečena se mu zdi namreč tista trditev, ki pravi, da je Iris - krilata boginja, božja poslanca - hči zemeljskega očeta, po imenu Thaumás; od tu Platonu podlaga za izraz čudenje.

⁸ Glej Karl Jaspers: Was ist Philosophie? Ein Lesebuch, DTV, München 1986, str. 39.

pridruži še dvom, če lahko spoznamo dogajanja na teh stvareh. Tako Aristoteles opozori, da tisti, ki se čudi in dvomi, ugotavlja samo to, da nečesa pač ne ve. Ker po njegovem prepričanju "vsi ljudje po naravi težijo k vedenju", kar je že prvi, začetni stavek Metafizike (980 a), je za človekovo znatiželjnost in napredovanje spoznavanja v smeri spoznanja resnice dvom ravno tako ustvarjal.

Človek razmišlja, če so stvari po svojem bistvu to, za kar se na zunaj kažejo, če sovpadata njihova bit in bistvo. Pojavi se dvom, mar je to, kar je, po svojem bistvu dobro in ali ne bi moglo biti še boljše. Misel tako dano presega in v tem smislu je tudi Bloch izoblikoval svoje razumevanje mišljenja z zapisom: misliti pomeni presegati.

Za razliko od Platona in večine drugih filozofov, ki čudenje postavljajo samo na začetek, Bloch opredeli svoje razumevanje te kategorije z naslednjim: "Platon je imenoval čudenje za začetek filozofije; vendar pa čudenje ni samo njen začetek, temveč prav tako njena sredina in njen odprti konec, saj kulminira na koncu."⁹ S to trditvijo je Bloch sam podal svoje temeljno stališče in razumevanje čudenja in vsak poskus razumevanja in razlage celotne Blochove filozofije to mora upoštevati. Takó njegovo odločno odklanjanje ideje o koncu filozofije, podoba nekonstruiranega vprašanja, pojmovanje utopije, upanja, temelji na čudenju.

Ko Bloch podaja svoj odgovor na vprašanje, kaj je filozofija, v krajšem sestavku z naslovom *Was ist Philosophie, als suchend und versucherisch?* (1955), poudari, da je tak odgovor težko podati, saj je definicij filozofije skoraj toliko, kot je filozofov. Toda to je navsezadnje tudi manj pomembno, pomembnejše je doumeti to, kar filozofijo omogoča in jo hkrati ohranja. Filozofija prične z razmišljenjem in čisti materializem, v pomenu, da človek najprej preživi in se ohranja, po Blochu, spodbuja človeka misliti. Iz te potrebe izhaja čudenje, sprašujoče čudenje s svojo ostjo, osuplost, ki se sprašuje: zakaj je sploh nekaj in ne nič?

"Prva, čista filozofska luč", se kot tisto, kar prežema čudenje, pojavi pri Talesu in takratnih grških mislecih. Kar se iz Blochovega poskusa odgovoriti na vprašanje, kaj je filozofija, lahko razbere¹⁰, je njegova ugotovitev, da je ta misel filozofija zato, ker ni dopustila, da bi prva luč v njej ugasnila. Ti misleci začudenja niso pozabili in zanemarili. V njihovem iskanju in spraševanju ostaja prvotna ost prisotna in tudi mora biti; kjer tega ohranjanja ni, tam čudenje ni dovolj globoko, sproža pa se vsakokrat na nečem novem in še neodkritem. Kot trajni vir in možnost filozofiranja je ravno v ohranjanju zavesti o čudenju, s pomočjo katerega je nekoč mišljenje napredovalo k pojmu.

Če Bloch dopušča konec filozofije pri nekem konkretnem filozofu zato, ker je ta v svojem mišljenju dopustil, da mu je čudenje ugasnilo, pa nasprotuje možnosti konca filozofije kot take. Kako? Za Blocha je nemožnost konca filozofije najprej pogojena preprosto z dejstvom, da človek biva in da razmišlja. Kot je povedal Adelbertu Reifu, filozofija sama traja tako dolgo kot njeni problemi, ki niso zgolj njeni problemi, temveč problemi sveta, svetovne biti, ki jih filozofija reflektira in obravnava. Četudi bi ljudje trdili, da filozofije ni več ali da ni možna, svet še vedno obstaja in ostaja filozofsko skrivnost. Tu je mesto za filozofsko razmišljanje in ne za epigone. Že trenutek sam, v katerem govorimo, je za Blocha filozofsko pomemben in skrivnost, poraja torej

⁹ Ernst Bloch: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, Band 10, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 149. Večina Blochovih del je citirana iz Ernst Bloch Gesamtausgabe in 16 Bänden, Suhrkamp, Frankfurt 1977.

¹⁰ Glej Ernst Bloch: *Was ist Philosophie, als suchend und versucherisch?* (1955). Cit iz Ernst Bloch: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, str. 395-401.

filozofijo, ki se ne sprašuje o miselni nemoči nekoga, ki se vanj ne more vživeti. Da ne gre pri tem za nekakšno Blochovo življenjsko spoznanje, za rezultat njegove misli, temveč za načelno filozofsko izhodišče, je dokazljivo iz del, ki jih je na to temo pisal že štirideset let prej. Tako že v Duhu utopije v prvi (1918) in drugi verziji (1923) in nikakor ni naključje, da se je v poznejših tekstih vedno znova vračal k temu delu, kar velja še za Spuren, ko je v obliki biografske samorefleksije skušal pojasniti, kaj je topos njegove lastne nadgradnje.

Na dejstvo, da po Kantu in Heglu niso več nastali sklenjeni, v sebe zaprti filozofski sistemi, Bloch v pogovoru z Reifom samozavestno odvrne, da takih sistemov tudi pred njima ni bilo v zgodovini filozofije. Vsekakor zanimiva ugotovitev, ki zveni skoraj že kot svarilo, da smo, sicer po filozofsko prepričljivem Kantovem in Heglovem prispevku, negovali domala že nekakšen kult sistema. V sodobnem času je po Blochu mogoče govoriti o paradoksu odprtega sistema. Heideggerja smatra za filozofa, ki lahko filozofira tako, da pri tem ne potrebuje nikakršnega sistema več.

Zanimiva je Blochova kritična ocena znane in popularne Engelsove napovedi o koncu filozofije, ki se ji Adelbert Reif v pogovoru z Blochom ni mogel izogniti. Po tej marksistični napovedi naj bi filozofiji in njenemu "kraljestvu čiste misli" preostal samo nauk o zakonih mišljenja, tj. logika in dialektika. Dialektika po Blochu nikakor ni samo prestiž marksizma, nasprotno, dialektika marksizem kot tak šele omogoča. Vedenje o dialektiki je posredoval že Heraklit. To vedenje prežema filozofska zavest o čudenju in strmenju nad tem, da protislovje in nasprotje spadata k bistvu stvari samih. Zato razmišljanja o koncu filozofije v tem marksističnem kontekstu dejansko ne zaslužijo drugega kot prezir, po vzorcu stavka, ki ga je izrekel Isaak Babel: Banalnost je kontrarevolucija. Bloch je smelo upal opozoriti na to še v Vzhodni Nemčiji leta 1956 in ponovno tik pred svojo smrtjo. Zdaj je razumljiva njegova izjava, da je "propad filozofije (Verfall der Philosophie)" v nekem obdobju možen, sam opozori na filozofsko zelo neplodno obdobje v času od V. do VIII. stoletja. Toda propad filozofije zanj "ni isto kot 'filozofija gre h koncu' ali 'je na koncu'".¹¹ Četudi je protiudar v filozofiji še tako močan in represiven in kar pomeni, da je dejaven dogmatizem, po heglovskem vzoru čista lenost uma, po drugi strani pa personalizacija filozofskega vedenja, poudarjena s to ali ono karizmatično osebnostjo, dejstvo je, da je danes npr. Hegel mnogo precenjen, Bloch vidi nemožnost konca filozofije "samo s stvarjo samo", tj. s predmetom, s katerim se filozofija ukvarja, z dejstvom obstoja svetovne biti in človeka. Iz te predpostavke tudi lahko opazujemo nastajanje in oblikovanje Blochove filozofije same.

Leta 1930 je izšlo njegovo delo z naslovom Spuren (Sledi)¹². Za uvodni moto razdelka z naslovom Das Staunen je Bloch izbral prizor iz dela norveškega pisatelja Knuta Hamsuna (1859-1952), ki opisuje, kako majhna deklica doživlja trenutek, ko začne deževati. Pade prva kaplja dežja in to sproži začudenje, mišljenje postaja dejavno, napreže se, sledijo vprašanja in za Blocha je "čudenje mati spraševanja nasploh". Zanimivo je, da se Bloch domala v vseh svojih delih vedno znova vrača k analizi tega Hamsunovega opisa trenutka, ko dekletce zavpije: "Pomislite, dežuje!" Očitno gre po Blochu za prepričljiv opis doživetja, kako osupljivo je preprosto biti, in nič manj ni osupljiva izjava ne-biti, ugotavlja Bloch. Vse, kar je, bi lahko bilo tudi drugačno. Sled, ki

¹¹ Karola Bloch, Adelbert Reif (Hrsg.): "Denken heißt Überschreiten". In memoriam Ernst Bloch (1885-1977), str. 22.

¹² Zanimiva je Adomova ocena tega Blochovega dela, mestoma celo nenaklonjena. Glej Theodor W. Adorno: Noten zur Literatur II, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 233-250.

vodi k odkrivanju nečesa, kar-še-ni, pričanja s čudenjem, strmenjem in ravno sled je stvarna, obstaja, je.

Iz Blochovih Sledi izhaja med drugim tudi pomembno opozorilo, če bi filozofi negovali zavest o tem, kar je Platon prvi izrazil kot začetek filozofije, bi verjetno ne mogli razpravljati o koncu filozofije. Bloch se kritično sprašuje, koliko filozofov je dejansko ohranilo thaumázein, ta arhé filozofije, kot "kažipot začetka". Ugotavlja, da skoraj nobeden ne ohranja "sprašujočega čudenja" dlje kot do prvih odgovorov; nihče ne meri več problemov na njem. Ni enostavno priti od čudenja k spraševanju, še težje je najti jezik, ki daje odgovore v soglasju oziroma v hkratnem napredovanju s čudenjem, s tem, kar Bloch poimenuje z izrazom "das mittönnende 'Selberstaunen'"¹³.

V pomanjkljivem ohranjanju zavesti o čudenju Bloch očitno vidi razlog za dejstvo, da filozofija svojih problemov ne zna več razvijati naprej s pomočjo te kategorije. Hkrati pa opozarja, da se thaumázein pri velikih filozofih vendarle ohranja. Strmenje je prisotno celo v velikih sistemih, neko že izgotovljeno filozofijo naredi nemimo, negotovo. V Sledih je zanimiv del, kjer Bloch opozarja na to, da so veliki metafiziki thaumázein vendarle negovali. Če povemo v Blochovem sugestivnem jeziku, si je filozof, ki mu to uspe, še v svoji pozni starosti ohranil sled do nečesa svežega, mladostnega. Thaumázein je v ohranjanju sledi med modrostjo starosti in svežino otroškega sedemnajstletnega pračudenja.

Mislim, da je Bloch s to primerjavo lepo razkril in opisal v čem je in kako deluje hevristično počelo v filozofiji. Je kot vzporedna vrtna, vrelec, ki ne sme usahnuti ob vsem že nakopičenem znanju pozne starosti. Rečeno v Blochovem stilu, gre za nemir, ki žene naprej kot utopija in ki nas jemlje s seboj. Bloch celo svetuje¹⁴, da je to treba od časa do časa negovati kot nekakšno jutranjo meditacijo, ki pogloblja instinkt za razumevanje sicer prikritih skrivnosti sveta. Svet se nam odpre! Kako zdaj razumeti ta instinkt za razumevanje še nečesa neodkritega in neposredovanega? Tu je v oporo Adornova ocena Blochovih Sledi, ki je zanimiva po tej plati, ker izpostavi analizo Blochovega jezika z vidika določene filozofije jezika.

Adorno je Blochov mišljenjski postopek označil kot pripovedniški, ki spominja na "pustolovsko zgodbo o potovanju k utopičnemu kraju". Podton tega pripovedovanja emfatično opozarja na nekaj, kar bi lahko bilo drugačno "od vedno enakega". Posrečena je Adornova ocena pripovedniškega tona te filozofije, ker "ponuja paradoks naivne filozofije"¹⁵, tj. otroštvo. In otroštvo, kot tisto najbolj neposredovano, Blochova filozofska misel spreminja v najbolj neposredno. Če sledimo Adornovi oznaki Blochovega jezika kot pripovedniškega, potem je sprejemljiva ocena, da to, kar zveni v tem pripovedniškem tonu, ni material razmišljanja, temveč nekaj, kar vse prilagaja sebi in utaplja v sebi; dodajam, po izrazito blohovskem vzoru, vse prisvaja po sebi, s svojim jazom. Ravno to, kar je Bloch v vseh svojih razmišljanjih izrazilo izpostavil, je Adorno premalo poudaril, namreč, da subjekt, jaz mora biti zraven, nikakršna brezosebnost ne more dati ustvarjalnega načina filozofiranja. Se je mar Adorno, še posebej pozni Adorno, temu brezosebnemu "se", znal izogniti?

¹³ Ernst Bloch: *Spuren*, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 217.

¹⁴ *Ibidem*, str. 217-218.

¹⁵ Theodor W. Adorno: *Blochs Spuren*. Zur neuen erweiterten Ausgabe 1959. Cit.iz. *Noten zur Literatur II*, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 235.

Tisto še-ne in tega kar-še-ni Blochova filozofija lahko odkriva z močjo tradicionalnega, tj. strogo metodološkega načina filozofiranja. S tem, ko Bloch zanika možnost konca filozofije - predvsem s thaumázein - hkrati opozori na marsikaj neodkritega v zgodovini filozofije, v naši filozofski zavesti še-neposredovanega, in vsekakor mu je priznati, da je v Sledeh zelo zanimivo njegovo opozorilo o tem, kako ostaja čudenje dejavno v velikih filozofskih sistemih. Seveda se takoj postavlja vprašanje, kako in kje konkretno je to pri tem ali onem filozofu razvidno. To omogoča novo branje, drugačno razumevanje zgodovine filozofije, tega in onega filozofa in formiranje nove govorice o filozofsko preteklem. Smisel tega postopka ni samo v prevrednotenju že danega, temveč je hkrati tudi upor proti ustaljeni dogmi.

V kar nekaj svojih delih Bloch hudomušno pripominja, da so filozofi ljudje, ki jim je mišljenje težja stvar kot ostalim, imajo pa razvitejši čut za čudenje, tako npr. v *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* (1977)¹⁶ in v *Erkennbarkeit der Welt* (1980)¹⁷. S čim prične mišljenje, se sprašuje v delu *Spoznavnost sveta?* S čudenjem, strmenjem in osuplostjo nad tem, kar je, to pa takoj poraja vprašanja in spraševanje, kako sploh preživeti v tem, za človeka tako negostoljubnem in nelagodnem svetu. In spoznavnost sveta pomeni spreminjanje sveta na podlagi spoznavanja.

Svet je neskončno velik, ugotavlja Bloch v *Vmesnih svetovih* v zgodovini filozofije, in v njem je vse! Mišljenje sproža potreba po preživetju v njem in vedenje je hkrati spoznanje, ozaveščanje svojih lastnih potreb; prva je ta, da živimo ter preživimo, in mišljenje je le kot sredstvo, da si v tem neskončno velikem svetu uredimo svoje domovanje. To dejstvo je prej tu kot vprašanje zakaj in vse to je predpostavka za nastajanje človeka kot človeka (*Menschwerdung*). Tudi "ekstremno človeško kot čudenje"¹⁸, sicer začetek filozofije, Bloch razume v času svojega bivanja v Vzhodni Nemčiji kot rojstno mesto tiste problemske situacije, ki vedno bolj temeljito prepozna svoje najbistvenejše potrebe. To je tudi njegov najbolj materialistični poudarek - vendar nikakor ne dogmatski - glede izvora in nastanka kategorije thaumázein.

V uvodu k temu delu, imenovanem tudi *Aus Leipziger Vorlesungen*, je izrazil poudarek na tem, da je mišljenje nastalo iz dela, toda takoj v naslednjem stavku Bloch pove, da je ta izvor v času nastajanja starogrške filozofije že zelo odrinjen. Mislim, da je eden sprejemljivih razlogov in odgovorov na vprašanje, zakaj je Bloch tako zelo vztrajal na reaktualizaciji kategorije thaumázein kot najbolj pristnega izvora mišljenja in filozofije, še v tem, ker se je krčevito upiral dogmatizmom vseh vrst, dokončnim in enkrat za vselej veljavnim odgovorom, tudi po vzoru teorije odraza iz vrst marksistične ortodoksije.

Vsi ljudje se rodijo kot filozofi, toda le malokdo obdrži to izjemno kvaliteto v času, ko odraste, meni Bloch. Prvobiten filozofski afekt se kaže že v tem, da človek z odprtimi usti stoji pred nečim in se sprašuje: zakaj dežuje, zakaj je kruh na eni strani rjav in na drugi svetel, zakaj to in zakaj ono? Otroško čudenje običajno traja samo tako dolgo, dokler ne prejme odgovorov, nato odmre. Filozofom uspe obdržati in negovati čut za čudenje, ki je predpostavka za sprašujoče mišljenje, brez tega pa mišljenje ne more napredovati. Zanimivo je, da Bloch znano vprašanje, zakaj je sploh nekaj in ne nič, razume kot "pristno otroško vprašanje", na katero tudi odrasli ne morejo odgovoriti. A

¹⁶ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, Band 12, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 12.

¹⁷ Ernst Bloch: *Abschied von der Utopie? Vorträge*. Hrsg. von Hanna Gekle, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 120.

¹⁸ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, str. 12.

četudi bi odgovor bil tu, se pravo spraševanje s tem ne more pomiriti in ne zadovoljiti, sprašujoče mišljenje dokončne odgovore odklanja. To držo lahko po Blochu razumemo celo kot ohranjanje budnosti antimitičnega v razmišljanju. Od začetkov starogrške filozofije vemo, da se je filozofija zapisala antimitičnemu momentu. Pri tem ne gre za kritiko mita v tistem pozitivnem prometejskem izročilu, tudi ne za reaktualizacijo mita v platonizmu, ali pri poznem Schellingu, temveč za kritiko tistega mišljenja, ki poraja dokončne, nič več spremenljive odgovore. V tem vidi Bloch veličino Kantovega razsvetljskega načela, po katerem je nedoraslost mišljenja samo v tem, da se da voditi po nečem drugem in ne sam s seboj. Ravno ta substancialni odnos mišljenja (substancialnost v pomenu opredeljenosti po samem sebi, ne po drugem oziroma s Kantom rečeno v obliki veleznika *sapere aude*) Bloch v *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* razume kot najpomembnejše in najodločilnejše v zgodovini filozofije. Kar je Kant izrekel v obliki definicije, to je dejansko sploh omogočalo zgodovino filozofije, je njeno najbolj konstitutivno načelo, tako glede nastanka filozofije, kot glede poti, po kateri naj filozofija gre v prihodnje.

Blochova aktualizacija Kantovega razsvetljskega načela filozofiranja v kontekstu razmišljanj o kategoriji *thaumázein* je zelo umestna. Da *thaumázein* bistveno stopa v razsvetljsko načelo razmišljanja - razsvetljenstvo kot odločnost in pogum posluževati se svojega lastnega uma - se da utemeljiti še s Kantom samim in njegovim načinom filozofiranja. Kant izrecno pravi v sklepu (*Beschluss*) Kritike praktičnega uma, "da dve stvari navdajata duha z vedno novim in naraščajočim občudovanjem (*Bewunderung*) in spoštovanjem, kolikor bolj pogosto in stalno se mišljenje s tem ukvarja: zvezdnato nebo nad menoj in moralni zakon v meni". Tega dvojega ni domnevati in iskati zunaj nas, temveč je neposredno "povezano z zavestjo moje eksistence". V Kritiki presodnosti § 29 in § 62 v zvezi s čudenjem izrecno opozori na njegovo trajnost v procesu filozofskega razmišljanja. Začudenje kot afekt, ki ga sproža predstava o neki novi stvari, je kot občudovanje, tj. začudenje, ki ne preneha, je nekaj trajnega (§ 29) oziroma občudovanje pomeni vedno znova vračajoče se začudenje (§ 62). Začudenje (*Verwunderung*) sicer sproži proces raziskovanja, toda zanj nikakor ne zadošča. Zato, da bi mišljenje izoblikovalo pravo védenje, potrebuje strogo raziskovalno metodo in Kant želi spoznati tako modrost, ki to obvladuje. Varuh te modrosti pa "mora vsak trenutek ostati filozofija".

Zanimiv je vpogled v to, katere dele zgodovine filozofije in njene konkretne prispevke raziskuje Ernst Bloch, saj iz mnogih, navidez absurdnih nauk izhaja neverjeten ustvarjalni duh mišljenja, ki ohranja nemir in *páthos* čudenja. Bloch opozori na t.i. vmesne svetove v zgodovini filozofije, kar je tudi naslovna formulacija njegove knjige, ki obravnava to temo. Vmesni svet ni intermundan v epikurejskem smislu. V *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* v uvodu najprej opozori na nekatere zavržene in pozabljene dele zgodovine filozofije, ki sprožajo resnično občudovanje in strmenje zaradi ustvarjalnega duha mišljenja, ki je nehoti gradilo iz lastne avtoritete po vzoru izreka *sapere aude*, kljub priúskom katerekoli ideologije. Ni malo prispevkov v zgodovini filozofije, ki so bili krivično odrinjeni, nepriznani ali izpostavljeni prisilni pozabi. Bloch našteje kar nekaj takih obdobij: srednjeveška sholastika, filozofija renesanse kot samostojna filozofija in ne deklarirana kot predstopnja novoveške filozofije, nauk o naravi Scottusa Eriugena, Roscelinijev nominalizem, obdobje mistike itd. Vse to so t.i. vmesni svetovi.

Tako kot so bila izpuščena obdobja v zgodovini filozofije, tako so tudi izpuščeni deli filozofije pri tem ali onem filozofu. Pri Akvinskem, v Descartesovem nauku o vrojenih idejah, pri Leibnizu so še po Blochu taki vmesni svetovi. To velja tudi za Kantovo zgodovinsko pojmovanje svobode in celo za poznega Schellinga in dele njegove mitologije. Bloch s tem naštevanjem ponudi kar nekaj sugestivnih tem za nov in drugačen pristop razumevanja zgodovine filozofije, za pristop, ki je izziv, in po mojem, drzen poskus upreti se strašni moči navade. Priznati mu je, da je uspešen, še posebej na vseh tistih mestih, ko ideološkim imperativom - in tudi ideologij je več, nikakor ne ena sama - s pomočjo Blochovega načina razmišljanja lahko oporekamo veljavnost in domovinsko pravico v filozofiji najprej in samo zato, ker ideološko pač ni strokovni kriterij.

Vsekakor zelo pritegne Blochovo opozorilo iz pogovora z Adelbertom Reifom, ugotovitev, ki jo je pred tem zapisal že v Sledih, namreč, kako ostaja čudenje dejavno v velikih filozofskih sistemih. Kako je to razpoznavno? Kje, recimo pri Heglu, ostaja čudenje dejavno na poti od njegovih začetnih poskusov izgradnje sistema, pa vse do izoblikovane celote svoje filozofije, ki jo naslovi z izrazom Enciklopedija? Še bolj pa, ali je v zaključku sistema samega vendarle nekaj, kar ohranja nemir čudenja v smislu možnosti napredovanja in iskanja, tega, kar sprašuje naprej? Kako in s čim je to pri Heglu izraženo? Zanimiv je zaključni del Blochovih *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, kjer Bloch v dveh krajših sestavkih spregovori o Heglu, v *Zu Hegels Gestaltlehre* ter v *Kalkülwesen und Prinzip*.

Znano je, da si je Hegel v svojem znanstvenem oblikovanju prizadeval ideal svojih mladostnih let spremeniti v formo refleksije, v sistem, kot to tudi sam poroča v enem izmed svojih pism Schellingu, 2. XI. 1800. Le redko kateri filozof se je zaradi tega toliko ukvarjal z vprašanjem predpostavke začetka v filozofiji. Bloch zato upravičeno komentira, da po tej plati Heglova filozofija ostaja vseskozi "anamneza začetka" po vzoru platonskega spominjanja. Toda glede na celoto Heglove filozofije je po Blochu absolutno nesprejemljiva popularna teza, po kateri Heglova filozofija razpade na t.i. progresivno metodo in konservativen sistem.

Kot je razvidno iz predgovora k *System der Wissenschaft. Erster Theil, die Phänomenologie des Geistes* iz leta 1807, "ni metoda nič drugega kot izgradnja celote v svoji čisti bistvenosti"¹⁹. Toda celota je dejanska šele skupaj s svojim nastajanjem, saj je cilj zase "neživa občost", je kot goli rezultat, ki je tendenco zapustil za seboj. Hegel si prizadeva za dialektično metodo, ki kot edino resnična metoda filozofske znanosti mora posredovati tok stvari same. Kar je fundamentalna postavka dialektične metode, je po Heglu teorija konkretnega pojma (*der konkrete Begriff*), in že v *Fenomenologiji* imenuje "gibanje védenja pojem". To je nemajhen razlog, da celoto svoje filozofije, izdelane v vseh posamičnih delih leta 1817 naslovi z *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, kajti kot Ernst Bloch v svojem delu *Subjekt-Objekt* zapiše, gre pri tem za to, da se je Hegel "vedno rogal mišljenju, ki se dogaja zaradi samega sebe. Njegov pojem ima oči in je od vsega začetka enciklopedično naravnan"²⁰... Enciklopedija torej in ne sistem!

¹⁹ G.W.F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Meiner, Hamburg 1952, str. 23.

²⁰ Ernst Bloch: *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*, Band 8, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 179.

Če opazujemo Heglovo Enciklopedijo - ki bi jo pod vplivom Blochove interpretacije Hegla lahko poimenovali kar z izrazom oči pojma - kot celoto njegove filozofije, potem se upira oznaka zaprt sistem. Bloch jo domiselno primerja s stavbo, ki sestoji hkrati iz centrifugalnega in centripetalnega gibanja. Totaliteta kot celota v podobi Enciklopedije, še vedno ostaja substanca kot subjekt, kot "utopično-odprta totaliteta", pove v Leipziških predavanjih. Kajti postopek te totalitete ni dokončna dedukcija, temveč dialektika, ki ne izhaja iz logične nujnosti, temveč kot tok stvari same iz realne procesualnosti sveta, ki ni zaključen kot kakšna knjiga o sistemu. Zatorej Blochov sklep: "Novo na tej filozofiji je filozofija možno novega."²¹

Z vsemi temi opozorili je Bloch uspel pokazati, kako je Hegel v procesu svojega razmišljanja ohranjal "refleksijsko napetost uma", tj. nemir mišljenja, ki vedno napreduje, in v tem smislu, glede na celoto svoje filozofije, v sebi še neguje sposobnost sprašujočega čudenja. Mišljenje je "bistveno negacija nečesa neposredno danega", tj. neposredovanega, pove Hegel v Enciklopediji (§ 12), in če je Bloch dejstvo smrti razumel po heglovski kot ugaslo negacijo, kot negacijo, ki svoje lastne negacije iz sebe ne more dati več in s tem tudi ne nikakršnega posredovanja, potem je kaj malo možnosti, da je pri Heglu - glede na njegovo prej omenjeno razumevanje mišljenja - lahko govoriti o ugaslem čudenju, ko je celota njegove filozofije že izoblikovana.

Sama Heglova razmišljanja o *thaumazein* so v tem kontekstu manj pomembna, čeprav jih glede na njegovo pojmovanje izvora potrebe po filozofiranju in predpostavke začetka v filozofiji ne moremo zaobiti. Glede najbolj produktivnega načina razmišljanja in napredovanja v filozofiji - potem, ko je filozofija enkrat kot dejstvo že tu - je Hegel v Zgodovini filozofije, v poglavju o Sokratu, izrazilo naklonjen dvomu. Tej njegovi naklonjenosti dvomu (še posebej, če dvom razumemo kot absolutno predpostavko začetka in s tem edino možno napredovanje v filozofiji) so mnogi oporekali s Platonovimi argumenti, namreč, kdor dvomi, ta je že razmišljal. Dvom je rezultat razmišljanja in ne začetek. To velja tudi za tiste filozofije v zgodovini filozofije, ki jih označujemo za skepticizem. Skepticizmi ne začenjajo s skepticizmom - podobno kot tudi ne agnosticizmi - temveč z njim končujejo, kot že sklenjeno vodenje po daljšem procesu razmišljanja. Vendar Hegel v Filozofiji zgodovine, v II. delu o grškem svetu, med najbolj bistvene elemente grškega duha vključi ravno *thaumazein*. "Kot pravi Aristoteles, da izvira filozofija iz začudenja (*Verwunderung*), tako izhaja tudi grški pogled na naravo iz tega začudenja."²² Čudenje, čigar vsebino tudi Hegel opredeljuje s spraševanjem, tako ni samo značilnost filozofije. Grkovo dojemanje in njegov pogled na svet opredeljujeta dve kategoriji: "Začudenje in slutenje (*Ahnen*) sta tu osnovni kategoriji."²³ Hegel opozarja, da ta starogrški duhovni začetek ni poznejša, silna razlaga o Grkih, temveč so to oni sami, njihovo videnje sveta, s katerim dojemajo in opredeljujejo smisel in pomen vsega bivajočega - dobesedno: "Grškemu duhu sta izhodišče slutnja in začudenje in tako napreduje k postavljanju pomena."²⁴

Kar Grki dojemajo in sprejemajo, to oblikujejo v nekaj duhovnega. Tudi način, kako se ljudje med seboj združujejo in povezujejo v skupnost, je nekaj duhovnega, tj. zakon in duhovna nravnost in ne vezi krvnega sorodstva. Tako je Heglu ravno s pomočjo čudenja

²¹ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, str. 335.

²² G.W.F. Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Frommann, Stuttgart 1961, str. 308-309.

²³ *Ibidem*, str. 309.

²⁴ *Ibidem*, str. 314.

uspelo pojasniti čudoviti svet Grkov, ki po Marxu, v Ekonomsko-filozofskih rokopisih, še ne pozna "abstraktnega sovraštva med čutom in duhom".

Če je za Hegla skrivnost Grkov zgolj v tem, da so kot ljudstvo to, kar so bili, postali zahvaljujoč sami sebi in nikomur drugemu, potem po Marxu abstraktnega sovraštva med čutom in duhom pri Grkih ni zato, ker je človeški čut za naravo kot človeški čut narave, rezultat lastne človekove dejavnosti. Ali je človeštvo pozneje izgubilo smisel za negovanje čudenja zaradi nastopa abstraktnega sovraštva med čutom in duhom, če parafriziramo Marxa dobesedno? Mar ostaja čudenje, kot človekov pogled na svet, vse do danes samo prestiž starih Grkov? To so vprašanja, ki ostajajo po Heglovi analizi elementov grškega duha. V imenu česa se je človeštvo odreklo thaumázein in ali ga danes recimo lahko ponovno prikliče in obudi sodobna, ekološko ozaveščena misel?

Kar je izginilo iz življenja in pogleda ljudi in glede na Grke ostaja le nedosegljivi vzor, to je uspelo ohraniti filozofiji. Vsaj po heglovskem izročilu je filozofija ohranjanje zavesti o tem. Nedvomno moramo Ernstu Blochu priznati - in to je zelo produktiven blohovski kontekst ponovnega branja in reaktualizacije tega ali onega filozofa, ali kar celega obdobja iz zgodovine filozofije - pomembnost njegovega opozorila o izvoru filozofiranja, tj. thaumázein in o sposobnosti ohranjanja tega. Gre za ozaveščanje, ki je po Blochu lahko trajni vir za filozofijo, tudi v že omenjenem pomenu nemožnosti konca filozofije. Vsekakor zelo smeli Blochov podvig. Pri vsem tem pa je poskus odgovoriti na vprašanje, kaj ohranja filozofijo in filozofiranje, mnogo preprostejši kot bi pričakovali. Sodobni, aktualni kontekst reaktualizacije filozofske kategorije thaumázein bi po Blochovi sugestiji bil ravno v tem, da skušamo opazovati, kako veliki filozofi in deli filozofije niso dopustili v sebi ugasniti zmožnost čudenja. Vsekakor je Bloch sam filozof, ki tega ni dopustil. Nasprotno!

Sodobni teoretični pristopi (na področju didaktike) k politični kulturi v Zahodni Nemčiji

ALOJZIJA ŽIDAN

1. O AKTUALNOSTI TEMATIKE

Trdimo lahko, da je oblikovanje različnih teoretičnih pristopov k politični kulturi zelo aktualno (tudi) v zahodnomenškem družbenem prostoru. Tako raznotera teoretična gledišča v tem prostoru razmišljajo o pojmovni določitvi politične kulture, o njeni zgodovinski genezi, njenem bistvu, njenih vsebinah, njenih nosilcih in tudi o procesih njenega didaktičnega artikuliranja. V tem družbenem kontekstu so tudi zelo navzoče diskusije o medsebojnem razmerju tako imenovane "politične vzgoje" in politične znanosti, "politične vzgoje" in zgodovine ter nenazadnje "politične vzgoje" in ostalih znanstvenih področij. Prisotna so tudi razmišljanja o pojavljajočih se konfliktih na področju politične vzgoje. Možno se je srečati s številnimi viri, ki obravnavajo problematiko politične socializacije. In to problematiko politične socializacije, ki se pojavlja tako na teoretični ravni kot na praktični. Tako tovrstni viri obravnavajo vprašanja subjekta in političnega sistema, politične psihologije, politike v ogledalu družbenih znanosti, politične socializacije in nacionalne identitete, poteka procesa političnega učenja tako pri otrocih kot pri mladostnikih, čustvene, družbene vzgoje v vrtcih, moralnosti in oblikovanja politične zavesti, vloge politične socializacije med pedagoško antropologijo in politično sistemsko teorijo. In še bi lahko naštevali. Še predvsem so v okviru tovrstnih virov zanimiva razmišljanja, ki se bavijo s preučevanjem problema, koncipiranega v obliki dilemne alternative: Ali politična socializacija ali moralna vzgoja?¹ Da je problematika (politične) socializacije v Zahodni Nemčiji vse bolj živo prisotna, nam tudi potrjuje razmišljanje: "Pedagogika v svetu ne sodi med temeljne discipline, ki se ukvarjajo s problemi socializacije, čeprav je res, da se tudi v svetu (npr. v Zahodni Evropi, posebej pa v Zahodni Nemčiji) pedagoško orientirani pristopi v proučevanju socializacijskega procesa vedno bolj množijo."²

Torej, ponovno lahko poudarimo, da so tudi v Zahodni Nemčiji živo prisotna razmišljanja o socializaciji. Oziroma, bolje rečeno, o politični socializaciji. Le-to zanima

¹ Glej o tem še zlasti v: Schmitt, Gisela: Politische Sozialisation oder moralische Erziehung? In: Politisches und soziales Lernen im Grundschulalter, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1978.

² Godina - Vuk Vesna, Težave s socializacijo (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi), Anthropos, Ljubljana, let. 1988, šte. 1, 2, 3, str. 121.

sledenče: "Oblikovanje posameznika v socialnem okolju, njegovo vključevanje v to okolje, prevzemanje določenih vrednot in norm vedenja, kakor tudi sistematično delovanje družbe na posameznika imenujemo proces socializacije. To je proces interakcije, v katerem se posameznik socializira in je socializiran, proces oblikovanja človeka kot družbenega bitja v konkretnem družbenem okolju oziroma, glede na vsebino politične kulture, proces v okviru katerega postanejo ideje vladajočega razreda vladajoče ideje v družbi" (Marx).³

Naša spoznanja pa moramo še doreči. In sicer: (tudi) v zahodnonemškem prostoru v sodobnih teoretičnih pristopih k politični kulturi potekajo razmišljanja ne le o politični kulturi kot osamljenem (izoliranem) družbenem pojavu, temveč tudi o njegovi (neločljivi) povezanosti s pojavom, imenovanim politična socializacija.⁴ Kako naj sprejema posameznik v procesu politične socializacije politično kulturo? Kako naj v procesu politične socializacije vgrajuje politično kulturo v strukturo svoje osebnosti? Kako naj ponotranja v strukturo svoje osebnosti politične vrednote, vzorce in norme političnega obnašanja? Kako naj opredeljuje svoja stališča do politike in političnega? Kako naj si pridobiva (razširja) svojo politično izobrazbo? Kakšen pomen lahko (naj) ima politična kultura za politični sistem? Kako naj politični sistem inicira, organizira in poišče sprevesti (oživeti) odgovarjajoči, želeni proces politične socializacije?

2. SODOBNI TEORETIČNI PRISTOPI (NA PODROČJU DIDAKTIKE) K POLITIČNI KULTURI V ZAHODNI NEMČIJI

Precidimo torej k naši razpravi. To je, k ogledu nekaterih pojavljajočih se sodobnih teoretičnih pristopov k politični kulturi v zahodnonemškem družbenem prostoru, pojavljajočih se predvsem na didaktičnem področju. Ali, denimo tudi: ogledali si bomo, kako gledišča nekaterih smeri sodobne didaktike v zahodnonemškem prostoru (tudi) motrijo proces učenčeve politične socializacije, v katerem si le-ta lahko pridobiva informativne vsebine, stališča, vrednote. Skratka, politično kulturo kot pomembno sestavno prvo svoje obče kulture.

Ogled konkretnjših smeri sodobne didaktike v Zahodni Nemčiji oziroma njihovega prispevka k uresničevanju procesa učenčeve politične socializacije kot procesa pridobivanja njegove politične kulture nam kaže, da jih lahko predstavimo kot:

oblikovalno-izobraževalno teoretično didaktiko;

učno-teoretično didaktiko;

kibernetično didaktiko;

strukturno-teoretično didaktiko.⁵

³ Šiber Ivan, Politika kultura in politika socializacija, Politološke teme (študijsko gradivo), Marksistični center Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1987, str. 249.

⁴ Na tem mestu je nujno opozoriti, da je pojav, imenovan politika kultura, sploh neločljivo povezan tudi s pojavi, imenovanimi politika socializacija, politika participacija, politika orientacija. Povezava med temi pojavi je izrazito dialektična, čeprav dialektičnosti ne gre absolutizirati v smislu neke idealno obstoječe vzročnosti oziroma posledičnosti. "Stvarnost dokazuje, da obstajajo številna odstopanja od njihove pričakovane medsebojne odvisnosti." (Povzeto po: Kržišnik Bukić Vera, Interesi i politika kultura, Magistrski rad, FSPN, Ljubljana, 1980, str. 114.) Ker bi se z osvetljevanjem pojavov, imenovanih politika kultura, politika socializacija, politika participacija, politika orientacija, preveč oddaljili od tematike, ki jo želimo v pričujočem prispevku osvetliti, glej obširneje o tem v: Kržišnik Bukić Vera, Interesi i politika kultura, Magistrski rad, FSPN, Ljubljana, 1980.

⁵ Glej o teh smereh v vinu: Dr. Strmečnik France, Znanstveni predmet in smeri sodobne didaktike, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6.

Oblikovalno-izobraževalno teoretično didaktiko, kakorkoli nosi ime "teoretična" didaktika, predvsem zanima praktični vidik izobraževanja. Najbolj znan zagovornik njenih gledišč je Klafki Wolfgang.⁶

Ta didaktika svoje temeljno gledišče izreka v obliki imperativa: pri (v) izvajanju pedagoškega procesa je potrebno uresničevati pedagoško odgovornost. Le-ta pa mora presegati konkurenčnost države, cerkve, strank in drugih pri uresničevanju njihove politične ter idejne vzgojne funkcije. Opravilo razvijanja učenčeve politične kulture torej ta didaktika bolj prepušča državi, strankam.

Učno-teoretična didaktika opozarja izvajalca pedagoškega procesa na to, da naj gradi in uresničuje svoja didaktična ravnanja čim bolj razumsko, čim bolj premišljeno. Toda, to (pa) pomeni, da mora v njih prihajati do izraza učiteljeva kritičnost, zavestnost. In, kar je najpomembnejše: osvobojenost od slehernih ideoloških predpostavk pouka. Naloga učitelja je, da se pri izvajanju pedagoškega procesa, pri uresničevanju njegovih ciljev, pri svojem vsebinskem posredovanju osvobodi ideološkosti. Še več. Osvoboditi se mora ne le ideologije, temveč tudi vpetosti pred dogmam, slehernih predsodkov, slepih tradicionalizmov. Ta sodobni didaktični pristop je torej zagovornik popolne učiteljeve svobode, indiferentnosti na vrednostnem področju. Oziroma, ta sodobni didaktični pristop "prezre dejstvo, da se vsaka znanost - tako humanistična, družbena kot naravoslovna - prakticira v socialno-kulturnem kontekstu, v katerem veljajo določeni vrednostni standardi in sistemi norm. Ti vplivajo na znanstvenika pri izboru problemov, pri izboru metodičnih standardov, pogosto celo pri izboru pojmovnega instrumentarija, s katerim se loteva kakega problema."⁷

Učitelja, oblikovalca ter razvijalca učenčeve politične kulture postavlja v vlogo asketskega, povsem svobodnega iskalca in prenašalca resnice. Iskanje resnice učitelja je koncipirano kot njegovo povsem privatno dejanje, ravnanje. Ali, denimo: učiteljeva vrednotenja povsem subjektivne narave dobivajo pri izvajanju pedagoškega (politično socializacijskega) procesa značaj povsem objektivnih dejstev. Prav vse obstoječe vrednostne norme so sicer lahko stalni predmet učiteljeve kritike, so sicer stalno izpostavljene učiteljevi zavesti, njegovemu zavestnemu odnosu. Toda, kako jih bo le-ta ocenil, kakšen (povsem subjektivni) pomen jim bo pripisal, to je prepuščeno njegovim povsem konkretnim odločitvam.

Berlinska didaktika je torej na vrednostnem področju zagovornica popolne svobode. Oziroma, denimo: kakorkoli pušča ta didaktika učitelju, oblikovalcu in razvijalcu učenčeve politične kulture popolnoma svoboden pristop pri njegovi "beri" vrednot, vendarle postavlja zahtevo, da je potrebno v pedagoškem (politično socializacijskem) procesu uresničevati dve temeljni vrednoti. In sicer: vrednoto, imenovano emancipacija, ter vrednoto, imenovano kooperacija. Prav ti vrednoti sta (morata biti) tvorec osnovnega didaktičnega odnosa. Oziroma, prav ti vrednoti sta pomembni graditeljici učenčeve politične kulture. Vzlic tega jima je potrebno v pedagoškem (politično socializacijskem) procesu dati največji odmere. Oziroma, prav ti vrednoti morata imeti v pedagoškem (politično socializacijskem) procesu na oblikovanje učenčeve osebnosti kar največji

⁶ Glej zlasti tudi njegovi publikaciji: Klafki Wolfgang, Die Pädagogik Theodor Litts, Eine kritische Vergegenwärtigung, Scriptor - Verlag, Königstein, 1982; Klafki Wolfgang, Zum Verhältnis von Didaktik und Methodik, Zeitschrift für Pädagogik, Beltz, Weinheim, Basel, 1976/1.

⁷ Kurt Salamun, Pripombe k ideologizaciji, k vrednostni nevtralnosti in k vrednostnemu nanašanju humanističnih in družbenih znanosti, Anthropos, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6, str. 90.

vpliv. Učenec pa mora v pedagoškem (politično socializacijskem) procesu oblikovati svojo osebnost kot "partner dialoga", kot enakopravni diskutant. Pa tudi kot "subjekt lastne biografije".⁸

Kritični pristop do didaktične smeri, katere zahtevana gledišča smo predstavili, seveda poraja vprašanja: Ali je res mogoče, da je pedagoški proces lahko učinkovit pri posredovanju svojih vsebin, pri uresničevanju svojih ciljev, če (ko) pa, četudi na didaktično najbolj premišljen način, dopušča "cvetenje" vseh vrednot? Ali je res povsem nepomembno, s kakšnimi (katerimi) vrednotami učitelj pri izvajanju svojega pedagoškega procesa, ki nedvomno predstavlja (mora predstavljati) tudi enega izmed pomembnih procesov razvijanja učenčeve demokratične politične kulture, oblikuje učenčevo osebnost? Ali je res povsem nepomembno, katere vrednote (kot spone, kot posrednice med potrebami in interesi) učencu oblikujejo njegovo osebnostno strukturo? Berlinska didaktika zanemarljivo dejstvo, da mora prav učitelj, praktik "s posredovanjem informacij (vzgojno-izobraževalnih vsebin) učenčevi osebnosti pri le-tej oblikovati pomembne (tako individualne kot socialne) vrednote kot pomembne temelje za njeno oblikovanje (tako individualnih kot socialnih) stališč. Oziroma, učitelj mora, kot smo že opozorili, pri oblikovanju vrednot učenčeve osebnosti pri le-tej zlasti opravljati dvojno nalogo:

a) po eni strani mora učenčevo osebnost seznanjati s temeljnimi (individualnimi in socialnimi) vrednotami;

b) po drugi strani pa mora na temelju takšnega seznanjanja učenčevo osebnost tudi usposobljati za to, da se bo le-ta sama pojavljala v funkciji nadaljnjega samostojnega razvijalca in uresničevalca progresivnih (tako njenih osebnih, individualnih, kot socialnih) vrednot.⁹

Navedli smo že, da v Zahodni Nemčiji tudi obstaja didaktična smer, ki jo lahko poimenujemo z atributom kibernetična. Oziroma, didaktika je v zahodnonemškem družbenem prostoru tudi deležna kibernetičnega pojasnjevanja.

Glavna zagovornika stališč kibernetične didaktike sta Frank H. ter F. v. Cube.¹⁰

Kibernetična didaktika temelji na upoštevanju principov kibernetike, na njenih spoznanjih o vodenju ter reguliranju različnih sistemov.¹¹

Kibernetična didaktika tudi vzgojno-izobraževalni proces uvršča v družbeni sistem. Sodi, da ga je mogoče voditi. Učitelj je sistem, ki vodi, učenec sistem, ki je voden. "V rabi je kibernetična terminologija: ne govori se o učitelju in učencu, marveč o predajniku

⁸ Wörterbuch der Pädagogik, Herder Freiburg, Basel, Wien, 1977, str. 196.

⁹ Dr. Židan Alojzija, O učenčevem vrednotnem in stališčnem oblikovanju v pedagoškem procesu, Anthropos, Ljubljana, let. 1989, števil. 1-2, str. 87, 88.

¹⁰ Znale so zlasti publikacije Felixa von Cubeja: Extremismus und Exodus - Konsequenzen für die politische Bildung, Ergänzungen zu den Ausführungen von L. v. Balluseck, Zum Exodus Jugendlicher, B. 30/79, In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 30, 1980, Gewonnenes Terrain wird sofort abgesteckt, Die Verrechtlichung in der Bundesrepublik Deutschland als Folge politischer Polarisierung, In: Materialien zur Politischen Bildung, 7, 1979; Bildungsarbeit zwischen Politik und Wissenschaft, In: Bildungsarbeit in Unternehmen, BASF - Symposium vom 6. 4. 1978 in Ludwigshafen, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln; 1978, Kybernetische Grundlagen des Lernens und Lehrens, E. Klett Verlag, Stuttgart, 1965.

¹¹ Ker se na tem mestu ne bomo ukvarjali s prikazom principov kibernetike, z njenimi spoznanji, glej o vlogi kibernetike v: Georg Klaus, Kybernetik und Gesellschaft, VEB, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1964; Meyer G., Kybernetik und Unterrichtsprozess, Volks und Wissen, Berlin, 1966; Dr. Mirko Mirković, Prilaz kibernetici, Savremena administracija, Beograd, 1972; Pavlovič Teplow Lev, Oris kibernetike, DZS, Ljubljana, 1966; Ferenc Šoti, Uvod v kibernetiko, Radnički univerzitet, Radivoj Černapov, Novi Sad, 1973.

in sprejemniku, o poučevalnem in učnem sistemu, za učne vsebine je v rabi pojem informacije, namesto izobraževanja pa reguliranje ravnanja, itd..¹²

Ko razpravljamo o obstoječem kibernetičnem pojasnjevanju didaktike v zahodnonemškem družbenem prostoru, moramo povedati, da je le-to za učenčevo osvajanje demokratične politične kulture dokaj nerelevantno. Le-to namreč v žarišče svoje pozornosti predvsem postavlja učno organizacijo, ne pa tudi druge pomembne nastopajoče sestavine pedagoškega procesa. In sicer: učne cilje, učence, učne vsebine. Še več. Teh sestavin kibernetična didaktika ne uvršča v svoje delovno področje, pač pa zanje sodi, da so stvar politike (predmetne znanosti in psihologije).¹³

Sodili smo že, da je tako opredeljena vloga didaktike za učenčevo pridobivanje (demokratične) politične kulture dokaj nerelevantna. Oziroma, kaj malo relevantna, saj prvenstveno svojo pozornost osredinja k organizacijskim momentom, k organizacijskim glediščem. Trdimo, da imajo tehnike posredovanja v procesu učenčeve politične socializacije kot procesu pridobivanja njegove politične kulture lahko sicer zelo pomembno funkcijo. Toda, pomembno tudi je: kakšne (katere) informacije sprejema učenec, kakšna je njegova subjektivna vloga v zapletenem kompleksnem procesu informacijskega sprejemanja?¹⁴ Ali je učenec subjekt lastnega vodenja in spreminjanja? Kako si učenec vrednostno artikulira svojo osebnost itd.? Vse to so vprašanja, ki pa jih kibernetična didaktika preprosto pušča ob strani. Oziroma, potiska v območje politike. Pri zahodnonemški kibernetični didaktiki je torej prisotno ostro ločevanje (razmejevanje) med didaktiko in politiko, politično znanostjo. Ne pa ustvarjalno prepletanje in dograjevanje njunih funkcij. Oziroma, trdimo lahko, da zahodnonemška kibernetična didaktika ne predstavlja interdisciplinarne vede. Interdisciplinarne v smislu bogatitve njenih spoznanj tudi s spoznanji politike, politične znanosti. Kibernetična didaktika torej pušča ob strani vprašanja uresničevanja vzgojnih funkcij pouka.¹⁵

Enostranosti kibernetične didaktike dr. France Strmčnik ocenjuje takole: "V teh poskusih se premalo upoštevajo posebnosti vzgojno-izobraževalnega področja, zlasti učenca, ki ni le objekt, temveč prav toliko tudi subjekt lastnega vodenja in spreminjanja. V oči padejo nasprotja med smotri ljudskega učenja in kibernetičnimi učnimi potmi, se pravi, med zahtevami po razvijanju višjih, samostojnih miselnih aktivnosti učencev in strogo vodenim učenjem, med posplošenimi, sintetičnim mišljenjem in partikularnimi in analitičnimi učnimi postopki, med ustvarjalnostjo mišljenja in avtomatiziranim učenjem. Ni tako preprosto odgovoriti na vprašanje, do kod je moč abstrahirati vsebinsko in vrednostno učno konkretnost in jo zreducirati na simbole, formule in modele, da se ne bi spremenili v formalistično znanje brez pravega razumevanja, v izobrazbene klišeje, brez vsebinskega in vrednostnega ozadja."¹⁶

¹² Dr. Strmčnik France, Znanstveni predmet in smeri sodobne didaktike, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6, str. 238.

¹³ Tako najbolj izraziti zagovornik njenih stališča Cube von Felix sodi, da je vloga kibernetične didaktike le omejena na učno organizacijo, katera obsega učno načrtovanje in učno vodenje, ne pa tudi raznoterih drugih sestavin pouka.

¹⁴ O pomenu človekovega subjektivnega videnja v procesu politične socializacije, o subjektivnem pojasnjevanju politike, političnega, o pomenu človekove občutljivosti za politično, družbeno območje glej v: Bukič Kržišnik Vera, Interesi i politička kultura, Magistrski rad, FSNP, Ljubljana, let. 1980, str. 95.

¹⁵ V tem kontekstu je smotno opozoriti, da pa je prisotnost teh vprašanj mogoče zaznati v vzhodno-nemški didaktiki. V tem družbenem prostoru se namreč vse bolj uveljavlja spoznanje, da je treba razumeti vlogo didaktike širše. In to vzlic novo pojavljajočih se problemov na področju vzgoje in izobraževanja. Kot je, na primer, problem: rast informacijskih virov in možnost njihovega vključevanja v pouk.

¹⁶ Dr. Strmčnik France, Znanstveni predmet in smeri sodobne didaktike, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6, str. 242.

Nerelevanca oziroma dokaj majhna relevanca zahodnonemške kibernetične didaktike za razvijanje učenčeve (demokratske) politične kulture je torej, če ponovno opozorimo, prav v njenem abstrahiranju vsebinskih elementov, vrednostnih elementov. Oziroma, v njihovem potiskanju v območje politike, politične znanosti.

Vzlic opozorilom na mnoge enostranosti didaktične smeri, ki smo jo pravkar predstavili, se v nadaljevanju nekoliko zadržimo še na prikazu nekaterih problemov, katerim pa ta didaktična smer na svojem raziskovalnem območju posveča večjo pozornost. Problemov, za katere sodimo, da so za razvijanje učenčeve (demokratske) politične kulture pomembni. Spričo tega je o njih vredno (nujno) razmišljati.

V sklop takšnih problemov moramo vsekakor uvrstiti probleme optimalne predstavitve, optimalnega prenosa tistih informacij, ki predstavljajo učeči osebi minimalne subjektivne informacije. To pomeni, da so učeči osebi resnično nepoznane.

Kibernetična didaktika tudi pomembno opozarja, da je lahko vsaka informacija kot temeljna prvina politične kulture predstavljena na različne načine. Različna predstavitev informacije je mogoča tako v vsebinskem kot v metodičnem smislu.

Nadalje se pri njej srečujemo z opozorilom. Razumevanje informacij, za katere se sodi, da so objektivnega značaja, je vedno pod močnimi subjektivnimi sprejemnikovimi vplivi.

Nujno je še omeniti ukvarjanje kibernetične didaktike s problemi, kako učečo se osebo čim bolj osamosvojit, navaditi na samostojno informacijsko sprejemanje. Oziroma, kako zmanjševati (presegati) vlogo učitelja kot informacijskega oddajnika, kako narediti njegovo vlogo odvečno (redundantno)?

Povedali smo že, da so vsi ti nanizani problemi zelo pomembni, ko (če) razmišljamo, kako pri učencu v procesu njegove politične socializacije kar najbolj učinkovito razvijati (demokratsko) politično kulturo. Pomembnost teh problemov se še povečuje s prehodom v "informacijsko družbo".¹⁷ Še povečala pa se bo tudi z dejanskim vstopom v to družbo. Tedaj se bodo namreč tudi v našem družbenem prostoru še bolj, kot so se že, izostrila mnoga vprašanja. Vprašanja, ki jih lahko izrečemo takole: kako človeku kot multimedijскому informacijskemu sprejemniku kar najbolj učinkovito posredovati resnično mu neznano politično informacijo? Kako mu le-to predstaviti v vsebinskem in metodičnem pogledu? Kako človeka usposobiti za povsem samostojno (avtonomno) sprejemanje političnih vsebin? Kako človeka usposobiti (motivirati) za povsem samostojno poglobljanje in razširjanje svoje politične izobrazbe? Kako človeku pri njegovem sprejemanju političnih informacij, za katere se sodi, da so objektivne, razvijati njegove sposobnosti subjektivnega videnja, njegovo občutljivost za politično, družbeno območje? Vse to so vprašanja, ki jih tako na svetovni, kot tudi na naši družbeni ravni odpirajo sodobni procesi, kot so: eksplozija informacij, intenziven razvoj informacijske in telekomunikacijske tehnologije itd.. Vse to so vprašanja, o katerih mora (bo morala) aktivneje razmišljati tudi naša politološka oziroma sploh družboslovna misel.

Pri razmišljanju o teh vprašanjih, ki jih postavlja v ospredje zahodnonemška kibernetična didaktika in, ki so sicer do neke mere relevantna za naš družbeni prostor, pa seveda nikakor ni dopustno izključevanje vsebinske in vrednostne konkretnosti. Prav za

¹⁷ Z obravnavo različnih, temeljnih teoretičnih pristopov do informacijske družbe se je mogoče izčrpeje seznaniti v: Popović Mirko, Teoretična sociologija: nekateri sociološki vidiki prehoda v "informacijsko družbo" (pismeni prispevek), Ljubljana, 23. 9. 1987.

ti namreč lahko rečemo, da imata v našem družbenem prostoru še kako pomembno vlogo. Še kako pomembno vlogo, saj je potrebna vzgoja našega človeka za demokratično politično kulturo. "Postulira se takšen tip politične kulture, ki postavlja v središče človeka, poudarjajoč človekovo moč, ponos in dostojanstvo nad sistemom političnih institucij ter nad območjem ozkogrudne privatnosti. S konceptom socialistične demokracije in samoopredelitve narodov presega samoupravna politična kultura buržoazni horizont. To pomeni, da pokoravanju in verovanju v osveščene avtoritete zoperstavlja svobodno politično in družbeno aktiviteto 'osvobojenega človeka'."¹⁸

Vzgoja našega človeka (v današnjem obdobju nastopajoče nove političnosti) za samoupravno, demokratično politično kulturo postavlja zahtevo po tem, da se tudi upošteva vsebinski element, vsebinska vrednostna konkretnost. In ne le didaktična (organizacijska) pot njenega uresničevanja. Prav vsebina je namreč tista, s pomočjo katere je mogoče vplivati na najpomembnejšo komponento človekove politične kulture, to je na njegovo zavest. "Njegova zavest je lahko kritična (revolucionarna) in nekritična (adaptivna)."¹⁹

Opozorili smo že, da odpirajo procesi informatizacije nekatera pomembna vprašanja, ki jim je (bo) potrebno (v bodoče) namestiti večjo pozornost. In to vzlic temu, da prodirajo ti procesi tudi v našo družbo. In to ne glede na to, kakšna je stopnja našega aktivnega, hotenega vključevanja vanje. Ti prodirajoči procesi informatizacije v družbi slej ko prej dobivajo svoj odsev tudi na vzgojno-izobraževalnem področju kot enem izmed pomembnih področij razvoja človekove (učenčeve) politične kulture.²⁰

Tudi tu prihaja do pojava problema, ki se ga, kot smo že opozorili, zelo dobro zaveda vzhodnonemška didaktika. Do problema namreč, ki ga lahko koncipiramo kot: kako izredno hitro kopičenje novih informacijskih virov²¹ vključevati v pouk? Ali, denimo: koliko so razvite sposobnosti vzgojno-izobraževalnega sistema, da se učinkovito odziva procesom informatizacije?

Ko govorimo o pomembnosti kibernetičnega vodenja pedagoškega procesa (ki ima nedvomno na področju didaktike svojo težo), pa moramo vendarle opozoriti na razmislek, ki se nam pojavlja ob obravnavi tematike. Pojavlja se namreč vprašanje: Ali (in koliko) je takšno vodenje pedagoškega procesa najbolj ustrezno za učenčevo pridobivanje (demokratične) politične kulture? Politične kulture kot izredno kompleksnega, slojevitega pojava, tvorjenega iz več sestavin: "Mnogi avtorji, in z njimi se strinja tudi pisec tega dela, sodijo, da je politična kultura zelo kompleksen ter slojevit pojem, ki ima svojo objektivno in subjektivno stran, četudi njuna razmejitvena linija ni vedno natančna."²²

Sodimo, da so tako objektivne kot subjektivne sestavine politične kulture izrazito zapletenega karakterja. Vzlic temu jih ni (najbolj) ustrezno vkleščiti, utesnjevati v kibernetične kalupe. Takšno delo je morebiti le delno uporabljivo pri osvajanju tistih sestavin politične kulture, ki so reproduktivne. Sestavin, ki predstavljajo neobhodni pogoj za sprejemanje (razumevanje) produktivnih sestavin. Se pravi, da je mogoče poti

¹⁸ Dr. Podunavac Milan, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982, str. 217.

¹⁹ Bukić Kržišnik Vera, *Interesi i politička kultura*, Magistarski rad, PSNP, Ljubljana, 1980, str. 98.

²⁰ Glej o tematiki, koncipirani kot vloga izobraževanja za prehod v informacijsko družbo v viru: Rajković V., Kušić - Zupan S.: *Izobraževanje za prehod v informacijsko družbo*, Anthropos, Ljubljana, let. 1983, šte. 5-6, str. 274-286.

²¹ Pojava "eksplozije" informacij se je tudi lotila posebna disciplina, imenovana "scientometrija", ki se ukvarja s problemi rasti, strukture in organizacije znanosti.

²² Pantić Dragomir, *Politička kultura i članstvo SKJ*, Marksistička misao, Beograd, let. 1987, šte. 5-6, str. 189.

do razumevanja njihovih bistev, pravil, zakonitosti omejiti ter jih enotno pojasniti (pojasnjevati). Nikakor pa ni takšno delo uporabljivo pri pridobivanju produktivnih sestavin politične kulture, ki so sila zapletenega značaja. Te sestavine politične kulture so namreč lahko učinkovito osvajane (in osvojene) le tedaj, če jih spremlja človekova miselna svoboda, kritičnost, njegovo lastno presojanje, argumentiranje, (do)zorevanje njegovih stališč, itd..²³

Proces pridobivanja človekove politične kulture je proces, ki je zaradi nastopanja in delovanja različnih (v sebi zelo strukturiranih) dejavnikov v njem zelo težko predvidljiv. Večkrat (v praksi) obstajajo značilna odstopanja od (na teoretični ravni) pričakovane medsebojne odvisnosti njegovih dejavnikov. Proces pridobivanja človekove politične kulture, ki vsega opisanega ne omogoča, namreč vodi v nasprotja. To je v dogmatiziranje in indoktriniranje. Ne pa v razširjanje prostora demokratičnosti kot temeljnega, nujnega pogoja za dobro delovanje demokratične politične kulture.

Smer, koncipirana kot strukturno-teoretična didaktika, ima svoje začetne korenine v duhoslovni (Diltey) in celostni psihologiji (leipziška šola).

Kaj je interesni predmet preučevanja strukturno-teoretične didaktike? Le-ta predvsem raziskuje živo didaktično prakso kot človekovo možno področje pridobivanja tudi njegove politične kulture. "Danes težko govorimo o strukturno-teoretični didaktiki kot o posebni didaktični smeri. Je pa strukturno razumevanje didaktične stvarnosti vgrajeno skoraj v vse sodobnejše didaktične smeri. Te se razlikujejo le po tem, s katerim didaktičnim področjem se prvenstveno ukvarjajo."²⁴

3. SKLEPNO RAZMIŠLJANJE

Kaj je mogoče reči po obravnavi nekaterih sodobnih teoretičnih pristopov (na področju didaktike) k politični kulturi v Zahodni Nemčiji? Oziroma, kaj je mogoče povzeti po obravnavi nekaterih didaktičnih koncepcij politične vzgoje, obstoječih v zahodnonemškem družbenem prostoru?

Spoznali smo, da obstaja v zahodnonemškem družbenem prostoru mnogo temeljnih teoretičnih smeri meščanske didaktike, ki le-to različno opredeljujejo. Njeno različno opredeljevanje, različno opredeljevanje njene vloge, funkcije, njenega predmeta pa ima nedvomno posledice na izvajanje državljanske (politične) in družbene vzgoje, ki je obvezna na vseh stopnjah šolanja.

Obstoječe smeri, ki smo jih predstavili, so vsaka na svojstven način zanimive. Vsaka od navedenih smeri se namreč razlikuje po tem, kam usmerja svoje raziskovalno težišče (polje), preučevanju katerih vprašanj daje večjo pozornost.

Kako živo prisotne so obstoječe didaktične koncepcije v zahodnonemškem družbenem prostoru, didaktične koncepcije zagovarjanje stališč katerih dobiva svoj

²³ Glej o tem še v: Kretschmer Ingo, Diskurs im Unterricht, Untersuchung eines Lernprozesses im politischen Unterricht, in: Gegenwartskunde, 29, 1980, H. 3; Stein Gerd: Politikdidaktik als praxisbezogene Theorie, Burg - Verlag, Stuttgart, 1981; Kochan Barbara, Rollenspiel als Methode sozialen Lernens, Ein Reader Athenäum - Verlag, Königstein, 1981.

²⁴ Dr. Stirmčnik France, Znanstveni predmet in smeri sodobne didaktike, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6, str. 243.

odraz tudi na področju izvajanja državljanske (politične) vzgoje, dokazuje obstoj številnih virov različnih avtorjev.²⁵

Če oblikujemo kritično oceno sodobnih didaktičnih koncepcij politične vzgoje, obstoječih v zahodnonemškem družbenem prostoru, potem lahko rečemo, da so le-te enostrane, necelovite. Njihova enostranost, necelovitost se posebej izraža na področju vrednot kot pomembnem področju pridobivanja sestavin človekove politične kulture. In to vzlic temu, da se posveča (didaktičnim) vprašanjem politične vzgoje ("Politischen Bildung") zelo velika pozornost.

V didaktičnih koncepcijah politične vzgoje ne prihaja do (za proces pridobivanja samoupravnega, demokratičnega politične kulture človeka še kako pomembnega) ustvarjalnega sodelovanja med didaktiko in politiko. Njuno sodelovanje je ločeno. Naloga (kibernetične) didaktike je izvajanje učne organizacije, naloga politike pa postavljanje učnih ciljev.

Povsem na kraju lahko tudi trdimo, da bi bilo v tem družbenem prostoru zaželeno večje sodelovanje med didaktiko in metodikami, ne pa jim strogo pripisovanje njihovega hierarhičnega pomena. Proces pridobivanja človekove samoupravnega, demokratičnega politične kulture je namreč lahko učinkovit le tedaj, kadar ima v uvidu sočasni potek obeh vidikov, tako politične vsebine kot način njihovega prenosa.

UPORABLJENI VIRI

1. Belgrad, Jürgen, Didaktik des integrierten politischen Unterrichts, Grundlegung und Modelle für eine emanzipatorische politische Bildung in der Schule, Beltz - Verlag, Weinheim, 1977.
2. Cube, von Felix, Extremismus und Exodus - Konsequenzen für die politische Bildung, Ergänzungen zu den Ausführungen von L. V. Balluseck, Zum Exodus Jugendlicher, B. 30/79, In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 30, 1980.
3. Cube, von Felix, Kybernetische Grundlagen des Lernens und Lehrens, E. Klett Verlag, Stuttgart, 1965.
4. Derbolav, Josef, Didaktische Konzeptionen historisch - politischer Bildung, In: Engagement, Zeitschrift für Erziehung und Schule, 1983, H. 3/4.
5. Godina Vuk, Vesna, Težave s socializacijo (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi), Anthropos, Ljubljana, let. 1988, šte. 1, 2, 3.
6. Kretschmer, Ingo, Diskurs im Unterricht, Untersuchung eines Lernprozesses im politischen Unterricht, In: Gegenwartskunde, 29, 1980, H. 3.
7. Kržišnik, Bukić Vera, Interesi i politička kultura, Magistrski rad, FSPN, Ljubljana, 1980.
8. Kurt, Salamon, Pripombe k ideologizaciji, k vrednostni nevtralnosti in k vrednotnemu nanašanju humanističnih in družbenih znanosti, Anthropos, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6.
9. Pantić, Dragomir, Politička kultura i članstvo SKJ, Marksistička misao, Beograd, let. 1987, šte. 5-6.
10. Podunavac, Milan, Politička kultura i politički odnosi, Radnička štampa, Beograd, 1982.
11. Popović, Mirko, Teoretična sociologija: nekateri sociološki vidiki prehoda v "informacijsko družbo" (pismeni prispevek), Ljubljana, 23. 9. 1987.
12. Rajković V., Kušče Zupan S., Izobraževanje za prehod v informacijsko družbo, Anthropos, Ljubljana, let. 1983, šte. 5-6.
13. Stein, Gerd, Politikdidaktik als praxisbezogene Theorie, Burg - Verlag, Stuttgart, 1981.

²⁵ Zopet bomo tudi posredovali nekatere izmed virov, ki se (sploh v nemškem družbenem prostoru) ukvarjajo z obravnavanjem tovrstne tematike. To so viri: Derbolav Josef, Didaktische Konzeptionen Historisch - politischer Bildung, In: Engagement, Zeitschrift für Erziehung und Schule, 1983, N. 3/4; Arnold Rolf, Konzeptionen politischer Didaktik, In: Marz, Fritz / Arnold, Rolf / Reischmann, Jost: Lernkontrollen im politischen Unterricht, Klett - Verlag, Stuttgart 1978; Behrmann Günter C., Die "neuere Didaktik", Zur Kritik eines "Konstrukts", In: Politische Didaktik, 6, 1980, H. 3.

14. Strmčnik, France, Znanstveni predmet in smeri sodobne didaktike, Sodobna pedagogika, Ljubljana, let. 1987, šte. 5-6.
15. Šiber, Ivan, Politična kultura in politična socializacija, Politološke teme (študijsko gradivo), Marksistični center Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1987.
16. Schmitt, Gisela, Politische Sozialisation oder moralische Erziehung?, In: Politisches und soziales Lernen im Grundschulalter, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1978.
17. Wörterbuch der Pädagogik, Herder Freiburg, Basel, Wien, 1977.
18. Židan, Alojzija, O učenčevem vrednostnem in stališčnem oblikovanju v pedagoškem procesu, Anthropos, Ljubljana, let. 1989, šte. 1-2.

Interesi, cilji, zakonitosti s posebnim ozirom na pedagoško prakso

BOGOMIR NOVAK

1. KAJ SO ZAKONITOSTI?

Zakonitosti so izražene v kategorijah, pojmihi, stavkih. Izkazujejo se kot enotno bistvo v mnogoterosti pojavov ali kot obče v posameznem. Zakonitosti so po starem pojmovanju samo nujne, stalno identične kavzalne zveze med pojavi. Po novem pa so tendenčne možnosti. Materialne možnosti so pri Aristotelu pasivne, ker so podrejene realnosti kot obliki. V novem veku pa postane objektivna realnost (tudi) rezultat možnosti (narave, bistva) subjekta, ki jih le-ta udejanja s svojim delovanjem. Različne vede ugotavljajo različne vrste zakonitosti, ki so med seboj prepletene tako, kot so prepletena različna področja človekove dejavnosti v skupni celoti. Interdisciplinarni pristop je potreben zato, da spoznamo čim več povezanih zakonitosti določenega pojava, ki se ponavlja. Pedagogika¹ odkriva vzgojno vplivanje, ki je ali ni v skladu z dispozicijami, nagnjeni, nagibi, sposobnostmi gojenca. Svoje bistvene možnosti človek lahko realizira samo s pomočjo sposobnosti. Še več: možnosti niso njegove lastne, če niso njegove lastne zmožnosti oz. sile. Če je subjekt v bistvu moč, sila, potem so njegove subjektivne možnosti tavitološke zmožnosti. Predikati um, svoboda, aktivnost in sintagme spoznanje zakonitosti, reda, resnice so samo modalitete te osnovne predpostavke. Sporno vprašanje je, ali se mora človek zaradi aktivnega spoznanja zakonitosti postavljati iz sveta pojavov v varno razdaljo in na določeno višino metapozicije ali ne. Pojmovanje zakonitosti je v funkciji subjekt-objekt relacije. Enostavni (formalno)logični subjekt spoznava elementarne zakonitosti zunanjega, mehanskega sveta, kompleksen, polivalenten pa kompleksne. Pri kompleksnih zvezah subjekta in objekta se ostre meje med njima zabrišejo, kar je zajeto v Heisenbergovem načelu nedoločenosti. Subjektovim enostavnim dejavnostim ustrezajo enostavne zakonitosti po takoiimenovani kavzalni nujnosti, determinantah, ki so takorekoč usodne; kompleksnim dejavnostim pa ustrezajo kompleksne zakonitosti, ki imajo verjetnostni značaj. Prve

¹ Z izrazom pedagogika označujemo pedagoške znanosti.

zakonitosti so absolutne, druge pa so relativne. Prve opisujejo nižje, mehanske oblike gibanja, druge pa višje oblike gibanja an-organskega sveta in psihe po Engelsu.

Novoveško pojmovanje zakonitosti sloni na 'kopernikovem obratu' od objekta, ki je omogočal objektivistično pojmovanje zakonitosti k subjektu, ki je kot predmetotvoren praktični in teoretski izvor predmetnosti. V tem je izvor zakonitosti in hkrati ekvivokacij, do katerih prej v naravnih družbah ni prihajalo, ker niso imeli sistemskih osnov za sprevrčanje enega nasprotja v drugo v blagovno-denarni proizvodnji. Ker svet še ni bil odprt, še ni bil negotov, ambivalenten in alternativen. V novem veku pa je določena zakonitost le ena bistvenih možnosti, zato vključuje tudi predvidevanje. Od človekovega delovanja je odvisno, katero možnost bo realiziral, ne more pa realizirati vseh možnosti hkrati, ker ne ustvarja sveta iz nič. Človek se v današnjem paradigmatiskem lomu zaveda, da hkrati s pozitivnimi cilji realizira tudi negativne po benigni in maligni spirali. S spoznanjem meje rasti je prenehal verjeti v linearni napredek. To spoznanje ponovno odpira vprašanje zakonitosti kontinuitete in diskontinuitete dogajanja, prav tako kot apokaliptične in optimistično-tehnikratske vizije. Človek se vedno bolj zaveda, da je od serije izborov odvisna realizacija napredne ali regresivne tendence. Danes se spreminjajo parcialno, pragmatistično-utilitaristična in pozitivistična merila znanstvenosti v humanistično-celostna in ekološka. Človek postaja metron, tj. mera in cilj znanosti.

Gre za vprašanje, s katerimi dejavniki, motivi so določena človekova dejanja. Absolutni indeterminizem ni znanstven. Še vedno nekateri trdijo, da so človekova dejanja determinirana od zunaj, drugi pa trdijo, da so determinirana od znotraj, avtodeterminirana. Človek težko najde ravnotežje med zunanjim in notranjim svetom, zato često krši zakonitosti samega sebe kot subjekta, kar ga vodi v odtujenost in redukcionizem, kot tudi objektivistično pojmovanje zakonitosti po modelu stroja. Znotraj mehanicistične paradigme je človek jemal mehanske zakonitosti kot model interpretiranja svojega položaja v svetu. Ni videl, da je v tem slučaju 1. samo predikat zunanjega dogajanja, ne pa subjekt, 2. da se moti glede splošnih zakonitosti, ker se moti glede posebnih in 3. da se odtuja od posebnih zakonitosti, ko jih substituirajo s splošnimi. Znano je, da človek tem manj lahko vpliva na dogajanje, čim bolj je odtujen.

V relativnem odnosu med dejstvi in zakoni se prav tako kaže določeno pojmovanje obeh. Zakon(itost), ki je po tradicionalni definiciji invariantno (nespremenljivo) bistvo, predpostavlja obstoj dejstva kot nečesa slučajnega in spremenljivega. Dejstvo je rezultat dejanja, kot kaže naša in latinska jezikovna paralela: dej(stvo)-dejavnost in fact-facere. Po Potkonjaku obstajajo v pedagogiki naslednje skupine dejstev: pedagoška stališča, koncepcije, misli, hipoteze, cilji, naloge, zahteve, obstoječi sistemi, strukture, modeli, odnosi vzgojitelj-gojenec, pogoji in okoliščine, materialni pogoji vzgojno-izobraževalnega dela, učinki oz. rezultati itd. Večina teoretikov meni, da obstaja več komponent znanstvenih dejstev:

1. možnost potrditve njihovega materialnega položaja, ki je neodvisen od subjekta,
2. možnost izražanja dejstev z določenimi simboli (jezikovno, grafično, matematično),
3. dostopnost dejstev drugim raziskovalcem, da tudi zanje obstajajo,
4. javna preverljivost dejstev, nepristranskost-preverjanje in praktično upravljanje.²

² Potkonjak, N.: Teorjsko metodološki problemi pedagogije, Prosveta Beograd 1977, str. 157.

Pedagogika mora poiskati tista dejstva, ki omogočajo, da se problem vzgoje širše in celoviteje prouči. Razlika med dejstvi in zakoni je le relativna. Dejstvo ne more biti samo to, kar je dejansko za razliko od imaginarnega, samo aktualno, ne pa tudi potencialno, samo objektivno dano, ne glede na spoznanje. Takšno pojmovanje dejstev kot objektivne danosti vodi k objektivističnemu pojmovanju zakonitosti. Pedagogika pa je zainteresirana, da "zgrabi človeka pri korenu", kar pomeni, da ne more proučevati dejanskosti, ki je neodvisna od nas, ker je človek materialno in duhovno bitje hkrati.

Zakonitost razume Potkonjak kot "določeno raven spoznanja nujnih zvez in odnosov, ki se zaveda bistvenih dejavnikov tega pojava, splošnih mehanizmov njihovega vzajemnega delovanja, nujnosti obstoja teh dejavnikov, da bi dosegli zaželen rezultat oz. omogočila smer proučevanja pojava".³ Ker je vzgoja slojevit, dinamičen in kompleksen družbeni pojav, ni možno doseči o njem dokončnega spoznanja razen v smislu dogme. Med pedagogi ne obstaja enotnost o tem, kaj je vzgoja. Danes je jasno vsaj to, da vzgoja nima enega samega nespremenljivega bistva oz. zakonitosti, ker bi to predpostavljalo en sam monopolni interes. Pluralizem interesov, iz katerih izhajamo, in ciljev, h katerim je naravnavno naše delovanje, pomeni tudi stališče o pluralizmu človekovih bistvenih možnosti in je pogoj eksperimentalnih, alternativnih šol in inovacij v šoli.

V antiki človek še ni mogel spoznati toliko vrst zakonitosti, kot jih poznamo danes. Tako človeku fizioloških zakonitosti fizičnega dela ni bilo treba spoznati, ker so bile le-te naravna nujnost življenja sužnjev. Z razvojem spoznanja odkriva človek vedno nove zakonitosti tudi na področju vzgoje in izobraževanja. Pri Heraklitu povezuje vse pojave obči zakon logosa, pri Platonu pa ideja. Pri Aristotelu različne vrste dela ustrezajo različnim plastem duše. Pri njem najdemo tudi začetek mišljenja o specifičnih zakonitostih različnih vrst človekovih dejavnosti. Intelektualno delo (teorija, filozofija, kontemplacija) ustreza višjim plastem duše, takojmenovanemu aktivnemu delu, ki oblikuje nižje plasti duše. Tudi danes ima intelektualno delo svoje specifične zakonitosti, tako kot intelektualna vzgoja. Ni ju možno reducirati po pogojih dela na raven fizičnega dela, ne da bi pri tem voluntaristično-subjektivistično negirali posebne zakonitost. Treba je razlikovati specifične in splošne zakonitosti, ki so med seboj dialektično povezane. Vloga (ne)instrumentalnega (raz)uma je lahko splošna zakonitost vzgoje v celoti ali specifična zakonitost intelektualne vzgoje.

2. VLOGA PEDAGOGIKE PRI ODKRIVANJU POSEBNIH ZAKONITOSTI VZGOJE IN IZOBRAŽEVANJA

Posebne zakonitosti izpeljujemo induktivno na osnovi množičnosti primerov posebne dejavnosti, ali deduktivno iz družbenih ciljev, ali iz antropologije. Če človeka kot sui generis ne bi bilo brez dela, prav tako kot ga ne bi bilo brez vzgoje, to pomeni, da sam z načinom delovanja vzpostavlja zakonite zveze med delom in vzgojo, ki pa niso vedno enostavne in spoznane.

Z delitvijo dela se reproducira razlika med tem, kar človek misli, da dela, in kar dejansko dela na posamezni, posebni in obči ravni. Dvojnost ciljev in sredstev je različno

³ Potkonjak, N.: *ibidem*, str. 141

pojmovana. Če hočemo induktivno proučevati pojmovanje vzgoje pri določenem učitelju, je treba izhajati ne le iz njegovih stališč o vzgoji, ampak predvsem iz opazovanja množice njegovih vzgojnih ukrepov (npr. pohval in graj) in njihovih učinkov. V tem se kaže posebna pedagoška zakonitost. Iz primerjave dejanskega stanja - učiteljevega vzgojnega delovanja z zamišljenim, idealnim - ugotovimo protislovje med materialnimi pogoji in možnostmi vzgajanja. Vzgoja za Aristotela in Makarenka ni govorjenje, ampak je organizirana dejavnost na osnovi materialnih pogojev.

Področje odkrivanja pedagoških zakonitosti se čedalje bolj širi in diferencira, ker je razvoj osebnosti povezan z znanstveno-tehničnim razvojem. Tudi področje pedagogike se širi od vzgoje otroka (pedagogika v ožjem smislu), prek vzgoje mladostnika (hebegogika), do odraslega (andragogika) in starca (gerontogogika). Vsaka faza človekovega razvoja terja novo znanstveno disciplino oz. vejo pedagogike. Vse te vede naj bi skupaj s filozofijo vzgoje tvorile pedagogiko v širšem pomenu besede, ki naj bi proučevala vzgojo celovito. Druge znanosti nujno obravnavajo vzgojo samo parcialno, marginalno, kolikor se vzgoja kaže le kot poseben aspekt proučevanja glavnega predmeta. V tem ni samo legitimnost obstoja pedagogike kot vede o vzgoji, ampak tudi nenadomestljivost njene relativne samostojnosti. Obstoj pedagogike je legitimen prav po tem, kolikor spoznava zakonitosti vzgoje in izobraževanja.

Antropološka razlika v človeku med tem, kar je, in tem, kar ni, korelira s spoznavnoteoretsko razliko med spoznanimi in (še) nespoznanimi zakonitostmi. Če je človek samo to, kar je - stvar, ostane tudi pedagogika objektivistično - pozitivistično - analitična znanost. Če pa reduciramo človeka na to, kar ni, potem je možna o njem samo subjektivna predstava, ne pa tudi znanost.

Znano je, da je obstajal med znanostmi, kakor so nastajale, konkurenčni boj za predmete spoznavanja, ker jim teh predmetov ni mogla določiti filozofija in ker so bile različno tehnološko oz. operativno metodološko usposobljene za spoznavno prisvajanje predmetov, za katere so se opredeljevale. "Konkurenčni boj", ki je analogen konkurenčnemu boju za trg, nastane takrat, ko se več znanosti pojavi v vlogi interesentov za isto predmetno-raziskovalno področje, ne glede na njihovo kompetentnost, tj. metodološko usposobljenost. Konkurenčni boj med znanostmi je ploden v tem smislu, da se znanost, ki ji nominalno neko področje pripada, metodološko usposablja zanj, se disciplinarno členi in povezuje interdisciplinarno z drugimi znanostmi po mejnih področjih. Konkurenčni boj med znanostmi pa je tudi nevaren, ker se lahko določena znanost predolgo zapira v svoje lastne meje, ohranja napačne dileme, kot je dilema objektivističnega ali subjektivističnega pojmovanja zakonitosti kot izraz redukcionizmov, vrednostnih absolutizacij. Prav to pa je tista točka, ki ohranja odvisnost znanosti od drugih znanosti, filozofije ali politike kot njene "otroške bolezni". Kot druge znanosti, se mora tudi pedagogika občasno vpraševati po kriterijih za svojo identiteto, znanstvenost, teoretičnost in tako razvijati filozofijo pedagoških znanosti. Teoretično dobro razvita pedagogika lažje sprejema zunanje vplive s strani politike, filozofije in drugih znanosti, ne da bi se jim podredila. Tako se konkurenčnost vse bolj dopolnjuje in prepleta s sodelovanjem.

Tako že sam odnos med znanostmi z njihovimi premičnimi mejami odpira vprašanje monizma (monopolizma, monolita) ali pluralizma interesov, ciljev in zakonitosti. Konkurenčni boj se danes razrešuje v smeri pluralizma interesov. Pluralizem interesov v znanosti ni samo v podružbljanju znanosti oz. v scienifikaciji družbe, ampak je

predvsem v vplivanju na razvoj znanosti od spodaj navzgor - v demokratizaciji in v dialoškem priznanju več vrst resnic, praks, metod, evidenc, dialektik. Polje pedagoških raziskovanj se pri nas interdisciplinarno vedno bolj odpira.

Pedagogika išče, podobno kot druge znanosti, novo identiteto v pluralističnem smislu.⁴ Stanje razvitosti znanosti določa, kakšno bo njihovo pojmovanje zakonitosti. Kot piše F. Pediček, "je preverjeno spoznanje, da nobeno vprašanje vzgoje in izobraževanja ni tako in samo ozko pedagoško, kakor se nemalokrat kaže, temveč je posledica in izraz najširših razvojnih in prelomnih dogajanj v človekovem delu (produkcija), v njegovem mišljenju in spoznavanju (znanost) ter v njegovem skupnostnem (družbenem) življenju."⁵ Ne smemo pozabiti, da se odnos posameznika do družbe izraža v odnosu do narave, in obratno. Zato ne gre v vzgojnem procesu samo za zakonitosti mišljenja, dela, družbe, ampak tudi za naravne zakonitosti. Vedno bolj postaja jasno, da človek ne bo mogel doseči nove kvalitete življenja brez spremenjenega odnosa do narave. Samo če mu je cilj narava, je lahko tudi cilj sam sebi. V tej smeri gre danes iskanje kvalitativnih zakonitosti nasproti dosedanjim kvantitativnim zakonitostim. Vzgoja ni samo kontinuiran proces, ampak je tudi diskontinuiran z mnogimi prekinitvami, zlasti pri nas, ker imamo različne izobraževalne instance, ločene druge od drugih. Posledica je, da vsaka prejšnja instanca premalo pripravlja učenca za naslednjo. Z vključevanjem narave v sklop zakonitosti vzgoje in izobraževanja se prekinja naše povojno hipostaziranje družbenih ciljev in zakonitosti razvoja, s tem pa tudi redukcija vzgoje kot človekove biti oz. bistva na institucionalno vzgojo. Prav zaradi institucionalne monopolizacije smotrnosti vzgoje je vzgojna vloga družine in šole atrofirala. Naša hiperorganiziranost in hiperinstitucionaliziranost je poudarila vrednost takoimenovane funkcionalne vzgoje, ki je zelo okrnjena, dokler ni razvit pluralizem interesov, spontanost posameznikov. Tako ostajajo premične meje in različni načini prepletanja med namerno in funkcionalno vzgojo. Funkcionalna vzgoja ni nujno manjvredna, sekundarna, akcidentalna in nenamerna nasproti namerni. Funkcionalna vzgoja ni več samo "vzgoja ulice", ampak je tudi vpliv množičnih občil in celo samovzgoja. S preseganjem homo duplexa v novi paradigmi ločevanje obeh izgublja svoj smisel. Vzgoja je celosten pojav, in ne protislovno razklana v sebi, tako kot človek kot privatno in javno bitje.

Številni meščanski teoretiki pedagogike, zlasti metafizično-idealistične in teološke orientacije menijo, da ni mogoče govoriti o znanstvenih zakonih na področju vzgoje, vsaj ne v smislu, kot v naravoslovnih znanostih. Vzgoja je vrsta duhovne dejavnosti, ki jo lahko samo razumamo kot teleološko in ne kot kavzalno dejavnost. Po svojem individualnem in osebnem značaju je podobna umetnosti. V njeni usmerjenosti k prihodnjemu in k tistemu, kar nastaja, ni zakonitosti. Iz te teoretske zasnove je razvidno, da ni mogoče najti zakonitosti vzgoje, če absolutiziramo njeno subjektivno in iracionalno stran. Vzgojni proces je enkraten in neponovljiv po svoji pojavnosti, po svojem bistvu pa je permanenten, ker traja vse življenje.

Če predpostavimo bistvo vzgoje kot nespoznavno, reduciramo njeno bistvo na pojav. Zakon(itost) je v tem primeru ukinjena v videzu. Vzgoja prav tako kot delo predpostavlja odnos med subjektom in objektom, vendar s to razliko, da je človek sam

⁴ Glej kolokvij "Današnja identiteta pedagoške znanosti", ki je bil 10.3.88 na Pedagoškem inštitutu.

⁵ Pediček, F.: Pluralizem idejnih ravni v izobraževanju, usposabljanju in izpopolnjevanju pedagoških delavcev, Usposabljanje razrednih učiteljev pri nas, zbornik prispevkov, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1988.

sebi objekt. Objekt izven njega je lahko samo drug človek, ne pa stvar, kot je pri delu. Vzgoja je človekovo delo na samem sebi ali/in na drugem človeku, kolikor je vzgoja implicitno samovzgoja. Posebnost vzgoje kot dela je v posebnosti objekta izdelave. Skrivnost človekovih odnosov do stvari, v tem da gre za odnose med ljudmi, tako velja tudi obrnjeno, da se odnosi med ljudmi sprevačajo v odnose med stvarmi, ko gre za odtujevanje v obeh smereh. Zato ne odgovarja niti subjektivistično niti objektivistično pojmovanje zakonitosti, ker se skrajnosti obeh na napačen način stikajo in tako negirajo obstoj samih zakonitosti. Druga skupina meščanskih teoretikov deskriptivne, eksperimentalne, kvantitativne, statistične pedagogike je bolj ali manj pozitivistično-empiristično usmerjena in pojmuje zakonitosti objektivistično, induktivno izpeljane in stalne. Pedagogi socialističnih držav pogosto formulirajo zakone deduktivno racionalno. Izvedeni so iz stališč o razredni družbi, družbeni pogojenosti vzgoje, iz odnosov v socialistični družbi, iz kolektiva itd., redkeje pa iz psiholoških, fizioloških in socioloških spoznanj. Počasi tudi tja prodira induktivno-empirična metodologija. Potkonjak meni, da "te (deduktivno izpeljane - op. NB) zakonitosti niso odkrite znotraj vzgoje, ampak so od zunaj vnesene v vzgojno dejanskost. Ustvarja se vtis, kot da so iz nje nastali."⁶ Te zakonitosti so po teoriji odraza samo poseben primer občnih družbenih zakonitosti. Učitelj je samo transmisijski jermen, ki prenaša takšne družbene norme v prakso. V tej bistveni vlogi je nezamenljiv. Če bi bil zamenljiv, bi moral transmisijo opravljati nekdo drug: učenec, sama izobraževalna tehnologija, vodstvo šole itd. Gre za samo naravo norm in za način transmisije. Obče družbene zakonitosti v normativistični vlogi prikrivajo voluntarizem posebnih interesov. Po objektivistični varianti je tako v kapitalizmu kot v socializmu reprodukcija ljudi podobna reprodukciji stvari, ker je po njenem zgledu. V. Schmidt razlikuje dve vrsti zakonitosti: ena vrsta govori o zakonitosti med vzgojnim področjem in družbo, druga pa je med vzgojnimi ukrepi in njihovimi rezultati. Schmidt vidi dialektično enotnost med tema dvema vrstama zakonitosti. Za Lenina je znanstveni zakon 'dialektična enotnost občega in konkretnega, univerzalnega in posameznega, subjektivnega in objektivnega. Skratka: zakon, ki izraža bipolarno strukturo sveta, je tudi sam bipolaren, kar je razvidno iz Leninove definicije. Posebna zakonitost na področju vzgoje je odnos med fevdalno družbo in stanovsko šolo, že tedaj nastaja nova zakonitost - razvoj proizvodjalnih sil terja šolo za izobraževanje množic.

2.1. *Dogovorna pedagogika*

Če že obstaja takoiimenovana 'dogovorna šolska pedagogika' obstaja tudi v obliki nesporazumov in neargumentiranosti. Tako kot bi morali priznati zakon vrednosti kot sredstvo selekcije med pozitivnimi in negativnimi izdelki na trgu, bi morali priznati vrednost znanja tudi v pedagoški praksi. Če je znanje vredno le toliko, kolikor se pojavlja v izdelkih, potem je zaščita slabih izdelkov zaščita neznanja in izenačitev znanja z neznanjem zaradi preplačanega slabega blaga. Dialektično napetost dobrega in slabega ukinjamo v povprečju - 'vse za vse'. Pri tem se pojavi že staro sofistično vprašanje, ali slab učenec generira slabega učitelja ali obratno? Nadalje se vprašujemo, ali učitelj lahko prizadene samega sebe zaradi negativnega ocenjevanja (ne)znanja pri učencih? Iz

⁶ V enem smilu pomeni ne-vzgoja odsotnost vplivanja vzgojitelja na gojenca (kadar bi upravičeno tak vpliv pričakovali), v drugem pa je ne-vzgoja odsotnost pozitivnega vplivanja. V tem primeru gre za ta drugi smisel.

vzgojnoizobraževalne prakse vemo, da lahko. Vprašanje je, kako to dejstvo interpretirati in katere zakonitosti pri tem delujejo.

Ker znanje nima realne vrednosti, se dogaja, da učitelji pisne izdelke serijsko negativno ocenjujejo in jih morajo potem razveljaviti ali pa učencem, ki ne znajo, priznati pozitivne ocene. Vloga 'drugih udeležencev v vzgojnoizobraževalnem procesu' je v tem, da preprečijo negativno ocenjevanje s pritožbami zoper takšne učitelje. Sprva to poskušajo po demokratični poti od spodaj, če pa ne gre drugače, se poslužijo tudi hierarhične poti od zgoraj navzdol. Demokratična pot običajno ne zadošča, ker zdravorazumska 'dogovorna pedagogika' (če jo smemo tako imenovati) odpoveduje prav tam, kjer bi bila najbolj potrebna: v kritičnih primerih. Neobvladljive vzgojne situacije se rešuje po metodi *deus ex machina*, z izključitvijo tistega (igralca oz. udeleženca), ki dela prekrške, iz komunikacijske infrastrukture.

Če se negativne ocene nižajo "v slabo neskončnost" (Heglov izraz), tako da se serijsko enolično ponavljajo smisli, se tudi način poučevanja izkaže brez racionalnega smisla. Tako učenec kot učitelj se pokažeta kot abstraktna, formalna primera "obče dialektike", kot predikata občega, ki je le hipostazirano posebno, pa naj gre za politiko šolstva, režim šole, izpolnjevanje obveznosti ali pa za kaj drugega. Vse to ima svoje meje v posebnih razmerah in se spreminja hkrati s temi razmerami. Kadar je generalizirano preko meje svoje smiselne veljavnosti, deluje kot spona. Dogovarjanje za ukrepe brez analize pogojev konfliktnih situacij, ki nastajajo v odnosih med učenci in učitelji, pomeni samo odpravljanje negativnih posledic brez odpravljanja pogojev zanje. Ostaja odprto vprašanje, kako je možno učenca in učitelja razbremeniti od prevelike storilnosti, ki je ne zmoreta, da bi spet lahko postala subjekta vzgoje in bi tako delovala po zakonitostih njune optimalne interakcije.

Namesto da bi se dogovorna pedagogika z negativnimi primeri in neobvladljivimi, kriznimi situacijami kaj idejno obogatila, funkcioniра v glavah (ne)prizadetih udeležencev kot psihični avtomatizem in ideologija, ki jih osvobaja od nadaljnjega miselnega napora. Samoumevno se zdi, da neugledni primeri nimajo mesta v ugledni šoli ali v ugledni družini, dokler ni jasno, da vsem poznani primer še ni za vse spoznani, ker je potrebno pravo obče šele odkriti. Zaradi z dekretom uzurpirane občosti je v slučaju, če vedenjska drža učitelja ali učenca ne ustreza naravnosti šole kot institucije, tem slabše za tega učitelja ali učenca. V tem primeru mehanicistično paradigmo pobijamo z behaviorizmom, ki pa je tudi varianta mehanicizma. Višje politične institucionalne instance bi morale skrbeti za čim bolj nemoteno delovanje šole kot institucije glede na to, ali sta učenec in učitelj subjekta ali odtujena objekta, tj. ali je šola po meri učenca in učitelja ali obratno. Pri zunanji reformi usmerjenega izobraževanja je ostal odnos med učencem in učiteljem še nedotaknjem, kar pomeni, da šola še ni po meri udeležencev vzgojnoizobraževalnega procesa.

Vzgojitelj se mora sam vzgajati v samokritični presoji učinkov vzgojnih ukrepov, ker le tako prehaja od predikata tujih ciljev, zakonitosti, interesov k svojim avtentičnim vrednotam, stališčem, interesom. Čim globlje in trdovratnejša je kriza, tem bolj je to samoosveščanje in samovrednotenje učitelja nujno. Če je odnos med učencem in učiteljem osvobajajoč, potem je vzgoja učenca obenem tudi vzgoja učitelja, če pa je odtujen, potem je ne-vzgoja⁶ učenca tudi ne-vzgoja učitelja v verigi instrumentalizacije. Ali oba člena nasprotja postaviti v drugo funkcijo, ali pa je potrebno razrešiti po binarno: izključevalni logiki en člen od drugega? Kjer gre za sredstvenje, gre tudi za izključevalni

postopek. S sredstvenjem in depersonalizacijo se izkažeta učitelj in učenec kot dva odtujena objekta vzgoje in izobraževanja. Pot od izobraževanja k vzgoji ni bila opravljena, hkrati s tem pa tudi ne pot od vzgoje k izobraževanju. Učitelj, ki negativno ocenjuje učenca, bi moral vedeti, da negativno ocenjuje tudi sebe. Če govori z učencem v jeziku nesprejemanja oz. zavračanja (T. Gordon), tudi samega sebe ne sprejema. Učitelj, ki ne dopušča učencu njegove pozitivne samopodobe, tudi svoje ne dopušča, ker razmišlja po pravilu izključevanja tretje možnosti - ali bom jaz tebe ali pa boš ti mene. V tem smislu je človek človeku volk. Odnosi med učenci in učitelji postanejo tekmovalni in rivalski, kadar bi si učitelj rad zagotovil intaktnost svojega strokovnega področja in tako monopolizira svoj strokovni interes.

Vloga pedagoških ved pri odkrivanju (spoznavanju, ugotavljanju) zakonitosti vzgoje in izobraževanja ni niti samo deskriptivno analitična, niti samo preskriptivna. Dokler se ne izkaže nek cilj kot fiktiven, samo navidezno dosegljiv, toliko časa zagovarjajo odločilni dejavniki napačne postopke kot pravilne - npr. kar primite ga, bo že videl. Ni dovolj niti postavljanje enih samih ciljev - čim več učencev naj zna reševati čim težje naloge, niti zanikanje pomena katerikoli ciljev, ampak kritično presojanje postavljanja ciljev.

Pedagogika ima lahko apologetsko ali pa kritično vlogo. Lahko samo opisuje dano stanje, opravičuje storjene postopke, ali pa jih kritično presoja, tako da odkriva in popravlja napake v vzgojnoizobraževalnem procesu in omogoča obrniti maligno spiralo razvoja v benigno. Ne gre le za kvalificiranje tega, kar je individualizacija, in tega, kar ni individualizacija, kar spada v kartezijsko paradigmo, in tega, kar ne spada. Gre za vprašanje, kako obrniti trend razvoja k individualizaciji, kvaliteti življenja, drugačni paradigmi.

3. ATAVIZEM VZGOJNEGA PROCESA

3.1. Cilji šolske reforme in problem postavljanja ciljev

Da bi lažje razumeli, zakaj reforma usmerjenega izobraževanja ni mogla rešiti vzgojne deficitarnosti šole, si jo na kratko oglejmo. Reforma usmerjenega izobraževanja (l. 81-85) ima tudi pri nas razredno osnovo in smisel. Le-ta je razviden iz resolucije X. kongresa ZKJ, ki vsebuje po Frankoviću naslednjih 7 smotrov:

1. razviti splošno delovno sposobnost aktivnega prebivalstva. Tesneje povezati učence z delom, intenzivirati politenično in delovno vzgojo. Razvijati ustvarjalen odnos do dela, ki se postopno osvobaja,

2. sistematično razvijati samoupravne odnose,

3. usposabljanje mladino za razumevanje razrednih in nacionalnih protislovij (kako, s čim?),

4. usposabljanje mlade in odrasle za kulturno preživljanje prostega časa,

5. poudarjanje idejnosti znanstvenega socializma in marksizma v šolah,

6. enakopravnost občanov pri uresničevanju ustavne pravice do izobraževanja do najvišje stopnje,

7. zgraditev sistema permanentnega izobraževanja.⁷

⁷ Franković, D.: Marksistično izobraževanje v sodobni šoli. Zavod SRS, Ljubljana, 1976, str. 16-17.

Kriza birokratskega načina upravljanja na vzgojno-izobraževalnem področju se je izrazila tudi v slabi realiziranosti navedenih zastavljenih ciljev, kar je izzvalo splošno nezadovoljstvo kritične javnosti. Za dvig splošne in delovne sposobnosti prebivalstva bi morali organizirati množično športno vzgojo in treninge. Znano je, da so samoupravni odnosi stagnirali. Prosti čas je še vedno v funkciji delovnega časa. Tudi stalno izobraževanje učiteljev ni napredovalo.

Birokratska formalizacija in deformacija daljnoročnih ciljev je postala sredstvo za legitimiranje obstoječe prakse in sredstvo za spreminjanje ciljev v sredstva in obratno. Prav zato se jih moramo nučiti postavljati drugače v smislu šole prihodnosti. Dosedanji način postavitve ciljev se ni pokazal kot produktiven. Daljnoročni cilji so kot vrednotno odprti izpostavljeni deformacijam, ki jih poznamo v zgodovini kot dejstvo, da cilj posvečuje sredstva. Nobena družba ni imuna pred idealizacijo družbenih odnosov zaradi inertnosti zavesti, ki se manifestira kot ideologija ali odraz. Vendar je, kot je znano, kapitalistična družba prisiljena neprestano revolucionirati proizvodne sile. Mi pa smo hoteli spreminjati najprej družbene odnose, ki funkcionirajo kot 'hipostazirana avtonomnost', pri čemer se pozablja realna baza, iz katere izhaja takšna navidezna avtonomnost. Čim bolj je določena družba zaprta in zazrta sama vase, tem bolj čuti potrebo po mistifikaciji svojih odnosov, ker se čuti stalno ogrožena pred izgubo svojih iluzoričnih privilegijev zaradi inovativnosti drugih družb. Ker daljnoročni cilji nimajo vrednotno integracijske moči in niso etapno diferencirani, jih zlahka izpodrivajo kratkoročni cilji.

Po vojni smo nenehno vnašali predvsem parcialne spremembe v družbeni in še posebej v šolski sistem. Ker je spreminjanje in inoviranje zapleten proces, nismo predvidevali odporov in so se cilji 'sprevrčali' zlahka v svoje nasprotje' (Heglova sintagma). Politični dokumenti in vzgojno-izobraževalni programi skušajo približati cilje, ki se nam sproti oddaljujejo v nedoločeno prihodnost drugega, ker niso operativirani, klasificirani na etapne cilje in moralno dovolj zavezujoči. Gre za napako idealizma zavesti. Ciljev nismo postavljali realno razvojno glede na naš način (ne)kritičnega mišljenja in ekstenzivnega, razdrobljenega dela, ampak bolj kot njuno idealno dopolnitev. Tako nismo znali in mogli ustvariti pogojev za samorealizacijo človeka v naših specifičnih razmerah. Formulacije ciljev so doslej 'bolehale' na abstraktni splošnosti, formalnosti in neoperativnosti. "Dialektika skokov" dohitevanja in prehitevanja razvitih spada čedalje bolj v ropotarnico kvantifikacijsko merljivega in v z državnimi plani reguliran razvoj industrijske družbe. Skok iz tradicije se je pokazal kot skok v (novo?) tradicijo, pri čemer ni upoštevana kompleksna zakonitost kontinuitete in diskontinuitete določenih kultur. Nuja mednarodne konkurence nas uči postavljati daljnoročne cilje bolj konkretno in celovito kot doslej. Progresivne tendence družbe se ne morejo realizirati, če delamo drugače, kot mislimo in govorimo, in če ne blokiramo regresivnih tendenc, ki sproti izničujejo rezultate dela. Namesto da bi inovirali vloženo delo za čim večji rezultat, smo pristajali na vedno večjo količino vložene delo za čim manjši rezultat glede na mednarodna merila in razpiranje ekonomskih škarij. V tem je pomemben generator naše družbene krize.

3.2. Nekatere sestavine notranje reforme šole

Zunanja reforma ne more nadomestiti notranje. Kljub temu pa so politiki usmerjenga izobraževanja naivno pričakovali (tudi zaradi nerazvitosti pedagogike), da "bo notranja

preobrazba vzniknila sama od sebe, da jo bodo sprožile zakonske in sistemske spremene".⁸ A. Tomičeva pravi, da so zunanje spremembe samo nujni, ne pa tudi zadostni pogoj za uresničevanje novih nalog učitelja. Zunanje spremembe "same po sebi ne vplivajo na vzgojo ljudi,"⁹ lahko pa ga tudi zmotijo in za nekaj časa blokirajo. Tudi Schmidt pravi, da drugačen družbeni red ne pomeni avtomatsko tudi drugačne vzgoje. Kriterij dobre šole je nova kvaliteta vzgojnoizobraževalnega dela (odprtost v novo) in odnosov med učenci in vzgojiteljem, med šolo in družino, v ustvarjalnih pedagoško-didaktičnih postopkih in v dejanskem samoupravnem položaju učitelja in učenca. Očitno je, da se kvalitete in učinkovitosti učiteljevega vzgojnoizobraževalnega dela ne da zagotoviti predvsem 'od zgoraj navzdol' s političnimi sredstvi.

Učitelj ne more prenašati na učenca vrednot, ki jih družba ne spoštuje. Zato je težko ugotoviti, katere občečloveške vrednote in vrednote samoupravne družbe učitelj najbolj vključuje v pouk. To je povezano z drugimi vprašanji, kot so: odnos med kolektivnim subjektom (vsem učencem naj bi jih učitelj podal tako, da bi jih ti eksistencialno (po)doživeli in bi bili pripravljeni v angažiranju zanje živeti in delati) in individualnih subjektom (učitelj naj bi spoznal in spodbujal lastnosti in sposobnosti slehernega učenca, kar pri pouku presega meje njegovih poklicnih sposobnosti ob upoštevanju obstoječih standardov), različne vrednote družbe, tipa šole, posameznega učenca in učitelja, odnos med vzgojnoizobraževalnimi cilji, ki jih učitelj z učencem dejansko realizira in med tistimi, ki naj bi jih realiziral itd.

Učitelj za različne predmete zastopajo tudi različne vrste znanja, od formalnega od uporabnega. Večina učiteljev inovativnega znanja učencev ne zna vrednotiti, če sam ni inovativen. Podobno je z vrednotenjem individualizacije. Če hoče učitelj optimalno vrednotiti individualizacijo, se mora usposabljaati za neposredno delo z učenci, za spoznavanje njihove individualnosti in za komunikacijo z njimi že v času svojega dodiplomskega strokovnega usposabljanja, sicer se ne more s pedagoškimi optimizmom odzivati na učenčeve različne potrebe in interese. Ta diagnoza zadeva funkcioniranje monopolizma in pluralizma interesov v tradicionalni in sedanji šoli, kar o(ne)mogoča notranjo reformo šole. Verjetno je, da zakonodajalec pri nas predvideva večjo pripravljenost na inovativnost, kot jo učitelj, ki je bil šolan predvsem kot strokovnjak, s sistemskega vidika, zmore. Po drugi strani pa je spontano zmore več, kot se jo institucionalno lahko meri. Pomembno je, da učitelj aktivno pristane na razvoj permanentnega pedagoškega izpopolnjevanja, ki je obenem permanentno vzgajanje in izobraževanje.

Šola, ki hoče opravljati predvsem izobraževalno vlogo, niti te vloge ne more dobro opraviti. Samo z izobraževanjem je možno oblikovati egoistične, asocialne posameznike. Zato morajo imeti informacije ustrezen formativno-vrednostni oz. racionalno-emocionalni naboj. Vzgojne naloge so že v preteklosti od samega začetka presegale šolsko-institucionalne okvire. Šola sama jih nikoli ni zmogla opraviti, čeprav ni bila v krizi. Danes pa je zaradi hitrega družbeno-tehničnega in znanstvenega razvoja tradicionalna organizacija šole v krizi. Odtod izhaja potreba po njeni notranji reformi.

Človekovo zgodovinskost in vzgojljivost je potrebno zlasti v kriznem času znova definirati. A. Vukasović meni, da je "kriza sodobne družbe povzročila krizo vzgoje, kriza

⁸ Tomič, A.: Z batom nad učitelja, z geslom Šola naj spreminja učitelja na praporu. O šolski reformi po drugačni plati - "Šola kot produkcijski sistem", v katerem "pedagogi mesijo narodovo testo"? Naši razgledi, 27.2.87/4, str. 1.

⁹ Tomič, A.: Z batom nad učitelja... ibidem, str. 1.

vzgojnega dela pa povratno krepi in izziva nove družbene krize.¹⁰ Krepijo se negativni vplivi, vendar se pojavljajo tudi pozitivne tendence. Kriza kulture poraja potrebo po reafirmaciji vzgoje, ki bi omogočila razvoj intelektualnih, moralnih, estetskih in delovnih lastnosti človeka. Iz teh karakternih lastnosti izdvoji spoznanje, moč upravljanja s svetom v smislu prilagajanja svojim potrebam in humanost, za kar zadolži znanost, tehniko in etiko. Z vzgojo si mora človek razviti spoznavno, vrednotno in delovno komponento, ali v jeziku psihologije, kognitivno, emocionalno in volitivno komponento. Vzgojni proces vsebuje kompleksne vzgojne naloge: razvoj sposobnosti učenja, dela, kritičnega in ustvarjalnega mišljenja z obvladovanjem kulture učenja, kulture dela.¹¹ Na razvoj smotrov vzgoje in izobraževanja "pomembno vplivajo tudi položaj človeka v delovnem procesu, vpliv socialnega okolja in kulturne ravni razvoja družbe, vpliv vzgojno-izobraževalnega sistema, odnos med delovnim in prostim časom".¹² Demokratičnost vzgojnih smotrov je odvisna od tega, kdo jih postavlja in kakšno vlogo ima ta razred.

Vemo, da so vzroki atrofije tradicionalne vzgoje v družbenih protislovjih, vemo pa tudi, da tradicionalni koncepti vzgoje ne odgovarjajo več, ker samo krepijo družbeno krizo (Vukasović), novega, integralnejšega pa še nimamo. Ni atrofirala tista vzgojna vloga šole, ki niti teoretično ni bila razvita. Apeli na visoko razvito zavest, ki so v bistvu apeli na spontanizem zavesti, ne zadoščajo (pedagoška sol). Vzgoja kot nosilka naprednih zgodovinskih teženj je bila v večji meri funkcionalna, ne pa toliko organizirana. Če povzamemo skupne značilnosti različnih definicij vzgoje, opazimo, da se 1. omejujejo na človeški rod, 2. iščejo vzgojo v vplivu enega človeka na drugega - odraslih na mladino in otroke, 3. vzgojna akcija je usmerjena na človeka kot cilj. Zaradi različnih pojmovanj človeka obstajajo različna pojmovanja vzgoje. 4. Za večino avtorjev je vzgoja v pridobivanju praktičnih vrednot in v razvijanju sposobnosti za doseganje teh vrednot, 5. v vsakem človeku je dvojnost med tem, kar je in kar naj bi idealno bil. Vzgojni proces združuje napetost med obema poloma.¹¹

Opredelitve vzgoje so se često zadrževale pri oblikovanju človeka kot racionalnega in pozitivnega bitja. Niso upoštevale moči negativitete in iracionalnih občutij človeka. Zaradi družbene krize nastajajo v ljudeh nova občutja individualnosti, imaginarnosti, religioznosti, mističnosti, brezizhodnosti, zaradi katerih se porajajo alternativna gibanja. Če pedagogika ne sledi tem alternativnim gibanjem, ne more 'zajeti časa v mislih' (Hegel), dati odgovora na aktualna vprašanja, kot tudi ne more v duhu časa prevrednotiti vzgojnih smotrov oz. ciljev. Potrebno je medsebojno vsklajevanje sredstev in ciljev in ne le izbirati drugačna sredstva za obstoječe cilje. "Bistvena determinanta vzgojno-izobraževalnih smotrov je tudi razvojna stopnja delovnih sredstev in spremembe v strukturi človekovega dela."¹² Na prvem mestu je "narava družbenih odnosov in ideali razreda s prevladujočim položajem v družbi", pri čemer ne smemo pozabiti vloge podrejenega razreda pri oblikovanju vzgojno-izobraževalnih smotrov. Razdrobljeno, ekstenzivno in prisilno delo ne more biti niti pozitivno izgojišče niti enotna osnova za

¹⁰ Vukasović, A.: "Interdisciplinarni pristup fenomenu odgoja", u zborniku Šeparović, Z. - Jušić, B.: Interdisciplinarnost znanosti, obrazovanja i inovacija. Biblioteka interdisciplinarnih študija, Zagreb, 1/1982, str. 207.

¹¹ Vukasović, A.: *ibidem*, str. 210-211.

¹² Mrmak, I.: *Prispevki k marksistični zasnovanosti vzgoje in izobraževanja*, Zavod SRS za školstvo, Ljubljana, 1981, str. 50.

vzgojo in za samovzgojo. Kolikor takšno delo določa tudi prosti čas, samovzgoja v tem času ne doseže optimalnih efektov. Odtujeno rutinsko delo človeka funkcionalno vzgaja za obstoječe razmere in za zadovoljevanje navideznih potreb. Čim bolj je družba celostno organizirana za samodejavnost človeka, tem bolj je vzgojni proces lahko zavestno organiziran in obvladljiv. Družba, ki je razcepljena na dva razreda, razume vzgojo kot vcepljanje (indoktriniranje, manipuliranje) posameznikov s stališča monopolnih interesov.

Videli smo, da je vprašanje pluralizma interesov relevantno tudi za pedagoško prakso, ker brez njih ni možno misliti dveh ali več subjektov vzgoje in izobraževanja. Zato si oglejmo funkcioniranje pluralizma na drugih področjih.

Kaže, da se šele po 40 letih privzgojenega kolektivističnega, uniformističnega mišljenja prvič vprašujemo, kaj je pluralizem interesov. Dejansko pa smo šele po neangažiranem samoupravljanju in ob uvajanju novih zvez ugotovili, da je treba to temo obnoviti. Doslej smo pluralizem interesov obravnavali pretežno po zgledu idealizacija izhaja. Protislovja niso cilj vzgoje, ampak kvečjemu izhodišče. Od družbenih in medosebnih odnosov je odvisno, ali je vzgoja deformirana ali ne. Vsestranska, harmonična vzgoja ne more biti realna brez kritike hipostaziranih družbenih odnosov, meščanskega strankarskega pluralizma po tujih kriterijih (od zunaj) ali s stališča naše politično samoupravne institucionalnosti, (od zgoraj), manj pa od spodaj navzgor, tj. od posameznika kot nosilca vertikalne strukture družbe, in od znotraj navzven, tj. od intrapersonalnih k interpersonalnim odnosom na horizontalni ravni. Glavnega krivca za vse zlo smo zagledali v monopolizmu, ne glede na družbo, v kateri se pojavlja: fevdalizem, kapitalizem in socializem. Socializem, ki se je s prvo socialistično revolucijo utemeljeval kot privilegiran zaprt sistem, se s pluralizmom interesov vedno bolj intonira kot prehodno obdobje glede na alternativnost (pred)zgodovinskega razvoja. V naštetih treh obdobjih se pojavlja tudi pluralizem v obliki srednjeveških mest, verskih sekt, individualnega podjetništva na začetku meščanske družbe (*laissez-faire*) in frakcijskih bojov znotraj strank. Noben monopolizem ne obstaja brez zatrega in zaprtega pluralizma, ki se pervertirano kljub temu pojavlja v obliki sekt in frakcij, kar se pocenostavlja kot stigmatizira kot herezija. Razumljivo je, da ne hrepenimo po takšni vrsti pluralizma, ampak po drugačni, ki je doslej še nismo živeli, čeprav je bila načelno možna. Pluralizem se pojavlja tudi v zlati dobi meščanstva kot individualizem vsega dovoljenega s pomočjo 'nevidne roke' države, ki postane kasneje vidna, ker je bil ogrožen njen družbeni sistem. Pluralizem doslej ni bil brezpogojni in brezkompromisni imperativ. Večkrat je bil žrtvovan 'železnemu zakonu zgodovine' tudi zaradi ukinitve zakona vrednosti. Vprašanje je, ali je pluralizem, ki se nam ponuja, obenem tisti, ki smo ga iskali.

Enostransko zavzemanje za pluralizem interesov nasproti monopolizmu ni dovolj. Pluralizem interesov je v izhodišču evropske kulture vedno obstajal, ne pa tudi v rezultatu. Če smo že pripravljeni po eni strani priznati 20. stol. za stoletje različnih interesov, se spomnimo, da je to stoletje Edgar Morin, sodobni francoski esejist, zaradi pomanjkanja različnosti, pripravljen idejno zapustiti⁽¹⁾. Po njegovem mnenju v drugi polovici 20. stol. prevladujeta dve hegemonistični ideologiji - sovjetska in ameriška, ki ne pustita dihati tudi drugim. Zato ni vseeno, kakšne so dimenzije in funkcije pluralizma interesov. Koliko je določen pluralizem interesov realno možen, ne da bi ukinjal samega sebe zaradi svobode, na katero pristaja?

Pluralizem pomeni, da različni subjekti v dialogu aktivno medsebojno priznavajo več vrst resnic, evidenc, dokazov, načinov interpretiranja, dialektik, praks, kultur, pa tudi interesov, zakonitosti, ciljev in paradigem znanosti in življenja. Pluralizem oz. različnost živi iz dialoga (konkurence?!) in zanj. Doslej se nismo vpraševali, kateri pluralizem je kulturno ploden in kateri ni. Vemo, da tudi pojem kulture ni enoznačen, kar je razvidno že iz njene opredelitve kot rezultata ustvarjalnega dela. Če razumemo ustvarjanost po novi holistični paradigmi znanosti in življenja kot sintezo znanja, potem si plodnega pluralizma ni mogoče zamisliti brez principa komplementarnosti in ustvarjalne sinteze različnosti kot tudi ne brez odpiranja alternative zgodovine (v Marxovem smislu) na različnih ravneh našega življenja in dela.

Vprašanje je, koliko so posamezniki že danes sposobni integrirati različne zunanje in notranje interese v smislu lastnega optimalnega izbora. Posamezniki, ki imajo razvito pretežno analitično mišljenje, uveljavljajo pluralizem kot partikularizem (*pars pro toto*), kar pa ne pomeni koraka naprej od dosedanjega zatrdnega in zaprtega tipa pluralizma. Če hočemo prakticirati pluralizem interesov v polnem smislu besede, morajo ljudje z analitičnim mišljenjem (segmentacijskim dojemanjem) trenirati še sintetično mišljenje (simultano dojetje), in obratno. Brez tega vsklajevanja ni možno boljše medsebojno razumevanje. Vitalnost napačnih dogem unitarizma ali nacionalizma, kolektivizma ali individualizma priča o tem, da v praksi prevladuje zaprti analitični tip razmišljanja, ki funkcionira po mehanizmu izključnosti mnenj, stališč, vrednot in ustvarja informacijsko podhranjeni pluralizem nas je vodil v partikularizem, atomizem, fragmentarnost, voluntarizem, normativizem. Pluralizem, ki sloni na izključujočnosti mnenj, stališč, vrednot ukinja samega sebe v mnopolizmu in pomeni krizo (za)upanja. Takšen pluralizem bi pogojno definirali kot pluralizem v izhodišču, ne pa tudi v rezultatu. Pluralizem je razumljiv šele glede na demoraktični kontekst, v katerem se pojavlja. V svetu je znanstveno-tehnični razvoj vedno hitrejši zaradi avtomatizacije, robotizacije, kibernetike, informatike, elektronike, računalništva itd. S stikanji različnih materialnih in duhovnih kultur se umika birokratska-dogmatična zavest, ideologija, državne meje. Ljudje se srečujejo v različnih novih oblikah demokratičnega združevanja in razvijajo univerzalno solidarnost s pomočjo sredstev množičnega obveščanja. Tako posamezniki lažje najdejo njihov avtentični interes v kapitalističnem svetu, v katerem ima preveč dobrin, ali v socialistične, v katerem jih ima premalo. Očitno mora vsak posameznik iskati avtentične vrednote v degradiranem svetu tudi ne glede na količino dobrin, s katerimi razpolaga. Če posamezniki ne priznavajo pluralizma na temelju avtentičnih interesov, se mera človeka kaj hitro izrodi v mero nekoga ali nečesa drugega: države, birokracije itd. To nas vodi do vprašanja, v kakšni zvezi sta mera človeka in pluralizem interesov. Implicitni odgovor najdemo že pri starih Grkih. "Métro" zanje ni samo mera, ampak je tudi cilj. Demokratično upravljanje s polisom sloni na komunikaciji med ljudmi, tj. na možnosti sporočanja svojih stališč drugim v neposredne (danes pa prek množičnih sredstev tudi v posrednem) stiku. S pomočjo vplivanja na drugega nastajajo skupne odločitve. Umetnost je v tem, da se človek sam postavi kot cilj in da sebi prilagaja svet. To tudi danes ne gre brez "hvalnice norosti", znanilke humanizma in renesanse, dokler se um ne bo zgodovinsko pojavil tudi v umni obliki. Trg informacij (agora, forum) ima svojo genezo že v antiki, tako kot pot od konfrontacije stališč do konsenza, ki se v novem veku kompletira z 'javnim mnenjem' in 'voljo ljudstva'.

Ni dileme glede vprašanja, kaj je pomembnejše: trg z informacijami ali trg orožja. Že B. Russell je v knjižici 'Pamet in atomska vojna' pokazal na nesmiselnost oboroževalne tekme. To pomeni, da znanje o orožju ne bi smelo imeti prednosti pred učenjem in znanjem kot orožje. Smo za takšno orožje kritike, ki je hkrati tudi kritika orožja v Marxovem ireduktibilnem smislu mere človeka samega. Kjer spregovori puška, umolkne beseda. To pomeni prehod od zasnovanosti drugačnih ciljev in sredstev do realizacije teh drugačnih ciljev. To vključuje spremembo delovnih navad in prestrukturiranje same narave dela.

Pluralizem interesov (motivov), zaradi katerih delujemo, pomeni tudi pluralizem ciljev, h katerim je intencionalno usmerjeno naše delovanje in pluralizem zakonitosti, po katerih zavedno ali nezavedno delujemo. Pomeni lahko tudi anarhično neorganiziranost in spontanistično euforijo s prikritim monopolnim interesom.

Mit o "železni" družbeni zakonitosti socializma po zgledu parne lokomotive še ni 'dokončno padel na izpitu' v vseh realnih socializmih, ker ga ohranjajo pri življenju ideje centralizma, administrativnega urejanja postvarelih odnosov, močne države in ne nazadnje zamenjave enotnosti v različnosti z monizmom, hegemonom, dominacijo enega. Vse to kaže na neustreznost sredstev za doseganje zastavljenih ciljev. Nek gospodar mora avtoritarno zagotavljati 'enosmernost' in enopomenskost dogajanja. Na področju kompleksne dinamike družbenega življenja ni absolutno nujnih kavzalnih zvez, ki bi se zdele nespremenljive po vzorcu najbolj enostavnih zvez med naravnimi pojavi. Pretirana določenost in s tem poenostavljanje družbenega in privatnega življenja pomeni v okviru stalinizma (kar nekateri razširjajo na celoten boljševizem in leninizem) "racionalno jedro" (izraženo s stališča ciničnega uma) "železne" zakonitosti. Zaupanje v kompleksnost dogajanja sloni na razumevanju principa nedoločljivosti ali negotovosti (K. Galbraith) na področju družbenega in privatnega življenja. Železne zakonitosti so argument za monopolizem in hegemonizem.

Na področju družbe so zakonitosti tendenčne možnosti, ki jih s svojim delovanjem realiziramo, ali pa tudi ne. Nikoli ne moremo realizirati vseh možnosti hkrati. Če smo prepričani, da delujejo v družbi samo ene vrste tendence, zanemarjamo protitendence. V družbi nikoli ne delujejo samo progresivne, ampak tudi regresivne tendence. Odtod izhaja teza o dvojnosti ciljev, interesov in zakonitosti. Odločilno vprašanje je, kako organizirati protitendence, če vidimo, da so regresivne tendence prevladale. Kako odkrivati možnost osvobajanja z drugega in drugačnega vidika in s tem odstranjevati ovire na tej poti?

Takoimenovana železna zakonitost je rezultat objektivističnega pojmovanja zakonitosti, ki ima svoj negativni korelat v subjektivističnem izničenju zakonitosti z voluntarizmom in normativizmom v smislu stikanja nasprotij, tako da po obrazcih totalitarnega mišljenja navidez povsem izključujoča stališča vodijo do istega rezultata. Tako se zdijo vse spremembe dialektično obvdajljive, čeprav so dobre le za manjšino. Družbeno dogajanje dobi videz naravne stihije. Birokratska ideologija se utemeljuje na tleh pozitivističnega pragmatizma na principu avtoritarnosti, s pomočjo katere politizira in antagonizira parcialne interese in jih postavlja nad obče interese, cilje in zakonitosti, ki jih na ta način deformira. Pojmovanje pluralizma interesov je treba opreti na pojmovanje zakonitosti kot tendenčne možnosti in ciljev kot zavezujočih moralnih postulatov.

LITERATURA

- Franković, D., Marksistično izobraževanje v sodobni šoli, Zavod SRS, Ljubljana, 1976, str. 16-17.
- Igličar, A., Pravni sistem in družbeni interesi, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978.
- Juščić, B., Interdisciplinarnost i interprofesionalnost, Nacionalna sveučilišna biblioteka, Zagreb, 1989.
- Pediček, F., Pluralizem idejnih ravni v izobraževanju, usposabljanju in izpopolnjevanju pedagoških delavcev, Usposabljanje razrednih učiteljev pri nas, zbornik prispevkov, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1988.
- Potkonjak, N., Teorijsko metodološki problemi pedagogije, Inštitut za pedagoška istraživanja, Prosveta, Beograd, 1977.
- Savičević, D.M., Čovjek i doživotno obrazovanje, Republički zavod za unapređivanje školstva, Titograd, 1983.
- Tomič, A., Z batom nad učitelja, z geslom Šolo naj spreminja učitelje na praporu, O šolski reformi po drugačni plati - "Šola kot produkcijski sistem", v katerem "pedagogi mesijo narodovo testo"? Naši razgledi, 27.2.1987/4, str. 1.
- Vukasović, A., "Interdisciplinami pristup fenomenu odgoja", u zborniku Šeparović, Z. - Juščić, B., Interdisciplinarnost znanosti, obrazovanja i inovacija, Biblioteka interdisciplinarnosti, Zagreb, 1/1982.

Kritika temeljnih konceptov teorije konsociativne demokracije¹

IGOR LUKŠIČ

Temeljne pojme koncepta smo osnovali na podlagi opredelitve konsociativne demokracije v vrhovnem delu konsociativizma (Lijphart, 1977). Konsociativna demokracija zagotavlja stabilnost v pluralnih družbah. Njena primarna razlikovalna značilnost je sodelovanje elit, ki predstavljajo posamezne subkulture, oblikovane na osnovi družbenih in političnih cepitev. Za navedene temeljne pojme konsociativne demokracije bomo ugotavljali njihovo logično izpeljavo v empirijo in umeščenost empiričnega gradiva v teoretske pojme. Najprej lahko ugotovimo, da Lijphart ni razvijal lastnih pojmov niti lastnih postopkov za empirično preverjanje teorije. Tudi podatke je prevzemal od drugih avtorjev.

PLURALIZEM

Lijphartovo delo o nizozemski politiki akomodacije je v teoretskem izhodišču spopad s pluralistično teorijo².

Pojem pluralne družbe³ je uvedel J.S.Furnivall (1939)⁴. Pluralno družbo je opredelil kot družbo, "ki vsebuje dva ali več elementov ali družbenih ureditev, ki živijo druga ob drugi, celo brez mešanja, v eni politični enoti" (Furnivall, 1939:446; po Rabushka & Shepsle, 1972:10). Pluralni družbi manjka konsenz in nima skupnih družbenih zahtev. V tropskih državah, ki so bile pod oblastjo Nizozemske, je opazil, da so vladajoči in vladani različnih ras in da živijo v popolnoma druga od druge ločenih skupnostih. V homogeni družbi izgradnja katedrale predstavlja javno dobro za vsakega državljana, v

¹ Članek je predelano poglavje iz obsežnejšega raziskovalnega poročila z naslovom Teorija konsociativne demokracije, v katerem avtor predstavlja razvoj teorije, njene glavne avtorje in pokaže, da je teorija neveljavna. Kljub temu je po mnenju avtorja veliko prispevala k odpravljanju vladajoče predstave, po kateri je demokracija samo tisto, kar se dogaja v Veliki Britaniji in v ZDA.

² Lijphart v opombi predstavlja svojo raziskavo o nizozemski politiki, ne kot preprosto "country study", temveč kot "razširjen teoretski argument, osnovan na enem primeru, ki ima poseben pomen za pluralistično teorijo" (Lijphart, 1975:15).

³ Razvila so se še druga poimenovanja: segmentirani pluralizem (Lorwin, 1971), proporzdemokratie in konkordanzdemokratie (Lehmbruch, 1967), konsociativna demokracija in politika akomodacije (Lijphart, 1968) (Temeljna razlika med Lorwinovo in Lijphartovo opredelitvijo je v vključevanju kooperacije elit v definicijo. Lorwin je vprašanje sodelovanja elit in njihove učinkovitosti pustil odprto, Lijphart pa ju je postavil v definicijo konsociativne demokracije.) vertikalni ali ideološki pluralizem (Fogarty, 1957), superimposed segregation (Gusfield, 1962).

⁴ J.S.Furnivall (1939): Netherlands India. Cambridge: The University Press.

pluralni družbi pa npr. izgradnja kitajskega templja predstavlja javno slabo za muslimane in obratno. Tako je v pluralni družbi **edini prostor skupnega srečevanja** trg. Pluralne družbe so nesposobne zagotoviti nacionalno enotnost zaradi spora med skupnostmi. Furnivall vidi edino povezovalno silo takšnih družb v zunanji nevarnosti, med katere v prvi vrsti spada kolonialna oblast.

Rabushka & Shepsle (1972:12) sta potegnili iz Furnivallove koncepcije dve implikaciji: 1.ločene skupnosti težijo h konfliktnemu vedenju in 2.sila, ne pa konsenz ohranja ureditev.

Smith⁵ je opozoril, da se vse družbe, ki vsebujejo kulturne razlike, politično ne obnašajo kot pluralne družbe.

Rabushka & Shepsle (1972:21) sta družbo opredelila kot pluralno v primeru, če je "kulturno različna in če so njeni kulturni oddelki organizirani v kohezivne politične oddelke." Definicija, ugotavljata avtorja, dovoljuje distinkcijo med pluralnostjo in pluralizmom, med različnostjo na družbeni ravni in politično organiziranostjo teh razlik. Avtorja ugotavljata, da je potrebna teorija političnega podjetništva, ki bi specificirala pogoje, pod katerimi politično podjetje lahko uspe v prevratu naravne skupnosti in se oblikuje v aktivno in antitetično politično skupnost (Rabushka & Shepsle, 1972:21).

Lorwin (1971:141) je uvedel pojem segmentirani pluralizem in ga opredelil kot "organizacijo družbenih gibanj, vzgojnega in komunikacijskega sistema, prostovoljnih organizacij in političnih strank vzdolž linij religioznih in ideoloških cepitev. Pluralističen je v pripoznanju različnosti religioznih, družbenoekonomskih in političnih pripadnosti; segmentiran je v institucionalizaciji večine drugih oblik združevanja vzdolž linij političnoreligioznih cepitev."

Avtorji največkrat sinonimno uporabljajo termine "globoko razdeljena", "pluralna", "vertikalna segmentacija" in "komunalna razdeljenost"⁶. Družba je razdeljena na segmente, ki so utemeljeni na končnih identitetah z visoko politično relevantnostjo in ki vztrajajo določeno obdobje. Minimalni pogoj za takšno označitev družbe je obstoj meja med rivalskimi skupinami, ki so dovolj ostre, da je članstvo jasno in z nekaj izjemami nespremenljivo (Lustick, 1979:325).

Politični sistem je osnovan na segmentiranem pluralizmu, ko cepitve producirajo okvir šolam, komunikacijskim medijem, interesnim skupinam, prostočasnim združenjem in političnim strankam vzdolž segmentnih linij.

Lorwin (1971:143) je eksplicitno zavrnil možnost uporabe termina segmentirani pluralizem za stratificirane pluralne družbe Severovzhodne Azije ali Karibov, s čimer se je ukvarjal John S. Furnivall. Lorwinu (1971:143) gre za "prostovoljne skupine, ki delujejo na različnih ravneh med posameznikom ali primarno skupino in državo in za solidarnosti in konflikte takšnih skupin pri nacionalni integraciji v sorazmerno odprtih zahodnih družbah".

Lorwin je kot primere svoje koncepcije navedel Nizozemsko, Belgijo, Luksemburg, Švico in Avstrijo. Libanon je izpustil z utemeljitvijo, da obravnava samo moderne in demokratične države, Severno Irsko pa zato, ker ni niti država niti nacija (Lorwin, 1971:144).

⁵ M.G.Smith (1965): *The Plural Society in the British West Indies*. Berkeley and Los Angeles: University of California.

⁶ Npr. Lustick, 1979:325; Lijphart, 1977.

Tudi v drugih demokracijah, kot so Francija, Italija in Nemčija, obstaja segmentacija, "vendar ne predstavlja dominantne značilnosti njihovega političnega sistema" (Lorwin, 1971:144).

"Fragmentirane družbe so označene s prisotnostjo mnogo kulturno različnih skupnosti in z nezmožnostjo katerekoli od njih, da bi ob nastopu neodvisnega statusa dominirala političnemu procesu" (Rabushka & Shepsle, 1972:177). Politične stranke zastopajo interese enega samega plemena, religije, jezikovne skupine ali etične skupnosti. Večstrankarske koalicije je težko oblikovati in jih ohranjati dalj časa. Posamezna stranka navadno ni dovolj močna, da bi osvojila večino in vladala, zato se pogosto dogaja, da demokracija pomeni samo pot v uvedbo avtoritarne vladavine. Tako so glavne značilnosti fragmentirane družbe: 1.mnoštvo etničnih skupin, 2.odsnovna učinkovitih posredniških institucij, npr. nacionalnih političnih strank, in 3. tendenca po avtoritarni vladavini militarističnih ali paramilitarističnih organizacij (Rabushka & Shepsle, 1972:178).

Razlika med pluralno družbo in fragmentirano družbo⁷ je v tem, da gre pri pluralni družbi za nekaj skupin, ki živijo druga ob drugi, v fragmentirani družbi pa za veliko skupin, ki živijo segregirano življenje. Ta razlika se je pokazala pomembna na primeru Libanona, ki ga Lijphart uvršča med pluralne družbe in med primere uspešnega delovanja konsociativnega modela do leta 1976, ko je izbruhnila državljanska vojna. Libanonci se ne identificirajo z glavno religiozno vejo, zato jih je zlasti s političnega stališča nepravilno deliti le na katolike in muslimane. Za Libanonce je predvsem pomembna sekta (Rabushka & Shepsle, 1972:178).⁸ Pomembno je tudi dejstvo, da so posamezne sekte tudi teritorialno koncentrirane in ločene druga od druge.

Rabushka & Shepsle (1972:217) na zaključku svoje analize ugotavljata, da v pluralnih družbah konfliktov ni mogoče reševati v demokratičnem okviru, kot kontra primer svoji ugotovitvi pa vendarle navajata Švico. Lijphartova analiza Nizozemske demokracije ju ni prepričala, saj se jima zdi svobodna politična kompeticija preveč omejena s pravilom tajnosti. Po njunem mnenju je najprej treba postaviti vprašanje, ali elite na Nizozemskem "v svojih akomodacijskih manevrih pomembno kršijo, kar vsebuje običajen pojem demokracije" (Rabushka & Shepsle, 1972:216).

Večina dežel so pluralne družbe kot posledica kolonializma ali migracij. Po Enloe (1973:33) se pluralna družba vzpostavi, "ko je medetnični stik urejevan s stabilnimi pravili in pričakovanji, ki služijo interesom vseh dejavnikov, ne da bi uničeval njihove posebne etnične značilnosti". Pojem pluralne družbe tako nujno počiva na določeni stopnji stabilnosti.

Lijphart najprej ugotavlja, da ima pojem pluralizma številne pomene⁹. V svojem delu se je orientiral na tisti pomen, ki je v literaturi dobil ime sociološki pluralizem in teorija sociološkega pluralizma. Ta teorija se osredotoča na razmerje med družbenimi pogoji in političnim vedenjem. Lijphart navaja tri najpomembnejše trditve teorije sociološkega pluralizma o razmerju med družbeno strukturo in političnim vedenjem:

⁷ Halpern (1986:194) opozarja na nezdružljivost koncepta fragmentiranosti politične kulture s konceptom pluralne družbe, ki sta oba inkorporirana v teoriji konsociativne demokracije.

⁸ Avtorja se sklicujeta na E. Shilsa, ki pravi, da ljudje morda vedo, da so Libanonci, toda to zanje ni tako pomembno kot dejstvo, da so maroniti, pravoslavci, suniti, šiiti ali karkoli drugega.

⁹ Za ilustracijo Lijphartove trditve navajamo Connova (1973:237-239) delitev pluralizma na vrednotni pluralizem, kulturni pluralizem, strukturalni pluralizem (gre za decentralizacijo upravljanja) in družbeni pluralizem, ki predstavlja svobodo organiziranja, tekmovanje med njimi in njihovo neodvisnost od vlade.

1. Trditev je pogosto zamolčana, implicitna predpostavka, ki pravi, da se "demokratska vlada sooča z resnimi ovirami v tako imenovanih "pluralnih družbah" (Lijphart, 1975:3). Od tu si Lijphart zastavlja eno temeljnih vprašanj: "S kolikšnim številom in s kako globokimi razlikami lahko demokracija obstaja, preden doseže nevarno področje nesoglasja, revolta in razkroja?" (Lijphart, 1975:4)

2. Trditev pripisuje "velik pomen obstoju številnih sekundarnih skupin" (Lijphart, 1975:5) za demokracijo, v nasprotju z Rousseaujem in Madisonom, ki sta v delnih družbah (Rousseau) in frakcijah (Madison) videla nevarnost za demokracijo.

3. Trditev je zgrajena na ideji o prečnih pripadnostih¹⁰, ki proizvajajo zmerno politično kulturo, zmanjšujejo politične konflikte in s tem zagotavljajo stabilno demokracijo.

Primer Nizozemske predstavlja paradoks znotraj te pluralistične teorije. Nizozemsko družbo označuje pluralna struktura, vendar namesto prečne pripadnosti¹¹ kot pravilo velja paralelna pripadnost združenjem in strankam. Takšna praksa ne zmanjšuje, temveč še zaostre linije med različnimi skupinami. Paradoks je v tem, da tudi takšna praksa v nasprotju s pričakovanjem pluralistične teorije zagotavlja stabilno demokracijo.

Lijphart na osnovi analize primera nizozemske politike ugotavlja, da nizozemska skušnja v osnovi ne zavrača pluralistične teorije¹², pač pa jo le dopolnjuje v naslednjih točkah:

1. Negativno postavljena tretja zahteva pluralistične teorije, da so prečne delitve in prečne pripadnosti ugodne za stabilno demokracijo, da odsotnost prečnih pripadnosti vodi v nestabilnost, neučinkovitost in razkroj, je "samozanikajoča se prerokba" (Lijphart, 1975:182).

2. Točko Lijphart deli na dva tesno povezana dodatka: a/ obokajoče sodelovanje na ravni elit lahko nadomesti prečne pripadnosti na ravni množic, b/ v primeru, ko imajo različne skupine v družbi zelo divergentne interese in vrednote, sta vzajemna izolacija in samozadostost lahko bolj ugodni za stabilno demokracijo kot prekrivajoče se pripadnosti (Lijphart, 1975:184). Dežela v tem primeru potrebuje obzirno in razumno vodstvo.

Lijphart opozarja, da v primeru Nizozemske ne gre za apartheid, ker se uveljavlja doktrina "separate but equal", ne pa doktrina podrejenosti enega dela drugemu. Primer Nizozemske kaže, da separacija ne vodi nujno v nestabilnost in da ni nujno nepravilna in neenakopravna do prizadetih segmentov.

V drugem delu je Lijphart (1977) uporabil dve definiciji pluralne družbe. Najprej si je sposodil Ecksteinov termin segmentalne cepitve, ki opisuje družbo, v kateri politične delitve zelo tesno sledijo linijam objektivnih družbenih razlikovanj, posebno tistim, ki zlasti izstopajo v družbi (Lijphart, 1977:3). Skupine, ki so organizirane ob teh cepitvah, pa Lijphart imenuje segmente. Pri opredeljevanju pluralne družbe v tretjem svetu se je Lijphart oprl na Geertza, ki pravi, da je temeljni okvir nezahodnih politik komunalne narave, ker je politično obnašanje močno obarvano s komunalno identifikacijo (Lijphart,

¹⁰ Posamezniki, ki pripadajo različnim skupinam, se družijo v združenjih in strankah, ne glede na pripadnost družbeni skupini. Primer je stranka, ki vključuje tako črnce, belce in rumence, angleško, špansko in kitajsko govoreče, katolike, muslimane in protestante itd.

¹¹ Tudi na tem mestu moramo opozoriti na Lijphartovo ugotovitev o visoki stopnji prečnih cepitev na Nizozemskem idr. deželah klasičnih primerih konsociativizma. Prečne cepitve je Lijphart uvrstil celo med ugodne pogoje za konsociativno demokracijo. Več o tem glej v razdelku o cepitvah.

¹² Lijphart v zaključnem delu celo pravi, da "politika akomodacije dovršeno ustreza kontekstu pluralistične teorije (tako dopolnjene) kot pravišnji alternativni model modelu pluralistične demokracije, osnovane na prečnih delitvah" (Lijphart, 1975:194).

1977:17). Kljub tem razlikam Lijphart zahodne in nezahodne družbe obravnava pod enotnim pojmom pluralna družba. Pojem pluralne družbe je blizu Fumivallovi opredelitvi, od katere je Lijphart prevzel le tisti del, ki govori o izoliranosti skupin, samoidentificiranih skozi religijo, jezik, kulturo in ideje, ki se nahajajo v okviru iste politične enote. Zapostavil je kohezijski dejavnik, ki ga predstavlja v Fumivallovi definiciji trg.

Lijphart (1977:3) opredeljuje pluralno družbo kot družbo, ki je deljena na segmentalne cepitve. Potem pa ne odgovarja na vprašanje, kdaj je delitev cepitev in kdaj je cepitev segmentalna. Namesto tega našteva možne cepitvene linije in opisuje organizacijo segmenta. Pluralnost družbe je usodna za obstoj konsociativne demokracije. Depluralizacija družbe je razlaga, s katero Lijphart (1977:52) pojasnjuje prehod konsociativnega modela v kompetitivni model demokracije. Pri tem pa ni jasno, kaj je pluralna družba in kaj njeno nasprotje - homogena družba. Zaradi te zmede je Steiner (1981:344) predlagal, naj se teorija razširi iz pluralnih na nepluralne družbe¹³.

Naslednji pojem pluralne družbe pa je Lijphart (1977:105- 106) uvedel s tipologijo demokratičnih sistemov. Tipologija temelji na kriteriju pluralnosti/homogenosti družb in na kriteriju sodelovanja/nasprotništvu elit. Tipologijo je v osnovi prevzel od Almonda, s tem da je kriterij politične kulture nadomestil s strukturo družbe. Pluralna družba tako ustreza Almondovemu terminu fragmentarne politične kulture, homogena struktura družbe pa terminu homogene politične kulture. Politična kultura je za Almonda vzorec usmerjenosti v politično akcijo, fragmentirana pa je v deželah, kjer obstajajo zgodovinsko posredovane razlike v tej usmerjenosti. Delitev družbe na posamezne segmente je za Almonda primarno irelevantna, pri Lijphartu pa iz prejšnje definicije vidimo, da stoji v samem jedru.

Za merjenje pluralnosti družb Lijphart (1977:18) napoveduje kriterij vrste cepitev in kriterij stopnje pluralnosti¹⁴. Teh dveh kriterijev ni operacionaliziral. Pač pa je kasneje ponudil mero obstoja velikih cepitev, ki jih v homogeni družbi ni. Temu je dodal še število in tip cepitve ter, kot ključni kriterij - stopnjo fragmentacije¹⁵, ki jo je prevzel od Raeja in Taylorja (1970:25). Ugotovil je najvišjo stopnjo fragmentacije za Švico in Nizozemsko, nato za Belgijo in nazadnje za Avstrijo. Ob sklicevanju na Haugov indeks pluralizma pa je vrstni red spremenil: Švica, Belgija, Nizozemska in Avstrija. Lijphartova merila ne merijo pluralnosti družb v skladu z definicijo, saj je iz obstoja razlik nemogoče sklepati na organizacijo teh razlik v posamezne ločene nasprotniške skupnosti. Ravno soobstoj skupnosti znotraj enotne države je temelj Lijphartove opredelitve pluralizma.

¹³ Lijphart (1984) je to dejansko tudi storil, ko je tipologijo zožil le na večinsko in konsenzualno demokracijo, slednji pa pripisal značilnosti, ki jih je razvil pod pojmom konsociativna demokracija. Pluralnost družb ni predpogoj konsenzualne demokracije.

¹⁴ Jasneje je Lijphart (1981a) svoje stališče pojasnil po Steinerjevi kritiki njegovega opredeljevanja pluralne družbe. S Steinerjem se je strinjal, da pluralne družbe nima smisla ločevati od homogenih, ker gre dejansko za stopnje pluralnosti. Za določanje stopnje pluralnosti je navedel (Lijphart, 1981a:356) štiri kriterije:

1. možnost natančne identifikacije segmentov,
2. možnost identifikacije natančne velikosti segmentov,
3. popolnost ustreznosti segmentalnih meja mejam v političnih, ekonomskih in družbenih organizacijah,
4. majhna ali nikakršna sprememba v podpori strankam na volitvah.

¹⁵ Popolnoma fragmentirana skupnost nima ujemajočih se parov posameznikov, ker vsak posameznik pripada svoji lastni skupini. Popolnoma nefragmentirana skupnost pa nima ujemajočih se parov zato, ker vsi posamezniki pripadajo isti skupini. Indeks fragmentacije je tako enak količniku med številom mešanih parov in številom vseh parov.

Čeprav se Lijphart v prvi študiji neposredno ne sklicuje na Furnivalla, lahko sklepamo, da je prevzel njegovo definicijo pluralne družbe, vendar ne v celoti. Izpustil je trg kot edini kohezivni dejavnik pluralne družbe in preselil definicijo iz Indije v Evropo. V drugi študiji se nanj sklicuje, definicije pa ni spremenil. Tu je uporabil dve definiciji pluralne družbe: eno za Evropo, drugo za tretji svet, obravnaval pa ju je kot eno samo. K tema dvema pa je dodal še tretjo v tipologiji. Vse tri definicije je sicer možno združiti na skupni imenovalci - obstoj razlik = pluralna družba - vendar je to prešibak pojem, da bi lahko držal znanstveno moč teorije. Drugi element, ki ga Lijphart v definiciji ni tematiziral, je Enloejeva trditev o tem, da je **pluralna družba nujno stabilna**. Tretji element, ki je Lijphartu ušel iz pozornosti, pa izhaja iz razprave Rabushke in Shepsla v zvezi z ločevanjem **pluralnosti od pluralizma**, družbene ravni od politične. Na osnovi tega lahko zaključimo, da Lijphart pri rehabilitaciji političnega tudi skozi pojem pluralnosti dela silo družbenemu.

CEPITVE

Koncept politične cepitve nosi s seboj problem semantične prtljage. V običajni rabi ima beseda cleavage posebne povezave, ki zamejujejo njen pomen. Označuje specifično vrsto delitve, ki je posebna zaradi njene oblike ali njenega vira.¹⁶ Zato je treba zadržati razliko med splošnejšo politično delitvijo in posebno politično cepitvijo.

Prvo veliko vprašanje koncepta cepitev je problem virov za politične cepitve v družbeni strukturi.

Zuckerman (1975:232) je pokazal, da sta Marx in Weber z njunima konceptoma razreda postavila ključne zastavke za nadaljne preučevanje družbenih in političnih cepitev. Za Marxa je razred tisti družbeni del, ki združuje ljudi, ki živijo v ekonomskih razmerah s skupnim načinom življenja, interesi in kulturo, ki se razlikuje od drugega razreda in ga postavlja v sovražen položaj v odnosu do njega. Pri tem je za oblikovanje razreda ključnega pomena, da identiteta vodi v skupnost, nacionalno vez in politično organizacijo, sicer razred ne obstaja. Razreda brez razredne zavesti ni ali če rečemo z Dahrendorfom (1967:25): "Razredi se ne konstituirajo, dokler ne sodelujejo v političnem konfliktu kot organizirane skupine..."

Weber je zožil Marxovo opredelitev razreda na zgolj ekonomske skupine. Razredi so objektivni dejavnik, ki jih določa položaj v ekonomiji.

Lipset in Rokkan (1967) uporabljata termin cepitev za označevanje konfliktnih skupin, utemeljenih na percepcijah združenj, v nasprotju z drugimi takšnimi grupacijami med velikimi segmenti prebivalstva. Cepitve izvirajo iz družbene realnosti. Politizirajo se, ko postanejo issues¹⁷ in se povežejo s političnimi strankami. Njuna konceptualizacija

¹⁶ Cleavage ima naslednje slovarske pomeni: cepljenje; cepljivost; razkol, razcepitev; plastnost (Grad, Škerlj, Vitorovič, 1978). Slovarska definicija cleavage pa je naslednja: "Cepitev (split) vzdolž naravnih linij delitve (division)" (The Random House Dictionary of the English Language, College Edition, Random House, 1968, New York). V terminološkem slovarju je Geoffrey Roberts cepitev opredelil kot "razmere delitve med člani politične skupine ali političnega sistema in s tem nasprotje konsenza" (po Zuckerman, 1975:236).

¹⁷ Problem, ki ga v politično diskusijo prinese konflikt med političnimi skupinami. V slovenskem jeziku nismo našli ustreznih besed za direkten prevod.

opredeljuje politično cepitev kot tip politične delitve, ki je utemeljena na glavnih družbenih delitvah. Ukvarjala sta se s problemi hierarhije cepitev, s specifikacijo povezav med cepitvami in z oblikovanjem strank na njihovi osnovi ter z analizo vloge političnih strank pri zamrzovanju cepitev in izbora volilcev.

Rokkan je navedene zastavitve razvijal naprej. Na primeru Norveške je odkril šest faz prehoda družbenih cepitev v politične:

1. začetna stopnja cepitvenih linij skozi takšen makroproces, kot sta modernizacija in urbanizacija, industrializacija in sekularizacija,
2. kristalizacija cepitvenih linij v konfliktnih glede javne politike,
3. pojav zavezništva med političnimi akterji, ki so aktivno vpleteni v mobilizacijo podpore za eno vrsto politike nasproti drugi,
4. izbira mobilizacijske strategije: delovati v prej ustanovljenem okviru politike ali ustanoviti svoje organizacije?
5. izbira arene za konfrontacijo mobiliziranih virov: agregacija glasov po teritorialnem načelu ali neposredna akcija (stavke, demonstracije, sabotaže) po korporativnem načelu,
6. dejanski rezultat usmerjenih naporov bodisi v obliki zakona ali v drugi obliki korporativnega dogovora o razporeditvi pravic in obveznosti (Rokkan, 1977:564).

Rokkan je izdelal tudi tipologijo cepitev. V prvi tip je uvrstil mobilizacijski proces v družbah z nizko stopnjo diferenciacije. Podpora za volilne alternative prihaja na osnovi lokalnih zvez, sorodstvenih vezi, dolgotrajnih struktur (cerkev) in sekt. Drugi tip predstavlja pojav lokalnih društev, volilnih organizacij, članskih struktur. Te organizacije redko mobilizirajo ljudi samo na osnovi ene cepitvene linije. Tretji tip predstavlja prvo stopnjo na poti k dvostopenjski povezavi med mobilizacijo na osnovi ene cepitvene linije in mobilizacijo na osnovi prečenja cepitvenih linij. Četrti in peti tip je Rokkan (1977:565) poimenoval kar z nizozemskim izrazom *Verzuiling*, ki predstavlja "stopnjo sinhronizacije med cepitvenospecifičnimi organizacijami, ki delujejo skozi korporativni kanal in strankarsko organizirano mobilizacijo za volilne dejavnosti". Za model strukturiranja množične politike v katerikoli pluralni družbi je ključna dimenzija ustreznost med organizacijskimi alternativami, ki so odprte v obeh kanalih.

Za potrebe primerjalne politologije je Rokkan izdelal skalo, na kateri je mogoče primerjati organiziranost cepitev. Skala ima na eni strani ničelno povezavo med organizacijami na korporativni ravni in na ravni organizacij v volilnem kanalu: med vodstvi ni nobene povezave, ni pogajanj za podporo, ni segmentacije mobiliziranih ljudi na osnovi cepitvene linije. Večja je moč in stabilnost povezav, bolj se družba približuje organiziranemu *verzuiling* v strogem pomenu besede: sinhronizirana mreža dejavnikov prekriva širok spekter področij kolektivne dejavnosti. Proces kristalizacije cepitev lahko sprožijo kulturne agencije (cerkev, etnične skupnosti), organizirane stranke ali volilna mreža, ali pa dejavniki v ekonomiji (sindikati, kmečke organizacije). Od tega, katera skupina je vodilna v procesu kristalizacije, je tudi odvisna perspektiva stabilnosti določene družbe.

Verzuiling povečuje družbeno distanco, kjer fizična distanca ne more več zagotavljati kulturnih različnosti. Zato je bila porinjenost v *verzuiling* posledica urbanizacije in sekularizacije¹⁸: ta dva procesa sta ogrozila identiteto posameznih etničnih, religioznih, rasnih in jezikovnih skupnosti (Rokkan, 1977:570).

¹⁸ Isto tezo zastopa Steiner (1974:21) pri razlagi enostrankarskega sistema v kantonu Appenzell Inner Rhoden.

Eckstein (1966:33) je uvedel termin segmentalna cepitev, ki predstavlja posebno vrsto politične delitve. Glavni značilnosti sta specifično nesoglasje glede posameznih politik ali issues in kulturna raznolikost, ki je utemeljena na različnem načinu interpretacije političnega sveta.

Zuckerman (1975:237) je ugotovil naslednje značilnosti koncipiranja političnih cepitev:

1. temeljno nesoglasje med različnimi avtorji obstaja glede povezave med političnimi in družbenimi delitvami,
2. med tistimi, ki povezujejo družbene in politične cepitve, obstaja razlika med onimi, ki upoštevajo samo objektivne cepitve, in tistimi, ki upoštevajo tudi subjektivizacijo objektivnih cepitev,
3. nadaljne razlike pa so med avtorji, ki sodijo, da so
 - a) družbene delitve nujen in zadosten pogoj za nastanek politične cepitve,
 - b) družbene delitve nujen toda nezadosten pogoj za nastanek političnih cepitev in da
 - c) družbene delitve niso niti nujen niti zadosten pogoj za nastanek političnih cepitev.

Lijphart sodi med avtorje, ki menijo, da so družbene cepitve nujen in zadosten pogoj za nastanek politične cepitve. Družbene cepitve se avtomatsko pretvarjajo v politične, kjer dobijo podobo subkulturnih strank, združenj ali množičnih medijev. Še več: kjer so družbene cepitve, obstaja tudi sovraštvo med temi skupinami ali subkulturami. To pa je problem, ki sta ga Rae in Taylor (1970:45) imenovala problem intenzivnosti cepitev¹⁹. Lijphart se s tem problemom ni ukvarjal, je pa poenostavljeno predpostavil, da so med vsemi cepitvami enaka in enako sovražna razmerja. Prav tako Lijphart ni upošteval pojma kristalizacije (Rae in Taylor, 1970:24) cepitev, ki vsebuje odkritje, da se vsaka cepitev ne dotakne vsakega individua v skupnosti. Zato je treba upoštevati samo tiste individue, ki so vključeni v cepitev. Takšno teoretsko izhodišče bi zahtevalo veliko bolj subtilne metodološke prijeme pri analizi družbenih cepitev, kot jih je uporabil Lijphart.

Več kritikov²⁰ konsociativnega modela pogaša klasifikacijo cepitev in njihovo rangiranje po intenzivnosti. To bi nujno pripeljalo tudi do problema posredovanja ene cepitvene linije z drugo, razredne z religiozno cepitvijo, in obratno, kar bi bilo za razumevanje stabilnosti političnega sistema treba v vsaki posamezni državi še podrobno analizirati.

Najbolj obravnavan problem v zvezi s politično cepitvijo je odnos med politično cepitvijo in političnimi konflikti. Temeljna podmena vseh tovrstnih analiz je, da ima poseben način, ki deli člane družbe in jih po drugi strani združuje med seboj glede na politične rešitve, velike, neposredne in specifične posledice za politične konflikte. Marx je predvideval politične konflikte kot posledico in sestavni del razrednega boja, kasneje pa so se avtorji osredotočili na problem kulturnih razlik. Rose in Urwin (1969-70:40-42) celo ugotavljata, da so razredne stranke veliko bolj nagnjene k pogajanju kot religiozne stranke, ki preko konflikta med seboj povzročajo nestabilnost. Davno je bilo že spoznano, da obstoj cepitev, ki nimajo institucionalnih poti za upravljanje s konflikti, lahko pripelje politični sistem v legitimacijsko krizo.

¹⁹ Termin intenzivnost uporabljajo teoretiki konflikta in demokratične stabilnosti za označevanje konflikta med skupinami in za označevanje pripadnosti skupini. Prečenje cepitev naj bi zmanjševalo intenzivnost konflikta v skupnosti. Po mnenju Raea in Taylorja se intenzivnosti ne da meriti, lahko pa jo ocenimo in prikažemo v ordinalni skali.

²⁰ Naj omenimo Kieveja (1981:317) in Graziana (1980:353).

Lijphart zagovarja tezo, da so politični konflikti avtomatski izraz obstoja družbenih in potem političnih cepitev. Zanimanje problema intenzivnosti cepitev mu onemogoča, da bi o tej relaciji oblikoval subtilnejše stališče.

Prečenje cepitev ublažuje konflikte, pri čemer je jasno, da vprašanje ni v tem, ali prečenje obstaja ali ne, temveč je vprašanje v tem, koliko se cepitve med seboj prečijo. Prečenje cepitev je lahko določena le v odnosu do tistega dela skupnosti, ki ga kristalizirata obe cepitvi. Pressek med dvema cepitvama predstavlja razmerje med številom ljudi, ki so kristalizirani v vsaki cepitvi posebej, in številom ljudi, ki so kristalizirani v obeh cepitvah hkrati.

Prečenje pomeni obseg, v katerem so individui iste skupine v neki cepitvi razporejeni v druge skupine glede na druge cepitve.

Problem prečenja je povezan s problemom okrepitve cepitev. Če so npr. vsi člani enega razreda tudi člani iste ene religije, člani drugega razreda pa prav tako vsi člani iste, druge, religije, govorimo o okrepitvi cepitve.

Lijphart (1975:183) je temeljno tezo oblikoval ravno na področju prečnih cepitev. Konsociativna demokracija s sodelovanjem elit nadomešča prečenje cepitev na ravni množic in s tem zagotavlja stabilnost demokracije. Iz tega bi lahko zaključili, da v deželah s konsociativno demokracijo ni prečnih cepitev. Dejansko pa prečenje cepitev dokazuje Lijphart sam²¹ in jih uvršča celo med ugodne pogoje za konsociativno demokracijo (Lijphart, 1977:75-81).

Naslednje vprašanje je povezano z merjenjem cepitev. V literaturi so najpogostejše operacionalizacije cepitev speljane na ugotavljanje obnašanja volilcev ali na stališča ljudi. Lijphart uporablja kazalce iz popisa prebivalstva, ko gre za določanje religiozne pripadnosti ob pripombi, da družbene cepitve ne sovpadajo čisto z vzorcem izražene pripadnosti. Za ugotavljanje razredne cepitve pa uporablja kazalec razrednih občutkov do določenega razreda in občutkov do razreda drugih narodov, merjenih z mnenjsko anketo. Na osnovi teh dveh kazalcev je ugotovil veliko stopnjo (eno največjih v Evropi) razredne cepitve na Nizozemskem.²² Vsi ti kazalci so nezadostni za natančno analizo družbene strukture. Nemogoče je na osnovi izjav na popisu ali v anketi sklepati na strukturo družbe, če pod družbo ne razumemo samo skupka individuov ali celo njihovih predstav o njih samih. Za politično znanost in zlasti za teorijo o stabilnosti bi moralo biti v jedru vprašanje o dejavni družbeni strukturi. Delavski razred ne sestavljajo individui, ki mislijo, da so delavski razred, temveč ga konstituira še empirično ugotovljive družbene in politične akcije razreda. Prav tako religiozne skupnosti ne sestavljajo posamezniki, ki o sebi mislijo, da so člani neke skupnosti, temveč je verska skupnost konstituirana na osnovi svoje empirično ugotovljive dejavnosti.

Če bi dejansko obstajala ugotovljena stopnja cepitve na razrede, potem ostaja nejasno, zakaj vsi razredi nimajo tudi svojih političnih organizacij²³, medtem ko imata

²¹ Na Nizozemskem je prečenje religiozne z razredno cepitvijo idealna, v ostalih treh primerih pa zelo visoka. (Podrobneje glej Lijphart, 1977:79.)

²² Iz tega tudi vidimo, da je za Lijpharta razlika med delitvijo (division) in cepitvijo (cleavage), kot smo jo predhodno označili, nična in zato neuporabna.

²³ Lijphart bi ob uporabi bolj prefinjenih kriterijev lahko ugotovil, da npr. katoliška stranka, kljub temu da ima med članstvom pripadnike vseh razredov, ni bila nikoli prijateljsko razpoložena do socialistične stranke, ki je izrazito delavska. Identiteta stranke je bila nujno tudi antidelavska ne le antitastična, kot se je vseskozi prikazovalo. Tako bi bila upoštevana trditev, da se moderni demokratični konflikti med različnimi skupinami izraža skozi stranke, ki predstavljajo demokratičen prevod razrednega boja (Lipset, 1960:230). Seveda če bi Lijphart tako zastavil problem že na ravni cepitve, potem se mu ne bi izšla teorija o akomodaciji elit.

obe religiozni skupini vendarle svojo stranko. Nejasni so tudi kriteriji za obstoj blokov: dva religiozna in dva razredna. Razlaga, da se splošni blok deli po razrednem kriteriju zato, ker mu kohezije ne zagotavlja skupni religiozni pogled (Lijphart, 1975:23), je preveč teološka, da bi lahko bila družboslovno relevantna.

Na tem mestu lahko zaključimo, da kazalci, ki jih uporablja Lijphart, merijo samo omejen del pojava cepitev, medtem ko so odločilne kvalitativne sestavine potisnjene v ozadje. Zato je tudi Daalderjeva (1966:67) zahteva po nadomestitvi deskriptivnega pristopa s kvalitativnimi študijami specifičnih cepitev in njihove vloge za stabilnost ali učinkovito odločanje povsem na mestu.

Cepitve so kriterij, ki delijo člane skupnosti ali podskupnosti v skupine. Relevantne cepitve pa delijo člane skupnosti v skupine s pomembnimi političnimi razlikami v določenem času in prostoru. Rae in Taylor (1970:1) razvrščata cepitve v tri skupine:

1. pripisane ali "lastnostne", kot sta npr. rasa ali kasta,
2. držostne ali mnenjske, kot sta npr. ideologija ali preferenca,
3. vedenjske ali dejavnostne, ki se izražajo na volitvah ali v članstvu v organizacijah.

Lastnostne cepitve določajo heterogenost ali homogenost skupnosti, mnenjske cepitve določajo obseg disenza ali konsenza v neki skupnosti, vedenjske cepitve pa določajo frakcionalizacijo ali kohezijo v skupnosti.

Lijphart se je omejil na merjenje mnenjskih cepitev, dejavnostne pa je zapostavil.

Najprej lahko ugotovimo, da Lijphart sinonimno uporablja termina cepitev (cleavage) in delitev (division), kar ni vsebinsko veljavno. Glede prehoda družbenih cepitev v politične je njegovo stališče skupno še nekaterim avtorjem. Pri opredeljevanju prečnega cepitev je neprecizen. Prečnje cepitev je v nasprotju z definicijo konsociativne demokracije, dejansko pa ga Lijphart sam opaža v vseh državah - klasičnih primerih konsociativizma, in ga celo uvršča med ugodne pogoje za konsociativno demokracijo. Cepitve niso razporejene glede na kvaliteto in kvantiteto, niso razporejene glede na intenzivnost in število pripadnikov. Konceptualizacija cepitev je zato izrazito pomanjkljiva. Merjenje cepitev je speljano samo na omejen del pojava.

STABILNOST

Koncept politične stabilnosti je eden od značilnih ilustracij konfuznosti, ki obstaja na področju političnih znanosti. To velja tako za formulacijo koncepta, kot za njegovo operacionalizacijo in merjenje. Večina avtorjev uporablja behavioralni pristop v tem smislu, da koncept stabilnosti opredeljujejo in ga merijo z reproduktivnimi in verifikabilnimi tehnikami. Hurwitz (1973:449) navaja pet različnih pristopov politični stabilnosti:

1. politična stabilnost kot odsotnost nasilja,
2. politična stabilnost kot obstojnost/trajanje vlade,
3. politična stabilnost kot obstoj legitimne ustavne ureditve,

4. politična stabilnost kot odsotnost strukturalnih sprememb in

5. politična stabilnost kot mnogovrstna družbena značilnost.

1. Najbolj običajno razumevanje politične stabilnosti gradi na odsotnosti notranjega civilnega konflikta in nasilnega obnašanja. Empirični pokazatelji pa so naslednji: stavke, uboji, gverilska vojna, število mrtvih v političnih nemirih, demonstracije, velike vladne krize, nemiri, čistke.

2. Po tem pristopu je politična stabilnost dežele A večja od politične stabilnosti dežele B v primeru, če je poprečno trajanje vlade v deželi A daljše od trajanja vlade v deželi B. Najznačilnejši primeri politične nestabilnosti po tem kriteriju so francoska četrta republika, Italija in Finska. Ta pristop je najbolj razumljiv in najlažje kvantifikabilen.

3. Pri tem pristopu avtorji ugotavljajo legitimnost obstoječe ureditve, kar pomeni, da ugotavljajo sprejemljivost outputov sistema za ljudi. Temeljni kriterij pa je sprejemanje demokratičnih pravil igre.

4. Po tem pristopu je sistem stabilen, če v daljšem obdobju ni doživel temeljite strukturne spremembe. Ta kriterij meri predvsem na revolucionarne spremembe, ima pa težave npr. s francoskimi levitvami, zlasti s prehodom iz četrte v peto republiko.

5. Ta pristop poskuša preseči enodimenzionalnost prejšnjih pristopov tako, da združuje vse in jih na nek način sintetizira. Eckstein (1966:239:40) je izdelal naslednje kriterije politične stabilnosti:

a) Vztrajanje modela - ne zgolj trajanje vlade, temveč vztrajanje modela v smislu, da se je zmožen prilagoditi na spremenjene pogoje za realizacijo političnih aspiracij in ohranjanje zaupanja.

b) Legitimnost - ne le odsotnost ostrega nesoglasja, temveč tudi prisotnost pozitivnega sprejemanja in podpore.

c) Učinkovito odločanje, ki ni merjeno s stališča ene ideologije, temveč se meri ob učinkovitosti celotne akcije.

d) Avtentičnost, ki zahteva, da so demokratične strukture dejansko centri moči, ne pa le fasada nedemokratičnih struktur.

Lijphartov pristop sodi v peto skupino, ker kombinira več pokazateljev politične stabilnosti. Stabilna demokracija je zanj tista demokracija, v kateri "so zmožnosti sistema dovolj velike za sprejemanje zahtev, ki so postavljene predenj" (Lijphart, 1975:71). To zahteva več kot vzdrževanje stabilnega reda: problemi se morajo reševati. Vendar pa Lijphart meri zdravje²⁴ in ne stabilnosti demokracije. Zdrava demokracija je tista, ki jo "označuje postopno mirno spreminjanje ali dinamična stabilnost" (Lijphart, 1975:71). Lijphart za merjenje zdravja sistema uporablja pozitivne in negativne pokazatelje. Pozitivna sta stabilnost vlad in ustavna kontinuiteta, negativni pa so odsotnost revolucije, nasilja in drugih znakov resnega nezadovoljstva.

Najprej lahko ugotovimo, da so njegovi indikatorji stabilnosti političnega sistema med zahtevnejšimi v primerjalni politologiji, vendar niso na ravni Ecksteinevih.

²⁴ Kljub temu lahko na osnovi njegovih trditev, da konsociativna demokracija zagotavlja stabilnost demokracije, uvrstimo njegov koncept zdrave demokracije med tiste pristope, ki se ukvarjajo s stabilnostjo političnih sistemov.

Zlasti slednji Eckstainov pokazatelj - avtentičnost (ki ustreza tretjemu Hurwitzovemu kriteriju), bi spravil pod vprašaj zaključek o stabilnosti sistema na Nizozemskem, saj so demokratične strukture predvsem fasada nedemokratičnih in celo nevoljenih struktur.

Lijphart ni dokazal niti ni poskušal dokazati, da je bila nizozemska demokracija stabilna v obdobju, ko so elite vodile politiko akomodacije. Pač pa prikazuje stabilnost od uvedbe demokracije leta 1848, preko delavskega štrajka leta 1903. Zato ni jasnega kontrasta med nestabilnostjo pred letom 1917 in stabilnostjo demokracije v obdobju 1917-1967, kar onemogoča jasno sodbo o tem, ali konsociativna demokracija dejansko prispeva k stabilnosti sistema ali ne.

Drugi problem je vezan na interpretacijo kazalca vladna stabilnost. Kljub obsežnim vladnim krizam v obdobju od 1878 (Zakaj si je izbral to leto za izhodišče, Lijphart ne pojasnjuje.) do 1963, saj je bilo 34 vladnih kriz, Lijphart (1975:76) trdi, da to ni pokazatelj nestabilnosti sistema, ker da to sploh niso bile prave vladne krize. S takšno razlago se ne moremo strinjati, zato je po naši sodbi tako opredeljena stabilnost političnega sistema na Nizozemskem nepopolna. Če pa k temu prištejemo še podatek, da je najdaljša vladna kriza, ki je bila leta 1956, trajala kar štiri mesece, potem je jasno, da tudi politika akomodacije ali konsociativna demokracija nista čarobna formula za zagotavljanje stabilnosti političnega sistema, kar je temeljna teza konsociativne teorije.

Dodatni problemi se odpirajo na ravni ocenjevanja posameznega političnega sistema in vrednotenja posameznih kazalcev. Koliko je lahko največ smrtnih žrtev v političnih nemirih, da bo sistem še stabilen, kako dolgo smejo trajati vladne krize, da bo sistem stabilen, kako dolgo morajo v poprečju obstajati vlade, da bo sistem še stabilen itd.; ali število smrtnih žrtev odtihata trajanje vlade in revolucijo, ali je močnejši kriterij kontinuiteta ustave ali število smrtnih žrtev v nemirih itd. Teh problemov teorija konsociativizma ne rešuje, niti si jih ne zastavlja, čeprav je po definiciji teorija stabilnosti političnega sistema. Zato so ocene o stabilnosti bolj poljubne kot znanstveno utemeljene in empirično dosledno podkrepljene.

Lijphart (1977:4) je v drugem delu stabilnost opredelil kot multidimenzijski koncept, ki vključuje ohranjanje sistema, civilni red, legitimnost in učinkovitost. V interpretaciji teh sestavin pa se je Lijphart osredotočil le na en pokazatelj vseh elementov stabilnosti - "stopnja dejanskega in potencialnega civilnega nasilja" (Lijphart, 1977:4). S tem je svoj pristop iz monografske študije o Nizozemski še bolj osušil. Poleg tega ta pokazatelj ni dovolj operacionaliziran, da bi lahko služil merjenju stabilnosti. Lijphart ni opredelil niti dejansko niti potencialno civilno nasilje. Veljavnost konstrukta je z izboljšano konceptualizacijo stabilnosti in z bistveno poslabšano operacionalizacijo empiričnih kazalcev še bolj vprašljiva.

V tej študiji je Lijphart stabilnost enostavno predpostavil in je ni dokazoval v nobeni od držav klasičnih primerov.

Politična stabilnost je tudi funkcija ekonomskega (kot dela družbene (re)produkcije) razvoja/stagnacije. Sredina šestdesetih let je pretresla svet, ne le Nizozemsko. Končalo se je povojno obdobje prosperitete in gladkega teka. Zakaj se je leta 1966 hkrati končala velika koalicija v Avstriji, na Nizozemskem in v Urugvaju in se vzpostavila velika koalicija v ZRN itd. Duh časa, ki je bil tedaj na delu, se gotovo ni oziral na takšen partikularizem, kot je bila t.i. konsociativna demokracija.

Lijphartov prispevek pluralizmu je v tezi, da izostanek prečnih cepitev, kar naj bi vodilo v neustabilnost, lahko nadomesti sodelovanje elit. Obnašanje elite²⁵ je tudi ključni element teorije konsociativne demokracije. Če se elite obnašajo koalicijsko v pluralni družbi in s tem zagotavljajo stabilnost, šele obstaja konsociativna demokracija (Lijphart, 1977:5). Lijphart je v glavnem stavil na svobodno odločitev elit, kako se bodo obnašale. Kot ključno kategorijo obnašanja elit je opredelil duh akomodacije (Lijphart, 1975:103). Schendelen (1984:37) ugotavlja, da je bolj kot duh akomodacije²⁶ potrebna objektivna potreba po sodelovanju elit. Daalder (1987:262,275) pa ugotavlja, da so bile nizozemske elite tradicionalno mojstrske v pogajanjih na terenu politike. Zato jim ni bilo potrebno izumljati nikakršne politike akomodacije in koalicijskega obnašanja v začetku 19.st., temveč so samo našle ustrezen način, da so se prilagodile naraščajoči segmentalizaciji družbe.

To relacijo je obravnaval tudi Zukerman (1975:243-47), ki je razdelil družbo na elito in množico. Nato je uvedel spremenljivki za obnašanje elit: kooperativno in nekooperativno obnašanje in spremenljivki za obnašanje množic: nasilno in nenasilno. Ugotovil je, da so konflikti množic povezani s konflikti elit v kompleksni interakciji, ki jo je poenostavljeno prikazal v širih točkah.

1. Nenasilnost množic se pojavlja v razmerah sodelovanja elit, ko elite skrbijo za učinkovito doseganje političnih ciljev in ko gre za nestrukturno²⁷ politično cepitev določenega tipa.
2. Nasilnost množic se pojavlja v razmerah nesodelovanja elit, ko elite poskušajo doseči strukturne spremembe režima in ko gre za strukturne cepitve določenega tipa.
3. Sodelovanje med elitami se pojavlja v razmerah nenasilnega obnašanja množic in ko gre za strukturne politične cepitve določenega tipa.
4. Nesodelovanje elit se pojavlja v razmerah nasilja množic in ko elite poskušajo spremeniti režim ter ko gre za strukturne politične cepitve določenega tipa ali v razmerah nenasilja množic, ko poskušajo elite nadzorovati vladno pozicijo in ko gre za nestrukturne politične cepitve.

Tudi Obler, Steiner, Dierickx (1977:42) v zaključku primerjalne analize ugotavljajo, da je vseobsegajoča vloga elit, ki je v modelu pripisana elitam, pretiravanje in poenostavljanje. To dejstvo se izkazuje zlasti v primeru, ko je konflikt med subkulturami zelo globok in ostajajo elite s svojo akomodacijsko pripravljenostjo nemočne.

Kieve (1981) je pokazal, da je delovanje elit posredovano vsaj še z razredno in kulturno strukturo družbe, tako da nikakor ne more nastopati kot neodvisna razlagalna variabla stabilnosti sistema.

²⁵ Tu moramo ločiti vlogo elit nasploh, kot je opredeljena v klasičnih elitističnih verzijah demokracije, od obnašanja elit. Vloga elit je v vsakem sistemu ključna za ohranjanje in stabilnost sistema (npr. Cerny, 1972:454), v pluralnih družbah pa samo (koalicijsko) obnašanje elit zagotavlja stabilnost sistema.

²⁶ Daudt (v Schendelen, 1985:164) meni, da duh akomodacije ni Nizozemskem ni nikoli obstajal, saj so se predstavniki blokov vedno smatrali za tekmovalce, ne pa za sodelavce.

²⁷ Razlikovanje med strukturnimi in nestrukturnimi političnimi cepitvami sta uvedla Allardt in Pesonen (1967:325-66). Strukturne politične cepitve izhajajo iz družbenih cepitev in se z njimi prekrivajo, nestrukturne politične cepitve pa nimajo takšne osnove.

Na osnovi navedenih ugotovitev lahko zaključimo, da je sodelovanje elit določeno z obnašanjem množic in s tipom cepitev. Lijphart je prvo relacijo sprevidel, drugo pa spregledal. Kljub temu je mestu elit in njihovi dobrovoljnosti namenil ključno mesto.

Naslednje vprašanje je, ali elite dejansko blažijo sovraštvo med cepitvami. Lijphart (1975:104) meni, da so elite vojno med bloki kontinuirano preprečevale in uspele zagotavljati mimo koeksistenco na Nizozemskem. Številni avtorji ugotavljajo, da je Lijphart pretiraval v opisih sovražnosti med posameznimi bloki. V Švici nikoli ni bilo takšnega subkulturnega konflikta, kot ga predpostavlja konsociativni model. Steiner (1969:295) trdi, da je Švica ena od demokracij, ki je uredila temeljne politične konflikte že davno v svoji zgodovini z minimalno stopnjo nasilja. Barry (1975:486) razlaga nizko stopnjo sovražnosti med subkulturami v Švici z odsotnostjo razloga za sovraštvo. Subkulture nimajo nezdružljivih aspiracij, ki bi za izpolnitev ciljev ene subkulture ogrozile blagostanje, kulturno preživetje ali družbeno spoštovanje druge. Halpern (1986:186) dvomi tudi v primer Nizozemske. Po njegovem mnenju je Lijphartov opis sovražnosti med subkulturami na Nizozemskem pretirano dramatičen, ker bloki niso nikakršni rivali, niti se niso vkopali drug proti drugemu. Diskusije o vzgoji, volilni pravici in delu niso izolirale subkultur in jih postavile kot rivalne, temveč je ravno nasprotno stočišče vseh teh zahtev in rešitev ustvarilo križni pritisk z oblikovanjem zvez med subkulturami in z delitvami znotraj subkultur. Ker je sovražnost med subkulturami nedokazana, tudi ne more biti razlog za kooperativno delovanje elit. To pa postavlja pod vprašaj temeljno postavko konsociativizma, da stabilnost političnega sistema v pluralni družbi zagotavljajo elite s kooperativnim vedenjem.

Stiefbold (1974:150) je na primeru Avstrije pokazal, da elite ni mogoče obravnavati kot enotne kategorije. Elito je razdelil na tri ravni: vrhovna, tehnokratska in strankarska elita. Vsaka od teh elit se svojstveno obnaša. Vrhovna elita prakticira koalicijsko in nasprotniško obnašanje, tehnokratska elita se obnaša samo pogajalsko, strankarska elita pa se obnaša predvsem nasprotniško. V Avstriji nasprotniško obnašanje elit že dolgo nima več korenin v sovraštvu med bloki, pač pa je to rivalstvo vzpostavljeno vedno s strani elit v volilnem boju.

Lijphart je kot edino merilo sodelovanja elit prestavil obstoj velike koalicije. Sam obstoj koalicije ne more meriti dejanskega sodelovanja elit, še zlasti ne ob upoštevanju tajnosti kot principa konsociativne politike.

Je pa že opredelitev velike koalicije zelo difuzna in neuporabna. "Bistvena značilnost velike koalicije ni toliko kakršna koli institucionalna ureditev kot participacija voditeljev vseh pomembnih segmentov pri vladanju pluralne družbe" (Lijphart, 1977:31). Temeljni kriterij velike koalicije je po tej opredelitvi sodelovanje v vladanju pluralni družbi. Tega Lijphart nikjer ni podrobneje opredelil. Tako lahko tudi sklepamo, da je vladanje pluralni družbi že vodenje segmenta v pluralni družbi. Če vsaka elita v svojem segmentu uspe zagotoviti svoje vladanje, jo lahko že smatramo kot participienta pri vladanju pluralne družbe. Sodelovanje elit bi se tako dogajalo brez fizičnega stika med elitami različnih blokov.

Scholten (1980:332) opozarja, da je definicija velike koalicije tako obsežna, da se zastavlja vprašanje, kaj ni več vključeno v koncept velike koalicije. Po njegovem mnenju bi lahko o veliki koaliciji v Lijphartovem smislu govorili tudi v primeru Velike Britanije in ZDA, saj tudi tam poteka participacija nevladne stranke v primeru pomembnih vladnih odločitev.

Pojem velike koalicije pa se še zaplete, če upoštevamo empirične primere, ki jih je Lijphart navajal kot velike koalicije. Na Nizozemskem je Družbeni in ekonomski svet, tipično korporativni organ, krona konsociativne demokracije (Lijphart, 1975:113). Ta organ se je ukvarjal samo z ekonomsko in socialno politiko. Po Lijphartovi opredelitvi velike koalicije je to že tudi celokupno vladanje pluralni družbi.

Naslednja težava nastopi pri soočanju opredelitve z dejanskimi primeri. V primeru Nizozemske in Belgije Halpern (1986:187-88) ugotavlja, da se vlada oblikuje na način vlada-versus-opozicija, na nasprotniški način, saj je sestava vlade delo koalicije, ker večstrankarski sistem ne prinese večine. K temu sklepu ga navaja Lijphartova (1975:113) primarna umestitev velike koalicije ne v parlament, temveč v Družbeni in ekonomski svet (SER). Družbeni in ekonomski svet pa je sestavljen iz predstavnikov delavcev, delodajalcev in vlade, ne pa iz predstavnikov posameznih subkultur. Zato je tu treba pritrditi Scholtenu (1980:347), ki pravi, da je nepravilno trditi, da je bil SER ustanovljen, da bi olajšal relacije med stebri (pillars).

Primer Švice je povsem drugačen. Vlada se sestavlja po vsakih volitvah glede na proporcionalno število glasov posameznih strank, pri tem pa je poskrbljeno za proporcionalno zastopanost posameznih subkultur v vladi. Vendar ta tip velike koalicije ne igra tiste vloge, ki ji jo pripisuje model: diplomacija na vrhu med elitami rivalskih blokov. Člani vlade delujejo kot enotno telo in po volitvah ne sprejemajo naročil ali ukazov od svoje stranke.

Velika koalicija, kot jo opredeljuje Lijphart, je vladala le v Avstriji, v vseh treh drugih primerih pa o veliki koaliciji ne moremo govoriti. Tudi ob upoštevanju Lijphartovega merila sodelovanja elit lahko zaključimo, da je empirija v nasprotju z opredelitvijo koncepta velike koalicije.

Velika koalicija je v nasprotju s skladom vedenja v politični znanosti, saj se velika koalicija opredeljuje vedno glede na vladno dejavnost. Lijphart je s svojo opredelitvijo poskusil to zamejitev preseči, vendar mu to ni uspelo, saj je ustvaril koncept, ki lahko požre vsakršno kooperacijsko prakso elit. Zaradi odsotnosti razlikovalne moči je njegova opredelitev nepotrebna in nična.

S tem pa pade tudi njegova tipologija demokratičnih sistemov, ki je zgrajena na kriteriju obnašanja elit kot neodvisne spremenljivke. Ni namreč jasno, kaj je koalicijsko in kaj nasprotniško obnašanje, kakšna je razlika med njima in kako jo lahko empirično preverimo. Halpern (1986:193) meni, da Lijphart v tipologiji predlaga napačno dihotomijo. Prvič ni ponudil kriterija za klasifikacijo mešanih oblik obnašanja elit, drugič pa ni ponudil kriterijev za razlikovanje obeh tipov obnašanja. V večstrankarskih sistemih kompromis vsebuje tudi tekmovanje, ravno tako pa majoritanizem goji kompromis.

Na osnovi teh ugotovitev lahko zaključimo, da je obnašanju elit Lijphart pripisal preveliko težo, da ga ni mogoče obravnavati kot neodvisno variabla pri razlagi stabilnosti političnega sistema, da ni uporabil pravih meril za obnašanje elit in da operacionalizacija koalicijskega obnašanja v veliki koaliciji ni veljavna.

Koncept konsociativne demokracije naj bi bil tudi koncept demokracije. Vendar to ni²⁸. Konsociativna teorija je predvsem teorija stabilnosti političnega sistema v pluralnih družbah in šele na koncu postavlja tej stabilnosti minimalne demokratične kriterije²⁹. Nobeden od konsociativistov se ni ukvarjal s problemom demokracije, zato lahko upravičeno smatramo, da je za konsociativno teorijo to bolj ali manj irelevanten problem. S problemom demokracije se je ukvarjal le Lijphart, ko je odgovarjal na očitke nedemokratičnosti konsociativne teorije.

Lijphart je v analizi nizozemske politike demokracijo opredelil kot "sistem vladanja, v katerem imajo ljudje možnost izbirati lastne voditelje" (Lijphart, 1975:71). V drugem delu, kjer je razvil teorijo konsociativne demokracije, pa je demokracijo opredelil kot "sinonim tistemu, kar Dahl imenuje 'poliarhija'. To ni sistem vladanja, ki bi popolnoma utelešal vse demokratične ideale, temveč sistem, ki se jim približuje do razumne stopnje" (Lijphart, 1977:4). Najprej lahko ugotovimo, da med tema dvema definicijama obstaja velika razlika: v Dahlovem konceptu so volitve samo eden od elementov poliarhije. Prva opredelitev demokracije je zelo ozka in v novejši politologiji lahko služi le za enega izmed kriterijev pri določanju demokratičnosti političnega sistema. Poleg tega je Lijphart pustil odprto možnost, da politične stranke popolnoma nadzorujejo rekrutiranje kandidatov za volitve, da so v medvolilnem razdobju razmerja med volilci in izvoljenimi neobvezna, minimalna ali celo ne obstajajo in da je politika elit polna tajnosti in imuna na ljudski nadzor. Za mnoge vodilne teoretike demokracije³⁰ so te možnosti komajda ali pa nezdržljive z demokracijo, v kolikor jo gledamo v paru s konceptom avtoritarne in totalitarne vladavine.

Dahlova opredelitev poliarhije in ugodnih pogojev za poliarhijo pa ima v politični znanosti vidno mesto, poleg tega pa se v mnogih točkah prekriva s konsociativno demokracijo.³¹ Vendar pa van Schendelen (1984:32, 39) opozarja, da koncept poliarhije "ni kaj prida kompatibilen z idejo akomodacije elit", saj v poliarhiji dogovarjanje elit nima pomembnega mesta, medtem ko je v konsociativni demokraciji bistveno. Scholten (1980:342) se sprašuje, če je Nizozemska sploh bila kdaj poliarhija. Druga točka neujemanja je tudi obstoj alternativnih virov informiranja, ki na Nizozemskem obstajajo samo, če se elite blokov s tem strinjajo³². Prav tako je težko uvrstiti Švico z referendumsko demokracijo med poliarhije. Iz teh opozoril lahko sklepamo, da je bil Lijphart pozoren samo na mnogooblastno strukturo poliarhije, ne pa na njena demokratična pravila igre.

²⁸ Konsociativna demokracija ne vključuje demokratičnih mehanizmov, katerih potencial za ustvarjanje enotnosti je postal zelo dvomljiv, in skupaj s korporativizmom poskuša vzpostaviti nadomestni konsenz skozi neformalni proces pogajanj med predstavniki strateških skupin znotraj javnega in privatnega sektorja (Hueglin, 1985:101).

²⁹ Čeprav je veliko število teh pravil napadalnih do demokratičnih občutkov, jih opravičuje z argumentom, da predstavljajo imperativ za preučevanje spopadov (Scholten, 1987:7).

³⁰ primer: D.Tompson, *The democratic Citizen*, Cambridge UP, Cambridge, 1970; J. Roland Pennock, *Democratic Political Theory*, Princeton UP, Princeton 1971.

³¹ To kaže že primerjava ugodnih pogojev za konsociativno demokracijo (Lijphart, 1977:53-103) z ugodnimi pogoji za poliarhijo (Dahl, 1971:203). Drugi kazalec pa je prekrivanje Dahlove in Lijphartove razvrstitve sodobnih poliarhij (Dahl, 1971:248) oz. konsociativnih demokracij (Lijphart, 1984).

³² Lijphart (1975:159-61) sam navaja primer ukinitve neodvisne televizijske postaje, ki je rušila monopol elit na informiranje.

Naslednji problem se postavi tedaj, ko se z obema koncepcijama demokracije ne strinjamo, ker sta premalo ambiciozna. Oba zapostavljata participacijo ljudi kot temeljni pogoj demokracije³³, saj velja ravno participacija za enega zahtevnejših kriterijev demokracije³⁴.

Hueglin (1985:101, 109) je ugotovil, da je konsociativizem globoko vključen v sheme elitistične in centripetalne politike, zato je predlagal, naj z naslonitvijo na anarhistično tradicijo, zlasti federalni anarhizem, reaktivira svoj antietatistični značaj. Gre mu predvsem za čimprejšnjo vzpostavitev učinkovitega nadzora različnih družbenih segmentov nad njihovimi lastnimi zadevami.

Lijphart se je problema demokratičnosti v svojem modelu zavedal že pri prvi konceptualizaciji. Ta problem je obravnaval pod naslovom kvaliteta demokracije. Tedaj je zapisal, da "sprijaznjenost, pasivnost in odsotnost interesa predstavljajo nasprotje tradicionalnim demokratičnim državljskim vrednotam" (Lijphart, 1975:177). Sprašuje se tudi, koliko je Nizozemska resnično demokratična. Kritika nizozemske demokracije ima predvsem dva močna argumenta: 1. na volitvah volilcem niso predstavljene jasne alternative, 2. odgovornost za preteklo politiko vlade ne more biti ugotovljena in izvedena, ker ne obstaja jasna linija med vlado in opozicijo.

Lijphart najprej navaja primere, ki jasno ilustrirajo očitke. Pove tudi, da blokovski voditelji izvajajo neke vrste avtorsko oblast znotraj lastne sfere (Lijphart, 1975:179) in ugotavlja, da so očitki povsem na mestu. "Toda ali je pošteno meriti kvaliteto nizozemske demokracije s standardom idealnega modela?" (Lijphart, 1975:179). S tem je Lijphart pokazal, da je zanj pomembna predvsem **stabilna** demokracija in ne demokracija. Stabilna demokracija pa mora ustrezati minimalnemu kriteriju demokratičnosti, ki se ji podreja celotna teorija demokracije. Po Lijphartovem mnenju je konsociativne tipe neupravičeno razglasiti za nedemokracijo - totalitarizem. Lijphart se sklicuje tudi na Ecksteina, ki trdi, da morajo vse demokracije imeti "zdrave elemente avtoritarizma, ker morajo predstavniške vlade tako vladati kot predstavljati - ustrezati morajo dvema pogojema, ki očitno nista enostavno združljiva" (Lijphart, 1975:179- 80). Lijphartov zaključek razmisleka o kvaliteti demokracije na Nizozemskem je jasen: nizozemska demokracija ne odstopa veliko od demokratskega ideala: "ima univerzalne volitve, večinsko pravilo in pravico za vse" (Lijphart, 1975:180). Vsebuje pa še pomemben element demokracije: zaščito manjšin, od katerih nobena ni predmet sistematične diskriminacije. Tako je kljub zanikanju primernosti merjenja ob idealnem modelu demokracije Lijphart nanj pristal in ponovno potrdil tisto, kar sta ugotavljala že Tocqueville³⁵, pa ponovno Sartori³⁶, vsak za svoj čas: da glede pojma demokracije vlada velika konfuzija.

Tudi v remek delu konsociativizma Lijphart ni mogel mimo številnih tudi novih kritik v zvezi z demokratičnostjo konsociativne demokracije. Priznava, da je konsociativna demokracija "manj demokratična od britanskega modela vlada-versus-opozicija", ker velika koalicija nujno pomeni hkrati "relativno majhno in šibko opozicijo ali celo odsotnost kakršnekoli formalne opozicije v legislaturi" (Lijphart, 1977:47). Tu

³³ Dahl (npr.1982) je to pomanjkljivost svojega koncepta poliarhije odpravil s kasnejšo usmeritvijo v ekonomsko in participativno demokracijo.

³⁴ Primer: Carole Pateman: *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press, London 1970.

³⁵ Alexis de Tocqueville. *Democracy in America*. Oxford University Press, London 1961.

³⁶ Giovanni Sartori. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham House Publishers, Chatham, New Yersy 1987, str.3.

Lijphart implicitno podaja že tretjo definicijo demokracije, saj iz njegove izhodiščne opredelitve demokracije ni mogoče razvrščati demokracij na bolj ali manj demokratične, še najmanj po kriteriju obstoja opozicije.

Konsociativna demokracija nima v ospredju posameznika, državljana, temveč skupino, segment. Segmentalna izolacija je lahko tudi ovira za uveljavljanje enakopravnosti med posameznimi državljani. Konsociativna demokracija zato stoji med britanskim modelom in modelom mednarodne politike.

Lijphart tudi ugotavlja, da konsociativna demokracija ne ustreza tretjemu geslu demokracije - bratstvu, saj ne pomeni pozitivnega miru, temveč le negativni mir. Vendar zagotavlja negativen mir v razmerah, ko je edini ta možen.

Konsociativna demokracija vsebuje "strukturno prevlado elit" (Nordlinger, 1972) in pasivno vlogo neelitnih skupin. Lijphart najprej zatrjuje, da konsociativni model ni nekompatibilen s participacijo državljanov v segmentnih organizacijah, zlasti v prostovoljnih asociacijah. Nato pa opozarja, da "elitizem konsociativne demokracije ne smemo primerjati s teoretskim - in naivnim - idealom enake oblasti in participacije državljanov, temveč s stopnjo prevlade elit"³⁷, ki je pravilo v demokratičnih ureditvah vseh vrst" (Lijphart, 1977:50). Takšna primerjava pokaže razlike, ne pa očitnega velikega kontrasta med demokracijo in konsociativno demokracijo.

Lijphart svoje tipologije demokracij ni razvil iz definicije demokracije kot poliarhije, temveč iz Almondove tipologije zahodnih demokracij. S tem pa je vpeljal novo nepreizprašano definicijo demokracije.

Najbolj zgovoren je prehod konsociativne demokracije v konsenzualno demokracijo (Lijphart, 1981 in 1984). Koncepti so zato, da ustrezajo novim idejam avtorja, ne zato da bi gradili znanstveno veljavno teorijo.

Na osnovi tega lahko zaključimo, da se Lijphart pojmu demokracije ni posebej posvečal, zato si ga je moral priložnostno izposojati pri drugih avtorjih kot dano reč. Difuznost, ki sicer velja glede pojma demokracije, je temeljna poteza tudi Lijphartove rabe tega pojma. Lijphart uporablja več definicij demokracije, ki se zreducirajo na eno samo minimalistično opredelitev pojma demokracije. Temeljni kriterij za demokratičnost konsociativne demokracije je negativno naravnani - predvsem je pomembno, da politični sistemi niso v celoti avtoritarni. Rabe pojma si zato niso v nasprotju. Edino nasprotje je vezano na uporabo koncepta poliarhije kot osnove za pojem demokracije v primeru konsociativne demokracije. Konsociativna demokracija, kot je definirana, ustreza minimalistični opredelitvi demokracije.

Lijphart ni oblikoval kazalcev za merjenje demokratičnosti. Pojem demokracije je samo ocenjeval, pri tem pa je kot ključni kriterij upošteval stabilnost. Demokratičnosti ni meril ob njej lastnih indikatorjih, temveč ob njej vzporedne pokazatelje. Stabilen sistem je lahko tudi avtorski, totalitaren, zato kriterij stabilnosti ni uporabljen za oceno demokratičnosti sistema. Ker ni oblikoval kriterijev za oceno ali meril za merjenje demokratičnosti, je lahko uvrstil v isto kategorijo švicarski sistem z referendumsko

³⁷ Mosca je leta 1880 trdil, da "niso volilci tisti, ki volijo poslanca, temveč je, praviloma, poslanec tisti, ki se sam izvoli od volilcev..." (Gaetano Mosca, *Teoria Dei Governi e Del Governo Parlamentare*, v: Zuckerman, 1975:248).

demokracijo in avstrijski sistem s protizakonomit³⁸ kartelom elit. Ocena demokratičnosti je zaradi velike stopnje subjektivnosti sporna.

REFERENCE:

- Allardt, Eric and Pertti Pesonen (1967): *Cleavages in Finnish Politics*, v: Lipset & Rokkan (1967)
- Almond, Gabriel A. (1956): *Comparative Political Systems*, *Journal of Politics*, zv. 18, št.3.
- Barry, Brian (1975): *The Consociational Model and Its Dangers*, *European Journal of Political Research*, št. 3.
- Cemy, P.G. (1972): *Cleavage, Aggregation, and Change in French Politics*, *British Journal of Political Science*, zv.2.
- Conn, Paul H. (1973): *Social Pluralism and Democracy*, *American Journal of Political Science*, 17(maj)2.
- Daalder, Hans (1966): *Netherlands: Opposition in a Segmented Society*, v: Dahl, Robert A. (ed.) *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, 1966.
- Daalder, Hans (1987): *The Dutch Party System: From Segmentation to Polarization - And Then?*, v: Hans Daalder (ur.): *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, the Netherlands, and Belgium*; St.Martin's Press, New York, 1987.
- Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven and London.
- Dahrendorf, Ralf (1967): *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, Stanford.
- Eckstein, Harry (1966): *Devision and Cohesion in Democracy. A Study of Norway*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Enloe, Cynthia H. (1973): *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown & Company, Canada.
- Graziano, Luigi (1980): *The Historic Compromise and Consociational Democracy*, *International Political Science Review*, str. 345-348.
- Halpern, Sue M. (1986): *The Disorderly Universe of Consociational Democracy*, *West European Politics*, zv. 9, št.2.
- Hueglin, Thomas O. (1985): *Yet the Age of Anarchism?*, Publius, pomlad.
- Hurwitz, Leon (1973): *Contemporary Approaches to Political Stability*, *Comparative Politics*, zv. 5, št.3.
- Kieve, Ronald A. (1981): *Pillars of Sand. A Marxist Critique of Consociational Democracy in the Netherlands*, *Comparative Politics*, zv. 13, št.3.
- Lehmbruch, Gerhard (1967): *Proporzdemokratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und Österreich*, Mohr, Tübingen.
- Lijphart, Arend (1975): *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Second edition, Revised, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London (prvič izšlo 1968).
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven and London.
- Lijphart, Arend (1981): *Intorduction: The Belgian Example of Cultural Coexistence in Comparative Perspective*, v: Lijphart (ed.): *Conflict and Coexistence in Belgium. The Dynamics of a Culturally Divided Society*, Institut of International Studies, University of California, Berkeley.
- Lijphart, Arend (1981a): *Consociational Theory. Problems and Prospects*, *Comparative Politics*, zv.13, št.1.
- Lijphart, Arend (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale University Press, New Haven in London.
- Lipset, Seymour Martin (1960): *Political Man: The Social Bases of Politics*, Doubleday, Gardencity.
- Lipset, Seymour Martin in Stein Rokkan (ur.)(1967): *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Crosnational Perspectives*, Free Press, New York.
- Lorwin, Val (1971): *Segmented Pluralism*, *Comparative Politics*, zv. 3, št.2.
- Lustick, Ian (1979): *Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control*, *World Politics*, zv.31, št.3.
- Obler Jeffrey, Jurg Steiner, Guido Dierickx (1977): *Decision-Making in Smaller Democracies: The Consociational "Burden"*, Sage, Beverly Hills and London.

³⁸ Že od Aristotela sem je ena ključnih znakov demokracije ravno zakonitost in participacija večine (revnih) ljudi pri oblasti.

- Rabushka, Alvin and Shepsle, Kenneth A. (1972): *Politics in Plural Societies: Theory of Democratic Instability*, Charles E. Merrill Publishing Company, Columbus, Ohio.
- Rae, Douglas W.; Taylor, Michael (1970): *The Analysis of Political Cleavages*, Yale University Press, New Haven.
- Rokkan, Stein (1977): Towards Generalized Concept of Verzuiling, *Political Studies*, zv.25, št.4.
- Rose, Richard in Derek W. Urwin (1969): *Social Cohesion, Political Parties and Strains on Regimes*, *Comparative Political Studies*, zv.2.
- Van Scheldelen, M.C.P. (1984): The views of Arend Lijphart and collected criticisms, *Acta politica*, zv. 19, št.1.
- Scholten, Ilja (1987): Preface, v: Scholten (ur.) (1987): *Political Stability and Neo-Corporatism. Corporatist Integration and Societal Cleavages in Western Europe*, Sage, London, Beverly Hills, Newbury Park New Delhi.
- Scholten, Ilja (1980): Does Consociativism Exist? A Critique of the Dutch Experience, v: Rose (ur.): *Electoral Participation*, Sage, London/Beverly Hills.
- Steiner, Jurg (1974): *Amicable Agreement versus Majority Rule: Conflict Resolution in Switzerland*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Stiefbold, Rodney. P (1974): *Segmented Pluralism and Consociational Democracy in Austria: Problems and Change*, v: Heisler, 1974.
- Urwin, Derek W. (1970): *Social Cleavages and Political Parties in Belgium: Problems of Institutionalization*, *Political Studies*, zv. 17, št.3.
- Zuckerman, Alan (1975): *Political Cleavage: a Conceptual and Theoretical Analysis*, *British Journal of Political Science*, zv.5, št.2.

"Računanje je fizikalni proces, najsi gre za mehanski stroj, elektronski stroj ali možgane. Zato velja, kot za druge fizikalne procese, zastaviti naslednja vprašanja: Koliko energije porabimo, da opravimo računsko operacijo? Koliko časa nam to vzame? Koliko majhna je še lahko računalniška naprava? To so vse fizikalne meje računalništva, ki pa neobhodno trčijo ob kvantnomehanska vprašanja, čim se začnemo približevati nanotehnološkim rešitvam. Pri tem pa velja opozoriti, da problemi niso proizvodno-tehnološke narave, temveč so fundamentalni in v zvezi z naravo fizikalnih dogajanj." (C. H. Bennett in R. Landauer: *The fundamental physical limits of computation*, SCIA, VII/85)

Ker je to stališče zanimivo ne le s teoretskega, ampak tudi s praktičnega vidika sodobnega računalništva, nas zanimajo rezultati raziskav.

Ustrezno klasični termodinamiki, ni neke najmanjše količine energije, potrebne za računanje, zaradi česar se smemo vprašati, ali je to v nasprotju s kvantno mehaniko?

Kvantno-mehanski princip nedoločnosti trdi, da mora obstajati inverzna relacija med nedoločnostjo o tem, kako dolgo poteka proces, in nedoločnostjo o tem, koliko energije tak proces terja. Nekateri trde, da vsak stikalni (računalniški) proces, ki poteče v (kratkem) času, tudi mora porabiti vsaj neko minimalno energijo.

V resnici princip nedoločnosti ne terja nobenega minimuma energije za stikalni dogodek; to načelo je uporabno le, če poskusimo meriti natančen čas, v katerem se dogodek odvije. V kvantni mehaniki lahko ekstremno hiter dogodek poteka brez kakršnekoli porabe energije. Naša vera, da kvantna mehanika dopušča računanje brez porabe energije, je še bolj podprta, če se spomnimo, da so na njenih osnovah zgradili Benioff in sodelavci modele računalnikov, ki niso trošili energije. Vendar pa to ne pomeni, da ni nikakršnih fizikalnih omejitev za računanje; veliko jih je, toda tu ni mesto za njihovo obravnavo.

Bistveno je, da so taka vprašanja o fizikalnih omejitvah izvedljivosti matematičnih operacij v neposredni zvezi s tem, da so fizikalni zakoni - na katere se končno moramo naslanjati - sami izraženi s termini takih matematičnih operacij.

Tako se nujno soočimo z vprašanji po končnih (osnovnih) formah, v katerih se fizikalni zakoni lahko uporabljajo z omejitvami, ki jih vsiljuje univerzum, ki ga prav ti zakoni opisujejo.

V zadnjem času buri duhove znanstvene srenje knjiga Basarab Nicolescu, teoretičnega fizika pri CRNS (Francoski nacionalni center za znanstvene raziskave) in

specialista za elementarne delce. "Znanost in smisel evolucije. Esej o Jakobu Böhmeju", pri čemer je prav podnaslov pomenljiv in izzivalen. Avtor je to storil hote ali nehote, toda pravišnji učinek je le sledil - dvignil se je pravi vihar polemik tako med fiziki, kakor med filozofi.

Kdo je Jakob Böhme in o čem govori Basarab Nicolescu?

Zgodba se začne leta 1935, ko so Einstein-Podolsky-Rosen izoblikovali t.i. EPR-paradoks, s čimer sta postala pojma: nelokalnosti in ne-ločljivosti bistveno povezana s fiziko "točke", ki proučuje prirodo na mikroskopski ravni in nakazuje popolnoma nove koncepte kvantne narave prostora, časa in vzročnosti. Ta paradoks vse do danes ni razjasnjen in prav zadnji škandal v zvezi z Böhmem kaže, da morda še dolgo ne bo prišlo do pomiritve; nekateri celo trde, da bo moralo priti do nove prirodne filozofije, ki bi naša pojmovna izhodišča o naravi postavila na nove temelje.

V teh iskanjih se kar pogosto meša znanost z metafiziko ali celo z religijo v naprežanjih za ustrezno razlago znanstvenih eksperimentov in teoretičnih hipotez. Izvor takega pristopa ni v mističnih nagnjenjih ali v ustvarjalni nemoči znanstvenikov, temveč v iskrenem naporu poiskati nove vzpodbude in poti za izhod iz zagat. Resnica je, da mešanica filozofije (z metafiziko) in znanosti ni nekaj novega; znani so mnogi primeri velikih mislecev (vključno z Newtonom), ki so zavestno uporabljali metafizične sheme za svoje teorije, ki nikakor niso bile le fikcija, temveč plodna in konsistentna osnova za mnoge zelo praktične znanosti in tehniko.

Kot prelomno lahko štejemo leto 1964, ko je John Bell iz CERN-a objavil svoje neenačbe, ki so ga proslavile; v znanost pa so vnesle toliko nemira, da se ne le ni še polegel, ampak postaja čedalje hrupnejši.

V uvodu svojega kratkega članka pravi Bell: "EPR-paradoks je bil izpostavljen kot argument, da kvantna mehanika morda ni popolna teorija, ampak jo lahko dopolnimo z dodatnimi variablami, ki vračajo v teorijo vzročnost in lokanost ("Toda ene supozicije se moramo, po mojem mnenju, trdno oprijeti: realna dejanska situacija sistema S_2 je neodvisna od tega, kaj se dogaja s sistemom S_1 , ki je prostorsko ločen od prvega." A. Einstein, *Philosopher Scientist*, Ed. by P.A. SCHILP, 1949). Pri tem opazimo, da je idejo mogoče formulirati matematično, in tudi pokažemo, da je inkompatibilna s statistično napovedjo kvantne mehanike. Potrebna je lokalnost, ali še natančneje, da rezultati meritev na enem sistemu niso na noben način pod vplivom operacij, ki jih izvajamo na oddaljenem sistemu, s katerim je bil v preteklosti v interakciji, kar pa nam povzroča bistvene težave. Obstajali so poskusi dokazati, da celo brez take ločljivosti (separability) ali lokalnosti (locality) ni možna nobene interpretacija kvantne mehanike z dodatnimi skritimi variablami. Te poskuse smo obravnavali drugje in smo ugotovili, da so pomanjkljivi. Razen tega je bila interpretacija kvantne mehanike s skritimi variablami jasno zasnovana. Taka posebna interpretacija je v resnici v grobem nelokalna struktura. Karakteristično je in v skladu z rezultati, ki jih tu navajamo, za vsako tako teorijo, ki točno reproducira kvantnomehanske napovedi."

V zaključku svojega članka pa Bell trdi: "V teoriji, v kateri dodamo parametre kvantni mehaniki, da bi determinirali rezultate posameznih meritev, ne da bi spremenili statistične napovedi, mora obstajati mehanizem, s katerim z nastavitvijo ene merilne naprave lahko vplivamo na odčitavanje drugega instrumenta, tudi če je ta oddaljen. Še celo več, signal, ki ju povezuje, se mora razširiti v trenutku, tako da taka teorija ne more biti invariantna po Lorentzu.

Seveda je situacija drugačna, če so kvantnomehanske napovedi omejene veljavnosti. Lahko si mislimo, da je primerna le za poskuse, pri katerih je nastavljanje instrumentov opravljeno dovolj zgodaj, da jim to dopušča doseči obojestranski odnos, z izmenjavo signalov s hitrostmi, manjšimi ali enakimi svetlobni hitrosti. V tej zvezi so odločili poskusi tipa Bohma in Aharonova, pri katerih je nastavljanje spremenljivo med letom delcev."

Kaj bi rekli na naslednje?

Leta 1935 je znameniti fizik E. Schrödinger predlagal slovit miselni poskus: Foton trči ob polpropustno zrcalo, pri čemer ima 50% možnosti, da skozi zrcalo prodre, in 50% možnosti, da ga zrcalo odbije. Vsak prepuščen foton zaznamo z napravo, ki razbije steklenico cianida in s tem ubije mačko v zaprti škatli. Dokler je ne odpremo, ne vemo, kaj se je zgodilo z mačko. Pri tem naj ne bi bilo nič protislovnega, ali je prehod fotona skozi zrcalo objektivno ugotovljiv, toda pred opazovanjem ne vemo, kako bo s tem; v bistvu je prehod objektivno nedoločljiv. Torej tudi razbitje steklenice je objektivno neugotovljivo, kakor tudi življenje mačke. Z drugimi besedami, mačkino življenje visi na nitki, dokler je ne opazujemo, Zelo težko je razvozlati paradoksalno naravo sklepa, kajti nekaj sličnega je nedavno dosegla skupina raziskovalcev R.F. Voss in R.A. Webb (IBM), L.D. Jackel (AE&T-Bell Labs). M.H.Devoret (Berkely) in D.B.Schwartz (State University of N.York). Enega od odgovorov takoj navajamo - zveni kot opozorilo: "Proučevanje interpretacij kvantne mehanike je težavno zaradi velikega števila interpretacij in njihovih inahče ter zaradi slabo definiranih pojmov. Ne samo, da ima skoraj vsak fizik, ki se s tem ukvarja, svojo interpretacijo, ampak gleda po svoje tudi na druge interpretacije. Ni enotnega okvira, v katerem bi jih bilo mogoče sistematično obravnavati. Ali se ne gredo pri tem fiziki filozofe (in filozofi fizike) brez potrebne tankovestnosti in včasih tudi brez potrebnega znanja?" (J.Srnad: Etude v filozofiji znanosti, Anthropolos, 5-6, 1987 - ki je za to snov zelo priporočljivo branje!)

Einstein je menil, da je kvantnomehanski opis fizikalnih sistemov nepopoln; laboratorijski poskusi kažejo, da morda ni imel prav - toda v tem primeru se bomo morali sprijazniti z bizarno naravo kvantnega sveta, katerega teorija je začel leta 1920. potrjevala, da so točne fizikalne napovedi. Vendar so prav zaradi bizarne in protiintuitivne narave kvantne mehanike nekateri fiziki (vključno z Einsteinom) trdili, da so kvantnomehanski opisi fizikalnih sistemov nepopolni in potrebni dopolnitev. Vendar poskusi kažejo, da verjetno živimo v nenavadnem "kvantnem svetu", ki onemogoča udobno in po zdravi pameti ukrojeno interpretacijo ter da moramo v svoj miselni svet sprejeti nekaj novih, čudnih spoznanj:

Prvo: Ločeni entiteti brez medsebojnih komunikacijskih mehanizmov sta vendar lahko "povezani": lahko kažeta osupljive korelacije v obnašanju, tako izgleda, da opravljene meritve na eni entiteti istočasno (dobesedno) vplivajo na rezultate meritev na drugi entiteti. To ugotovitev ne moremo razložiti s klasičnimi stališči, čeprav je v popolnem soglasju s kvantno mehaniko.

Drugo: Foton, osnovni svetlobni delec, se obnaša tako kot delec ali kot valovanje ter ostaja v tem dvoumnem stanju med samo meritvijo. Če merimo lastnosti, značilne za delec, se obnaša kot delec, če pa merimo lastnosti, značilne za valovanje, se foton obnaša kot valovanje. Šele z določitvijo tipa poskusa je definirano pojavljanje fotona ali kot delca ali kot valovanje.

Tretje: Ugotovitev nedoločljivosti ni omejena zgolj na atomsko in subatomsko področje. Raziskovalci so ugotovili, da makroskopski sistem v določenih okoliščinah obstaja v stanju, v katerem imajo makroskopske fizikalne observable nedoločene vrednosti.

Vsaka od teh ugotovitev se drastično razlikuje od našega sedanjega dojemanja sveta. Kvantno stanje specificira vse količine fizikalnih sistemov do velikosti, ki jo je še mogoče doseči. Pomembno svarilo iz poslednjega stavka, da je v soglasju s kvantno mehaniko, da nimajo vse količine sistema istočasno določljivih vrednosti; še najbolj je o tem znan Heisenbergov princip nedoločnosti, ki pravi, da ni mogoče delcu sočasno izmeriti položaja in momenta. Vse skupaj se zvede na verjetnost določljivosti. Druga osnovna zamisel kvantne mehanike je princip superpozicije, ki določa, da iz dveh kvantnih stanj sistema dobimo naslednje stanje s superpozicijo prvotnih dveh stanj. Postopek fizikalno ustreza oblikovanju novega stanja, ki "prekriva" vsako od stanj, iz katerega je oblikovano. Koncept lahko ponazorimo z obravnavo dveh kvantnih stanj fotona, pri katerih je smer fotonske polarizacije v prvem stanju pravokotna na smer polarizacije v drugem stanju. Tako je dosegljivo vsako stanje, pri katerem je polarizacija fotonov v kotu med pravokotnima smerema.

Že iz teh dveh osnovnih zamisli: nedoločljivosti in načela superpozicije, je očitno, da je kvantna mehanika v ostrem nasprotju z zdravim razumom.

KDO PA JE J. BÖHME

Jakob Böhme, mistik in teozof, rojen leta 1575 kmečkim staršem v Altseidenbergu pri Görlitzu na Zgornjelužiskem, umrl 17. nov. 1624 prav tako v Görlitzu. ((Görlitz pri Dresdenu - 1971. je imel 87.000 prebivalcev - na zahodni obali Lužiške Nise, nasproti poljskemu mestu Zgorzelec, kjer so bogati premogovniki. Slovansko naselje GORELIC (1071) je dobilo mestne pravice leta 1303, ko je bilo v češki posesti. V letih 1377-96 je bilo glavno mesto (10.000 preb) in kulturni center Gornjih Lužic ter pomemben člen gornjelužiske zveze mest (od 1346). Na vrhuncu moči v XV. in XVI. stoletju je odigralo pomembno vlogo v tem predelu, kjer še danes žive Lužiški Srbi. Görlitz je začel postopoma hirati po sporu s cesarjem v Schmalkaldanski vojni (1547) in je često menjal gospodarja, tako od 1635 pripada Saški, od 1815 pa Prusiji, sedaj pa je v NDR.))

Izučil se je za čevljarja, vendar se je na pogostih potovanjih seznanil z mističnimi, zlasti Paracelsusovimi, Schwenkfeldovimi in V. Weingelovimi nauki - nedvomno pa je bil pod močnim vplivom Biblije. Ustvaril pa si je samosvoj fantastično slikovit teozofsko-filozofski sistem emancipističnega tipa, v katerem trdi, da se iz ničnosti-praosnove, v kateri se pojavi "pobuda", volja za "nečim", najprej rodi bôžanstvo, ki je "pravzrok" in "vzrok" sveta, zatem pa eno za drugim izhajajo: večna narava, duhovni svet in končno vidna priroda. V božanstvu in v vsem, kar obstaja, je na dialektičen način združeno "dobro" in "zlo", zato pa je tudi svetovni proces borba volje med dobrim in zlim. S svojim nasprotovanjem avtoritetam ("V mojem znanju ni niti beseda vzeta iz raznih knjig, pač pa te besede sam iz sebe rojevam.") nagiba k neposrednemu doživljanju. Böhmeju so celo prepovedovali knjige, pisal pa je v nemščini in njegovi rokopisi so se izredno hitro širili, napisal je okoli 26 knjig in razprav, ki so bolj poznane v latinskih prevodih. Böhme je kljub konfuзни in zastareli mistiki tipičen renesančni

mislec, neodvisen duh, ki smatra, da se vsa filozofska vprašanja in odgovori nanje nanašajo predvsem na človeka samega. Kljub grobosti izrazov in nenadzorovanih polodvisnih metafor in spekulacij so Böhmejeva dela vplivala na Hegla, Schellinga, Baaderja in druge! Hegel je razvil Böhmejevo dialektiko, Schelling pa ga je visoko ocenil zaradi njegove "čiste racionalnosti".

Böhme je doživel tri zamaknjenja - videnja, zadnje 1610: trdil je, da je iz tega črpal svoja spoznanja, zaradi katerih je prihajal v spor s svojim luteranskim okoljem, saj mu je 1612 magistrat v Görlitzu prepovedal delo "Aurora, oder die Morgenröte im Aufgang", tako da je nato kar sedem let molčal.

Za Böhma: BITI je VOLJA, pomeni, da je BOG živeči BOG, kot volja, ki večno poustvarja samo sebe.

Razmišljajoča o sami sebi, pridobi božja volja predstavo o sebi, v kateri se odraža kot v projektu o sebi, še vedno tostran svoje dejanske uresničitve-ostvaritve (realizacije). Božja volja, tako samoodražajoča se v predstavi o sebi, je ljubezen, ki pa se ne bi mogla spoznati niti izraziti kot taka, če ne bi imela v sebi nasprotnega načela (CONTRARIUM), ki je načelo samoljublja in sebičnosti s težnjo po prevladi, po popolnem prežetju volje. To je temačno dno, podzavest volje, označeno po Böhmu kot poželjivost, pohlepnost. Torej je volja zgrajena iz dveh sestavin: ena je noetična-racionalna (namen kot hotenje volje; v primeru Boga: misel o samem sebi) in druga je nezavedna-iracionalna (večna narava ali poželenje, gon imeti voljo). Božja volja se ostvarja s prisiljevanjem lastne narave, da se podreja lastni misli, preprečujoč sebičnosti nadvlado. Slednja, tako v službi ljubezni, je CONTRARIUM. Böhmove perspektiva ni manihejska (ideološko stališče o nespravljalnosti nasprotujočih si kategorij). V človeku, v katerem se je, po stvarjenju, opredelila (dokončala) večna narava, ki je postala izvor, načelo lastne posamične sebičnosti, je možnost zla. Izvirni greh je le ostvaritev te možnosti: namesto da bi se podvrgel božji volji (tj. ideji), se je človek premisljeno, torej prostovoljno prepustil sebičnosti svoje narave. Krustusova inkarnacija omogoča človeku povrnitev k lastni naravi, ideji, oziroma božji volji in tako v samem sebi ponovitev, toda neodvisno od one, ki prihaja od Boga, božjo genezo.

Böhmove filozofije je filozofija svobode, odločno v nasprotju z doktrino dvojne predestinacije, ki je metafizično jedro etične religioznosti, kar povzroča neštevilne različnosti kozmološkega in eshatološkega značaja.

Vpliv teh Böhmovih idej se je razširil ne le po Nemčiji, ampak tudi na Nizozemskem, v Angliji, Franciji in Rusiji. Böhmove zamisli so osnova nemškega romanticizma (Novalis, Baader) in idealizma (Schelling, Hegel); v Rusiji pa je imel močan vpliv na religijo.

Jacobi je rekel: Nadčutno se pokaže skozi intuicijo (tudi pri Böhmeju).

Njegova najpomembnejša dela so: Aurora, oder die Morgenröte im Aufgang; Von der drei Prinzipien nebst Anhang; Vom dreifachen wandten Auge; Vom irdischen und himmlischen Mysterium; Der Weg zu Christo in acht Büchern itd. Osrednja točka njegove, v jeziku alkimije in prirodne filozofije, za njegov čas nerazumljive in fantastične spekulacije, je dialektično razmerje. Vsaka stvar sestoji iz DA in NE, tako da ni mogoče spoznati pozicije DA, če ne poznamo v tem tudi NE, kar se odvija skozi trojstvo:

- celota (enota)
- ločitev (delitev)
- ponovna združitev (povrnitev).

"Pravi praoče angleškega materializma je Bacon. Prirodoslovje mu je edina prava znanost in čutna fizika najimenitnejši del prirodoslovja. Anaksagoras s svojimi hominomerijami in Demokrit s svojimi atomi sta pogosto njegovi avtoriteti. Po njegovem nauku so čuti nezmotljivi in izvor vsega znanja. Znanost je izkustvena znanost in obstoji v tem, da z razumsko metodo raziskujemo dejstva, ki jih zaznamo s čutili. Indukcija, analiza, primerjava, opazovanje, eksperimentiranje so najvažnejši pogoji razumske metode. Med lastnostmi, ki so prirojene materiji, je gibanje prva in najpoglavitejša lastnost, in sicer ne samo kot mehanično in matematično gibanje, marveč še bolj kot nagon, življenjska sila, napetost, kot muka (Qual^x) - da uporabim izraz Jakoba Böhmeja - materije. Njene primitivne oblike so žive, individualizirajoče, v njej obsežene in specifične razločke proizvajajoče bitne sile."

"Ne glede na to, da so teologi krivili vse filozofije preteklosti brez izjeme, ker so odpadle od krščanske vere, celo filozofijo pobožnega Malebranchea in inspiriranega Jakoba Böhmeja; da so braunschweiški kmetje označili Leibnitza za 'Löwenixa' (brezverca). Anglež Carke in drugi Newtonovi somišljeniki pa za ateista; ne glede na to, da se krščanstvo, kot trdi najboljši in najdoslednejši del protestantskih teologov, ne more skladati z umom, ker si 'svetni' in 'duhovni' um oporekata, kot to izraža Tertulian klasično takole: 'verum est, quia absurdum est' (resnično je, ker je nesmiselno); ne glede na vse to - kako naj dokažeš skladnost znanstvenega raziskovanja in religije, razen če znanstveno raziskovanje prisiliš k temi, da preide v religijo na ta način, da mu pustiš njegovo lastno pot. Drugačna prisila vsaj ni dokaz.

Seveda, če že od vsega začetka priznavate kot znanstveno raziskovanje samo to, kar je vaš nazor, tedaj pač lahko prerokujete; toda kakšno prednost ima vaša trditev pred trditvijo indijskega bramana, ki dokazuje svetost VEDE tako, da sebi edinemu pridržijo pravico do tega, da jo bere?

Brž ko si bo znanstveno raziskovanje na jasnem o vsebini tega, kar nahaja, ne bo nikoli spodbijalo resnic krščanstva, a hkrati mora država skrbeti za to, da bi bil ta 'biti si na jasnem' nemogoč, kajti raziskovanje se ne sme nikdar obračati na dojemljivost velike množice, se pravi, ne sme nikdar postati popularno in jasno *samo sebi*. Celo, če ga v vseh časnikih monarhije napadajo neznanstveni raziskovalci, mora biti skromno in molčati". (K. Marx: Uvodnik v 179. št. Kölnskega časnika. Izbrana dela, CZ, Ljubljana, 1979.)

KAKO SI LAHKO POMAGAMO Z BÖHMEJEVIM QUALOM?

Za začetek bo najbolje, da še enkrat citiramo (že enkrat omenjenega avtorja) dr. J. Strnada: "V obtoku je še več interpretacij, tudi nekaj dokaj zapletenih. Omenimo samo to, da so ustvarili s tem namenom tudi posebno kvantnomehanično logiko. Predaleč bi

^x V angleškem besedilu je Engels dodal naslednjo pripombo: Qual je filozofska besedna igra. Dobesedno pomeni Qual muka, ki sili h kakršnikoli aktivnosti. Hkrati pa vnaša mistik Böhme v to nemško besedo tudi nekaj iz latinske besede qualitas. Njegova Qual je aktivno načelo, ki ga poraja spontani razvoj temu načelu podrejenih stvari, odnosov ali osebnosti, načelo, ki s svoje strani vpliva na ta razvoj, v nasprotju z muko, katero poraja zunanji svet." (Marx-Engels: Izbrana dela II, CZ, Ljubljana, 1951; Razvoj socializma od utopije do znanosti, F. Engels ter Sveta družina: Kritična bitka s francoskim materializmom, K. Marx in F. Engels, Izbrana dela, CZ, Ljubljana, 1979.)

nas odvedlo, če bi poskušali naštetati vse interpretacije. Navedene interpretacije lahko razdelimo na dele in različne dele kombiniramo v nove inačice interpretacij. Možnosti je veliko, najbrž več kot fizikov, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem. V podrobnostih o interpretacijah ni mogoče govoriti brez določenega matematičnega znanja. Zato pogosto tega vprašanja - tudi v učbenikih - ne obravnavajo dosledno, ampak obravnavajo zdaj to zdaj drugo interpretacijo, na primer kopenhaska ali statistično, ne da bi to posebej povedali."

Če sedaj kličejo tudi Böhmeja na pomoč (pozabimo, da je inkriminiran za misticizem) in pri tem razmišljamo tako, da je: "Med lastnostmi, ki so prirojene materiji, je gibanje prva in najpomembnejša lastnost, in sicer ne samo kot mehanično in matematično gibanje, marveč še bolj kot nagon, življenjska sila, napetost, kot muka (QUAL)," si ne moremo kaj, da se ne bi vprašali: Čemu pa se sploh mučimo z interpretacijami?

Interpretacija naj bi pomenila: razlago; oziroma pojasnitev pomena; prevod iz enega jezika v drugi jezik (ne gre za nacionalne, temveč za strokovne jezike); predstaviti razumljivo; izluščiti smisel ali pomen; razvozlati na poseben način itd. V vseh teh pomenih se pojavlja: INTERPRETACIJA, tudi v tem primeru.

Kvantna mehanika uporablja svojstven jezik, ki ga tudi fiziki specialisti ne razumejo vsi enako, kaj šele drugi, ki jih gon po védenju sili k poglobljanju v to snov. Če interpretacija ne bi bila mogoča, bi ostala teorija zaprta v slonokoščeni stolp ekskluzivne znanosti, in še več, vsak individuum bi bil v posesti svojega znanja, ne da bi ga skušal interpretirati drugemu, saj brez interpretacije ni mogoče komuniciranje.

Tudi interpretacija zaradi razumevanja je nujno potrebna, to pa je nočno vprašanje; razumevanje je v tesni zvezi z izkušnjo in celovitostjo, v katero naj se vklopi element razumevanja. Toda to je v mnogočem posledica vzgoje in kulturnega okolja, ki nam izoblikuje paradigme in miselne vzorce kot osnovo za razumevanje pojavov, dogodkov in stvari.

Še zlasti pa zaidemo na področje - recimo - filozofije, ko skušamo z interpretacijo izluščiti smisel ali pomen. Na tej točki je ločnica med znanostjo in filozofijo (in v posebnem med metafiziko ter religijo).

Nekateri trde, da se vsem tem pastem izognemo, če sploh ne interpretiramo znanstvenih dognanj, pri čemer pa neposredno trčimo ob vprašanje smisla in pomena same znanosti. Če naj znanost služi spoznavanju objektivnega in s tem vzpostavljanja racionalnega odnosa človeka do prirode, je očitno, da je spoznavanje le težnja nikoli dokončanega miselnega procesa (tako v smislu filogeneze, kakor ontogeneze) in da se človek vseno lahko obnaša neracionalno, kljub znanstvenim spoznanjem. Toda to nikakor ne izpodbija splošne naravnosti človeške vrste k razumevanju stvari, če pri tem ne izhajamo iz religioznih stališč, da moramo verovati, ne pa razumeti. Globoka vera ne vprašuje po razumevanju skrivnosti.

Zato menim, da meji na znanstveno religijo ali religijo znanosti zahteva (ali izhodišče), da je nepotrebna interpretacija - vsaj v tistem delu, ki se nanaša na razumevanje.

Če se sedaj vmemo na QUAL, kot na "prvo in najpomembnejšo lastnost materije, ki ni le matematično in mehanično, marveč še bolj kot nagon, življenjska sila, napetost, muka," si ne moremo kaj, da to interpretiramo.

Ali kvantnomehanično gibanje sodi še med mehanična gibanja ali že med ona, ki so v zvezi z "nagonom, življenjsko silo, napetostjo in muko" - torej s QUALOM? Kajti

prva in najpomembnejša lastnost materije se mora kazati že nekje čisto na začetku pri osnovah, recimo pri kvantnih pojavih (če predpostavimo, da smo s tem že prišli do temeljev objektivnega sveta, kar pa ni tako gotovo).

Seveda če rečemo, da med matematično in mehanično gibanje ne štejejo tista gibanja, ki so v zvezi s kvantnimi pojavi, potem je očitno, da kvantne pojave obvladuje QUAL. Če pa sodijo kvantna gibanja med matematična in mehanična gibanja, potem obstaja QUAL kot še ne odkrita muka, napetost, življenjska sila ali nagon - skratka kot nekaj, kar bi dodatno opisalo tudi objektivni svet. TO PA JE TISTO, ZARADI ČESAR JE EINSTEIN MENIL, DA JE KVANTNOMEHANIČNI OPIS FIZIKALNIH SISTEMOV NEPOPOLN.

Mislim, da je treba ubogega Böhma nekoliko razbremeniti njegovega misticizma...

NAMESTO SKLEPA

Nesmiselna bi bila trditev o dokončnosti spoznanega; zato je možnost dodatnega opisovanja fizikalnih sistemov prav gotovo odprta. Pri tem pa nikakor ni izključeno, da med to dodatno opisovanje sodi tudi paradoks... Morda je prav v tem paradoks?!

LITERATURA

1. Einstein, A., Tolman, R.C., Podolsky, B., Knowledge of past and future in quantum mechanics, *Physical Review*, 37, 1931.
2. Einstein, A., Podolsky, B., Rosen, N., Can quantum-mechanical description of physical reality be considered complete? *Physical Review*, 47, 1935.
3. Bohr, N., Quantum mechanics and physical reality, *Nature*, 136, 65, 1935.
4. Bell, J.S., On the problem of hidden variables in quantum mechanics. *Reviews of modern physics*, 38, 1966.
5. Bell, J.S., On the Einstein, Podolsky, Rosen paradox. *Physics*, 1, 1964.
6. Schrödinger, E., The present situation in quantum mechanics: A translation of Schrödinger's "cat paradox" paper, *proceedings of the American philosophical society*, 124, 1980.
7. Benett, C.H., Landauer, R., The fundamental physical limits of computation, *SCIA*, VII, 1985.
8. Bohm, D., Wholeness and the implicate order, *Poutledge&Kegan Paul*, London, 1980.
9. Strnad, J., Etude v filozofiji znanosti, *Anthropos*, št. 5-6.
10. Meyers konversations lexikon, Leipzig: Wien, 1895.

Metodološki premislek ob raziskovanju študentskega bojkota

ANDREJ LUKŠIČ

Pričujoči tekst se spoprijema s problemom zapopadanja političnega procesa skozi razmišljanje o predmetu samem na primeru študentskega bojkota stanarin iz leta 1985.

Spodbudo za premišljanje o metodi sem dobil na eni strani v diskusiji o poročilu raziskave o študentskem bojkotu, ki je porodila nasprotujoča si stališča o načinu raziskovanja političnih procesov, in na drugi strani v lastni izkušnji, ki je izhajala iz dotedanega raziskovanja študentskega bojkota. Z modelom selektivnosti političnega sistema, ki smo ga doslej uporabljali v raziskovanju študentskega bojkota, namreč nismo mogli zajeti konfliktnosti in večplastnosti študentskega bojkota.

Diskusijo o metodološki pomankljivosti poročila je začel A. Rus in kasneje je njegovi kritiki pritrdila tudi E. Strgar (str.36), ki sta zavzela stališče, da je glavna pomanjkljivost poročila v tem, da niso navedene metode, po katerih je bilo posamezno področje v raziskavi analizirano. Vztrajala sta, da je treba pri analizi študentskega bojkota izhajati iz v naprej danih metod, in predlagala metodo vzorčenja in anketiranja udeležencev bojkota, metodo zbiranja gradiva in metodo analize pričevanj udeležencev bojkota (str.17/18). Po prepričanju A.Rusa zapisniki nimajo raziskovalne vrednosti (str.17), saj ne omogočajo odkriti "konfliktov med organizacijami"(str.30) Drugo veliko pomanjkljivost pa sta diskutanta videla v tem, da je odsoten "analitski okvir, ki bi omogočil, da hitro prideš skozi gradivo"(str.30).

Diskusija se v nadaljevanju ni več razvijala v smeri odkrivanja metodoloških in drugih pomanjkljivosti poročila, pač pa je v ospredje premišljanja stopila stiska, ki jo je doživljal raziskovalec zaradi predmeta svojega raziskovanja.

O tej je prvi spregovoril I. Lukšič (str.19-24). Med drugim je omenil, da je že pri zbiranju gradiva naletel na nepremostljive težave, ki so jih povzročali predvsem neposredno vključeni v bojkot, torej tisti, ki so bili predmet raziskave. Njegova diskusija je s tem spodbudila ostale k razmišljanju o predmetu, v katerem so videli glavni vir vseh metodoloških težav, ki so rezultirale tudi v poročilu.

Tako je R. Močnik ugotovil, da "pomanjkljivost te raziskave mogoče izvira iz predmeta same raziskave" (str.32), namreč objekt je "neverjetno zahteven in ga morate konstruirati na način legitimnega znanstvenega postopka s spretno kombinacijo..." zapisnikov in liričnih izjav udeležencev" (str.34). V nasprotju z A. Rusom pa meni, da so zapisniki ustrezen vir za odkrivanje konfliktov, saj "v nazaj pokažejo, kakšne odločitve so zares padle na raznih forumih, sestankih..., neglede na to, kaj so akterji takrat mislili, da so sklenili" (str.33). Iz vsega tega pa je trebna narediti koncept, pravi, saj ti "ne ležijo že tu pripravljeni" (str.33). To je po njegovem pravzaprav naloga znanosti.

A. Klemenc je videl ravno v odsotnosti "trdnega metodološkega pristopa" (str.37) največjo prednost pričujoče raziskave, ker taka ponuja možnost, da se "problemi evaluirajo teoretsko in metodološko dosledno stvari sami" (str.38).

D. Zadnikar je opozaril, da je "vprašanje možnosti in nemožnosti raziskovanja sredi nasledkov samega dogajanja" vezano na "zainteresiranost, vpletenost in vpetost samih akterjev". Od tu potem "izhaja nujnost artikulacije v čisto ekspresivni formi" na eni strani, na drugi pa obstajajo in so na razpolago "neekspresivni zapisniki". Zaključil je z mislijo, da, ko reflektiramo to izhodišče, nam seveda ostane samo še razmišljanje o metodi.

Tudi dr. B. Debenjak je na koncu diskusije ponovil, da je "predmet sam tisti, ki je vir vseh težav", ker se "še ni v zadostni meri sam konstituiral" (str.41). Ni še jasno, kdo je bil dejansko subjekt udejanjanja interesov mladih in kdo ne, kdo je imel odločilno besedo pri tem, kakšen je bil dejanski domet posameznega udeleženca ali organa in da se šele v nazaj pokaže "kaj so udeleženci mislili, da hočejo, in kaj so dejansko hoteli" (str.42).

Predloženo raziskovalno poročilo je seveda obtičalo samo na nivoju zbranega gradiva (narejena je bila kronologija dogodkov po zapisnikih raznih političnih in samoupravnih organov in izjave udeležencev, ki so imeli v bojkotu eno od vodilnih vlog) in spodletele analize selekcije političnega sistema s pomočjo modela, povzetega po teoretski raziskavi M. Mačka.

Glavni problem je torej ostal: kako organizirati gradivo, kako ga obdelati in kako predstaviti.

Izhodišče nadaljnjega premišljanja je bila odločitev, da bom sledil logiki zbranega gradiva in na tej osnovi izdelal predmetu ustrezen referenčni okvir in metodološko obdelavo.

Svoje razumevanje razmerja med subjektom, metodo in objektom sem utemeljil na interpretaciji Heglove Fenomenologije duha.

Če je v predheglovskem času metoda spadala izključno na stran subjekta in ni bila zavezana predmetnosti, torej je bila le v zunanjem odnosu do konkretnosti, bila je torej sam svoj svet, ki je postavljen med spoznavajoči subjekt in objekt, se s Heglovo zastavitvijo problema razmerje obrne. Nimamo več opraviti s tremi ločenimi in med seboj izoliranimi momenti v spoznavnem procesu, pač pa struktura delitev postane razumljena kot eno-v-sebi strukturirano. Metoda ni več vezana izključno na stran subjekta in ni zunanja objektu, pač pa je razvita iz objekta, je zavezana objektu, je logika objekta samega, metoda postavi predmet in je po njem postavljena.

Seveda posel postavitve predmeta po metodi in metode po predmetu opravi subjekt, ki pa je kot spoznavajoči subjekt vedno konkretni individuum in kot je zato konkretni individuum vedno tudi objekt drugemu spoznavajočemu subjektu. Tako triada subjekt-metoda-objekt niso med seboj ločene in izolirane entitete, ki so le v zunanjem odnosu, pač pa se spoznavajoči subjekt prepusti objektu zato, da bi odkril njegovo notranjo logiko, torej prišel do metode, in da bi po njej postavil sam objekt, katerega del je tudi on sam.

Izhodišče spoznavajočega subjekta je tisto, kar obstaja, realno konkretno. To realno konkretno mora na nek način sam zamejiti in meje argumentirano utemeljiti. Nato mora odgovoriti na vprašanje, kako naj si prisvoji omejeno realno konkretno, da bo postalo "za njega". Za to "prisvajanje" ima vedno na razpolago določene materialne vire in pa zavest soljudi o tem realnem konkretnem. Za obdelavo materialnih virov in zavesti soljudi o tem realnem konkretnem je sodobna metodologija razvila vrsto postopkov, ki odpirajo tudi možnost matematizacije družboslovja. Po obdelavi podatkov se mora spoznavajoči subjekt spustiti na teren abstrahiranja, ki ni le opuščanje realnosti (posploševanje na osnovi pojavov), pač pa je transcendenca realnosti: oblikuje pojme, s katerimi zagradi konkretno realno. Ti pojmi seveda niso zvedljivi na omejeno konkretno realno in to konkretno realno tudi ni zvedljivo na pojem. Na tej ravni začne spoznavajoči subjekt oblikovati red pojmov tako, da lahko iz najbolj abstraktnega pojma razvije vse ostale bolj konkretne. Na koncu lahko oblikuje totaliteto organske celote, omejeno realno konkretno, zapopadeno v pojmu.

Ta pot spoznavnega procesa torej predpostavlja, da individualna skušnja in individualna resnica o nekem realnem konkretnem ne sovпада z resnico celote. To sicer ne pomeni, da individualna resnica ni resnična, je prava zavest sprevrnjenih družbenih razmerij, o katerih govori resnica celote. Naloga znanosti ni v tem, da razlaga pojavne oblike induktivno, pač pa da priznava distinkcijo med individualno resnico in resnico celote, da priznava distinkcijo med navideznim gibanjem, ki se prikazuje individualni zavesti in ki jo ta zapopade neposredno čutno, in realnim gibanjem, ki je dano le posredno, preko pojmov, da priznava razliko med zunanjim in notranjim, ker ta distinkcija šele postavi teren znanosti, ker omogoči, da pojavne forme zvedemo na notranjo enotnost, ki postane potem izhodišče za razlago konkretnih pojavnih form in merilo za spreminjanje konkretno realnega.

S tem metodološkim premislekom začenjam razpravo o študentskem bojkotu.

Analiza študentskega bojkota bo temeljila na ločevanju med dvema postopkoma znanstvenega proučevanja, ki se bistveno razlikujeta po logiki: gre za raziskovanja (Forschung) na eni strani in za prikazovanje (Darstellung) na drugi strani. O slednjem v tem tekstu ne bo govor, ker raziskava še ni dokončana.

Raziskovanje študentskega bojkota terja, da se je treba polastiti konkretnega materiala do podrobnosti. Ker se zdi, da je tega materiala ogromno, si moramo najprej odgovoriti na vprašanje, kaj je za analizo študentskega bojkota "konkretni material".

Razmišljanje na to temo začenjamo s problemom rekonstrukcije same proglasitve študentskega bojkota 1.5.1985. Za to se lahko opremo na pisne vire, ki so jih napisali študentje sami (zapisnik sestanka, kjer so sprejeli odločitev o bojkotu, razni plakati, ki so izražali študentske zahteve, sporočilo javnosti itd.), na pisne vire, ki so jih napisali drugi (novinarski članki, radijske in televizijske oddaje itd.) in na izjave študentov (tistih, ki so sprejeli odločitev o bojkotu, in tistih, ki niso bili neposredno pri odločitvi), ki so jih dali raziskovalcu po določenem času (avtorizirani intervjuji).

Pomen omenjenih virov je za rekonstrukcijo dogodka seveda različen. Največjo težo imajo pisni viri, ki so jih napisali študentje, tj. zapisnik sestanka, plakati, proglas. Ti dokumenti so nastajali v bojkotu in zato govorijo bojkot sam, niso bojkotu nekaj zunanjega, zato izražajo in ohranjajo duh bojkota za prihodnost. Tudi pisni viri, ki so jih pisali drugi (javni mediji), izražajo na nek način duh bojkota in sploh duh tistega časa, saj so bili pisani v času trajanja bojkota, toda od zunaj, pisali so o bojkotu, o nečem, kar je bojkotu vnanje.

Na povsem drugi ravni so seveda izjave študentov, ki so odločitev o bojkotu sprejeli, ali/in tistih, ki pri odločitvi niso bili neposredno poleg. Izjave teh študentov so zabeležene po neki časovni distanci za raziskovalne namene. Že sama časovna distanca pa v izjavo vnaša dodatne elemente (spomin je opešal, dogodek dobiva skozi čas drugačno interpretacijo itd.).

Vsak udeleženec ima svoje videnje dogodka, v katerem je sodeloval kot soakter, ki ga skozi čas spreminja pač glede na spomin in spremembe po tem dogodku. Ko na neki časovni točki raziskovalec zabeleži te individualne interpretacije dogodka, se pokaže, da imajo akterji različna videnja, različne interpretacije istega dogodka. Z javno objavo v medijih ali s kakšno drugo obliko soočanja, npr. z organizirano diskusijo, se individualne interpretacije o istem predmetu soočijo s sebi različnimi interpretacijami istega dogodka. Na tej točki si akterji in tudi ostali opazovalci postavijo vprašanje, kaj je resnica, katera individualna interpretacija dogodka je pravišnja. Soočanje interpretacij in vprašanje resnice vzpostavi strukturo konfliktnega polja, na katerem se začne bitka za "pravo" interpretacijo med nosilci individualnih interpretacij istega dogodka. Ta boj je strukturno določen in ga je mogoče formalno opisati. Nosilec individualne interpretacije istega dogodka lahko zavzame pri ocenjevanju drugih individualnih interpretacij naslednje pozicije:

znotraj polja kritike so vse druge interpretacije, zunaj tega polja ostane le njegova interpretacija;

znotraj polja kritike je le njegova interpretacija, zunaj njega pa ostanejo vse ostale interpretacije;

znotraj polja kritike se znajdejo vse interpretacije.

Vse tri pozicije nosilca individualne interpretacije dogodka se prepletajo z vsemi tremi pozicijami vseh ostalih nosilcev individualne interpretacije istega dogodka.

Nosilec svojo interpretacijo oblikuje glede na strukturno mesto, ki ga je imel v času dogodka, in glede na svoje sposobnosti razumevanja tega dogodka. Konflikt, ki je nastal zaradi različnih individualnih interpretacij istega dogodka, je tako preplet različnih nivojev zavesti, tj. interpretacij.

Rezultat konflikta je za vsakega udeleženca posebej "zlom" njegove interpretacije. V času trajanja konflikta se vsakomur pred njegovimi lastnimi očmi korak za korakom ruši

njegova interpretacija dogodka, s katero je vstopil v konflikt. Po konfliktu in že za časa njegovega trajanja lahko v svojo interpretacijo dogodka všteje tudi druge interpretacije in še sam konflikt. Če to naredi, se dokoplje do svoje refleksije dogodka, ki presega njegovo prvotno interpretacijo dogodka.

Konflikt pa je manj travmatičen in zelo poučen za tiste, ki so od zunaj opazovali potek celotnega konflikta. Seznanjeni so z različnimi individualnimi interpretacijami istega dogodka in si lahko na osnovi tega skonstruirajo svojo resnico o tem istem dogodku. Njihova pozicija je seveda drugačna od tistih, ki so dogodek neposredno oblikovali. Prvi so v substancialnem, drugi pa v refleksivnem odnosu do dogodka, prvi interpretirajo le dogodek, ki so ga sooblikovali, drugi pa interpretirajo interpretacije tega dogodka. Ker jim dogodek sam ni neposredno dan, da bi ga mislili, so interpretacije edini način, da pridejo do vedenja o tem dogodku.

Za analizi bojkota so torej na razpolago viri, ki so substancialne narave in govorijo bojkot sam, in viri refleksivne narave, ki jih lahko razdelimo na interpretacije, ki so bile narejene sproti, in interpretacije ter refleksije, ki so nastale po določenem času.

Viri substancialne narave (dokumenti: zapisniki, slikovni material) omogočajo, da rekonstruiramo ogrodje ali dele ogrodka dogodka, viri refleksivne narave pa še dodatno izpopolnijo podobo dogodka. Na tak način se konstruira podoba dogodka, ki je "za nas", dogodek je zapopaden v pojmu in kot tak je ohranjen našim zanamcem kot resnica dogodka. Celotna rekonstrukcija temelji na dokumentih in dejstvih, ki so se izpričali in prečistili v konfliktu med različnimi individualnimi interpretacijami dogodka. S tem smo dobili celostno podobo dogodka, zapopadli smo ga v njegovi totaliteti.

Rekonstrukcija obdobja

Z rekonstrukcijo enega dogodka, v našem primeru proglasitev študentskega bojkota, pa še ne povemo ničesar, zakaj je do tega dogodka sploh prišlo. To vprašanje nas napoti na rekonstrukcijo vseh dogodkov pred njim, v našem primeru pred 1.5.1985. Ko potujemo po časovni osi nazaj, se zastavi vprašanje, kje se zaustaviti, kje postaviti časovni rez, katere dogodke še vzeti v rekonstrukcijo in katere ne več. To vprašanje je odločilno za določitev "konkretnega materiala", ki se ga je treba do podrobnosti polastiti. Zagotovo je vsaka določitev časovne točke po svoji naravi arbitrarna in na nek način zabrisuje kontinuiteto z dogodki pred njo.

Pri analizi bojkota moramo vpeljati razlikovanje med kolektivno zavestjo političnih in samoupravnih organov in kolektivno zavestjo študentskih in drugih skupin, ki so se oblikovale v času pred bojkotom. Razlikovanje je potrebno zato, ker se kolektivni zavesti oblikujeta na različne načine in ker sta podvrženi različnim pogojem samooblikovanja.

Kolektivna zavest v samoupravnih in političnih organih se oblikuje na formalnih sestankih in se na nek način beleži v zapisnike v obliki sklepov. Nosilci te zavesti so člani določenih organov, ki pa so podvrženi formalnim kriterijem in merilom kadrovske politike. To pomeni, da je njihovo članstvo v organu časovno določeno. Po preteku mandata in z njihovim odhodom se lahko popolnoma izgubi kolektivna zavest organa, obenem pa se prekine kontinuiteta dela tega organa. Da bi se izognili takšnim radikalnim rezom pri delu posameznih organov, mora modrost kadrovske politike poskrbeti, da v

organu ostane določeno število starih članov, nosilcev kolektivne zavesti, pa ne spet toliko, da bi ti preprečevali diskontinuirano delo tega organa. Izguba kolektivne zavesti je lahko za delo organa usodnega pomena, saj lahko z vsako novo neizkušeno kadrovske garnituro ponavlja iste napake in sprejema iste sklepe. To pa pomeni, da učni proces za organ kot celoto traja eno samo mandatno obdobje, ker se izkušnje ne kumulirajo.

Kolektivna zavest določenega organa se zapiše ne samo vsakokrat po sestanku v zapisnik, pač pa tudi v poročila o enoletnem delu in v poročila o delu v mandatnem obdobju. Toda za nove člane zapisana kolektivna zavest ne pomeni tistega, kar pomeni za stare člane.

Novi in stari člani morajo znova prehoditi pot, po kateri se oblikuje nova kolektivna zavest organa kot ustrezna kombinacija izkušenj dosedanjega dela in novosti. Zato lahko rečem, da so ravno kadrovske spremembe v teh organih tiste, ki ohranjajo ali prekinjajo kolektivno zavest dela določenega organa. S tem je povezana druga težava pri določitvi časovnega reza.

Samoupravni in politični organi se kadrovske neistočasno spreminjajo, zato v njih odkrivamo različno kontinuiteto kolektivne zavesti. To za našo raziskavo pomeni, da ni mogoče za vse organe postaviti iste časovne točke. Če pa to storimo, se znajdemo v situaciji, ko imamo na arbitramo določeni katerikoli časovni točki opraviti z različnimi kolektivnimi zavestmi samoupravnih in političnih organov (ene so kontinuirane, druge pa sploh še niso oblikovane).

Kolektivna zavest študentskih in drugih skupin, ki so se oblikovale pred bojkotom, pa je bila podvržena drugačni logiki, neformalnim kriterijem. Oblikovala se je na osnovi določenega problema, ki ga je bilo treba razrešiti. Ta zavest se ni neposredno zapisala v zapisnike, poročila itd., pač pa je zapisana v našem primeru v časopisnih člankih, ki so jih pisali študentje sami, in posredno v zapisnikih organov, kolikor so nosilci te zavesti sodelovali pri sprejemanju sklepov na sestankih samoupravnih ali političnih organov.

V raziskavi študentskega bojkota stanarin smo se odločili za arbitrami časovni rez na točki, kjer se je zamenjala glavnina vodstva UK ZSMS in kjer se je kadrovske korenito prenovila vsa delegatska struktura študentov v samoupravnih in političnih organih na univerzi in v študentskem centru. (Gre za programsko volilno konferenco UK ZSMS v decembru 1984.) Na tej točki je torej prišlo do generacijske "zamenjave študentskih predstavnikov" v mikropolitničnem sistemu. S to zamenjavo se je sočasno prekinila kolektivna zavest v organih o tem, kaj so bivši predstavniki študentov že dotedaj naredili in dosegli v organih, kjer so delovali, in kaj so organi v zvezi s tem že ukrenili.

Korenita kadrovska zamenjava in s tem povezana prekinjena kontinuiteta kolektivne zavesti v organih sta imeli nujno za posledico, da so novi predstavniki študentov morali stopiti za korak ali dva nazaj, kar pomeni, da so se morali ponovno poučiti tudi o tistem, kar so vedeli že njihovi predhodniki. To učenje pa se je odvijalo ravno v času intenzivnega spreminjanja študentskega položaja v celoti.

Z določitvijo časovnega reza smo tako določili obdobje od decembra 1984 do 1.5.1985, ki ga je treba na osnovi "konkretnega" materiala zapopasti do podrobnosti. Tu si ponovno postavljamo vprašanje, "kaj je konkretni material" za rekonstrukcijo tega

obdobja. Na razpolago imamo dokumente, tj. zapisnike samoupravnih in političnih organov, ter pisne prispevke, ki so jih pisali študentje sami in jih objavljali v brošurah, v časopisih in v drugih javnih medijih, oboje je po svoji naravi substancialni vir. Ob tem imamo na razpolago še pisne prispevke v javnih medijih in izjave udeležencev v študentskem bojkotu. Po svoji naravi, kot smo že omenili, so to reflektivni viri.

Zapisniki samoupravnih in političnih organov so temeljni dokument za rekonstrukcijo zgoraj označenega časovnega bloka. Toda pri analizi študentskega bojkota stanarini je treba vnesti nove selekcijske kriterije za dokumentacijo.

Prvi tak kriterij se veže na zapisnike organov, oziroma, odgovoriti je treba na vprašanje, katere zapisnike in od katerih organov je treba vzeti kot "konkretni material". Za analizo študentskega bojkota pridejo v poštev samo zapisniki tistih organov, ki so sprejemali odločitve, neposredno vezane na študentsko populacijo v zgoraj omenjenem časovnem bloku. Po drugi strani pa tudi vsi zapisniki teh organov niso vezani samo na probleme, ki jih je izpostavil študentski bojkot. Namreč, za analizo bojkota nas zanimajo samo tiste vsebinske točke v zapisnikih teh organov, ki bi pokazale na genezo problemov, ki so jih študentje izpostavili 1.5.1985.

Tako selekcionirane zapisnike se mora nato razvrstiti v časovni blok in dobimo kronologijo sklepov določenih organov v določenem časovnem bloku na določeno vsebino. Na osnovi tega že lahko dobimo ne več fragmentarno, pač pa sintetizirano podobo poteka odločitev. Ta sinteza je šele navidezna, saj sklepi še stojijo drug ob drugem in jih povezuje le časovna linearnost. Iz te kronologije se še ne da sklepati na duh predbojkotnega obdobja, čeprav ta že na nek način sili na dan.

Duh predbojkotnega obdobja je mogoče rekonstruirati skozi rekonstrukcijo dveh nivojev:

1) z rekonstrukcijo vsebinskega nivoja, ki se nanaša na vsebinsko analizo sklepov določenih organov, selekcioniranih na zgoraj omenjeni način;

2) z reprodukcijo proceduralnega nivoja, ki se nanaša na analizo postopkov pri sprejemanju sklepov in na analizo razmerij in odnosov med organi.

Vsebinska analiza nam govori, kaj so določeni organi sprejemali, proceduralna pa, na kakšen način in v kakšnih razmerjih in odnosih moči so odločitve sprejemali.

Pri analizi omenjenega časovnega bloka so kot enota raziskovanja vzeti samoupravni in politični organi ter študentske skupine in ne posamezniki, ki so delovali v teh organih. Razlog je pač v tem, da za rekonstrukcijo dogajanja znotraj organov in skupin enostavno ne razpolagamo s substancialnimi podatki in da bi se za tovrstno rekonstrukcijo lahko naslonili le na reflektivne vire, tj. na izjave posameznih udeležencev, kar seveda pušča raziskovalcu veliko manevrskega prostora. Po drugi strani pa bi nas tovrstna analiza vodila v podrobno analizo delovanja posameznega organa, kar pa nikakor ni cilj raziskave.

Nadaljnje razmišljanje o možnosti analize študentskega bojkota sem omejil le na vsebinsko analizo sprejetih sklepov.

Na osnovi narejene kronologije sklepov še ni mogoče nič natančnega reči o konceptih in idejah, ki so bili v igri za razrešitev študentske problematike. Zato je

potrebna nadaljna analiza sklepov v naslednji smeri: vse sklepe je treba razvrstiti po tematskih sklopih, jih razvrstiti po časovnem zaporedju in prostorsko locirati (kdaj in v katerem organu so bili sprejeti).

Na osnovi takšne razvrstitve je mogoče zaključiti, kateri organ je bil iniciator neke ideje ali koncepta in kdaj jo/ga je spravljal v obtok znotraj političnega sistema, kakšna je bila ideja ali koncept v prvotni obliki, kateri organ jo/ga je še podprl, kateri ignoriral in kateri prvotno zamisel zožil ali razširil.

Ko se naredi takšna analiza posameznega podsklopa, je mogoče izluščiti tudi vse ideje in koncepte, ki so bili ponudeni za razrešitev problema, obravnavanega v sklopu.

Ko razgradimo in v podrobnosti raziščemo vsak posamezni podsklop, niso več drug ob drugem, drug drugemu zunanji, povezani le z njim zunanjim linearnim časom, pač pa se vzpostavi njihova notranja povezanost, vzpostavi se korespondenca med notranjim in zunanjim, bistvom in pojavom.

Ko na ta način razgradimo in v podrobnosti raziščemo vsak posamezni podsklop posebej in ga nato sintetiziramo na zgoraj omenjeni način, je mogoče na osnovi tega izluščiti tudi ideje in koncepte, ki so se ponujali za razrešitev določenega segmenta študentske problematike, tj. v naši raziskavi npr. socialno ekonomski položaj študentov.

S pomočjo moči abstrahiranja je mogoče izluščiti koncepte, ki so bili v igri za razreševanje določenega problema, koncept, ki je bil določen za razrešitev tega problema, potem je mogoče določiti, kdo je sprejel to koncepcijo in kdaj jo je sprejel ter ali se je ta koncepcija realizirala ali ne ter kje je prišlo do blokad pri realizaciji.

Na osnovi takšne analize je mogoče locirati na eni strani iniciativno moč in na drugi strani moč odločanja in realiziranja, ali z drugimi besedami, kje je bila locirana "avantgarda" in kje oblast.

Pri rekonstrukciji predbojkotnega obdobja se moramo nasloniti tudi na refleksivne vire, ki smo jih že omenjali.

Izpovedi udeležencev (intervjuji, ki jih je naredil raziskovalec po določenem času) imajo pri rekonstrukciji neko vrednost le v toliko, kolikor osvetljujejo posamezne prelomne točke v predbojkotškem obdobju s podatki, ki jih ni mogoče dobiti iz zapiskov ali drugih substancialnih virov. Po drugi strani pa so individualne refleksije določenega obdobja po določenem času zanimive v toliko, kolikor neposredni udeleženci skozi govorjenje o dogajanju govorijo o sebi. (Tega so se morda nekateri akterji zavedali in že posnetega intervjuja niso hoteli avtorizirati.)

Individualne interpretacije enega obdobja so med seboj nujno različne že zato, ker izhajajo iz ne celostnega vpogleda na celotno obdobje. Tu pride do izraza še veliko bolj kot pri individualnih interpretacijah enega dogodka dejstvo, da so individualne interpretacije ujete v nek drug krog, ki si ga je posameznik pojmovno prisvajal in tisto, kar je bilo zunaj tega kroga, ni mogel misliti. Zamejenost tega kroga seveda izvira iz pozicije, ki jo je imel v procesu oblikovanja odločitev, ki so se tikale v našem primeru študentske problematike. Hipotetično gledano so lahko nekateri posamezniki imeli vpogled na celoto političnega odločanja, drugi pa le na posamezne fragmente. To je bila gotovo glavna determinanta individualnih interpretacij omenjenega obdobja. Druga determinanta pa je sposobnost posameznika, da razkrije z analitskimi sposobnostmi tisto, kar gre preko posameznih odločitev nekega organa in je tako sposoben v pojem ujeti politično dogajanje. Z drugimi besedami, individualna interpretacija določenega obdobja je determinirana s strukturno pozicijo posameznika in z njegovo analitsko sposobnostjo.

Pri refleksiji določenega obdobja se torej nujno srečujejo individualne interpretacije, ki so si med seboj različne in je skorajda vsaka bolj ali manj nepopolna, saj praviloma nima pregleda nad celoto političnega odločanja.

Poleg omenjenih individualnih interpretacij je možna še ena, ki je zamejena v takšen krog, v kakršnega jo je preišljeno zamejil raziskovalec. Ta interpretacija je narejena na obstoječih substancialnih virih in je v nekem smislu preko drugih individualnih interpretacij (kar se tiče kroga) in pod njimi (kar se tiče podrobnosti in natančnosti podatkov).

Na tej točki je seveda konflikt med nosilci individualnih interpretacij pod že omenjenimi pogoji neizogiben in bitka med njimi za pravost in resnico je nujna. Rezultat konflikta je zopet za vse udeležence porazen, saj morajo opustiti svojo prvotno interpretacijo in si na osnovi vseh ostalih interpretacij narediti novo, refleksijo, ki všteje tudi konflikt sam. Rezultat konflikta za tiste, ki so diskusijo opazovali od zunaj, pa je v tem, da so se dokopali do resnice tega obdobja skozi individualne interpretacije in interpretacije, narejene na substancialnih virih. Prišli so do pojma resnice študentskega bojkota, ki ni zamejena v različne individualne refleksije tega obdobja. S tem je hkrati onemogočena glorifikacija tega dogodka in obdobja po njem, kot tudi diskvalifikacija obdobja pred dogodkom. V nekem smislu je odpravljena travmatska točka, ki bi lahko še lep čas negativno vplivala na politično dogajanje, v našem primeru na politično dogajanje na ljubljanski univerzi.

Za celostno podobo političnega procesa, v katerem se je odločalo o reševanju socialnoekonomskega položaja študentov, je treba v analizo vpotegniti tudi sprotno zunanjo refleksijo, ki so jo delali javni mediji. Selekcionirane članke po vsebini v omenjenem časovnem bloku je treba analizirati z vsebinskega vidika, tj. katere probleme so odpirali in katera stališča so zastopali. S primerjavo sorodnosti ali različnosti s stališči in sklepi posameznih organov se da ugotoviti, koliko so bili javni mediji avtonomni v predstavljanju študentske problematike in koliko so bili le usta določenih organov ali skupin. Zgostitev poročanja o študentski problematiki na časovni osi pa bi nedvomno govorila o tem, od kdaj dalje je bila širša javnost sproti obveščena o študentskih problemih.

LITERATURA:

Elster, John, *Logic and Society*, London, 1978.

Lebowitz, Michael, *Marx s Methodological project*, 1980, (rokopis).

Lukšič, Andrej, *Kritika pozitivizma*, Ljubljana 1985, (diplomska naloga).

Marx, Karl, *H kritiki Heglovega državnega prava*, MEID I, Ljubljana.

Mežnarič, Silva, Bosanci, Ljubljana, 1986.

Pihler, Borut, *Zgodovinskost logičnega in logika zgodovinskosti*, *Anthropos*, št.3-4/78, Ljubljana.

Zgaga, Pavel, *K Marxovi prvi kritiki Hegla*, *Vestnik*, št.1-2/83, Ljubljana.

Magnetogramski zapis diskusije o poročilu raziskave o študentskem bojkotu, 1987, Ljubljana, (osebni arhiv).

Presojanje realnega in idealnega vodje

ALEŠ FRIEDL

UVOD

I. VODENJE

Pri vsakem delu lahko razločimo dve funkciji: cilj dela ("proizvod") ter organizacijo dela (ki ureja potek oz. način, po katerem se "proizvod" izgotovi). Cilji dela so lahko enostavni, tj. taki, da jih lahko doseže vsak posameznik, ali pa kompleksni, tj. taki, ki jih posameznik bodisi zaradi časovne omejitve bodisi zaradi zahtevnosti del ne more doseči sam, temveč jih lahko doseže le v skupini. Pri enostavnem delu si človek vse sam organizira, medtem ko se pri izvedbi kompleksnih del pojavi potreba po človeku, ki bo imel funkcijo organizacije, to pa je vodja. (S tem seveda ni rečeno, da ima vodja samo to funkcijo; hkrati lahko - tako kot drugi člani skupine - tudi sam proizvaja "proizvode".) S tem, ko je nekdo zadolžen za organizacijo, se produktivnost skupine (če je vodenje dobro) precej poveča.

Pri vodenju gre (po Jurmanu, 1981, str.200) za naslednje vidike:

- 1.za "neposredno organizacijo proizvodnje" (načrtovanje, pripravo dela, načine za evaluacijo rezultatov dela itd.),
- 2.za "neposredno delitev dela" (gre za vprašanje, kdo bo kaj izvrševal v skupini - pri čemer mora vodja dobro poznati naravo dela ter zmožnosti svojih delavcev),
- 3.za "posredovanje informacij o delu" (podrejenim in nadrejenim),
- 4.za "zanimanje za osebno življenje podrejenih" (kajti le-to, podobno kot znanje in usposobljenost delavca, vpliva na nivo produktivnosti).

V vsaki DO gre za veliko različnih kompleksnih del, ki jih opravljajo različne skupine ljudi. Ponavadi je sama DO razdeljena v posamezne oddelke, sektorje itd. Gre za čisto formalno delitev, ki zahteva čisto formalnega vodjo - tj. vodjo, ki je nameščen na tako mesto zato, ker se pojavlja tam potreba po vodenju, da bi skupina lahko v redu funkcionirala. "Sam namreč ne more povečati produktivnosti podjetja, dvigniti delovne morale, niti izboljšati socialnih prilik" (Brown, 1962, str.143). Vodja je torej vedno le član skupine.

Ponavadi so nadrejeni najbolj usmerjeni k doseganju ciljev dela (proizvodnji). Ponekod prihaja zategadelj do problema, namreč zato, ker imajo ljudje v delovni skupini različne potrebe, od katerih je doseganje ciljev dela samo ena. Druge pa so: potreba po

regulaciji odnosov z drugimi ljudmi (sodelavci) ter osebne želje in potrebe (npr. potreba po čistem delovnem okolju).

Kadar formalni vodja zanemari druge potrebe članov skupine, lahko pride do različnih pojavov nezadovoljstva (nizka produktivnost, višji bolniški stalež), lahko pa tudi do t.i. neformalnega vodenja. "Brez dobre in jasne komunikacije (namreč) ni kvalitetnih medosebnih odnosov, niti ne kvalitetnega vodenja" (Brajša, 1984, str.95).

Neformalni vodja glede na organizacijsko strukturo DO nima formalne funkcije vodje, vendar ga člani delovne skupine priznavajo za vodjo zato, ker se ne morejo obrniti na formalnega vodjo v zvezi s svojimi problemi pri delu ali doma. Gre v bistvu za nezaupanje, da bi formalni vodja pokazal razumevanje za probleme podrejenih. Glede na odnose med formalnim in neformalnim vodjo sta možni dve situaciji: 1. Če so odnosi med njima dobri, potem neformalni vodja formalnemu pomaga. V tem primeru prevzame vlogo diplomata - obvešča formalnega vodjo o dogajanju v skupini, da bi tako povečal učinkovitost skupine, vendar je pri tem previden, ker ne želi, da bi se odnosi med formalnim vodjem in drugimi člani skupine še bolj pokvarili. Razen tega je tudi njemu veliko do tega, da si ohrani dobro ime med sodelavci in ne izpade "vohun"; 2. Če so odnosi med formalnim in neformalnim vodjo slabi, ima zavoljo tega formalni vodja težave, kajti večina članov skupine je proti njemu.

Formalni vodja mora biti torej razen na produktivnost pozoren tudi na svoje odnose s podrejenimi. (O tem poroča tudi Rot, 1983, str.233: "Bolj učinkoviti so tisti vodje, ki se zavedajo obeh vrst odnosov in ju med sabo povezujejo.") V delovni situaciji se dobri odnosi vzpostavijo s pohvalami in grajami s strani vodje. Če so te na mestu, požanje uspeh in je med delavci priljubljen, v nasprotnem primeru pa izzove njihovo nezadovoljstvo.

Naslednja dva odstavka povzemamo po Mariji Novosel (1963, str.87-94):

Uspešen vodja ne hvali za vsako malenkost, ker ve, da preveč pogosta pohvala pripelje do razvade, ob čemer pri posamezniku otopijo čustva, s tem pa tudi motiv za doseganje nagrade. Po drugi strani pa se uspešni vodja zaveda, da je delavca za dobro opravljeno delo treba pohvaliti. Nekateri vodje vidijo pri delavcih le napake in jih nanje opozarjajo, če pa delavci dobro delajo, ne rečejo nič, ker se "samo po sebi razume", da morajo delavci delati tako, kot je treba. Veliko delavcev se zato, ker niso dobili pohvale za dobro opravljeno delo, počuti prikrajšane, zato se lahko kasneje vedejo nezainteresirano, razdražljivo in agresivno.

Kadar kaznuje, pregleda uspešen vodja ozadje delavčevega vedenja, kajti slabo opravljeno delo ima lahko številne vzroke (npr., da je delavec premalo usposobljen za tako delo in ga ne zna opravljati drugače, kot ga je; delavec ima lahko težave doma, npr. mu je zbolel otrok, ali pa ga je zapustila žena; lahko jo je hotel zagosti svojemu vodji; lahko pa je preprosto ugotovil, da se mu finančno bolj izplača, če v enem dnevu opravi več dela slabše kvalitete kakor manj dela boljše kvalitete). Uspešen vodja se ob napaki z delavcem tovariško pogovori na širi oči, pove mu, kje je prišlo do napake. V razgovoru mora delavec uvideti situacijo in se sam odločiti, kako bo delal naprej.

Niso pa odnosi v skupini ter zadovoljstvo njenih članov odvisni le od vodje. Na te odnose (po Jurmanu, 1981, str. 202) vpliva tudi sam sistem vodenja, kakršen je vpeljan v DO (hierarhični ali funkcionalni), cilji DO (skupni cilji delavce združujejo, različni jih razdvajajo), usklajenost vodenja med različnimi vodji ter usmerjenost ljudi v DO (kvišku stremeči, ravnodušni, razdvojeni).

II. PRESOJANJE DRUGIH

1. ZAZNAVNI VIDIK

Na področju zaznavanja lahko zasledimo kakih 20 do 30 različnih teorij, ki obravnavajo to problematiko, pri čemer pa ni nobena dokončna in vseobsegajoča. Zato je tukaj (podobno kot na drugih področjih psihologije) človek prepuščen samemu sebi, svoji presoji in opredelitvi, da se ali oprime katere od obstoječih, odloči za kombinacijo in združitev večih teorij, ali pa izdela svojo.

Nekaj resnice glede zaznavanja je najti že v Epikurjevem pismu Herodotu, kjer pravi, da "vidimo oblike in mislimo zato, ker nekaj od zunanjih predmetov prodira v nas" (Changeux, 1986, str.158). Toda to prodiranje ni enakomerno, človekova aktivnost (živčna, mišična, čutna itd.) se namreč iz trenutka v trenutek spreminja, zaradi česar se spreminja tudi zaznava dražljajske situacije. O tem lepo spregovori Floyd H. Allport, ki je razvil svojo ti. splošno teorijo zaznav. Nenehno človekovo aktivnost imenuje "začetne procese", medtem ko spadajo zaznave v "strukturno dogajanje" (Trstenjak, 1983, str.67). Začetni procesi so kontinuirani, strukturno dogajanje pa je dihotimno (po načelu "vse ali nič") in tako v bistvu predstavlja dražljajske prage. Oboji skupaj pa tvorijo "strukturno zaznavanje".

Ob dovolj močnem dražljaju se navadno pojavi orientacijski refleks - ko npr. napnemo oči in ušesa, ko smo pri miru, pa vendar v stanju pripravljenosti - o čemer priča povečan mišični tonus, lahko pa se ob dražljaju tudi refleksno umaknemo, še preden z razumom ocenimo, ali nas ta dražljaj ogroža ali ne (npr. umik pred žabo, ki skoči iz trave v čisto nasprotni smeri kot hodimo sami.)

Zaznavanje je tudi nujno selektivno. Ta nujnost izvira iz omejenosti naših čutil, ki so občutljiva le za določena dražljajska območja, zato v zvezi s tem govorimo o dražljajskih pragih. Na drugi strani nam selektivnost zaznavanja narekujejo naše potrebe in s tem našo motivacijsko naravnost. Ravno to dejstvo je npr. pomagalo Henryju A. Murrayu, da je - "ob izkušnjah Rapaporta, Sanforda, Shakova" (Murray, 1971, str.2) - izdelal svoj projekcijski preskus, s katerim lahko določimo posameznikove motive glede na njegove zaznave (oz.kot pravi Murray - apercipcije). Prav tako lahko na podlagi zaznav določimo tudi druge vidike osebnosti, kot npr. inteligentnost, čustvovanje, socialni stik, konstitucijo, duševne motnje itd. s pomočjo Rorschachovega preskusa (Šali, 1986, str.147-246). Te vidike je mogoče ugotoviti le na podlagi osebne note, ki je prisotna v posameznikovem zaznavanju.

Anton Trstenjak (1983, str.12) omenja, da ima selektivnost zaznav svoj vzrok tudi v "ponavljanju in s tem v "domačnosti" ali "vajenosti" videti oz. zaznavati stvari ravno v določeni smeri". Ta vrsta selektivnosti se v bistvu nanaša na ti. zaznavno konstantnost, ko npr. premog ob sončnem dnevu doživljamo kot črn, čeprav je objektivno svetlejši od papirja v senci, ki ga doživljamo kot belega.

Omeniti velja tudi adaptacijsko raven zaznav. Teorijo o tem je izdelal Harry Helson (1964, *Adaptation level theory: an experimental and systematic approach to behavior*). Če povzamemo po Trstenjaku (1983, str.36-38), je jedro teorije v naslednjem:

Organizem razodeva stalno tendenco po kategoriziranju svojih izkustev. Skuša jih urediti ne le po dimenzijah, ki jih nudi okolje, temveč tudi po svojih individualnih razmerjih do izkustvenih pojavov. Pri tem pa vse zaznave odražajo poleg kvalitativne

tudi kvantitativno plat. Če rečemo "težak", "svetel", "velik" itd., so vse to oznake, ki so sicer neposredno kvalitativne, toda obenem kvantitativne, saj bi se s spremembo kvantitete dejansko spremenila tudi kvalitativna razvrstitev le-teh. Kriterij, po katerem uvrščamo zaznave v ustrezne kategorije, je vedno nekakšno povprečje, ki rabi organizmu za standard vseh zaznavnih razmerij. Nanj se posameznik kmalu prilagodi v vsem svojem odzivanju, zato ga upravičeno imenujemo tudi adaptacijsko raven zaznavanja. Le-ta se izgradi na osnovi vseh dražljajev, ki delujejo na organizem v danem trenutku in iz preteklosti. Na to raven vplivajo tako tudi nezavedni, podpražni dražljaji (kot npr. število prezentacij dražljaja), socialne stimulacije, etične in estetske, skratka vse, kar ima naravo dražljaja.

Ta teorija nam torej individualne razlike v zaznavanju pojasni z razlikami v adaptacijski ravni posameznikov. Za naše potrebe je to pojasnilo dovolj dobro in ga bomo uporabili kasneje pri interpretaciji rezultatov.

2. KOGNITIVNI VIDIK

Predstave običajno pojmujeemo kot reprodukcijo zaznav. Glede na to, da v predstavi prevladuje spominjanje zaznane dražljajske situacije, pomeni, da si posameznik ne zapomni celote dražljajev, ki je v danem trenutku nanj delovala, temveč - zaradi selektivnosti zaznave - samo določen njen del.

Prav tako obstaja korespondentnost v pogledu adaptacijske ravni: če je bil zaznani predmet umeščen v neko kategorijo, bo v njej ostal tudi skozi predstavo.

Je pa v bistvu teoretično dokaj težko ločiti predstavo od zaznave. V laičnem jeziku je to lahko, saj razločujemo med "sliko predmeta" in "predmetom", v resnici pa je to vprašanje bolj zapleteno, saj predmeta dejansko nikoli ne vidimo, temveč vedno le njegovo - subjektivno pogojeno - "sliko". V tej zvezi govori Jean-Pierre Changeux (1986, str.172) o primarnih perceptih kot mentalnih predmetih, oz. dobesedno: "Primarni percept je mentalni predmet." Podobno stališče pa že prej zasledimo pri Wolfgangu Köhlerju (že v štiridesetih letih tega stoletja): "Za okolje se je zdelo, da obstaja v svojih primarnih značilnostih (oblika, teža, gibanje) in ostaja "stvarni svet". Ko so sekundarna svojstva (barve, šumi, vonjave) odzveta od primarnih kot čisto subjektivne sestavine, se je za primarne značilnosti zdelo, da ostajajo neposredno dane kot značilnosti stvarnosti. Vendar se je na koncu za primarna svojstva naivnega realizma izpostavilo, da so prav tako subjektivna kot njihovi sekundarni spremljevalci: obliki, teži in gibanju stvari je veljalo dati isto tolmačenje kot smo ga dali barvam in zvokom; tudi oni so odvisni od organizma, ki jih doživlja in so le končni rezultat zapletenih procesov v njegovi notranjosti" (Köhler, 1985, str.11).

Tudi to, da so predstave manj jasne od zaznav ne drži vedno (primer eidetskih predstav); niti to ne, da lahko zmeraj ločimo predstavo od zaznave (npr. v sanjah ali pod vplivom mamil jih doživljamo kot zaznave).

French (1963, str.402) npr. takole razmeji presojanje in percepcijo: "Percepcijo lahko definiramo kot procese neposredne izkušnje v organizmu. Posrednejša kot postaja izkušnja in bolj ko narašča pomen sklepanja, bolj prihaja v ospredje presoja (kognicija)." V angleškem jezikovnem področju uporabljajo različne izraze, ki se nanašajo na presojo drugih oseb. Tagiuri (1969, str.395) npr. o tem pravi takole: "Pojem "percepcija oseb

(person perception)" se nanaša na procese, s katerimi posameznik spoznava druge ljudi in misli o njih, njihovih značilnostih, kvalitetah in notranjih stanjih. Izraz percepcija ni najbolj posrečen, ker mislimo bolj na apersepcijo in kognicijo. Toda tudi drugi izrazi, kot npr. socialna percepcija ali interpersonalna percepcija, niso najbolj zadovoljivi. Morda imajo najboljši izraz Francozi: "la connaissance d'autrui" - spoznavanje drugih. Dober izraz je tudi socialna kognicija."

3. ELEMENTI IN PROCES PRESOJANJA DRUGIH

Zanimanje za spoznavanje drugih sega v 19. stoletje, ko se je pojavila Darwinova knjiga *Izražanje čustev pri človeku in živalih* (1872). Do takrat so namreč vprašanje spoznavanja oseb uvrščali v področje problemov spoznavanja nasploh.

Sposobnost presoje drugega je definirana kot "diskrepanca (razlika) med sodbo in kriterijem" (Tagiuri, 1969, str.408).

Kot kriterije lahko vzamemo različne stvari:

- a) konsenz ocenjevalcev,
- b) poročilo o svojem stanju s strani osebe, ki je ocenjevana,
- c) rezultate psiholoških testov (npr. osebnostnih potez),
- d) nepovedno vrednost sodb (Tagiuri, 1969, str.398).

Mnoge študije, ki so se ukvarjale s problemom presoje drugih oseb (posebno intenzivno med leti 1940 in 1950), niso med seboj neposredno primerljive, ker so se v raziskavah opirali na različne variable. Viri variance so npr.:

- 1.postopek in metoda skoriranja (npr. rangiranje, predikcija, svobodni opis, check lista),
- 2.kriterij (npr. subjektovo vedenje, psihometrični skor, subjektova samo-ocena),
- 3.ocenjevalci (se razlikujejo po starosti, spolu, inteligentnosti, osebnostnih značilnostih, stopnji psihološkega treninga, poklicu, odnosu do ocenjevanega subjekta),
- 4.osebe, ki jih drugi presojajo (se razlikujejo med seboj v enakih značilnostih kot ocenjevalci),
- 5.moteči dejavniki (npr. halo efekt, logična napaka, projekcija) (Tagiuri, 1969, str.409-410).

V toku samega procesa presoje se ocenjevalec naslanja na različne vire informacij. Allport (1961, str.497-522) omenja različne teorije, od katerih vsaka postavlja v ospredje določen vidik, vendar se verjetno v procesu spoznavanja opiramo na vse.

Teorija analogije (inference theory) pravi, da na stanje ali značilnosti druge osebe sklepamo na osnovi okoliščin, vedenja ali zaporedja dogodkov, ki so podobni ali enaki našim osebnim izkušnjam. Ta teorija dobro pojasni podobnost med presojevalcem in drugimi, kot tudi to, da je za točnost presoje potrebna širša osebna izkušnja (Allport, 1961, str.411-414). Vendar pa nam ta teorija ne pomaga dosti v primerih, ko si ustvarimo sodbe o stanjih druge osebe, za katere nimamo predhodnih izkušenj.

Lipps (1907, str.694-722) meni, da lahko drugo osebo v takih primerih razumemo s pomočjo empatije (Einfühlung). To opredeli kot "objektivno motorično mimikrijo". Drugo osebo namreč deloma imitiramo z neznatnimi gibi in tako v sebi vzbudimo notranja stanja, s pomočjo katerih lahko razumemo občutke ali značilnosti druge osebe.

Mnogi drugi, posebno fenomenologi in geštalisti, pa menijo, da imajo določeni zunanji vzorci ali konfiguracije (Gestalten) takojšen pomen. Köhler (1985, str.48 in 50)

denimo pravi takole: (Hering je menil, da lahko) "izkustva sistematično uredimo, če njihove različne vrste in nianse poenotimo na osnovi podobnosti... Toda izkustvo kot tako odkriva nek red, ki se doživlja sam po sebi. Če imamo pred sabo tri točke, je ena v sredi, drugi dve pa sta simetrično na vsaki strani. To ni logični, temveč konkretni red, ki pripada samemu izkustvu."

Arnheim (1949, str.156-171) pa meni, da se presojanje druge osebe odraža na vseh ravneh procesa - na njenih in naših (ocenjevalčevih) - psiholoških, elektrokemičnih in nevromuskulatornih.

Bruner in Tagiuri (1954, str.649) pravita, da o drugih ljudeh sklepamo na osnovi implicitne teorije osebnosti. Naše implicitne sodbe vplivajo na način, kako percipiramo in razumemo druge, hkrati pa tudi na našo koncepcijo o tem, kaj in kako percipiramo. V to koncepcijo so vključeni različni mehanizmi - od halo efekta, logične napake, maksimiranja ravnotežja (in hkrati izogibanju disonance med elementi), stereotipizacij (npr. Gage, 1952) ter gledanja na druge kot na vzrok in izvor aktivnosti (npr. Pepitone, 1958, str.258-276).

Vse te tendence lahko vidimo v luči funkcionalnosti: vse so namreč poskusi percipirajočega, da si poenostavi in stabilizira zelo varirajoče si človeško okolje. Te težnje lahko primerjamo s konstanco pri vizualni percepciji, ki je v zvezi s fizikalnimi dražljaji.

Pri virih informacij, ki jih ocenjevalec upošteva v teku presoje, pa je razen ocenjevane osebe treba omeniti tudi celotno situacijo ali kontekst. Informacije, ki jih dobimo iz obeh virov (osebe in konteksta) so namreč redundantne, zato je verjetnost, da pravilno presodimo npr. neko čustvo, zelo visoka. "Vemo" namreč dvoje: da določena situacija teži k temu, da vzbudi čustva A,B ali C in da določena ekspresija ali vedenje odraža čustva B,D ali E. Ko imamo pred seboj to posebno situacijo ter posameznikovo reakcijo, sklepamo, da je v ozadju najbrž čustvo B. Isto vedenje osebe pa lahko vodi do drugačnih sodb, kadar je pred nami drugačna situacija.

PROBLEM

Vprašanje bi lahko opredelili takole. Če izhajamo iz dejstva, da prihaja pri posameznikih do razlik v predstavah realnega vodje - eni ga ocenjujejo bolj ugodno, drugi manj - nas zanima, ali se pojavljajo kakšne razlike tudi v predstavah idealnega vodje, ali pa se "idealno" ljudem prikazuje morda bolj homogeno kot "realno" (tj., da imajo delavci, ki sicer različno ocenjujejo svoje neposredne vodje, o idealnem vodji podobno predstavo).

METODA

a)PRESKUŠENCI. V priložnostnem vzorcu je bilo zajetih 112 delavcev, zaposlenih pri GP Stavbar Maribor, ki so v letu 1988 ocenjevali 11 svojih neposrednih vodij.

b)PRIPOMOČKI. 1.Uporabljen je bil celoten JDI (Job Descriptive Index), vendar smo potem upoštevali le lestvico "neposredni vodja".

2.Iz JDI je bila izpeljana ocenjevalna lestvica IDA s 24 trditvami, ki so jih delavci presojali s pomočjo šestih stopenj (npr. trditev JE HITER so presojali glede na naslednje

stopnje: zelo hiter, precej hiter, še kar hiter, nekam počasen, precej počasen, zelo počasen). Med temi 24 trditvami jih je bilo 15 enakih kot v JDI na lestvici "neposredni vodja".

c)POSTOPEK. Delavci so najprej ocenjevali "idealnega vodjo". Navodila so bila takšna: "Jeseni bomo poslali na dodatno izobraževanje nekaj naših delovodij. Vi delate z različnimi delovodji: eni so dobri, drugi so slabi. Zanima nas, kakšen je dober delovodja." (Predpostavili smo namreč, da je pojem dobrega vodje enakovreden pojmu idealnega vodje in za delavce bolj razumljiv.) Potem so poslušali pojasnila v zvezi z izpolnjevanjem lestvice, na koncu pa smo jim še enkrat rekli, da nas zanima, kakšen je dober delovodja. Nato so delavci izpolnili lestvico in, ko so končali, so približno eno uro reševali različne psihološke preskušnje (TN-10 in Purdue), na koncu pa so izpolnili še JDI, pri katerem so med drugim morali oceniti neposrednega vodjo, pri katerem delajo. (Tu je treba povedati, da izpolnjevanje JDI ni bilo anonimno. S tem smo vzeli v zakup, da se na JDI pojavljajo višje vrednosti, kot so dejansko, da pa skupini bolj in manj zadovoljnih delavcev kljub temu ostajata v približno enakem odnosu, kot če bi bil preskus anonimen. Po drugi strani pa smo lahko za te delavce npr. preverili tudi kasnejše izstopne iz DO - kar je do neke mere tudi kazalec nezadovoljstva.) Na podlagi ocen vseh 112 delavcev je bilo treba najprej urediti podatke z JDI po velikosti in glede na to razporediti delavce v skrajnostni skupini: v skupino manj zadovoljnih (37 delavcev) ter v skupino bolj zadovoljnih delavcev (36 po številu). Pri tem smo delavce, ki so v svojih ocenah dosegli srednje vrednosti, izločili.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Tabela 1: Pregled podatkov za skupini manj in bolj zadovoljnih delavcev. (Številke nad stolpci pomenijo: 1-skupina, 2-velikost vzorca, 3-stopnja zadovoljstva na celotnem JDI-povprečje (v točkah), 4-stopnja zad. na celotnem JDI-standardni odklon (v točkah), 5-ocena neposrednega vodje-povprečje (v točkah), 6-ocena neposrednega vodje-st. odklon (v točkah), 7-starost-povprečje (leta), 8-starost-st.odklon (leta), 9-zakonski stan:poročen (število delavcev), 10-narodnost - sl-slovenska, hr-hrvaška, m-muslimanska - število delavcev, 11-bivanje v samskem domu-število delavcev.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
									sl.	hr.	m.	
manj zad.	37	167.3	25.5	47.5	12.4	33.4	10.2	15	11	18	8	21
bolj zad.	36	257.7	12.7	74.6	4.9	34.9	8.8	31	18	14	4	14

Skupini bolj in manj zadovoljnih delavcev se med seboj pomembno ne razlikujeta po starosti, zakonskem stanu, narodnosti in bivanju v samskem domu. Te osebe pa so si različne po kvalifikacijski strukturi: med tistimi, ki so bolj zadovoljni s svojim delom in delovodjo prevladujejo kvalificirani delavci, med tistimi, ki so manj zadovoljni pa polkvalificirani delavci (razlika je statistično pomembna). Te podatke nam posreduje tabela 2.

Tabela 2: Prikaz pomembnih razlik v kvalifikacijski strukturi bolj in manj zadovoljnih delavcev.

zadovoljstvo	kvalifikacija	
	KV	PK
večje	3	15
manjše	24	13

Hi-kvadrat znaša 4.52 (teoretični pa 3.84 na nivoju 0.05).

V tem trenutku je težko reči, kaj je vzrok in kaj posledica: ali so PK delavci manj zadovoljni kot KV zaradi slabših del (in slabše plače) kot KV, ali pa je to nezadovoljstvo trajnejše narave in razlog za usmeritev v poklic (npr. PK delavec hitreje dokonča šolo, hitreje pride "do kruha" kot KV, kar je lahko pogojeno s težnjo, da se želi čimprej izkupati iz - velikokrat neurejenih - domačih razmer). Lahko pa tudi, da je v ozadju te povezave kak tretji razlog.

Sedaj pa si oglejmo rezultate glede na posamezne lastnosti realnega in idealnega vodje.

Tabela 3: Pregled frekvenčnih porazdelitev pritrdilnih odgovorov (tj. odgovorov "DA" za ocenjevane lastnosti) pri skupinah manj in bolj zadovoljnih delavcev. Odgovori se nanašajo tako na oceno neposrednega vodje (JDI), kot na oceno idealnega vodje (IDA).

lastnost	manj zadovoljni (n=37)		bolj zadovoljni (n=36)	
	IDA	JDI	IDA	JDI
1. vpraša za nasvet	14	8	24	27
2. je ljubezniv	28	16	36	34
3. je obziren	32	23	36	34
4. ni domišljav	22	13	27	25
5. je simpatičen	30	13	35	31
6. je tovariški	32	24	36	36
7. ni zadirčen	26	19	32	32
8. je vpliven	29	16	33	30
9. je bister	35	18	36	36
10. se ne razjezi hitro	25	11	31	32
11. je odločen	32	27	36	36
12. je pošten	33	24	36	35
13. obvlada svoje delo	36	24	36	36
14. pove v obraz	32	15	33	35
15. je delaven	32	26	34	36

Že bežen pogled na tabelo 3 nam razkrije, da prihaja med skupino manj zadovoljnih in skupino bolj zadovoljnih delavcev do razlike ne le v predstavi neposrednega vodje temveč tudi v predstavi idealnega vodje. Bolj zadovoljni delavci so si npr. kar v sedmih točkah glede idealnega vodje povsem enotni, da so te lastnosti zaželenne. To so: ljubeznivost, obzirnost, tovarištvo, bistrost, odločnost, poštenost, obvladovanje svojega dela. V skupini manj zadovoljnih delavcev taka enotnost ni bila dosežena niti v eni točki. Podoben je trend pri oceni neposrednega vodje: bolj zadovoljni delavci so si povsem enotni v ocenah pri petih lastnostih: tovarištvu, bistrosti, odločnosti, obvladovanju svojega dela, delavnosti, medtem ko v skupini manj zadovoljnih delavcev soglasnosti znova ne zasledimo.

Na podlagi dobljenih rezultatov sicer nismo upravičeni skleniti, da stvarnost neposredno oblikuje predstavo idealnega (torej da je "stvarnost" vzrok in "idealnost" posledica), kljub temu pa lahko govorimo o neki povezanosti, ki je lahko odraz npr. določenih osebnostnih lastnosti (ki tukaj niso bile dodatno proučevane, kot npr. dominantnost, moč ega, agresivnost, opozicionalnost, optimizem itd.).

Ob tem se nam odpira vprašanje, ali bolj zadovoljni delavci tudi druge stvari ocenjujejo višje kot manj zadovoljni, tj., ali so njihovi vzorci vedenja splošni, ali pa veljajo le za to ozko področje ocenjevanja delovodij. S tem v zvezi bi lahko na podlagi JDI razširili proučevanja tudi na presojanje idealnega dela, sodelavcev, osebnega dohodka in možnosti napredovanja, prav tako pa bi lahko zajeli tudi druga področja, npr. vprašanje prehrane v DO, bivanja v samskem domu, preživljanja dopusta v počitniških zmogljivostih DO itd. - povsod bi torej primerjali "idealno" in "realno" stanje. Šele proučitve na drugih področjih bi dale odgovor na to, ali gre za splošnejšo težnjo teh oseb, da vrednotijo bolj pozitivno oz. bolj negativno. Če se držimo teorije o adaptacijski ravni posameznika, bi rekli, da bi to skoraj moralo biti pravilo.

Da gre lahko tudi v našem primeru za neko splošnejšo raven vrednotenja, razberemo v besedah Boruta Šalijs (1986, str.88): "Tudi nergači in kverulanti imajo večje število Dd (drobnodetajlnih) odgovorov, kar priča o njihovem negativnem odnosu do življenja in sveta." Besede se nanašajo na Rorschachov preskus in na percepcijo, ki je v zvezi s predlogami, vendar je obrazec vedenja za te osebe splošen, saj se tiče naravnave do sveta in življenja. Ozadje pri odgovorih naših oseb bi lahko bila prav taka splošnejša naravnava, sicer pa nas o tej splošnosti deloma prepriča že to, da se osebe iz obeh skupin razlikujejo v svojih ocenah na celotnem JDI, torej na petih različnih področjih in ne le v oceni vodje. Tabela 4 nam prikazuje razlike med obema vzorcema za različna področja JDI.

Tabela 4: Povprečne vrednosti in vrednosti t pri bolj zadovoljnih in manj zadovoljnih delavcih na celotnem JDI in na posameznih področjih.

zadovoljstvo	celotni JDI	delo	vodja	sodel.	plača	napredovanje
večje	257.7	57.7	74.6	73.3	24.4	27.8
manjše	167.3	38.8	47.5	53.1	11.6	17.5
vrednosti t	19.3	11.5	12.3	10.0	7.1	7.5

t (n=71) 0.05 = 2.00

Oba vzorca se pomembno razlikujeta tako na celotnem JDI kot na posameznih področjih. To lahko pojasnimo tako z vidika različne "adaptacijske ravni", kakor tudi "halo efekta", ali "determinirajočih tendenc". Vsi trije pojmi imajo v svojem bistvu enotno izhodišče, tj. da posameznik (ali nek njegov del) vsak zaznavni pojav dimenzionira, ocenjuje in razvršča v razrede. Vse oznake npr. ljubeznivosti, pazljivosti, odločnosti, poštenosti itd. imajo že v svojem verbalnem pomenu razmerje do nekega splošnega, ne popolnoma določenega kvantificiranega merila, ki je nekakšno povprečje. Le-to je izhodiščna točka, na podlagi katere ocenjujemo intenzivnost ljubeznivosti, pazljivosti, odločnosti, poštenosti itd.

Trstenjak (1983, str.13) meni, da zaznava (in tako tudi predstava) "vsebuje predvsem spoznavne ali kognitivne sestavine, ki so temeljne; šele ob teh in prek teh odkrivamo njih posebne afektivne in konativne sestavine, ki pričajo, kako in v čem je zaznava obenem motivirana, zakaj je šla njena selekcija ravno v smer tega pojava in ne drugega."

Ob koncu si zastavimo še dve vprašanji:

1. ali se skupini pomembno razlikujeta v predstavi idealnega vodje,
2. ali je razlika med odgovori na lestvicah IDA ter JDI znotraj posameznih skupin statistično pomembna.

Tabela 5: Prikaz razlik v predstavi idealnega vodje za skupini manj zadovoljnih in bolj zadovoljnih delavcev (DA pomeni število pritrdilnih odgovorov - frekvenco, NE pa število odklonilnih odgovorov.)

zadovoljstvo	DA	NE	vsota
manjše	438	117	555
večje	501	39	540
vsota	939	156	1095

Skupini se v svojih odgovorih pomembno razlikujeta (empirični hi-kvadrat znaša 43.02, medtem ko je teoretični na nivoju 0.05 3.84).

Pri odgovoru na drugo vprašanje (ali je razlika med odgovori na lestvicah IDA ter JDI znotraj skupine nezadovoljnih in skupine zadovoljnih delavcev statistično pomembna) smo si pomagali s Sandlerjevo vrednostjo A, kot jo opisuje Boris Petz (1981, str.144). V svoji osnovi ta vrednost prikaže razmerje med neko razliko in standardno deviacijo te razlike (torej enako kot vrednosti z in t). Pomembna razlika se je pokazala v skupini manj zadovoljnih delavcev ($A=0.07$), v skupini bolj zadovoljnih pa ne ($A=1.55$). (Teoretični A na nivoju 0.05 za obe skupini znaša 0.27.)

Pomembna razlika pri manj zadovoljnih delavcih med odgovori na IDA in JDI nam kaže, da so zmožni razlikovati med idealnim in neposrednim vodjem. Pomembna razlika v razmerju do bolj zadovoljnih delavcev pri ocenjevanju idealnega vodje pa nakazuje, da celo v presoji idealnega manj zadovoljni delavci ne morejo "iz svoje kože". To je bodisi zato, ker so njihova pričakovanja glede idealnega zmanjšana zaradi obstoječe "realne situacije" (tj. da so neposredni vodje do njih res rigoroznejše nastrojeni, da res opravljajo

slabše delo, da imajo res slabše sodelavce, plačo in možnosti za napredovanje; to je torej situacija, ko so pričakovanja znižana zaradi objektivnih okoliščin oz. situacijskih faktorjev), lahko pa so njihova pričakovanja zmanjšana tudi zaradi različnih subjektivnih faktorjev oz. njihove splošne naravnave do sveta in življenja.

Pri zadovoljnih delavcih razlika od neposrednega vodje do idealnega ni statistično pomembna, to pomeni, da svoje neposredne vodje ocenjujejo zelo blizu "idealnosti". Sicer pa tudi iz svojih izkušenj vemo, da nam lahko določena stanja vzbudijo vtis popolnosti, čeprav objektivno vzeto to morda niti niso. Primeri takšnih stanj so: počitek po dolgotrajni hoji, potešitev hude lakote, zmaga nad tovariši v teku, lepa slika, pokrajina itd. Podobno kot pri manj zadovoljnih delavcih, pa je lahko ocena neposrednega vodje pogojena tudi objektivno - torej s situacijskimi faktorji.

NAMESTO SKLEPA

V razpravi smo videli, da prihaja v predstavi idealnega in realnega do razlik: bolj zadovoljni delavci oboje ocenjujejo višje, manj zadovoljni delavci pa nižje; prav v tej različenosti pa lahko zasledimo tudi podobnost: bolj zadovoljni delavci ocenjujejo "realno" in "idealno" podobno - tj. visoko, manj zadovoljni pa oboje nizko.

Vendar se ob koncu lahko vprašamo, ali so dobljeni podatki zanesljivi, saj - kot smo omenili v začetku - ocenjevanje ni bilo anonimno. Da bi to preverili, smo spremljali delavce še 3 mesece po končanem ocenjevanju - nezadovoljstvo delavcev se namreč lahko odrazi tudi v odhodu iz nezadovoljivega okolja. V obdobju teh treh mesecev so DO iz skupine manj zadovoljnih delavcev zapustili trije delavci, iz skupine bolj zadovoljnih pa nihče. Kullbackov hi znaša 3.20 in ni pomemben (teoretični hi-kvadrat znaša 3.84 na nivoju 0.05). Čeprav razlika ni pomembna, menimo, da je trend nakazan in da lahko podatkom zaupamo če že ne glede "točne" višine ocen, pa vsaj globalno za obe skupini.

V teku raziskave se je porodila še vrsta vprašanj, ki so ostala odprta:

1. Možno je, da razlika, ki se je nakazala med obema skupinama v predstavi neposrednega in idealnega vodje, ne gre le na račun vrednotenja ali vrednostne lestvice, ki jo nosi v sebi posamezni ocenjevalec. Možno je, da se skupini razlikujeta tudi v pozornosti, razumevanju posameznih ocenjevalnih atributov ter v svojih osebnostnih lastnostih. Ko se torej vprašamo: "Zakaj se skupini med sabo razlikujeta", bi nam ti podatki lahko pojasnili, ali bolj vplivajo subjektivni ali bolj objektivni dejavniki. Podatek, ki bi kazal na večjo občutljivost posameznih oseb, bi bilo tudi število in trajanje zaposlitev - delavci, ki se čutijo manj zadovoljni, verjetno pogosteje menjavajo organizacije, v katerih so zaposleni.
2. Odprto ostaja vprašanje predstav "idealnosti" na drugih nivojih (delo, plača, sodelavci itd.).
3. V gradbeništvu delavci pogosto menjavajo delovodje (zaradi vedno novih gradbišč), zato bi si v razlagi tega, zakaj so nekateri delavci manj zadovoljni od drugih, lahko pomagali tudi takole: vsak delavec bi izbral 3 vodje, pri katerih najraje dela, in 3, pri katerih dela najmanj rad (za oboje bi navedel tudi razloge). Kasneje bi lahko ocene na JDI povezali z ustrezno sliko delovodij.

1. Allport, G.W., 1961, Pattern and growth in personality, New York, Holt, Reinchart and Winston.
2. Arnheim, R., 1949, The Gestalt theory of expression, Psychol. Rev., št. 56.
3. Brajša, P., 1984, Rukovođenje kao međuljudski odnos, Varaždin, NIŠRO Varaždin.
4. Brown, J.A.C., 1962, Socijalna psihologija u poduzeću, (prevod dela: The social psychology of Industry) Zagreb, Privreda.
5. Bruner, J.S., R.Tagiuri, 1954, The perception of people, v: G.Lindzey (ur.), Handbook of social psychology, Cambridge, Mass., Addison Wesley.
6. Changeux, J.P., 1986, Neuronski čovek, (prevod dela: L'homme neuronal, 1983) Beograd, Nolit.
7. French, D., 1963, The relationship of antropology to studies in perception and cognition, v: S.Koch (ur.), Psychology: a Study of a Science, zvezek 6, Investigations of Man as Socius, New York, McGraw-Hill.
8. Gage, N.L., 1952, Judging interests from expressive behavior, Psychol.Monogr., 66, št.18.
9. Köhler, W., 1985, Geštalt psihologija, (prevod dela: Gestalt psychology, 1947) Beograd, Nolit.
10. Lipps, T., 1907, Das Wissen von fremden Ichen, Psychol. Rev., 56.
11. Murray, H.A., 1971, Thematic Apperception Test - Manual.
12. Pepitone, A., 1958, Attributions of canselity, social attitudes, and cognitive matching processes, v: R. Taqiuri in L. Petrullo (ur), Person perception and interpersonal behavior, Sanford, Sanford Univ. Press.
13. Petz, B., 1981, Osnovne statistične metode za nematematičare, Zagreb, SNI.
14. Rot, N., 1983, Psihologija grupa, Beograd, Zavod za udžbenike SR Srbije.
15. Šali, B., 1986, Rorschachova psihodiagnostika, priručnik, Ljubljana, Zavod SRS za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva.
16. Tagiuri, R., 1969, Person perception, v: G.Lindzey, E.Aronson (ur.), The Handbook of Social Psychology, zvezek 3, The Individual in a Social Context.
17. Trstenjak, A., 1983, Teorije zaznav, Ljubljana, SAZU.

Poskus osvetlitve psihodinamskega ozadja neuspešnosti pri študiju

POLONA SELIČ, PETER UMEK

Vprašanje študijske neuspešnosti je sestavljeno in ga ne gre poenostavljati zgolj na problem osipa, prenehanja študija ipd. V naši študiji smo pod pojmom "neuspešnost" razumeli začasno prekinitev po prvem letniku zaradi neizpolnjenih pogojev za vpis v drugi letnik. Opredelitev je široka in zajema najrazličnejše vzroke, ki smo jih (vsaj del) skušali odkriti. Študija je preliminarne, v svojih okvirih pretežno psihodinamsko obarvana in usmerjena na raziskovanje ozadja, iz katerega izhajajo posledice, kot so težave v prilagajanju, v medosebnih odnosih, primarni družini ipd. Pomanjkljivosti izhajajo iz neustrezne evidence (na kar sta opozorila tudi Cope in Hannah; 1975) in iz neupoštevanja značilnosti institucije (v tem primeru Filozofske fakultete). Naš namen je bil preseči sociološko obarvane raziskave, usmerjene predvsem na vprašanja socialnoekonomskega izvora, regionalne pripadnosti ipd., in osvetliti možne psihološke dejavnike neuspešnosti pri študiju. Ob tem se nismo spuščali v generalizacije in iskanja nekakšnih "resnic", ki naj bi veljale za celotno populacijo, saj nam obravnavana skupina in celotni metodološki okvir tega ne dovoljujeta. Očitno je (v jeziku sistemske teorije) potrebno spremeniti tako elemente (npr. drugačno delovanje Študentske posvetovalnice, temeljite raziskave, morebitne spremembe študijskih pogojev), kakor tudi odnose med njimi - kar lahko (med drugim) pomeni tudi, da mora FF kot institucija spoznati nujnost stalnega delovanja svetovalne službe, saj neuspešnosti nikakor ne moremo zreducirati na nivo (neuspešnega) posameznika, temveč gre vedno za interakcijo institucija - študent, za sistem, ki se mora spremeniti že, če se spremeni en sam njegov del. V tem vidimo pomen Študentske posvetovalnice in naše študije, ki je pokazala na množico vprašanj. Želimo si, da bi lahko v prihodnosti našli vsaj nekaj odgovorov nanje.

Mnogo težav pri svetovanju študentom in svetovanju nasploh izvira po našem mnenju iz teoretičnih osnov. Teorija svetovanja izhaja iz stališča, da je namenjena "normalnim" ljudem le kot pomoč za prebroditev situacijskih težav in se distancira od "nevrotične" populacije, kakor tudi od nekaterih spoznanj in načel psihodinamično orientirane terapije in teorij, ter prepogosto neupravičeno zanemari veliko pomembnih dejavnikov. Tako spregleda ali premalo upošteva ozadje težav, predhodne konfliktna situacije in neustrezna reagiranja nanje, nevrotično osebnostno strukturo, vzroke, ki so vezani na dinamiko v socialnem okolju ipd. Gre za to, da takšne teorije svetovanja obravnavajo problematiko preveč površinsko in po liniji najmanjšega odpora (čim

hitreje, na kar najlažji način pomagati pri prebroditvi tukaj in sedaj obstoječih težav). Težave v teoretično-metodološkem pristopu so posledica mnogostranske determiniranosti človekovega vedenja. Zaradi tega je, kot meni Bregant (1986), "omejena možnost uporabe tradicionalnih raziskovalnih sredstev, ki so na razpolago".

Zelo pomembno se nam zdi preseči zatiskanje oči pred problemi raziskovanja in ugotavljanja dejanskih vzrokov neuspešnosti študentov, kar pomeni tudi zavračanje stališča administracije (kot sta ga označila Cope in Hannah; 1975) "we - would - rather - not - know" in "problem - if it is a problem - is not known". Taka stališča se kažejo v pomanjkanju raziskav na tem področju, želji po ohranitvi sistema takšnega, kot je, izražena so v pasivnem pristopu k problematiki in pomenijo neko obrambo homeostaze, ki jo načenjajo le redki (npr. Makarovič; 1984).

Kompleksna dinamika med posameznikom in institucijo, med njim in socialnim okoljem, iz katerega izhaja, oziroma v katerega pride v času šolanja, ter med posameznikom in širšim družbenosocialnim okoljem je bila v preteklosti vse prevečkrat zreducirana na številke, izražene z raznimi frekvencami in standardnimi deviacijami v okviru statistične pomembnosti. Takšna kvantifikacija pogosto izgubi stik z resničnimi pojavi zaradi nasilne kategorizacije mimo resničnih vzrokov. Po drugi strani pa analitični pristop večkrat zanemarja podatke, ki jih je moč kvantificirati. S takšnim raziskovanjem lahko potisnemo ob stran nekatere pomembne splošne kazalce predispozicij in karakteristik tako posameznikov, kot njihove okolice (izgubimo podatke, ki bi predvidoma lahko veljali za večino študentov). Zato se velja nasloniti na statistično kvantifikacijo in na analizo posameznih primerov - in to ne le pri raziskovanju (ne)uspešnosti študentov.

V našem primeru predstavljajo populacijo vsi študentje, ki so se v študijskem letu 1985/86 vpisali v prvi letnik katerekoli smeri na FF in so bili neuspešni pri prehodu v drugi letnik. V opisu postopka bomo razložili okoliščine, ki so privedle do tega, da skupina oseb, zajetih v raziskavo, ne predstavlja reprezentativnega vzorca, marveč selekcioniran. Ker vzorec ni slučajen, ne moremo iz njega sklepati na populacijo in ne poznamo njegove distribucije (slučajni vzorci so edini, ki imajo znano, največkrat normalno distribucijo). V skladu z navedenim, si nismo zastavili za nalogo, da bi preko obravnavane skupine opisali populacijo neuspešnih študentov, ampak da bi znotraj skupine poiskali neke skupne poteze, črte, odnose itd., na osnovi tega odkrili možne vzroke neuspešnosti (na nivoju hipotez) in načrtali smernice za nadaljnje raziskave tovrstne problematike. Na ta način nismo presegli meja obravnavane skupine v smislu generaliziracij, ki bi veljale za vse neuspešne študente, možnih dejavnikov pa nismo razlagati kavzalno.

Obravnavno skupino sestavlja 37 oseb; 9 moških in 28 žensk, starih od 21 do 26 let (modalna starost je 22 let). Šest oseb je zamenjalo visokošolsko organizacijo, izbrali so Pravno fakulteto (1) Pedagoško akademijo (3) in FNT (2). Znotraj FF je menjalo študijsko smer osem oseb.

Iz evidence FF smo poiskali študente, ki so se v študijskem letu 1985/86 vpisali v prvi letnik, niso pa napredovali v drugi letnik. Teh je bilo 37,3% od 764 vpisanih v prvi letnik, oziroma 285.

Na dve vabili se je odzvalo le 37 oseb. Tako smo dobili podatke od približno 13% vseh neuspešnih študentov iz študijskega leta 1986/87 na FF, kljub temu da smo jih še dodatno iskali. Na osnovi opisane izkušnje lahko sklepamo, da večina študentov, ki so bili neuspešni na prehodu iz prvega v drugi letnik, ni zainteresirana za dajanje podatkov

o tej problematiki, oziroma, da bi bil potreben drugačen pristop (morda osebni stik, kjer bi bilo to mogoče), če bi jih hoteli pritegniti k sodelovanju. Ena od možnih predpostavk izhaja iz ugotovitve Blaina in McArthurja (1961), da študenti z resnimi motnjami (predvsem emocionalne narave), ki se kažejo v študijski neuspešnosti, o njih težko ali pa sploh ne govorijo. Morda imajo osebe, ki se niso odzvale, tovrstne motnje, ali pa so opustile, oziroma zamenjale študij, našle nove interese, "prerasle" težave ipd. in zato niso bile motivirane za sodelovanje.

Osnovne podatke o preskušancih smo zbrali z vprašalnikom, ki smo ga sami sestavili. Ta postopek se nam je zdel smislen, saj smo pričakovali, da je vsak sam najbolj obveščen poročevalec o sebi. Na osnovi vprašalnika smo opredelili 294 variabel. Zajeli smo družinsko klimo in odnose, izobrazbo staršev in njihov položaj v poklicu, standard, način vzgoje, dosedanje šolanje, interesne dejavnosti in morebitne težave, izbira srednje šole in smeri študija, način preživljanja prostega časa, možne vzroke neuspešnosti in odzive nanjo.

Rezultate na Costellovem vprašalniku storilnostne motivacije smo obravnavali kot dopolnilno informacijo o preskušancih.

S projekcijskim preskusom nedokončanih stavkov (PNS) smo dobili klinično gradivo s štirih reprezentativnih področij posameznikovega prilagajanja - gre za področje spolnost, medosebnih odnosov, doživljanja ter pojmovanja samega sebe in družinsko področje.

Zbrane podatke in rezultate lahko razdelimo na dva dela. V prvem so tisti, ki so za nadaljnjo obravnavo problema neuspešnosti pri študiju neuporabni, oziroma manj uporabni, saj ne spadajo na višji nivo generalizacije, njihove značilnosti pa so predvsem konkretnost, bogastvo in širina atributov.

Navedena dejstva potrjujejo naše izhodišče, da moramo pri raziskovanju neuspešnosti posvetiti posebno pozornost področju doživljanja ter pojmovanja samega sebe in družinskega prilagajanja. Zato bo težišče diskusije na predpostavkah in zvezah, ki so bile dopustne in ki pomenijo višji nivo generalizacije ter osnovo za raziskave, ki bodo sledile tej preliminarni študiji.

Zaradi omejene uporabe tradicionalnih raziskovalnih sredstev, ki so na razpolago, in kompleksnosti problematike, pri spisu temeljnih značilnosti osebnostne strukture na nivoju skupine ni bila mogoča deskripcija in diferenciacija z merjenjem posameznih variabel, zato smo se odločili za analitični pristop. Pri tem smo skušali nadomeščati linearni model "vzrok - posledica" s krožnimi modeli, ki povezujejo različne fenomene. Ker nismo mogli zagotoviti števila preskušancev, ki bi bilo potrebno za pozitivističnimi model metodologije, smo se usmerili v bolj analitično obravnavo podatkov (dopolnitev na PNS), ne pa v uporabo metod, ki zahtevajo, da je število obravnavanih oseb trikrat večje od števila variabel.

Menimo, da smo na tej stopnji raziskovanja neuspešnosti pri študiju metodologije kar najbolj prilagodili objektivnim omejitvam in proučevanemu fenomenu.

Kot poglobljena področja motenosti in konfliktnosti izstopajo:

- stališča do staršev istega spola in celotne družine;
- cilji preskušancev, njihova stališča do prihodnosti, preteklosti in lastnih sposobnosti;
- stališča do prijateljev in nadrejenih;
- kakor tudi stališča do nasprotnega spola in heteroseksualnih odnosov.

Preskušanci reagirajo v večini na notranje impulze in to v veliki meri s potlačevanjem, odrinjanjem in oblikovanjem formacije reakcij (sovražnost do drugih preoblikujejo v težnjo "biti dober, pošten in pomagati drugim").

Dopolnitve večjega dela oseb kažejo na čustveno zavrtost (npr. Kadar nimam dovolj možnosti, "se umaknem"), manjši del skupine pa v svojih odgovorih nakazuje, da kljub notranjim konfliktom vsaj poskuša izkoristiti dane možnosti in poiskati kar najboljše rešitve (težnja po obvladovanju situacij, ki pomenijo določene pritiske; npr. Kadar nimam dovolj možnosti, "izberem najboljšo"). Glede na opredeljene cilje in izraženo pomanjkljivo spolno prilagojenost lahko sklepamo, da je mišljenje večine obravnavanih oseb (vsaj delno) nezrelo. Njihove dopolnitve namreč v veliki meri izražajo egocentričnost, manjše razumevanje za svojo odgovornost in interese ter potrebe drugih ljudi (npr. Moja skrita želja v življenju je "leteti brez pripomočkov". Vedno sem želel "biti ovčar v Avstraliji"). S tem v zvezi lahko ugotovimo, da je mišljenje večine oseb prej fantazijsko nerealistično kot realistično. Pri mnogih smo opazili prevelika pričakovanja brez konkretnih načrtov, kakor tudi izražanje minulih razočaranj in neuspehov (resigniranost). Odgovori sicer kažejo na precejšnjo elastičnost, vendar ostajajo predstave o prihodnosti nejasne, kar je že v preteklosti vodilo v razočaranja, za katera pa skušajo preskušanci pogosto kriviti druge.

V dopolnitvah se kažejo tri skupine bojazni:

- pred izgubo in samostojnostjo (v manjši meri);
- pred tveganjem in pred lastnimi destruktivnimi impulzi;
- pred neizbežnostjo.

Na osnovi tega lahko predpostavimo prisotnost depresivne zavrtosti, ki se kaže tudi v izražanju sočutnosti in spravljivosti; agresivne zavrtosti (posledica je lagodnost, deficit v znanju in izkušnjah) in enakih zadržanj (proti drugim) - ta se izražajo kot hrepenenje po veljavi, priznanju in obvladovanju (biti nad drugimi); in erotično seksualne zavrtosti.

Erotični motivi se kažejo v iniciativnosti, borbenosti (faličnost po Freudu) - osebe hočejo doseči več, kot zmorejo. To dejstvo nam pojasni odklanjanje matere (istospolnega starša - PNS), zaradi rivalstva, ki se je verjetno pojavilo že v otroštvu v subsistemu mati - hči. Pri skupini oseb s to strukturo prevladujejo seksualni in destruktivni impulzi v smislu nenehnega pričakovanja nečesa novega (vtisov, avantur), prizadevanja za občutek svobodnosti in odklanjanje realnosti (posledic), kar se veča z doživljanjem razočaranj (posledic). Iz zadržanj na seksualno erotičnem področju izhajajo nezaupanje vase, nepoznavanje lastne vrednosti, šibka realitetna kontrola in težave z osebno identiteto. Vse to je moč opaziti pri dopolnitvah na PNS. Nekateri od odgovorov nakazujejo možnost erotične zavrtosti, saj izražajo nezaupanje vase in v okolico, dvom, da je oseba čustveno sprejeta, ter težave v dajanju in sprejemanju človeške toplote; kakor tudi verjetnost seksualne zavrtosti v smislu nesprejemanja lastne spolne vloge in težav pri predajanju. Osebe, za katere so značilne takšne dopolnitve, so izrazile tudi tendence k neupoštevanju realnosti (časa, denarja, institucij), kar lahko razložimo z njihovo potrebo po iskanju novih vtisov in potrditev lastne privlačnosti.

Reakcija v smeri neuspešnosti pri študiju je pri erotično-seksualni problematiki (histerična osebnostna struktura), po našem mnenju lahko posledica sprožilne situacije odrekanja (osebe so prišle v novo okolje - kraj bivanja, izobraževalna institucija - ter niso doživele dovolj potrditev lastne vrednosti, ob tem pa so bile obremenjene z novimi obveznostmi) ali skušanja (novo socialno okolje, morebitne erotično-seksualne

ponudbe). Zadržanja te vrste se lahko kažejo tudi kot veljaveželjnost (vendar v tem primeru ne zaradi moči). Težnja po veljavi je prisotna v odgovorih večine obravnavanih oseb, kot posledica erotično-seksualnih ali agresivnih zadržanj. Ob obojih se pojavljajo tudi iluzorna pričakovanja, ki so za študijsko neuspešnost v večini primerov značilna.

Pri histerični strukturi so kognitivne funkcije vedno na prelomu med magičnim in realnim, kar je ena od značilnosti dopolnitev na PNS.

Verjetnost zavrtosti erotičnih teženj nam potrjujejo negativna stališča do matere in nadrejenih, nekoliko tudi do očeta in podrejenih. Pričakovanje erotične potrditve se pri mnogih osebah veže na odnose s prijatelji in znanci, na odklanjanje avtoritete šole in doma, erotizacija odnosov do podrejenih pa mnogim povzroča slabo počutje ob možnosti ukazovanja drugim. Bojazni so pri tej skupini preskušancev manj izrazite, morebitna sovražnost kot posledica občutja zavrnjenosti je najbrž izrinjena iz zavesti, kar ima za posledico nezaupanje do prijateljev. Vedno želijo imeti nekoga zraven sebe, "biti ljubljen" pa je zelo pomemben moto - ta dopolnitev je ena najbolj pogostih.

Visoko storilnostno usmerjenost, ki smo jo identificirali, razlagamo kot posledice erotičnih teženj (da nekdo dobi ljubezen), agresivnosti, ali kot posledico delovanja super ega (težnja k popolnosti), ki je na nek način prav tako iracionalen kot id (v smislu iracionalne samokontrole in aspiracij na nivoju popolnosti).

Motenost na področju agresivnih teženj se je verjetno izrazila kot neuspeh ob sprožilni situaciji na začetku študija, ko preskušanci (realno ali v smislu subjektivnega doživljanja, ki pa muja dobi pomen realitete v intrapsihičnem prostoru) niso imeli možnosti za lastno uveljavitev in dovolj hitro napredovanje. Izgubili so položaj, ki so si ga pridobili v socialnem okolju med srednjo šolo. Pri delu obravnavanih oseb, kjer predpostavljamo zavrtost agresivnih teženj, lahko kot sprožilni dejavnik opredelimo predvsem situacije odrekanja, v katerih so se osebe znašle na začetku študija. Zavrtost te vrste vodi v lagodnost, ki je ena od značilnosti neuspešnih študentov. Mnogi od njih dekompenzirajo v smislu pomanjkanje podjetnosti. Pri skupini preskušancev s takšno problematiko je na PNS moč opaziti tudi separacijske težnje in črno - belo vrednotenje (dober/slab objekt). Svoje starše so (med drugim) opisali kot takšne, da jih silijo v odvisnot. Ena od razlag je, da se ti starši bojijo lastnih agresivnih impulzov in jih projicirajo v okolje. "Otroka" hočejo pred "hudobnim svetom" obvarovati tudi takrat, ko ta že doseže zgodnje odraslo obdobje. Pri opisanem delu skupine smo opazili konflikt med potrebami po sprejetju in uveljavitvi, iz česar najbrž izvirajo bojazni pred lastnimi agresivnimi težnjami na eni strani, in odklanjanjem s strani drugih, na drugi strani. Te osebe gredo zato pogosto v podrejanje in pasivno odvisnost od družine (nerealizirana separacija). Konflikte se tu kažejo tudi med potrebo po pomoči (oziroma sprejetju) in ambicioznostjo ter bojaznimi pred avtoriteto. Preskušanci so izražali še bojazni pred zavrtimi agresivnimi (destruktivnimi) impulzi, nastopanjem in morebitnim neuspehom.

Agresivna in erotično-seksualna zavrtost sta seveda le predpostavki in šele poglobljen pristop (usmerjena anamneza, kakor tudi rezultati na kakšnem drugem projekcijskem preskusu) bi dopuščal bolj suverene zaključke. Ker je predpostavka o možni prisotnosti depresivne strukturiranosti osnovana na protokolih PNS zelo majhnega števila oseb, je ne bomo skušali utemeljiti. Ostajamo na nivoju skupine, zato ne moremo določiti, če gre pri obravnavanih osebah za okleščeno zgolj na enem nagnem področju, poleg tega v razvoju sodeluje vedno več dejavnikov in ga je potrebno opazovati multikavzalno. Predpostavljamo pa, da je bil začetek študija (in vse

spremembe, ki jih je prinesel) tista aktualna situacija, ki je aktivirala zadržanja (signal je zadel ob primarni motiv). Zadržanja so najbrž dobila širše dimenzije v različnih socialnih sistemih (govorimo o prenosu življenjskega vzorca). Na to so se verjetno začela vezati tudi iluzorna pričakovanja - kot nadgradnja, kjer oseba porabi projekcijo za rešitev konflikta v sebi. Tega si seveda ne more priznati in ne dovoli realitete vdora v svojo "slikano" bodočnost. Če se je med opisanimi posledicami vspostavil začaran krog, je sledila temu nesposobnost za konstruktivno aktivnost in spontanost, ob ohranjenem aktivnem siljenju. Na ta način je mogoče razložiti položaj, v katerem so se znašli preskušanci: njihovo ravnanje je bilo blokirano, več kot so hoteli, manj so zmogli, nakar so hoteli še več (neskladje med aspiracijami in aktivnostjo, ki je bila reducirana). Zavrlo neugodnih informacij o sebi, ki so jih dobivali iz okolja, je bil še bolj prizadet njihov občutek lastne vrednosti, kar so skušali preseči s ponovnim dokazovanjem, vendar zopet z nepravo aktivnostjo. Posledica tega je bila pasivnost, ki so jo opisali tudi med odgovori na vprašalnik. Pasivnost pojmujemo v tem okviru kot blokirano iniciativnost, predvsem na nivoju socialnih stikov; na tak način je namreč mogoče najti relativno sprostitev, če začaranega kroga ni moč prekiniti. Beg v pasivnost je nevrotična obramba, sekundarni proces pa navadno vodi v lagodnost: oseba preide iz pasivnosti na določenem področju v vsesplošno lagodnost. Predpostavimo lahko, da je prišlo pri nekaterih preskušancih do utrjevanja lagodnosti, kar jih je obvarovalo pred napori in tekmovanjem z drugimi - ker niso nikogar ogrožali, tudi njih ni nihče ogrožal ter se jim ni bilo treba bati tekmovalnosti in ljubosumnosti drugih. Eden od izhodov opisanega stanja je bil najbrž tudi prehod v nadkompenzacijo v smislu vseobsegajočega prizadevanja. Če se je to res zgodilo in če so se osebe s to problematiko vsaj približno zavedale svojih motivov določene vrste (glede na cilj in vsebino), so lahko nadkompenzacijo usmerile (npr. v reševanje težav študijske in osebne narave). Iz takšne dinamike izhaja tudi Jungova (1967) teza o perspektivnosti nevroze.

Ena od razlag študijske neuspešnosti je prehod iz nadkompenzacije v dekompenzacijo (nekateri preskušanci so v pogovoru izjavili, da so se "zrušili" pri prvem izpitu, ki ga niso uspeli opraviti). Pri večini oseb je bolj opazna ambivalenca med težnjo po aktivnosti in pasivnosti. To nihanje kaže na prisotnost nadkompenzacije in lagodnosti, kar bi lahko pojasnili npr. z negativnim pogojevanjem kot vzgojnim stilom staršev.

Glede na oceno preskušancev, da so imeli dovolj časa in ustrezne pogoje za študij, sklepamo na nezadovoljivo izrabo prostega časa, ki jo povezujemo tudi z nezadovoljivimi delovnimi tehnikami. Zaradi manjše operativne zmožnosti so najbrž začeli zaostajati za svojo študijsko skupino in niso več mogli obvladovati situacij in vlagati svojega napora sistematično. Iz tega je verjetno izvirala občutek lastne neučinkovitosti in negotovosti. Napačne delovne tehnike pa ne pojmujemo kot nesposobnost organizacije, ampak kot izraz drugih zadržanj. Iz njih izhaja tudi nezadovoljivo ravnanje z ljudmi, ki je do neke mere prisotno pri obravnavani skupini (pri opisu funkcioniranja v prvem letniku študija). Zmanjšan občutek lastne vrednosti je zato lahko posledica pomanjkanja izkušenj v ravnanju z ljudmi.

V zvezi z delovnimi motnjami in neadekvatno izrabo prostega časa lahko predpostavimo še en začaran krog: občutek delovnega (študijskega) deficita je povzročil tenzijo, zaradi katere je imel študent še več težav pri delu in še manj prostega časa, kar je povečalo neprilagojenost v študijski situaciji - ob tem je rasel občutek prikrajšanosti in žrtvovanja, to pa se je lahko preneslo tudi na področje medosebnih odnosov.

S tem zaključujemo diskusijo in interpretacijo rezultatov na nivoju konkretne skupine. Ponovno poudarjamo, da gre pri opisu nekaterih značilnosti osebnostne strukture preizkušancev zgolj za iskanje možnih razlag, vzrokov in povezav.

Družina je sistem, organizem z znaki in pravili v smislu celote, v kateri prihaja do interakcij in krožnih povezav med deli. Menimo, da je študijska neuspešnost determinirana z mnogimi preteklimi izkušnjami v tem sistemu, ki pomeni okvir, iz katerega vsak (neuspešen) študent izhaja. Tu je prišlo do prvotnega oblikovanja in spreminjanja njegovega vedenja. Komunikacija v družini vpliva na nastajanje struktur, ki določajo načine zadovoljevanja potreb, doživljanje okolja in medosebne odnose. Predpostavljamo, da lahko iz družinske klime (krožne povezave mati - oče, mati - otrok, oče - otrok) izvirajo težave v medosebnih odnosih (odnos do nadrejenih, prijateljev in kolegov), težnja k lagodnosti in težave v odnosih z nasprotnim spolom, ki smo jih identificirali pri članih obravnavane skupine. To povsem ustreza Freudovi (1984) misli, da so starši vključeni v mentalno življenje vsakega posameznika kot model, cilj, opora ali tekmeč.

Če bi hoteli dobiti bolj jasno predstavo o dinamiki v družinah neuspešnih študentov, bi morali posebej osvetliti vzgojna sporočila staršev, s katerimi se v družinski sistem prenašajo vrednote družbe, deklarirane pravilnosti in koristnosti. Vzgojna sporočila, ki jih razumemo v njihovih moralno-etičnih in funkcionalnih dimenzijah, sooblikujejo tudi nekakšen družinski model reševanja problemov. V družini se vsak otrok (vsaj do neke mere) nauči odpovedovanja in od tega je odvisna njegova kasnejša sposobnost odpovedovanja neuresničljivim ali naprimerim motivom. Ta sposobnost je nujna zaradi zahtev socialnega sožitja, seveda pa se moramo vprašati, do kje sega zrelo prilagajanje in od kod naprej obrambno funkcioniranje (sistem izogibanja lastnim impulzom). Nekaj teh vprašanj si nujno zastavljamo tudi ob problematiki neuspeha pri študiju.

Družinski sistem s svojim delovanjem spodbuja tisto, kar je "prav", in negativno stigmatizira tisto, kar je "narobe". Spodbuda in nagrade v zgodnjem vzgojnem procesu določajo smer agresivnosti. Fenomen agresivnosti, oziroma agresivne zavrtosti, je aktualen tudi pri študijski (ne)uspešnosti. Opozoriti velja, da naša kultura bolj vzpodbuja in ceni vase usmerjeno ali zadušeno agresivnost, zato vzgoja posreduje zavore in občutja krivde. To trditev potrjujejo rezultati naše študije, kjer smo odkrili krožno povezavo med občutji krivde, stališčem do starša istega spola in do lastnih sposobnosti. Vse naštetu odpira vprašanje identifikacije, spolne vloge in oblikovanje nevrotične strukture, na katera bomo skušali najti del odgovorov v nadaljevanju.

Izvori in vzroki zapovedi, ki se posredujejo z vzgojnimi sporočili, v družini niso nujno znani. V slovenskem kulturnem prostoru je eno takšnih sporočil zahteva po delavnosti, natančnosti in tudi po uspehu. Neuspešen študent mora takoj v podobo samega sebe vključiti dejstvo, da se neke zapovedi ni držal. Ker pa na nivoju zavedanja ne gre za kršenje, se nujno pojavijo težave pri sprejemanju posledic (v smislu reakcije družinskega sistema na njegovo neuspešnost). Zaradi večje jasnosti se nam zdi potrebno še posebej opredeliti podobo ter pojem samega sebe (Musek, 1982), ki se oblikuje na osnovi izkušenj o lastnem organizmu in dejavnosti ter na osnovi izkušenj o razlikah med tem in zunanjim dogajanjem; na osnovi socialne percepcije (informacije iz vedenja drugih); primerjav podobnosti in razlik med sabo in drugimi; informacij in predstav o določenih socialnih vlogah; na osnovi identifikacije (z vzorniki, starši istega spola - spolna vloga) ter težnje po vzpostavljanju identitete. Opisano kršenje zapovedi vzbudi v

samopodobi neuspešnega študenta občutek krivde. To samo po sebi ne more biti patogeno, problem nastane, če družinski sistem v svojem celotnem funkcioniranju ustvari patogeno, permanentno izkrivljeno vzdušje v smislu trdote in (ali) razvajanja. Dimenzija vzgojnih sporočil, ki so oblikovala samopodobo posameznika, ima pomen prenosa iz družbe v individualno sfero. Če neuspešni študent doživlja sebe preko meje tistega, kar je v sistemu dopustno, dobi njegova samopodoba negativen preznak. To je razumljivo, saj se vzgojna sporočila seštevajo v vrednostni sistem. Stil družine (njegovo delo so sredstva nagrajevanja in kaznovanja) je odvisen od vrednot družbe in lahko deluje v smeri vkalupljanja vsakega člana sistema, ne glede na pozitivne posledice, ki jih ima to za njegovo osebnost. Te silnice vplivajo tudi na model dajanja, jemanja in sprejemanja v medosebnih odnosih, ki je pri neuspešnih študentih nekoliko problematičen. Zahteve po pridnosti, delavnosti in uspešnosti postanejo v razvoju del super ega, zato je korekcija teh stališč vprašljiva, saj gre za kulturne klišeje, ki so na Slovenskem vrednota. Vsaka kultura ima svoj sistem "dovoljene" simptomatike. Najbrž ta vpliva tudi na preskušance, ki le v manjši meri dopuščajo psihogenezo svoje neuspešnosti in raje iščejo zanj vsakršne "objektivne" razloge.

Družinska identiteta močno določa podobo o sebi. Meja družine je meja za vse, znotraj tega pa so odnosi cirkularni in vloge komplementarne. Prevladovanje popustljive, oziroma enkrat popustljive, drugič stroge vzgoje (opisi preskušancev; kaotično ali pretrdo vzdušje pomeni rizično peristazo za erotično - seksualno zavrtnost) predstavlja hudo frustracijo (sistem razvajanja se prej ali slej razvije v trdoto - omejevanje agresivnih teženj) - omejitve in zahteve niso konsistentne, zato tudi strategija realizacije potreb z lastno aktivnostjo ne more postati stalna; posameznik ne dobi prave slike (na nivoju percepcije) o potrebnem naporu in času za doseganje določenih ciljev in ne pridobi ustreznih izkušenj o nujnosti investiranja časa in navora za zadovoljitev potreb. Zato pri neuspešnih študentih opazimo neskladje med aspiracijami in možnostmi, neadekvatno orientacijo in vsaj delno ohromljeno, pohabljeno lastno aktivnost. Ob določenih potrebah se pojavlja refleksna bojazen, ki povratno vpliva na področje potreb in motivov.

Vloge v družini se strukturirajo glede na kulturne vplive, mesto, ki ga ima posameznik, in glede na njegove konstitucijske lastnosti. Kulturni vplivi določajo očetu funkcije spora, povezave družine navzven, kaznovanja in do neke mere tudi vlogo nosilca normativnega sistema. Če neuspešni študent ne sprejema očeta, s tem na določen način odklanja tudi normativni sistem. Začetek študija enega od članov družine in njegov morebitni odhod od doma je lahko povzročil formativno krizo. Študentova vloga v sistemu se je spremenila - njegova razvojna naloga je postala osamosvojitve, kar pomeni prednost v smislu večje svobode, hkrati pa pomanjkljivost, še posebej, če oseba na to ni dovolj pripravljena (če jo starši, predvsem mati, vežejo v odvisnost in simbiozo). Tako je mogoče študijsko neuspešnost (= motnja enega člana) obravnavati kot prisposodobno iskanja ravnotežja v družini. V tem smislu predstavljajo študijske motnje protest, gre za mazohistično maščevanje staršem zaradi nerešenega konflikta z njimi (problemi separacije). Študent hoče s samokaznovanjem prizadeti starše, neuspeh pa pojasnjuje s premajhnim posvečanjem študiju (atribucija vzročnosti). Iz takšne dinamike izhaja tudi model odnosa do nadrejenih.

Preskušanci (manjši del skupine), ki so imeli do staršev istega spola in do družine najbolj ugoden odnos, so pokazali boljše funkcioniranje na področju heteroseksualnih

odnosov in v stališčih do preteklosti, prihodnosti in kolegov. Pri njih predpostavljamo manjšo separacijsko problematiko.

Tako je odnos s starši tisti, ki odločilno sodeluje pri oblikovanju samopodobe, spolne vloge in v zvezi s tem stališč do sposobnosti in medosebnih odnosov. Iz družine izhajajo možni patogeni vplivi iz preteklosti, doživljanje samega sebe pa sooblikuje medosebne odnose v širšem smislu, vključno s heteroseksualnimi odnosi. Neuspeh pri študiju je bolj verjeten, če študent nima občutka, da ga starši podpirajo. Pri tem moramo ločiti dejansko stanje v sistemu od tistega, kar si takšna oseba želi in lahko vpliva na njeno percepcijo. Če odnosi s starši niso konfliktni, študent realizira svojo razvojno nalogo osamosvajanja, družinski sistem pa mu medtem še zmeraj lahko zadovoljuje potrebo po varnosti in sprejetosti. V takšnem sistemu so člani tudi ob morebitnih neuspehih bolj perspektivni.

Odgovori preskušancev kažejo, da predpostavljajo njihove matere pretežno lik, ki kot ženska ne dobi potrditve in spodbude, zato prevzame vlogo žrtve. Na Slovenskem je žrtvovanje vrednota in takšne matere dobivajo potrditev od zunaj (družba). Svojo samopodobo rešujejo kot "kvalitetne" matere in otroke dobesedno vlečejo v družino. Homeostazo sistema vzdržujejo tako, da prestrukturirajo vloge in študentu vsilijo vlogo odvisnega otroka. Ker ob začetku študija (zavoljo vseh opisanih dogajanj in sprememb) študent še potrebuje nekoliko odvisnosti in varnosti, ima zaradi potrebe po dokazih samostojnosti (na drugi strani) do matere občutke krivde, hkrati pa izraža do nje negativno stališče (v študiju smo zajeli pretežno študentke, zato bomo v nadaljevanju uporabljali ženski spol, da bi se izognili morebitnim vsebinskim nejasnostim). Takšno dekle se z materjo ne more identificirati (še posebej, če je histerično strukturirano), občuti pa čustveno lakoto; če spozna nove prijatelje, zadovolji svoje potrebe v tem sistemu, zato je razumljiva negativna zveza med sklepanjem novih prijateljstev in pogostostjo vračanja domov. Ostaja pa odprto vprašanje, do kakšne mere razvijejo te študentke zgodnjo zrelost in lastno ustvarjalnost. Meje opisanih družin najbrž niso dovolj propustne, zato je med člani prevelika odvisnost in ogrožujoče delovanje. Ob bolnem subsistemu mati - hči, pride v družini kot celoti do funkcionalnih motenj, pojavi se vprašanje hierarhije moči in predstave o sebi. Vse navedeno smo opazili v protokolih PNS in odgovorih na vprašalnik. Dekletovo doživljanje lastne vloge v subsistemu z materjo določa tudi reakcijo ob stresu (sprememba življenjskega in šolskega okolja) vključevanje v nove socialne sisteme ipd.), oziroma funkcionalni krizi. Glede na njeno doživljanje lastne vloge se oblikujejo vedenje in načini morebitne pomoči drugih članov družine.

Ker ne poznamo strukture vlog v družini pred krizo (= neuspeh enega člana pri študiju), diskutirajmo v tej smeri ne moremo nadaljevati. Pri nadaljnjem raziskovanju je nujno potrebno vključevanje intervjuja, ki lahko osvetli nejasna področja posameznikovega funkcioniranja. Diskusijo o družinskem sistemu zato zaključujemo z ugotovitvami, da kvaliteta odnosov ni nudila prevladujočega "medosebnega udobja" (izraz povzemamo po Brajši, 1986), verjetno se je pojavljala inkongruentna komunikacija ob enostranskem in linearnem vsiljevanju močnejšega (predvsem matere) slabšemu. Razlike med odgovori na vprašalnik in stališči do matere na PNS so nas opozorile na dejstvo, da je materinstvo še vedno vzvišeno - stališča do matere na PNS so namreč pokazala veliko odstopanje od teh deklariranih klišejev.

Rezultati naše študije se ujemajo z ugotovitvami drugih avtorjev, da neuspešnega študenta označuje kriza identitete. Razpet je med starim in novim, ob tem pa začne

problematizirati tudi odnose v družinskem sistemu. V okviru pojma identiteta kriza govorimo o nejasni spolni in socialni vlogi. Spolna vloga (identiteta) pomeni vedenje, dejavnosti, način izražanja sebe, kakor tudi pričakovanja, ki jih širše družbeno okolje veže na moški in ženski spol. Gre za stereotipe vedenja, pričakovanje širše kulture pa se kažejo v vzgoji, kjer je določeno vedenje ("žensko") spodbujano in nagrajevano, oziroma ignorirano ter omejevano ("nežensko"). Predstava o spolni vlogi je tako prisotna ob vseh zunanjih sporočilih, ki zahtevajo različno usmerjenost energij moškega in ženske (glede na spolno vlogo in zgodovinski spomin). Pri neuspešnih študentkah je problem spolne vloge očiten. Starši so jim posredovali določena vzgojna sporočila, informacije iz širšega okolja pa na tem področju oblikovanja identitete pogosto preglasijo starše. Sedanja družba postavlja enake zahteve pred moškega in žensko (asertivnost in aktivnost neodvisno od spola), vzorov in vzgojnih sporočil te vrste pa ni. Tako so določene aktivnosti sicer deklarirane, v bistvu pa omejevane ali celo kaznovane. Širše kulturne norme namreč še zmeraj določajo ženski stereotip. Za neuspešne študentke je značilno pomanjkanje možnosti za pozitivno identifikacijo z materjo in pozitivnih spodbud s strani očeta. Študijska neuspešnost je v tem primeru posledica neuspešnega načina razreševanja notranje tenzije in travmatskih dogodkov, ki so zadeli razvoj spolne identitete. Matere neuspešnih študentk so v veliki meri nezadovoljne kot ženske, najbrž so svoje hčere vsaj poskušale uporabljati za uresničitev sebe, kakšne si niso upale in mogle biti. Gre za neke vrste "psihosocialni obrambni mehanizem" (Brajša, 1986), preko katerega mati svojo konfliktnost in občutek ogroženosti rešuje v odnosu z otrokom. Menimo, da je takšna zloraba materinske ljubezni posledica neenakopravnega in nezadovoljujočega kontakta na nivoju njenega partnerstva (družbeno determinirana ženska vloga namreč - med drugim, vključuje tudi večjo potrebo po bližnjih osebnih stikih). Opisana dinamika je bila škodljiva za obravnavano skupino študentk, saj niso mogle razviti lastne individualnosti in odraslosti ter vzpostaviti odraslih, intimnih zvez z vrstniki (sem spadajo tudi heteroseksualni odnosi). Očetje so (glede na rezultate) v družinskem sistemu obrobna figura. Oče naj bi simboliziral trdnost in zrelost, protokoli PNS pa ga predstavljajo bolj kot nosilca občasne trdote, oziroma pretirane mehkobe, kar ima psihodinamsko gledano enak izid - trdota namreč ni trdnost. Preskušanci so imeli z očetmi tudi manj stika.

Spolna vloga je povezana s področjem heteroseksualnih odnosov, z občutkom lastne vrednosti in s samospoštovanje, vse to pa bazira tudi na priljubljenosti, sprejetosti in opaženosti pri nasprotnem spolu. Identiteta (Striuh, 1975) je dinamični mehanizem, preko katerega se uresničuje človekova individualna in družbena narava. Tega vprašanja se zavemo predvsem v kritičnih trenutkih, ko je identiteta ogrožena. Zaradi ločitve od družine in začetka študija je bila funkcionalna kriza tista značilnost razvojnega obdobja preskušancev, ki je še povečala njihovo negotovost. Ker so imeli težave tudi na področju medosebnih odnosov, so še težje oblikovali lastno identiteto ob podpori drugih. Nove norme in standarde so verjetno doživljali na konflikten način in se niso mogli dovolj hitro poistovetiti z njimi. Nejasna identiteta lahko izvira tudi iz same družinske klime. Naslednja razlaga velja za del neuspešnih študentk, ki jim družinska klima ni nudila emocionalne trdnosti, na kateri bi lahko gradile samozaupanje (sistem je upošteval naličje in ne bista). Niso se naučile ločiti, kaj je igra in kaj so v resnici one same. Tu najdemo tudi možno pojasnilo za neustreznost matere kot identifikacijske figure - predpostavljamo namreč, da je prišlo do pretiranega odnosa oče - hči, predvsem preko

odklanjanja kontakta, kar pa ni sovraštvo, ampak problem izkazovanja ljubezni. Ta mehanizem nam lahko do neke mere pojasni tudi poudarjanje perifernosti očetove figure v dužinskem sistemu.

Vprašanje identitete je mogoče povezati tudi z zavrtostjo - zaradi izrinjanja "nekaj" manjka v zavestnem doživljanju osebe, saj določena hotenja izgubijo svojo vsebino. Zavoljo "izgube" motiva lahko kaže takšen človek tendenco k lagodnosti (prisotna pri neuspešnih študentih), zaradi česar se ne preskuša v socialnih situacijah določene vrste in nima povratnih informacij, ki bi mu omogočile, da sebe prav zazna. Tako ostane njegova identiteta še naprej šibka. Omenjeno okleščeno vsaj eno bazično področje potreb kaže na nevrotično strukturo, ki pa jo je moč kompenzirati z obrambami. Socialna vloga osebe se spremeni z odločitvijo za izobraževanje na visokošolski organizaciji. Nova socialna vloga študenta zagotovo vpliva na pričakovanja njegove družine, ne njegovo aktivnost in samopodobo. Rezultati kažejo, da preskušanci niso vedeli, kako naj funkcionirajo v novem socialnem sistemu (nejasne predstave o študiju, o izbrani smeri, novem načinu življenja - atribucija vzročnosti neuspeha pri študiju), kar je lahko posledica nejasne ali negativne predstave o lastnih sposobnostih. Zavoljo negotovosti in identitenih vprašanj je verjetno prišlo tudi do neskladja med osebnostnimi lastnostmi študenta in vedenjem, ki so ga (predvsem) starši pričakovali od njega na tem položaju. Ne vemo, ali so nove interakcije vplivale na študenta v smeri konformiranja, neodvisnosti ali antikonformnosti, menimo pa, da je vsak od naštetih izidov odvisen od področja pojmovanja ter doživljanja samega sebe. Predpostavljamo tudi razkorak med normami na fakulteti in srednji šoli, oziroma v JLA pri preskušancih moškega spola. Zaradi tega so se z različnim uspehom vključevali v nov sistem, ki deluje kot stabilizirano socialno okolje z določenimi statusnimi razmerji. Reševanje teh problemov je po našem mnenju odvisno od posameznikove osebnostne strukture - težave v medosebnih odnosih primarno niso vzrok ampak posledica emocionalnih motenj, občutkov konfliktnosti in razdvojenosti. Morebitne zavrtosti določa družinska klima in nanje ne moremo direktno sklepati preko simptomov (motenj pri študiju in reakcij na uspeh). Že v prvem delu diskusije smo poskušali prikazati posrednost povezav med simptomi in zavrtostjo. Poleg tega je zavrtost navadno le delna, zato je pot do nje zabrisana in težko dostopna spoznavanju. Med obrambnimi mehanizmi smo identificirali predvsem regres (izjave o delanezmožnosti) in odrinjanje, ki bi ga lahko še z večjo gotovostjo potrdili, če bi preverjali tudi somatske korelate (npr. glavobol). Prisotnost odrinjanja potrjuje upravičenost naših predpostavk o zavrtostih in zadržanih, iz katerih izvira pri preskušancih bojazen že ob določenih impulzih, četudi so ti preveč fragmentirani, da bi bili prepoznani kot težnje.

Zaradi neuspešnosti pri študiju preskušanci niso imeli večjih težav s starši (po lastnih izjavah), predpostavljamo pa lahko bolj negativno samovrednotenje, s tem da je bilo področje doživljanja ter pojmovanje samega sebe že prej problematično. Dinamika študijskih motenj je bila odvisna od osebnostne strukture vsakega posameznika, vendar lahko opišemo iluzorna pričakovanja skoraj kot zakonit pojav (število opravljenih in kot pogoj določenih izpitov je v pomembnem negativnem odnosu). Kritično se moramo opredeliti do nizke vrednosti F2 (doseganje uspeha neodvisno od vloženega truda) storilnostne motivacije na nivoju skupine. Obstaja namreč velika verjetnost, da so dajali preskušanci socialno zaželeno odgovore, oziroma da ne ločijo notranjega in zunanjega uspeha. Neaktivnost, ki se je pojavila kot reakcija na lasten študijski neuspeh, se kaže v

atribuciji vzročnosti neuspeha in v odsotnosti akcij (pri večini študentov). Poleg zatekanja v delanezmožnost (kot sredstvo nevrotičnega kompenziranja), prevladujejo (po izjavah preskušancev) reakcijske apatije, depresije in napetosti - v smislu psihoreaktivnih motenj, ki izhajajo iz zadržanj. Napetost, nemir in nerazpoloženje lahko v tem kontekstu razložimo z izpadom zavedanja motiva ob ohranjeni komponenti motoričnega siljenja, oziroma čustveni barvi.

Značilnosti institucije (predvsem storilnostna naravnost) so takšne, da opredeljujejo pogoste emocionalne bloke pri učenju, kakor tudi celotno problematiko emocionalne narave kot stvar discipline. To lahko pomeni za določen del populacije velik pritisk, kar se verjetno odraža v somatiziranih simptomih, česar pa zaradi težav pri objektiviziranju na tej stopnji proučevanja neuspešnosti pri študiju nismo preverjali. Ker je obremenjujoča situacija v resnici takšna, je tudi izid (nadaljevanje študija) bolj ugoden, kar pa ne zanika predpostavke, da se vse predpostavke vežejo na nevrotično strukturo. Izid je ugoden zaradi potencialov študentov (mladost, inteligentnost, fleksibilnost), mnoge motnje pa lahko izvirajo predvsem iz razvojnih kriz odrasčanja. Slednje seveda ne velja za posameznike s kronificiranimi motnjami, katere ne morejo izzveneti same od sebe. V zvezi z načilnostni institucije kot zadnjega dejavnika študijske neuspešnosti, ki ga nameravamo opisati, se nam poraja vprašanje razmerja med disfunkcijami sistema (Filozofske fakultete) in disfunkcijami študenta, ki rezultira v neuspešnosti. Menimo, da je ta interakcija odvisna od značilnosti obeh, vendar velja osnovi poudarek posamezniku (študentu). Za funkcioniranje institucije je značilno slabo kolektivno (so)delovanje, ker motivacije posameznikov in njihova pričakovanja niso ne usklajeni ne dovolj upoštevani. Komunikacija ne kaže odprtosti, med večjimi skupinami študentov ni tesnejših stikov. Vse navedeno je moč razbrati tudi iz odgovora na vprašalnik. Študent od profesorjev in kolegov ne dobi dovolj povratnih informacij o tem, kako ga percipirajo, kar (po našem mnenju) ne vpliva samo na oblikovanje njegove lastne identitete, ampak preko tega tudi na opuščanje (vsaj začasno) študija. Problem nezadovoljstva s študijem obstaja v določenih dimenzijah kot posledica neustreznih pričakovanj, nepravilne odločitve za študij in slabše prilagodljivosti - vse naštetu pa izvira iz področja doživljanja ter pojmovanja samega sebe. Predpostavimo lahko veliko razhajanje med študentovo percepcijo sebe, kolegov, fakultete in idealne fakultete. Tudi na humanističnih smerih (FF) je namreč prisotna "statistična tehnokratska" miselnost, ki se kaže v strogi racionalnosti in disciplini. Storičnostna orientacija vzbuja v študentih agresivnost, ekstenzivno kopičenje znanja s pomočjo spomina pa ne spodbuja njihove ustvarjanosti. Študenti s profesorji navadno nimajo osebnega kontakta, med njimi obstaja hierarhična avtoritarna distanca, kar še poveča pritisk na študente z visoko storičnostno motivacijo (uveljavitvene težnje), ki lahko dekompenzirajo.

Menimo pa, da izhaja opisani emocionalni stres manj iz pritiska institucije in bolj iz medosebnih odnosov, na katere vpliva negativno obarvano pojmovanje sebe. Težave v medosebnih odnosih samopodoba še poslabšajo.

Ta del diskusije rezultatov lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so značilnosti institucije manj pomembna determinanta študijske neuspešnosti, na katero ne morejo odločilno vplivati niti spremembe šolskega okolja in sistema. Po našem mnenju je potrebno v središče obravnavane problematike postaviti posameznega študenta skupaj z njegovo primarno družino. Pri tem se sklicujemo na Kelleyevo (v Lamovec, 1972) misel,

da konstrukti vsakega posameznika določajo njegovo percepcijo pojavov v okolju, sprememba v okolju pa ne pomeni nujno tudi spremembe v konstruktih.

Študijske neuspešnosti ne smemo obravnavati kot vprašanje prilagojenosti osebnosti. To vprašanje se nam zdi artifizirano in podobno medicinskemu modelu pojmovanja človeka. Prilagojenost razumemo kot adaptacijo in ne kot popolno podrejanje zahtevam okolja (družinskega, študijskega), zato se nam zdi bolj primeren izraz "poravnavanje", oziroma aktivno poravnavanje z okoljem - tudi v smislu spreminjanja življenjskih pogojev. To se ujema z našimi sistemsko-teoretičnimi izhodišči. Med samo študijo smo si zastavili vprašanje, če je sploh mogoče gledati na vedenje, ki odstopa od konvencionalnih oblik, kot na neko vrsto patologije. Menimo, da je velikokrat prav konformizem znak motenosti, saj je lahko vzrok podrejanju kulturno pričakovanim klišejem (kot npr. spolna vloga ali deklarirana mistifikacija materinstva) šibek ego. V takšnem primeru je konformizem obrambni mehanizem, integracija z okoljem pa zgolj navidezna.

Enako opredeljuje konformizem tudi Fromm (1976), ki meni, da razvije posameznik osebnost, ustrezno kulturnim klišejem, da bi reduciral strah pred osamelnostjo in nemočjo. Morda bi bilo boljše iskati povezave med študijsko uspešnostjo, rednim napredovanjem v višje letnike in konformizmom. Naša študija je pokazala, da je nesmiselno pretirano izpostavljanje in poudarjanje (širših) socialnih dejavnikov, saj socialne strukture ne moremo in ne smemo enačiti s psihično strukturo, kar z drugimi besedami pomeni, da lahko socialni dejavniki morebitno nevrozo le podnetijo. Ob tem ne pozabljamo, da je super ego introjekt socialnih struktur, vendar moramo v primeru, ko socialne strukture postanejo introjekt, že govoriti o psihični strukturi. Kulturni in socialni dejavniki lahko okrepijo ali pa oslabijo psihične sposobnosti in obrambne mehanizme, ne morejo pa neposredno povzročiti nevroze - lahko le sodelujejo pri oblikovanju nevrotičnega procesa, kar se zgodi v specifičnem mehanizmu, ki smo ga opisali in ga vidimo kot začarni krog.

Drugačnost (tudi neuspešnost) dela študentske populacije ni nujno motenost, čeprav lahko sproži določeno krizo (npr. v družinskem sistemu), vemo pa, da razvoj brez kriznih faz sploh ni mogoč. Vrednotenje osebnosti po kriteriju prilagojenosti (v smislu vodljivosti in pridnosti) deluje zelo "pedagoško", izraža pa se tudi v nekaterih deklariranih konceptih "enakosti", ki anticipirajo uniformnost posameznika ter ravnanje po zunanjih klišejih. V teh pogojih individuum kot takšen pravzaprav sploh nima pravice obstajati. Postavili nismo nobenih velikopoteznih generalnih zaključkov, ker bi s tem premalo upoštevali posameznika, njegovo specifično dinamiko in okolje, saj smo obravnavali predvsem fenomen študijske neuspešnosti. Tudi etiologija ostaja nekoliko nejasna - nismo namreč mogli odkrivati vzročnih zvez tam, ker vemo, da so povezave krožne; poleg tega bi morali nujno osvetliti še vprašanje intervenirajočih variabelov. Ugotovimo lahko predvsem, da zveze niso unikavzalne in da reševanje problema neuspešnosti ni mogoče z enostavno eliminacijo ali modifikacijo enega dejavnika, ne da bi pri tem upoštevali tudi druge (vsaj tiste, ki jih poznamo). Zato se nam zdi neupravičeno kot "neuspešne" označiti tiste študente, ki so iz različnih razlogov prekinili študij za eno leto in sedaj zopet redno študirajo. Povezavo med študijsko neuspešnostjo in prilagojenostjo lahko opredelimo v tem okviru predvsem kot teoretično - filozofski problem, saj ne služi neposredno problemom svetovalne prakse, kjer naj bi bilo v ospredju vprašanje, komu so kakšni ukrepi potrebni, oziroma ali so mu sploh potrebni.

Na tem nivoju pa kategorizacija vedenja (neuspešni, neprilagojeni itd. študenti) ni nujna. Še posebej se moramo zavedati, da vsakdo v zanj specifičnih življenjskih okoliščinah nevrotično reagira in da ni vsak, ki je nevrotično strukturiran, tudi nevrotično moten. Slednje je odvisno predvsem od njegovih ego obramb - dokler te funkcionirajo, ne moremo govoriti o nevrotični motenosti. Posebno pozornosti bi v nadaljnjih raziskavah veljalo posvetiti proučevanju tega področja delovanja ega, saj vemo, da je bistvo nevroze (po Freudu) v nesposobnosti ega posredovati med nerealnimi zahtevami ida in super ega, ob internaliziranem nevrotskem konfliktu. Ponovno opozarjamo tudi na prospektivni princip: ("študijska") nevroza ima lahko zelo velik pozitivni pomen za bodočnost in lahko pomeni poskus realizacije potlačenih potencialnih možnosti.

POVZETEK

Obravnavano skupino v veliki večini sestavljajo študentke, zato ugotovitev ne smemo razširiti na oba spola. Ker pa je populacija študentov na FF pretežno ženska, smo lahko prikazali nekatere značilnosti odnosa institucija - posameznik.

Pri proučevanju študijske neuspešnosti je potrebno v središče pozornosti postaviti primarno družino (kot sistem) in neuspešnega študenta (kot element tega sistema).

Sistem družine (predvsem z vzgojnimi stili) vpliva na oblikovanje posameznikove samopodobe, pri čemer se je kot eden osrednjih pojmov pokazala identiteta, ki zajema tudi prevzemanje različnih socialnih vlog (v družini in širših sistemih), njena pomembna komponenta pa je spolna vloga (identifikacija), ki vpliva na področje spolnosti, medosebnih odnosov in nazaj na samopodobo.

Spolna vloga je determinanta, ki zahteva nadaljnje poglobljeno raziskovanje (ob kritičnem odnosu do materinskega lika, ki je v našem kulturnem prostoru mistificiran).

Iz posameznikove (nevrotične) osebnostne strukture (odkrili smo predvsem verjetnost agresivne in erotično-seksualne zavrtosti ter zadržanj, iz česar izvira tudi visoka storilnostna motivacija) izhajajo njegove strategije v medosebnih odnosih - v zanj obremenilnih situacijah se lahko oboje, skupaj z odzivi okolja (družine in širših socialnih sistemov) sklene v začarani krog.

Značilnosti institucije in materialni pogoji predstavljajo dejavnike, ki pri študentu iz ugodnega družinskega okolja, z neproblematično osebnostno strukturo, ne morejo povzročiti reakcij v smeri neuspešnosti, razen ob morebitnem delovanju še neidentificiranih intervenirajočih variablov, kar pa se nam zdi skoraj nemogoče. Nadaljne raziskave bomo usmerili na odkrivanje vzrokov sprememb študijske smeri (v okviru ene visokošolske organizacije, oziroma v smislu menjave institucije), in vmitve k študiju po eno - ali več - letni prekinitvi (pri tem bi bilo treba zagotoviti reprezentativne podatke tudi za moški del populacije študentov). Preveriti moramo hipotezo, da pavzirajo tisti, ki si to lahko privoščijo glede na socialno-ekonomski status družine (kriterij je izobrazba očeta), in da si študentje iz manj urbanega, oziroma ruralnega okolja izbirajo bolj "varne" smeri študija (ta izbira jim v večji meri zagotavlja uspešen zaključek).

Pri raziskovanju sistema posameznik - družina predlagamo pretežno analitični pristop (usmerjena anamneza, eksploracija in večkratno naročanje osebe). V tem okviru velja posvetiti posebno pozornost funkcijam ega, kot jih je opredelila ego psihologija.

Rezultati študije opozarjajo na potrebo po nadaljevanju raziskovanja te problematike, kakor tudi na nujnost drugačnega (rednega) delovanja svetovalne službe, ki bi lahko učinkovito posredovala pri motnjah delovanja motivacijske in emocionalne sfere.

VIRI

- Blaine, G.B., jr, Therapy, V: Emotional Problems of the Students, str. 232-248. Appleton - Century Crofts, Inc. New York, 1961.
- Brajša, P., Zloraba materinske ljubezni. Otroci in družina, šte. 5, Ljubljana, 1986, str. 4-5.
- Cope, R.G., Hannah, W., Revolving College Doors. John Wiley and Sons, USA, 1975.
- Freud, S., Uvod u psihoanalizu. Matica srpska, Beograd, 1984.
- Fromm, E., Bekstvo od slobode. Naprijed, Zagreb, 1976.
- Jung, C.G., Memories, Dreams, Reflections. The Fontana Library Theology and Philosophy, London, 1967.
- Lamovec, T., Kellyjeva teorija osebnih konstruktov. V: Teorije osebnosti, CZ, Ljubljana, 1972.
- Makarovič, J., Družbena neenakost, šolanje in talenti. Založba Obzorja, Maribor, 1984.
- Musek, J., Osebnost. DDU Univerzam, Ljubljana, 1982.
- Stritih, B., Socialno usmerjena psihoanalitična teorija Erika Eriksona. V: Teorije osebnosti. CZ, Ljubljana, 1975.

Vpliv navodila na analogni transfer

NORBERT JAUŠOVEC

UVOD

Za analogno sklepanje se na splošno meni, da je ena bistvenih sestavin inteligentnosti, oblikovanja novega znanja in ustvarjalnosti. V preteklosti so bili raziskovalci v glavnem usmerjeni k vprašanju, kako rešujemo analogne testne naloge tipa A:B::C:D. (Konkreten primer take naloge je recimo Washington : 1 :: Tito : ?). V novjšem času se je zanimanje psihologov usmerilo k vprašanju, kako se analogno sklepanje uporablja za reševanje bolj kompleksnih problemov in kako poteka prenos znanja iz enega področja na drugo.

Analogni sklep pomeni, da odnose med pojavi v nekem področju A prenesemo na odnose v nekem drugem področju B. Vzemimo primer:

V področju zvoka obstaja Dopplerjev efekt. Izvor zvoka, ki se oddaljuje od poslušalca, zveni zmeraj nižje, v frekvenčnem spektru prevladujejo nižje frekvence. Lep primer za ta pojav je mokra cesta, po kateri vozijo tovornjaki. Če nekdo domneva, da pride do podobnega pojava na področju svetlobnih fenomenov - se pravi, da v oddaljujočem se svetlobnem viru vse bolj prevladujejo nizke frekvence - govorimo o analognem sklepu. Podobno velja, če William Harvey primerja biološki organ s črpalko, ali če nekemu študentu razložimo, da atom predstavlja miniaturni sončni sistem.

Obstaja veliko anekdotskih zapisov o tem, da so se vrhunski ustvarjalci dokopali do novih spoznanj s pomočjo analognega sklepanja. Cackowski (1973) poroča za Kekuleja, da je krožno razporeditev ogljikovih atomov v benzenski molekuli našel na podlagi podobnosti z zapestnico v obliki kače, ki se grize v rep. Mendelevjev (Sergejev, 1970) je iznašel periodični sistem elementov na osnovi podobnosti z dvodimenzionalno razporeditvijo igralnih kart. Razporeditvi elementov po skupinah ustreza slika igralne karte (as, kralj itd.), razporeditvi po periodah pa barva (križ, pik, karo, srce).

Analogni sklep se razlikuje od logičnega sklepa po tem, da ni nujno pravilen. Tako kot induktiven sklep (sklep, ki poteka od posameznega primera k splošnemu), je tudi analogni sklep način, s katerim oblikujemo hipoteze. Odnose, ki veljajo v enem področju, prenesemo na drugo. Mendelevjev je razporeditev igralnih kart prenesel na razporeditev elementov. Dober primer za analogni transfer je tudi znana anekdota o Arhimedu.

Analogni sklep zajema naslednje miselne procese:

- Abstrakcija določenih značilnosti konkretne vsebine. (Domnevamo lahko, da je Kekule iz konkretnih ogljikovih in vodikovih atomov, ki so povezani v benzenski molekuli, ustvaril krogle ali točke.)

- Iskanje modela, se pravi iskanje vsebine, ki predstavlja drugačno konkretizacijo abstraktno vsebine.

- Prenos značilnosti modela na prvotno vsebino. Na ta način nastane bogatejša, lahko tudi povsem nova slika prvotne vsebine.

- Preverjanje, ali nove, hipotetično določene značilnosti dejansko obstajajo.

Osnovno vprašanje, ki se zastavi, je, kako nastajajo analogije?

Na to vprašanje so raziskovalci skušali odgovoriti z introspektivno metodo ali s sorodnim glasnim razmišljanjem. Glasno razmišljati, pomeni, povedati na glas vse, kar komu pade na pamet, ko rešuje problem. Clement (1988) je dal problem reševati desetim ekspertom (doktorjem znanosti) na področju fizike, matematike in računalništva, ki so prav tako glasno razmišljali, pri čemer so jih posneli z video kamero. V nadaljevanju si bomo ogledali nekatere protokole glasnega razmišljanja, ki odgovorijo na zgoraj zastavljeno vprašanje o poreklu analogij v našem razmišljanju. problem se je glasil:

Na vzmet obesimo utež. Prvotno vzmet zamenjamo z novo vzmetjo, za katero je značilno:

- narejena je iz iste žice kot prvotna,

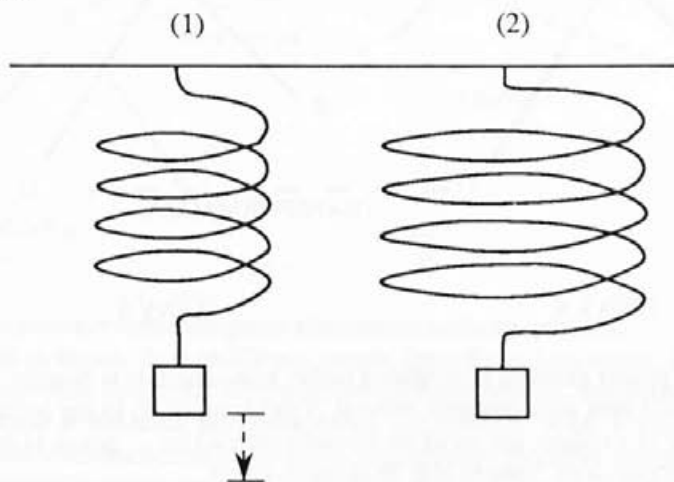
- ima enako število zavojev kot prvotna vzmet,

- zavoji nove vzmeti so v premeru dvakrat večji od zavojev prvotne vzmeti.

Na vzmet obesimo isto utež kot na prvo vzmet. Vprašanje je, ali se bo druga vzmet raztegnila bolj, manj ali enako. (Masa vzmeti je zanemarljiva v primerjavi z maso uteži.)

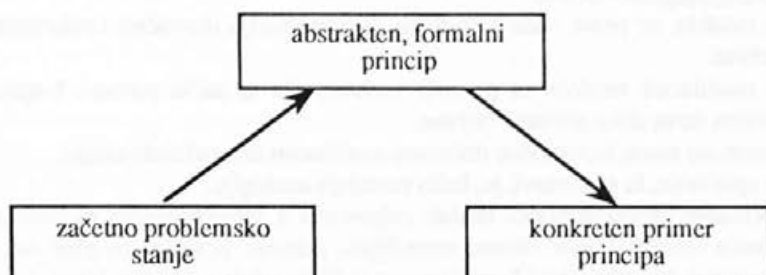
Zakaj tako mislite?

SLIKA 1

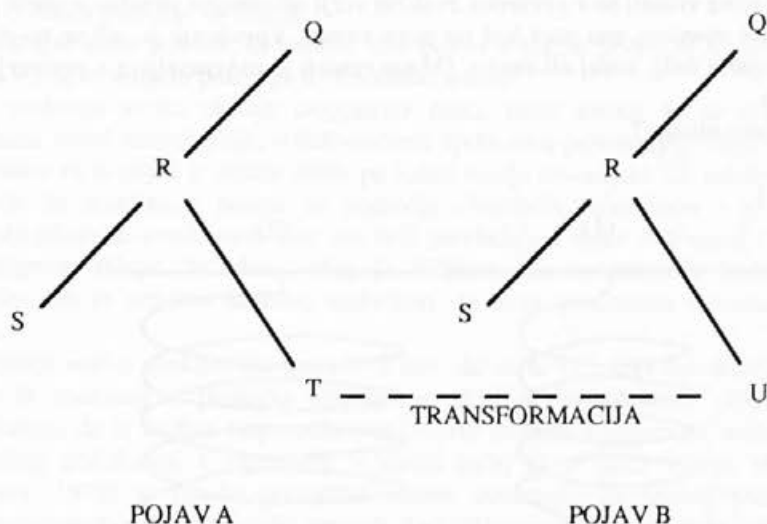
Clement je v protokolih glasnega razmišljanja identificiral tri načine, kako so osebe oblikovale analogije. Prvi način imenuje **formalni princip**. Ta metoda v bistvu

povzema razgradnjo analognega principa. Najde se nek abstrakten princip dane situacije in za njega poišče ustrezen model ali konkretizacijo, kar je prikazano v spodnji shemi:

Samo ena od desetih Clementovih oseb je uporabila tak način reševanja. Dejala je, da je upogibanje proporcionalno s kubom dolžine snopa nosilcev, ki se uporabljajo v gradbeništvu. Takoj za tem je dala primer plavalca, ki stoji na odskočni deski.

Drugi način je oblikovanje analogije s **transformacijo**. Pri tej metodi oseba oblikuje analogno situacijo B, tako da transformira - spremeni dano situacijo. Pri tem spremeni elemente dane situacije, za katere menimo, da so fiksni. Spodnja shema prikazuje tak proces transformacije:

Oglejmo si primer glasnega razmišljanja osebe, ki je uporabila ta princip:

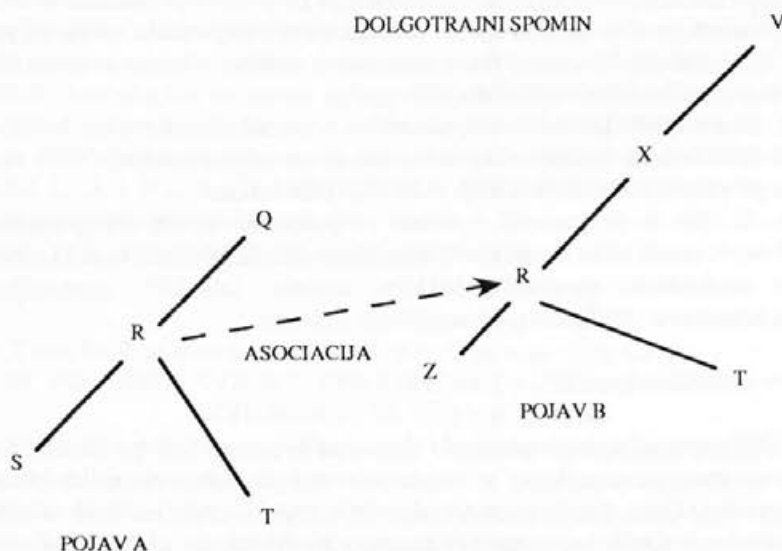
Ti dve vzmeti bom lepo raztegnil, zravnal. Videl bom, če bo to kaj pomagalo moji intuiciji. Hm, če bi v osnovi, uh, razvil ali zravnal vzmet v žico ... potem bi segala od tu do tu (riše vodoravne črte). Tako bi bilo, če bi razvil vzmet.

V zgornjem primeru oseba dano situacijo spreminja, da bi jo približala nekemu principu, kjer so ji odnosi znani. Oglejmo si še en primer glasnega razmišljanja, ki je nekoliko kompleksnejši:

(Gleda sliko, ki jo je narisala, in kaže upogibajočo šibo.) Ta šiba tukaj, če se po njej premika utež, se bolj upogiba. Hm, kaj če bi si predstavljal, da se utež premika po vzmeti, tako, kot se je premikala po šibi ... bi mi to kaj povedalo? Ne vem. Kaj če bi bila vzmet dvakrat daljša? No, to je zanimivo. Imam tak občutek, da je to enako ...

(Čez čas.) Kaj če bi razvil vzmet in jo potem zavil, tako da bi bila dvakrat daljša od prve in ne širša... ha, zdi se mi povsem razumljivo, da se bo daljša vzmet bolj raztegnila kot krajša ... No, to je zopet taka tipna intuicija ... Vendar zdaj razmišljam, kaj se zgodi ... Uporabljam metodo limit. Predstavljam si, da se prijemališče sile premika vse bolj k vrhu vzmeti ... in ko se povsem približaš vrhu, se skoraj več ne more raztegniti ... torej bolj si oddaljen od vrha, bolj se vzmet raztegne ... Torej vzmet, ki je dvakrat daljša, nisem povsem gotov, se raztegne bolj. Če je zdaj to enako za vzmet, ki je dvakrat širša, potem se tudi ta bolj raztegne. Hm, hm, ampak ali je res to enako za vzmet, ki je dvakrat širša?

Zgornji primer glasnega razmišljanja prikazuje ponavljajočo se transformacijo: od upogibanja šibe k vse krajši vzmeti. Tretji način oblikovanja analogij je **asociativni**. V tem primeru oseba ne spreminja dane situacija, ampak jo dana situacija spomni na neko podobno situacijo. Podobna situacija se lahko razlikuje od dane v številnih elementih, kljub temu pa vsebuje nek element, ki je skupen obema, kar kaže spodnja shema:

Primer asociativnega analognega sklepanja je naslednji protokol:

Ves čas se mi zdi, da razmišljam v krogih. Potruditi se bom moral, da bom prebil te kroge ... Kaj vse se še razteza? Kot na primer gumijasti trakovi, molekule, poliester...

Raziskava je pokazala predvsem dvoje: (1) analogni sklep je eden od bistvenih načinov znanstvenega razmišljanja in (2) najpogosteje so osebe uporabile generiranje analogij s pomočjo transformacije (18 zaznanih analogij), sledila je asociativna metoda z osmimi primeri in samo en primer je bil klasificiran kot metoda na osnovi formalnega principa.

Drugo vprašanje, ki v novejšem času vse bolj zanima psihologe, je, kaj spodbudi analogni transfer med dvema pojavoma in ali je tak transfer sploh mogoče spodbuditi. Ti eksperimenti so usmerjeni v glavnem na prvi in tretji princip oblikovanja analogij, ki ga opisuje Clement, zanemarjajo pa tvorjenje analogij s pomočjo transformacije. (K temu moram pripomniti, da je metoda tvorjenja analogij s transformacijo lahko le varianta oblikovanja analogij s pomočjo formalnega principa. Hipotetično bi namreč lahko domnevali, da je oseba, ki je primerjala vzmet z upogibajočo šibo, najprej izvedla abstrakcijo - upogibanje - raztezanje - in na ta način našla model šibe, ki ga je naprej razdelala. Metoda glasnega razmišljanja pove le to, česar se oseba zaveda, prikriva pa vse vzporedne in predzavestne miselne procese.) Osnovni princip eksperimentov je, da osebi najprej prikažemo nek princip, problem ali shemo reševanja (bazično informacijo), ki je več ali manj soroden problemu (tarča), ki ga oseba naknadno rešuje. Ugotavlja se, kako se variacije baze odražajo na reševanje tarčnega problema. Prvi tak eksperiment je izvedel že Dreistadt (1969). V eksperimentu se je pokazalo, da je več oseb rešilo problem, če so imele na razpolago dodatne slike (bazična informacija), kot brez njih. Podobne eksperimente sta naredili tudi Gickova in Holyoakova (1980, 1983) in Keane (1987). Obojni eksperimenti so pokazali, da bazična informacija spodbuja analogni transfer, vendar ta spodbuda ni pretirano intenzivna. V poskusih Gickove in Holyoakove je 20 - 30% oseb rešilo problem na osnovi predhodnega principa. V eksperimentu Keana, ko je med prikazom bazične informacije in tarčnega problema preteklo nekaj dni pa le okoli 10%. Če so osebam dali namig, naj si pomagajo z zgodbo, s katero so se seznanili predhodno, se je številka rešitev približala 90%.

Vzrok za tako majhen odstotek analognih rešitev ni pozabljanje. Rezultati kažejo, da so osebe bile sposobne, da napišejo obnovo bazične informacije, problem je bil le v tem, da niso našle povezave med to informacijo in tarčnim problemom.

Problem, ki smo si ga zastavili v našem eksperimentu je bil, ali je možno z ustreznimi instrukcijami, ki so usmerjene k principom iskanja povezav med različnimi spominskimi strukturami, spodbuditi analogni transfer. Izhodišče instrukcije je predstavljala Schankova (1983) teorija dinamičnega spomina.

Schankov dinamičen spomin

Shank (1983) ugotavlja, da se spominski sistem odlikuje predvsem po dinamičnosti. Če primerjamo katalogizacijo knjig v knjižnici z znanjem eksperta na določenem področju, je razlika očitna. Knjižnica ima knjige urejene po avtorjih, naslovih in temah. Vsaka sprememba v fondu knjig zahteva zunanjo intervencijo - ustvarjajo se nove kategorije, stare se spreminjajo itd. Spremembe zahtevajo veliko truda. Z druge strani ekspert nima nobenih težav, da ves čas spreminja svoje znanje. Zaveda se tega, kar ve in kar je novo, spremembe znanja potekajo skoraj avtomatično. To Shank imenuje dinamični spomin: "Je močvirje kompleksnih struktur, ki jih povezujejo dogodki v vzročno-časovnem odnosu" (Shank, 1983; str. 94).

V spominu loči štiri strukture: skript, sceno, MOP in TOP. Osnovna zgradba je scena. Združuje dejavnosti s skupnim ciljem, ki so se zgodile sočasno. V sceni so lahko zajeti tudi povsem specifični spomini, ki so označeni glede na to, kako se razlikujejo od bolj splošne scene. Ti spomini so vezani na sceno in lahko samo po njej presežejo mejo področja znanja.

Shank jih imenuje skripte.

Za ponazoritev nam bo služil primer: V spominu imamo sceni, ki ju označimo kot ČAKALNICA in GOSTILNA. V ČAKALNICI so zajete različne dejavnosti, ki potekajo v tem prostoru: sedenje, drugi čakajoči, miza, revije itd. Bolj specifični spomini so lahko zajeti v skriptu: čakalnica pri zobozdravniku ali čakalnica doktorja Bogdana. V tem skriptu so zajete vse tiste podrobnosti, ki ločijo Bogdanovo čakalnico od splošne scene ČAKALNICA (npr.: nikoli dolgo ne čakam, ker je Bogdan moj znanec, čakalnica je neurejena in v njej ni časnikov itd.). Podobno lahko razmejimo sceno GOSTILNA: sedemo-naročimo-plačamo. Označeno imamo lahko še specifično gostilno, kjer najprej plačamo pri blagajni in nato dobimo zaželeno pri točilni mizi (skript: BIFE BOBI).

Scene se delijo glede na vsebinske elemente, ki se v njih nahajajo. ČAKALNICA je primer fizične scene. V njej nastopajo elementi, ki jih določa naše vidno polje. Scena VZPOSTAVITI STIK je socialne narave, saj jo določa odnos med dvema osebama, ki ima nek namen. (Npr.: Stik z zobozdravnikom, da nam popravi zobe; učiteljem, da nam pove, kakšen je naš otrok v šoli.) Tretja vrsta scen so osebne scene, ki jih določajo posameznikovi cilji. Oblikujejo jih posameznikovi privatni načrti za doseganje ciljev. (Npr.: VZPOSTAVITI STIK Z EVO - ker mi je všeč.)

Skriptu in sceni je nadrejena struktura MOP (organizator spominskih paketov). MOP razvršča scene. Sestavlja ga množica scen, ki so usmerjene k doseganju nekega cilja. MOP zmerom vsebuje osrednjo sceno, katere cilj je osnova vseh dogodkov, ki jih ureja ta MOP. Prav tako kot pri scenah ločimo tri vrste MOP: fizične, socialne in osebne.

Vzemimo primer, da želimo k zobozdravniku (M - ZAVAROVANJE ZDRAVJA). Za ta MOP lahko predvidevamo, da združuje naslednje scene: IDENTIFIKACIJA PROBLEMA + POISKATI SERVISERJA + DOGOVOR ZA OBISK. Temu sledi sam obisk, ki je lahko poseben MOP:

M - POKLICNI OBISK PISARNE: (PRITI TJA) + PRIJAVA +
ČAKALNICA + NOTRANJA
PISARNA + PLAČILO + (ODHOD)

V tem MOP je zajet še M - POGODBA, ki ga sestavljajo scene:

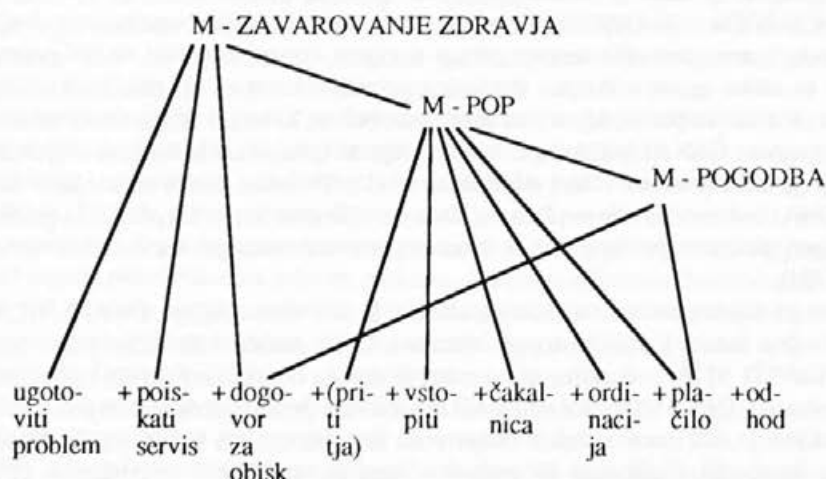
M - POGODBA: VZPOSTAVITI KONTAKT + USKLAJEVANJE +
DOGOVOR + USLUGA + PLAČILO

Vidimo, da MOP nastopajo ponavadi v trojkah. Shematsko je odnos med MOP in scenami prikazana v sliki 2. Razvidno je, da so posamezne scene lahko sestavni del različnih MOP. (Npr. ČAKALNICA je lahko pri zobozdravniku, zdravniku ali odvetniku). Nadalje sta (PRITI TJA) in (ODITI) poseban MOP. (Npr. M - VOŽNJA Z AVTOM ali M - AVTOBUS), ki urejata svoje sosledje scen.

Da Shankov strukturni model spomina ustreza dejanskim procesom v spominu, se lahko prepričamo, če se recimo skušamo spomniti nekega specifičnega potovanja. V spominu ne obstaja nobena zgradba, ki bi vsebovala vse podrobnosti potovanja. Obstaja pa struktura, ki hrani nekatere elemente potovanja, s pomočjo katerih lahko rekonstruiramo ostale. Zanje lahko ugotovimo naslednje:

1. Nekaj značilnosti potovanja lahko priključimo, ne da bi vedeli za namen potovanja.
2. Velja tudi, da se lahko spomnimo namena (vzemimo, da je bil ta obisk simpozija), ne da bi se spomnili podrobnosti, ki niso bile povezane s samim namenom.

SLIKA 2 Hipotetični prikaz MOP za obisk pri zdravniku

Ker je to dvojje mogoče, lahko domnevamo, da obstajajo posebne strukture za posamezne dele našega potovanja. Te bi lahko bile M - PRISOTNOST NA POSVETU, M - POTOVANJE, M - AVION, M - RENT A CAR, M - HOTEL. V okviru teh MOP bi bile posamezne scene (npr.: PRIJAVA v hotelu in na letališču, ODMORI na sestanku za kavo itd.). V MOP - POTOVANJE se lahko vključijo še drugi MOP, ki niso povezani s samim ciljem, kot M - ZABAVA ali M - ROMANCA. Slednjih dveh MOP se lahko spomnimo povsem ločeno od M - POTOVANJE.

Čeprav so MOP dokaj abstraktne strukture, bi z njimi le težko razložili pojav analognega sklepanja - transfera med spominskimi podatki, ki so si povsem različni. Spособnost povezovanja pojavov, pojmov in dogodkov je bistvo ustvarjalnega razmišljanja. Pri tem mislim predvsem na povezovanje višjega reda in ne da nas obisk ene diskoteke spomni na obisk kake druge. Shank temu pravi povezovanje med konteksti.

Oglejmo si nekaj primerov analognega povezovanja:

A: München in Afganistan

Predsednik CARTER je leta 1979 ob invaziji Sovjetov v Afganistan dal več izjav, ki so namigovala na konferenco v Münchnu leta 1938. Namig bi lahko razumeli v smislu: "Tokrat nobene sprave - ustavimo jih takoj."

B: Romeo in Julija

Igra West Side Story veliko ljudi spomni na igro Romeo in Julija.

C: Življenjski cikel in zgodovina

Zadnji primer je zahtevnejši. Prihaja iz zgodovine. Oswald Spengler (1880 - 1936) v svoji knjigi Zaton zahoda ugotavlja, da je zahodna civilizacija v zimskem obdobju

svojega razvoja in da bo odmrlo v trindvajsetem stoletju. Druge civilizacije (npr. Slovanska), ki so v pomladanskem ciklu razvoja, jo bodo preživele. Spenglerjev model zgodovine je ciklični. Za osnovo jemlje življenjski cikel: pomlad, poletje, jesen in zima.

Vsem trem primerom je skupno, da povezujejo znanja iz različnih področij, ki imajo nekaj stičnih točk. Za prvi primer bi te lahko bile: napadalen sovražnik, invazija in stanje miru. Vprašanje, ki si ga Shank zastavlja ob tem, je, kakšne spominske strukture nam omogočajo takšno povezovanje? Da bi odgovoril na to vprašanje, podaja nekaj alternativnih primerov in ugotavlja, ali bi nas tudi ti spomnili na Münchensko konferenco.

Vzemimo, da bi Nizozemci zavzeli Luxemburg, zaradi njihove zgodovinske pravice do tega ozemlja. Ali bi tudi v tem primeru zahtevali: Ustavimo jih takoj, drugače bo to še en München? Shankov odgovor je ne. Ameriški koncept Nizozemske nima nič skupnega s tem o nacistični Nemčiji. Drug primer, ki ga navaja, je primer lopova, ki kupuje podrtije, da bi v njih izvajal svoje dvomljive posle. Vsakič zagotavlja oblastem, da je to zadnja hiša, ki jo je kupil. Roti jih, naj ga pustijo v miru opravljati svoje posle. Čez čas pa ponovno stremi za tem, da bi razširil svojo posest. Pri tem primeru je več verjetnosti, da bi ga povezali z Münchnom.

Primeri nakazujeta, da za povezovanje med konteksti v spominu obstajajo visoko abstraktne strukture, ki temeljijo na usmeritvi k cilju in napovedovanju dogodkov, ki sledijo. V primeru Afganistan - München - lopov bi cilj lahko bil: POSEST; SLABE NAMERE. Napovedujemo, da Sovjeti želijo več, da lopov ne bo odnehal. Napovedovanje temelji na zgodovinskem podatku o nacistični Nemčiji. V obeh primerih je bilo napovedovanje dokaj enostavno. Večinoma pa glede tega ni tako in moramo za napovedovanje uporabiti model. (Npr.: Spengler je za razlago zgodovine uporabil model življenjskega cikla - rojstvo, razcvet, zaton in propad. Marx je uporabil ekonomski model zgodovine, kjer se le-ta razlaga na osnovi tega, kako se stvari proizvajajo in kako so porazdeljene. Takšni modeli niso nujno pravilni. To bi do neke mere lahko trdili tudi za povezavo Afganistan-München. Težje so bile posledice napačnega napovedovanja za Francoze, ki so domnevali, da bo druga svetovna vojna enačica prve in so v ta namen zgradili Maginotovo linijo.)

Podobno lahko razmejimo primer B. Ključni elementi v zgodbi Romeo in Julija bi bili naslednji:

- mladi ljubimci,
- nasprotovanje staršev,
- poskus skrivne združitve,
- navidezna smrt in
- navidezna smrt izzove resnično smrt enega od ljubimcev.

Poskusimo spremeniti nekatere gornjih elementov, da preverimo, ali nas še zmeraj spominjajo na Romeo in Julijo. Vzemimo, da sta ljubimca istega spola ali da sta stara in jima nasprotujejo otroci, ali da prihajata iz različnih etničnih skupin. Kaže, da te spremembe niso ovira za priklj. Slednja je celo element West Side Story. Kaj če ne bi imeli ljubimcev, ampak poslovne partnerje, smrt bi lahko zamenjali z bankrotom. Kaj če bi izpustili združitve? To ne bi bilo mogoče, saj potem ni zgodbe. Kaj torej ostane? Dva posameznika, ki skušata priti skupaj, kljub nasprotovanju okolja. Strukturo bi lahko označili kot: VZAJEMNO ZASLEDOVANJE CILJA NASPROTI ZUNANJI OPOZICIJI.

Shank zbirko spominov, ki vsebujejo abstraktne cilje in načrte in so zato primerni, da povezujejo vsebine različnih področij znanja, imenuje TOP (tematsko organizirane pakete). TOP sestavljajo: vrsta cilja, načrtovanje in drugi pogoji ter nekaj bolj konkretnih identičnih značilnosti. V sliki 3 so shematsko prikazani elementi TOP za obravnavana primera.

SLIKA 3 TOP za primera München/Afganistan in R&J West Side Story

PRIKLIC	CILJ	POGOJI	ZNAČILNOSTI
München/ Afganistan	posedovanje	slaba namera	dežele, invazija
R & J, West Side	vzajemno zasledovanje cilja	zunanje nasproto- vanje	mladi ljubimci, prevara

Glede na to, kakšne so težave pri zasledovanju cilja in kakšni so rezultati, ko cilj dosežemo ali ne, Shank cilje deli na:

ZASLEDOVANJE

vzajemno zasledovanje cilja
nasprotujoči cilji
individualno zasledovanje cilja

REZULTATI

doseganje uspeha
nepredvideni stranski učinki
cilj je blokiran
nekonsistentni cilji

V okviru teh osnovnih ciljev lahko nastopajo naslednji pogoji in načrti:

VZAJEMNO ZASLEDOVANJE CILJA

zunanje nasprotovanje
zunanja pomoč
trajne težave
nenavadne strategije
navidezen uspeh - neuspeh

NASPROTUJOČI CILJI

kompromisna rešitev
nasprotnik se preda
nasprotnik postane močnejši
zunanja pomoč
trajne težave
nenavadne strategije
navidezen uspeh - neuspeh
nasprotnik uporablja nečiste metode
nasprotnik se spremeni

Poleg teh nekaj osnovnih ciljev obstajajo še številni drugi. Nekateri so lahko povezani tudi v skupen TOP. Nekateri teh ciljev bi lahko bili: POSEDOVANJE: slaba namera, neustrezna posest, zamazana taktika; ZADOVOLJSTVO: objekt ne ustreza, nova situacija, izbira med ciljnim objekti, objekt izbran - drugi objekt ustrežnejši; KRIŽNI CILJ: običajne rešitve ne delujejo, kriza na skrivnosten način izgine.

EKSPERIMENT 1

Namen prvega eksperimenta je bil preveriti, ali je mogoče z instrukcijo vplivati na analogni transfer. Preveriti smo želeli tudi, ali je instrukcija ustrezna, razumljiva za osebe.

Metoda

Osebe: V eksperimentu je sodelovalo 58 oseb, študentov drugih letnikov Pedagoške fakultete v Mariboru. Slučajno so bili razdeljeni v dve skupini: kontrolno (18 oseb) in eksperimentalno (40 oseb).

Postopek in materiali: V prvem delu eksperimenta smo osebam posredovali bazično informacijo, ki je vsebovala elemente rešitve tarčnega problema. Povedali smo jim naj pazljivo preberejo zgodbo General, ker bodo po branju morali odgovoriti na nekaj vprašanj. Osebam smo razložili, da je namen eksperimenta, da preverimo spomske sposobnosti.

Besedilo zgodbe je bilo naslednje:

V majhni državi je vladal diktator, ki je živel v utrdbi sredi dežele. Trdnjavo so obdajale kmetije in vasi. Do utrdbe je vodilo veliko poti. Uporniški general se je odločil, da bo osvojil trdnjavo in strmoglavil diktatorja. Vedel je, da bi mu z napadom celotne vojske načrt uspel. Zbral je vojsko na začetku ene od poti in se pripravljal na napad. Kmalu pa je ugotovil, da je diktator na poteh, ki so vodile v trdnjavo, nastavil mine. Postavljene so bile tako, da so se majhne skupine vojakov med njimi lahko premikale, ne da bi bile ogrožene. Vsaka večja skupina vojakov bi takoj povzročila eksplozijo. Ne le da bi to uničilo poti in vojske, uničene bi bile tudi vasi in kmetije. Videti je bilo, kot da je nemogoče zavzeti trdnjavo.

General pa se je domislil enostavnega načrta. Svojo vojsko je razdelil na manjše skupine in te razporedil na začetke različnih poti, ki so vodile k trdnjavi. Ko je bilo vse pripravljeno, se je vsaka od skupin začela premikati proti trdnjavi. Na ta način je vsa njegova vojska prispela hkrati k trdnjavi in jo zavzela.

Ko so osebe zgodbo prebrale, so jo vrnille eksperimentatorju in odgovorile na devet vprašanj, ki so se nanašala na vsebino teksta General. Vsak pravilen odgovor smo točkovali z eno točko.

V nadaljevanju so osebe reševale Dunckerjev (1945) radijacijski problem:

Zamislite si, da ste zdravnik. K vam pride bolnik, ki ima v želodcu rakasti tumor. Bolnika ni mogoče operirati, vendar bo, če tumorja ne odstranite, umrl. Obstajajo žarki, ki lahko uničijo tumor. Če žarki zadenejo tumor z dovolj veliko močjo, ga uničijo. Na žalost pa pri tej jakosti uničijo tudi zdravo tkivo, ko prodirajo skozi telo do tumorja. Pri nižji jakosti, ko niso nevarni tkivu, tumorju ne škodujejo. Kako bi lahko uničili tumor z žarki, ne da bi pri tem poškodovali zdravo tkivo?

Preden so se osebe lotile reševanja problema, so te iz kontrolne skupine prebrale krajši tekst, ki se je nanašal na analogno reševanje problemov. Osebe eksperimentalne skupine pa so dobile instruktjski material, ki je na osnovi konkretnih primerov razložil tri korake analognega transfera, na katerih je zasnovan Shankov TOP:

1. Izpisati konkretni cilj problema. Iz zapisa izločiti odvečne in nebistvene podatke - zapisati cilj v abstraktni obliki in ga klasificirati v eno od kategorij (npr. nasprotujoči cilji). S pomočjo zapisa poiskati povezave z drugimi področji znanja.

2. Izpisati pogoje problema, načrte in pričakovani razvoj dogodkov. Tudi pri tem se lahko opiramo na možnosti, ki jih TOP model ponuja za izbrani cilj (npr. kompromisna rešitev). Ponovno poiskati povezave z drugimi področji znanja.

3. Izpisati nekaj ključnih in konkretnih značilnosti problema in poiskati povezave z drugimi področji. Pri tem koraku so osebe imele na razpolago model mrežne povezave pojmov in so po tem zgledu izdelale lasten model za vzorčni problem.

Osebe eksperimentalne skupine so nato reševale radijacijski problem. Na odgovorni poli so morale slediti vsem trem zgoraj opisanim korakom.

Odgovore oseb smo nato klasificirali v štiri kategorije: ni rešitve, rešitve prehoda, rešitve imunizacije in disperzijske rešitve. Slednja rešitev je ta, ki smo jo želeli spodbuditi z našim bazičnim dražljajem.

Rezultati in interpretacija

V tabeli ena so podane frekvence in procenti posameznih rešitev za obe skupini.

TABELA 1 Frekvence in procenti rešitev za radijacijski problem

SKUPINA	T I P R E Š I T V E			
	ni reš.	prehod	imunizacija	disperzija
kontrolna	11	3	0	4
	61.1%	16.7%	0%	22.2%
eksperimentalna	14	14	6	6
	35.0%	35.0%	15.0%	15.0%

Hi kvadrat je pokazal, da vpliv instrukcije ni pomemben, $Hi^2 = 6.46$ ($N=58$, $df=3$, $p = .09$). Prav tako nepomembna je bila primerjava le za disperzijsko rešitev ($Hi^2 = .45$, $p = .50$). Nepomembna je bila tudi primerjava med obema skupinama za vse tri rešitve skupaj proti ni rešitve ($Hi^2 = 3.45$; $p = .06$).

Primerjava obeh skupin glede števila zapomnjenih elementov zgodbe ni nakazala razlik. Kruskal-Wallisova enosmerna analiza variance je dala $Hi^2 = 1.85$, $p = .17$.

Iz rezultatov lahko sklepamo, da se obe skupini nista razlikovali glede števila zapomnjenih elementov zgodbe. Nadalje, da instrukcija ni vplivala na število rešitev, niti ni spodbudila več disperzijskih rešitev. Razlaga rezultatov je dvojna. V kontrolni skupini je bazičnemu dražljaju sledil z eno do dvominutno zamudo tarčni problem. V eksperimentalni skupini pa je bil zamik med obema dražljajema petinštiridesetminuten. Zamik je nastal zaradi samoinstrukcijskega materiala, ki so ga osebe morale izpolniti, preden so se lotile tarčnega problema. Domnevamo lahko, da so bile situacijske spodbude, da se uporabi zgodba General za reševanje tarčnega problema, v kontrolni skupini izrazitejše kot v eksperimentalni. (Zaradi časovne bližine obeh dražljajev so osebe lahko sklepale, da sta obe zahtevi med seboj povezani.) V tej smeri kažejo tudi rezultati eksperimentov Gickove in Holyoakove (1980, 1983). V njunem eksperimentu je med dvema dražljajema poteklo le nekaj minut in kar 20 - 30% oseb je problem rešilo z disperzijskim odgovorom. V eksperimentu Keana (1987), kjer je med dvema dražljajema minilo tri dni, je bil procent znatno nižji (le 10% odgovorov je bilo disperzijskega tipa).

Drugi vzrok je v samem instrukcijskem materialu. Analiza je pokazala, da je bila instrukcija, kljub konkretnim primerom, preveč težavna za osebe, saj je bila večina odgovorov, ki so jih dali v treh korakih, neustreznih (Le 20% oseb je izdelalo ustrezen abstrakten cilj za dani problem in le 10% je razumelo sugestijo, da cilj povežejo z vsebinami, pojmi iz drugih področij znanja). V drugem eksperimentu smo skušali preveriti te domneve.

EKSPERIMENT 2

Namen drugega eksperimenta je bil preveriti našo osnovno hipotezo - ali je mogoče z instrukcijo vplivati na analogni transfer - z nekoliko spremenjenim eksperimentalnim načrtom.

Metoda

Osebe: V drugem eksperimentu je sodelovalo 71 študentov Pedagoške fakultete v Mariboru. Razdeljeni so bili v eksperimentalno ($n = 36$) in kontrolno skupino ($n = 35$).

Postopek: Postopek se je razlikoval od prvega eksperimenta po dveh značilnostih:

1. Eksperiment je bil razdeljen na dva dela. V prvem smo osebam posredovali bazični dražljaj (zgodbo General). Po preteku sedmih dni pa še tarčni problem. Da bi zmanjšali vpliv situacijskih elementov (podobnosti med obema deloma), smo v drugem delu eksperimenta zamenjali eksperimentatorja.

2. Instrukcija, ki naj bi spodbudila analogni transfer, je bila enaka kot v prvem eksperimentu, le da jo je vodil eksperimentator. Ta je v glavnem preverjal, ali osebe sledijo napisanim navodilom - jih razumejo in izpolnjujejo. Na zahtevo oseb je dajal pojasnila, ki pa so se nanašala le na reševanje vzorčnega problema.

V tabeli 2 so podane frekvence in procenti za obe skupini in posamezne rešitve radijacijskega problema.

TABELA 2 Frekvence in procenti rešitev radijacijskega problema.

Skupina	T I P R E Š I T V E			
	ni rešitve	prehod	imunizacija	disperzija
kontrolna	26	6	3	0
	74.3%	17.1%	8.6%	0%
eksperimentalna	10	9	7	10
	27.8%	25.0%	19.4%	27.8%

Iz tabele je razvidno, da je bilo v kontrolni skupini več rešitev, pa tudi več disperzijskih rešitev za Dunckerjev radijacijski problem ($Hi^2 = 19.3$, $N=71$, $df=3$, $p = .0002$). Pomemben je bil tudi hi kvadrat za primerjavo disperzijske rešitve proti vsem drugim rešitvam ($Hi^2 = 11.32$, $df = 1$, $p = .0008$). Nadalje je bila pomembna tudi primerjava med ni rešitve in vsemi ostalimi rešitvami, združenimi ($Hi^2 = 15.35$, $df=1$, $p = .0001$).

Ti rezultati nakazujejo, da je instrukcija imela pozitiven vpliv a analogni transfer. Domnevamo lahko, da je v prvem eksperimentu prišlo do večjega števila disperzijskih rešitev v kontrolni skupini, predvsem zaradi časovne bližine obeh dražljajev, ki je osebe navedla, da zgodbo General uporabijo pri reševanju tarčnega problema. Okoli 30% disperzijskih rešitev je kar trikrat več, kot jih je dobil Keane (1987) v svojem eksperimentu (med dražljajema so pretekli trije dnevi), in blizu temu, kar sta dobili Gickova in Holyoakova (1980, 1983).

Analiza zapomnitve zgodbe, ki smo jo izvedli, ko so osebe rešile tarčni problem, je pokazala, da so si osebe kontrolne skupine zapomnile več podrobnosti zgodbe General, kot pa osebe eksperimentalne skupine. Razlika je bila tudi statistično pomembna ($Hi^2 = 4.75$, $df=1$, $p = .03$).

Da bi ugotovili, kateri elementi instrukcije odločilno vplivajo na analogni transfer, smo analizirali tudi odgovore, ki so jih osebe eksperimentalne skupine zapisale na odgovorni list, ko so reševale problem. Navodilo je v prvem koraku zahtevalo, da osebe zapišejo abstrakten cilj problema. Za eksperimentalno skupino smo za vsako osebo in tip problema ugotovili, ali ji je to uspelo. Procenti so podani v tabeli 3. Drugi element navodila je bila povezava danosti z različnimi področji znanja. Za vsako osebo smo ugotovili, ali je vsaj pri dveh od treh korakov našla kakšno tako povezavo. Procenti so podani v tabeli 4.

TABELA 3 Procent abstraktnih zapisov cilja za kontrolno skupino glede na tip rešitve.

Tip rešitve	ni abst. zapisa	abst. zapis
ni rešitve	20.9%	2.3%
prehod	20.9%	9.3%
imunizacija	16.3%	7.0%
disperzija	4.0%	9.3%

Hi kvadrat ni pokazal pomembnih razlik glede prisotnosti ali odsotnosti abstraktnega zapisa in tipa rešitve. ($Hi^2 = 2.4$, $df = 3$, $p = .49$). Iz tabele je razvidno, da abstrakten zapis cilja ni imel odločilnega vpliva na to, ali je oseba rešila problem, pa tudi ne na to, da je podala disperzijsko rešitev. Rezultat je podoben temu, o katerem poroča Clement (1988). V njegovem eksperimentu je le ena oseba uporabila formalni ali abstraktni princip reševanja problema z obema vzmetema. Kot kaže tabela, je tak abstrakten način dokaj težaven za osebe, saj ga je ustrezno izvedlo le 28% poskusnih oseb.

TABELA 4 Procent povezav z različnimi področji znanja glede na tip rešitve.

Tip rešitve	ni povezav	povezava je
ni rešitve	18.6%	4.7%
prehod	23.3%	7.0%
imunizacija	14.0%	9.3%
disperzija	4.7%	18.6%

Hi kvadrat je pokazal, da faktor, ali je oseba našla povezave z drugimi področji znanja, vpliva na tip rešitve. Predvsem za disperzijsko rešitev je bilo značilno, da so osebe v večji meri podale povezave z drugimi področji znanja ($Hi^2 = 9.9$, $df = 3$, $p = .02$).

Iz podatkov je razvidno, da je za uspešen analogni transfer, predvsem kadar gre za oddaljene analogije, pomembno, da osebe razpolagajo z znanjem, ki je divergentno povezano in ne rigidno vezano na področje znanja, ki mu pripada problem. V tej smeri kaže tudi eksperiment Jaušovca (1987). V eksperimentu se je pokazalo, da uspešni reševalci slabo definiranih problemov najdejo več povezav med danim pojmom in pojmi, ki prihajajo z drugih področij znanja.

Zaključek

Rezultati eksperimenta kažejo, da je z instrukcijo mogoče vplivati na analogni transfer. Za instrukcijo je pomembno, da je usmerjena k temu, da osebe najdejo številne povezave z različnimi področji lastnega znanja.

Ugotovitve imajo svoj pomen tudi za pedagoško prakso, ki bi morala v večji meri usmerjati učence, da svoje znanje uporabijo na različne načine in da najdejo povezave z različnimi področji znanja. Trenutna rigidna usmerjenost k podajanju majhnih delov znanja, ki so ozko vezani na določeno področje znanja, takega načina mišljenja pri otroku ne spodbuja.

VIRI

- Cackowsky, Z. (1973), Ein kreativer Problemlösungsprozess. V G. Ulmann (Ed.) *Kreativitätsforschung*. München: Kiepenheuer in Witsch.
- Clement, J. (1988), Observed methods for generating analogies in scientific problem solving. *Cognitive science*, št. 12, str. 563-586.
- Dreisadt, R. (1969), The use of analogies and incubation in obtaining insight in creative problem solving. *J. Psychol.*, št. 71, str. 158-175.
- Dunker, K. (1945), On problem solving. *Psychol. Monographs*, 58.
- Forrester, J.W. (1961). *Industrial Dynamics*. MA: M.I.T. Press.
- Gick, M.L. & Holyoak, K.J. (1980), Analogical problem solving. *Cognitive psychology*, št. 12, str. 306-355.
- Gick, M.L. & Holyoak, K.J. (1983), Schema induction and analogical transfer. *Cognitive psychol.*, št. 15, str. 1-38.
- Jaušovec, N. (1987), Individualne razlike v epistemični in hevristični strukturi in nekognitivnih komponentah med uspešnimi reševalci dobro in slabo definiranih problemov. *Anthropos*, št. 5-6, str. 266-290.
- Keane, M. (1987), On retrieving analogues when solving problems. *Quart. J. exp. psychol.* 39A, str. 29-41.
- Meadows, D.H. (1972), *The limits to growth*. New York: Universe Books.
- Neufville, R. & Stafford, J.H. (1971), *System analysis for engineers and managers*. New York: McGraw-Hill.
- Rubinstein, M. F. (1975), *Patterns of problem-solving*. Engelwood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Sergejev, J. (1970), Psychologische Hintergründe grosser Entdeckungen. *Bild der Wissenschaft*, št. 7, str. 456-553.
- Schank, R. (1983), *Dynamic Memory: A theory of remembering and learning in computers and people*. Cambridge: Cambridge univ. press.
- Tikhomirov, O.K. (1983), Informal heuristic principles of motivation and emotion in human problem-solving. V R. Groner (Ed.) *Methods of heuristics*. Hillsdale NJ: L.E.A.
- Zajonc, R.B. (1980), Feeling and thinking. *American Psychol.*, 2, 151-175.

Načini spoprijemanja s stresom ("coping")

TANJA LAMOVEC

1. UVOD

Raziskave stresa so že nekaj desetletij v ospredju pozornosti, tako s fiziološkega kot tudi s psihološkega vidika. O stresu so napisane številne knjige in članki, nekateri so bili objavljeni tudi v pričujoči reviji (npr. Musek, 1988). Zato v tem članku ne nameravam pisati toliko o stresu kot o načinih, na katere se ljudje spoprijemajo z njim. V anglo-ameriški strokovni literaturi se je uveljavil izraz "coping", ki ima sicer številne pomene. V slovarju med drugimi najdemo naslednje: uspešno urediti, obvladovati, kosati se, pokriti, obleči se, zamenjavati itd. Nobeden povsem ne ustreza pomenu, ki ga je beseda dobila v strokovnem jeziku. Pomensko je morda še najbližji izraz "obvladovati", vendar implicira uspešnost poskusov, kar pa ni vedno nujno. Odločila sem se za izraz "*spoprijemati*", ki te implikacije nima, pač pa poudarja aktivnost, ki jo v stresni situaciji izvaja posameznik.

Pojem spoprijemanje se je približno istočasno, to je v šestdesetih letih pojavil v dveh različnih usmeritvah: v ego psihologiji, katere pristaši so najrazličnejši avtorji, ter v fenomenološko-kognitivni teoriji Richarda Lazarusa (glej: Lamovec, 1984). Obema usmeritvama je skupno, da procesi spoprijemanja tvorijo nadredno kategorijo, ki vključuje po eni strani obrambne mehanizme, pojmovane kot vedenjske sloge, pa tudi realistične načine prevladovanja kritične situacije. Ego psihologija je med ego procesi dolgo časa poudarjala predvsem obrambno delovanje, ki ga je delila na bolj oziroma manj konstruktivno. Čeprav nikoli ni bilo pravega skladanja glede tega, kateri obrambni mehanizmi so bolj uspešni, je ideja ostala. Spoprijemanje še vedno delijo na obrambno, ki je po definiciji manj prilagojeno, ter na realistično, ki je usmerjenao na problem in po definiciji uspešnejše.

Lazarusova teorija pripisuje ključni pomen posameznikovi *oceni* ("appraisal") stresne situacije in možnosti za akcijo. Ocenjevanje naj bi potekalo nepretrgoma, ocene pa naj bi bile več vrst. Najprej se pojavi *primarna ocena*, ki se nanaša na pomembnost oziroma naravo transakcije med posameznikom in okoljem glede na učinek, ki bi ga ta utegnila imeti na njegovo splošno blagostanje. Učinek je lahko ugoden, neugoden ali irelevanten. Če ocenimo, da bi učinek lahko bil ugoden, nam situacija predstavlja *izziv*. Če je neugoden učinek že nastopil, je to *izguba*, ki se navadno nanaša na ljubljeno osebo

ali samospoštovanje. Če pa pričakovani negativni učinek še ni nastopil, doživljamo tako situacijo kot *grožnjo*.

Potem, ko smo ocenili splošno naravo situacije, se pojavi *sekundarna ocena*, ki se nanaša na možnosti, ki jih imamo za spoprijemanje z njo. Nekatere situacije nakazujejo možnost spremembe, druge pa so dokončne (npr. smrt ljubljene osebe). Na osnovi sekundarne ocene se odločimo za strategijo spoprijemanja. Slednje so dveh vrst: lahko so usmerjene na *obvladovanje problema* ali pa na *uravnavanje emocij*. Emocije lahko uravnavamo s pomočjo obrambnih mehanizmov ali pa s kognitivnim prestrukturiranjem, pri čemer zavzamemo do situacije novo perspektivo.

Po izvršeni akciji nastopi *ponovna ocena*, ki nam pove, če je bilo spoprijemanje uspešno, ali pa so morda potrebne še nove, dodatne strategije. Ponorovna ocena lahko spremeni tako primarno kot tudi sekundarno oceno. Če smo npr. grožnjo uspešno obvladali, se ta lahko spremeni v izziv. Susan Folkman in Richard Lazarus (1980) opredeljujeta spoprijemanje kot proces, ki vključuje kognitivne in vedenjske poskuse obvladati, zmanjšati oziroma vzdržati notranje in/ali zunanje zahteve, ki so nastale kot rezultat stresne situacije.

Spoprijemanje in procesi ocenjevanja niso nujno v središču zavesti, vendar so načeloma dostopni zavedanju. Spoprijemanje ne vključuje povsem avtomatičnih reakcij, temveč le dejanja, ki jih izvajamo namerno.

Fenomenološko-kognitivna usmeritev za razliko od ego psihologije načinov spoprijemanja ne obravnava kot osebne poteze, temveč kot specifične odgovore na specifične situacije. Ustreznost nekega načina je odvisna od tega, ali v določeni situaciji privede do najboljšega možnega izida. Omenjeni pristop ne predpostavlja, da so na problem usmerjene strategije same po sebi ustrežnejše. Pokazalo se je namreč, da so take strategije v situacijah, ki ne omogočajo sprememb, lahko celo škodljive, vsekakor pa manj učinkovite kot strategije za uravnavanje emocij. Raziskave so tudi pokazale, da navadno uporabljamo obe vrsti strategij, vendar v različnem razmerju.

Zanimivo je, da so našli tudi biokemične razlike v telesnih reakcijah na situacije, ki pomenijo grožnjo oziroma izziv. Rossi (1986) poroča, da je grožnja povezana tako s povečanjem kateholaminov v krvi, kot tudi s povečanje kortizolov, medtem ko se pri izzivu poveča le raven kateholaminov. Ta spoznanja tvorijo tudi osnovo za terapijo, ki temelji na kognitivnem prestrukturiranju situacije. Uspešno se uveljavlja tako v okviru socio-behaviorističnega pristopa (Bandura, 1985), kot tudi v hipnoterapiji (Rossi, 1986).

2. EGO-PSIHOLOŠKA USMERITEV

Med prvimi raziskovalci, ki so obravnavali obrambne in realistične strategije v okviru pojma spoprijemanja, je bil Weinstock (1967). Njegova raziskava je opisana v enem prejšnjih člankov (Lamovec, 1990), zato bi na tem mestu podala le nekatere zaključke. Avtor je ugotovil, da je razvoj nekaterih obrambnih mehanizmov tesno povezan z družinskimi pogoji v zgodnjem in poznem otroštvu ter adolescenci, pri realističnih strategijah pa takih povezav ni našel. Zaključil je, da so morda bolj odvisne od stopnje kognitivne razvitosti. Dodamo lahko, da so verjetno tudi bolj odvisne od situacije, kot pa od neke relativno trajne dispozicije, ki bi tvorila osnovo za osebne lastnosti.

Tako v teoretičnem kot tudi v metodološkem smislu je pionirsko delo na tem področju opravila Norma Haan (1977). Čeprav po osnovni usmeritvi spada v ego psihologijo, je njeno delo hkrati pod močnimi vplivom kognitivne psihologije, predvsem Piageta. Izdelala je novo taksonomijo ego procesov, ki jih deli v tri vrste: *spoprijemanje*, *obramba* in *fragmentacija*. Procesi spoprijemanja so torej ena od treh možnih modalnosti generičnih procesov, ki jih ljudje uporabljajo za reševanje življenjskih problemov. Razlikuje 4 vrste funkcij: kognitivne, refleksivno-intracitivne, usmerjanje pozornosti ter regulacija impulzov in afektov. Kognitivne funkcije predstavljajo aktivne, navzven usmerjene, instrumentalne vidike reševanja problemov in vključujejo akomodacijo. Funkcije afektivne regulacije prav tako zahtevajo akomodacijo in se nanašajo na poskuse spoprijemanja s preusmeritvijo, zadrževanjem ali transformacijo. Intracitivne funkcije niso usmerjene na doseg nekega cilja, temveč pomenijo poskuse asimilacije s pomočjo misli, čustev in intuicije. Preusmerjanje pozornosti prinese le trenutno olajšanje, a ne spremeni razmer v okolju.

Taksonomija ego procesov

MODALNOSTI

GENERIČNI PROCESI	<i>Spoprijemanje</i>	<i>Obramba</i>	<i>Fragmentacija</i>
	Kognitivne funkcije		
1. Diskriminacija	objektivnost	izolacija	konkretizacija
2. Distanciranje ("Detachment")	intelektualnost	intelektualizacija	neologizmi
3. Simbolizacija	logična analiza	racionalizacija	konfabulacija
	Refleksivno-intracitivne funkcije		
4. Odložena reakcija	toleriranje negotovosti	dvom	imobilizacija
5. Senzibilnost	empatija	projekcija	deluzije
6. Časovna reverzija	regres v službi ega	regres	dekompenzacija
	Funkcije usmerjanja pozornosti		
7. Selektivno zavedanje	koncentracija	zanikanje	distrakcija in fiksacija
8. Diverzija	sublimacija	premeščanje	afektivna preokupacija
9. Transformacija	substitucija	reakcijska formacija	preskakovanja
10. Omejitve	supresija	represija	depersonalizacija in amnezija

Spoprijemanje, defenzivnost in fragmentacija so organizirani hierarhično. Posameznik se bo spoprijemal, če more, se branil, če se mora in podlegel fragmentaciji, če je v to prisiljen. Organizacijsko delo ego procesov opisuje avtorica s Piagetovima pojmom asimilacije in akomodacije. Nanašata se na funkciji ega, ki neprestano absorbira in integrira doživetja z že obstoječimi shemami ali konstrukti (asimilacija), ter konstruira specifične odgovore nanje (akomodacija). Najustrenejša oblika je spoprijemanje, vendar morajo biti zanj ugodni pogoji. Obrambne reakcije varujejo posameznika pred fragmentacijo, ki nastopi v skrajnih situacijah. Defenzivni procesi nastopijo tedaj, ko:

1. Okolje nasprotuje posameznikovim ciljem.
2. Okolje ne nudi ustrezne podpore.
3. Posameznik uporablja več akomodacije, kot pa je zmožen asimilirati.
4. Posameznik pretirano vztraja pri asimilacijskih aktivnostih, namesto, da bi vključil tudi akomodacijo.

Fragmentacija je umik k privatnim načinom asimilacije in nastopi kot akomodacija na stres. Akomodacije, ki bi bile potrebne, niso le onstran njegovih zmožnosti, temveč so v nasprotju z njegovim dojemanjem sveta. Fragmentacija je lahko le trenutna reakcija zmedenosti, ali pa je trajnejša.

Na osnovi svoje taksonomije je avtorica izdelala tudi merski instrument: "Q sort of ego processes: coping and defense" (1977), ki je vzpodbudil številne raziskave in so ga uporabljali tudi avtorji, ki sicer niso bili pristaši ego psihologije (npr. Weinstock). Dolgo časa je bil to edini merski instrument, ki je ugotavljal načine spoprijemanja kot relativno trajne osebnostne poteze, skupaj z obrambno naravnostjo.

3. FENOMENOLOŠKO - KOGNITIVNA USMERITEV

3.1. Klasifikacija strategij spoprijemanja

Medtem ko je ego psihologija imela izdelano klasifikacijo procesov spoprijemanja, pa se avtorji v okviru fenomenološko - kognitivne usmeritve dolgo niso mogli zediniti glede najustreznejše klasifikacije, prav tako pa niso imeli psihometrično preverjenega merskega pripomočka. Navadno so uporabljali ček-liste, sestavljene za vsako raziskavo posebej, ali pa so izvedli strukturiran intervju. Rezultati tako zastavljenih raziskav so seveda dali dokaj nekonsistentne zaključke.

Med prvimi ček-listami se je pojavila Lestvica mehanizmov spoprijemanja ("Coping mechanism scale"), katere avtor je bil *Mc Crae* (1984). Vsebovala je 28 strategij, ki so vključevale 1 do 6 postavk, preskušanci pa so označili, katere od njih so uporabili v dani situaciji. Mehanizmi spoprijemanja so bili: sovražna reakcija, racionalna akcija, iskanje pomoči, vztrajanje, izolacija afekta, fatalizem, izražanje čustev, pozitivno mišljenje, distrakcija, eskapistična domišljija, intelektualno zanikanje, samokritika, postopno reševanje, socialna primerjava, pomirjevanje, substitucija, omejitev, črpanje moči iz frustracije, izogibanje, samoadaptacija, magično mišljenje, aktivno pozabljenje, humor, pasivnost, neodločenost, iskanje krivde ter zatekanje k veri.

Billings in Moos (1984) sta izdvojila tri vrste strategij:

1. Strategije, usmerjene na *oceno*: njihov namen je na novo definirati osebni pomen situacije, predvsem s pomočjo *logične analize* (npr. razmišljanje o različnih načinih reševanja problema, črpanje iz preteklih izkušenj, zavzemanje perspektive itd.)
2. Strategije, usmerjene na *problem*. Te skušajo spremeniti ali zmanjšati izvor stresa z delovanjem na stvarno situacijo. Vključujejo *iskanje informacij* (npr. izvedeti več o situaciji, iskati profesionalne nasvete itd.) ter *reševanje problemov* (npr. narediti načrt za akcijo in ga izvesti itd.)

3. Strategije, usmerjene na *emocije*, ki poskušajo obvladati *emocije*, oziroma ustvariti čustveno ravnotežje. So dveh vrst: *regulacija čustev* (npr. ukvarjati se z drugimi stvarmi, izvajati dihalne vaje itd.) ter *emocionalno sproščanje* (npr. dati čustvom prosto pot, znesti se nad drugimi itd.)

Prve sta označila kot aktivne kognitivne strategije, druge kot aktivne vedenjske strategije, tretje pa kot strategije izogibanja. Izvedla sta tudi več raziskav, ki so na splošno pokazale, da aktivne vedenjske strategije pozitivno vplivajo na izid. Res pa je tudi, da so take strategije mogoče le tedaj, ko problem ni brezizhoden. Ugotovila sta tudi, da je uporaba katerikoli strategij boljša, kot če jih sploh ne uporabljamo. Tako so npr. kadilci, ki niso uporabljali nobenih strategij spoprijemanja, kar štirikrat pogosteje ponovno zapadli tej razvadi kot tisti, ki so take strategije uporabljali.

V eni od raziskav (Billings in Moos, 1981) sta povezovala aktivne in pasivne strategije s sociodemografskimi dejavniki in osebnostjo. Vključila sta več kot 400 zdravih in prav toliko depresivnih oseb. Pokazalo se je, da so tako SES, osebnostni in situacijski dejavniki ter družinska podpora bistveno prispevali v uporabi *aktivnega* vedenjskega in kognitivnega spoprijemanja tako pri zdravih osebah kot pri pacientih. Nižji sloji so uporabljali pretežno pasivne oblike. Samozaupanje in flegmatičnost sta se povezovala s pretežno aktivnim spoprijemanjem. Pri zdravih osebah sta bila najpomembnejša prediktorja načina spoprijemanja stopnja družinske podpore in situacijski dejavniki, pri depresivnih pa so bile pomembne tudi osebnostne poteze. Pri obeh skupinah je bil način spoprijemanja zelo specifičen glede na problem.

Stone in Neale (1984) sta razdelila spoprijemanje v 8 kategorij:

1. Distrakcija
2. Redefinicija situacije
3. Neposredna akcija
4. Katarza
5. Sprejetje
6. Iskanje socialne pomoči
7. Sprostitev
8. Vera

Izvedla sta raziskavo, v kateri sta 260 osebam po pošti poslala skupino vprašanj, ki so se nanašala na nedaven stresni dogodek, preskušanci pa so morali označiti, katerega od osmih slogov spoprijemanja so uporabili. Vsi slogi so bili natančno opisani, preskušanci pa so za svoje sodelovanje dobili primerno odškodnino. Rezultati so pokazali naslednje: pri 57% problemov preskušanci niso imeli nobenega nadzora nad situacijo, pri 32% so imeli delen nadzor, pri 11% pa veliko nadzora. Več kot 90% situacij je bilo nezaželenih, ostale pa so bile zaželene. 38% situacij je bilo rahlo pomembnih, 37% zmerno in 25% skrajno pomembnih. 71% problemov je predstavljalo enkratni dogodek, 29% pa je imelo trajne posledice. Ker so bili preskušanci izbrani slučajno, na osnovi telefonskega imenika, lahko domnevamo, da rezultati predstavljajo običajne značilnosti problemskih situacij. Pogostost uporabe posameznih strategij se je pri moških in ženskah razlikovala, in sicer:

% problemov

	moški	ženske
distrakcija	23	30*
redefinicaja	24	25
neposredna akcija	48	43
katarza	21	29*
sprejetje	28	32
iskanje soc. pomoči	11	18*
sprostitve	14	20*
vera	3	8*
ostalo	5	9*

Statistično pomembne razlike so označene z zvezdico. Druge raziskave so pokazale, da se tudi stresne situacije, v katerih se najpogosteje znajdejo moški in ženske, razlikujejo. Za moške so tipične stresne situacije, povezane z delom, pri ženskah pa prevladujejo situacije, povezane z zdravjem (lastnim ali družinskih članov). Če upoštevamo tudi naravo stresne situacije, ne najdemo bistvenih razlik med spoloma (Folkman, Lazarus, 1980).

Z analizo variance sta avtorja ugotovila, da so v težjih situacijah preskušanci uporabljali več katarze, sprostitve, iskanja socialne pomoči in utehe v veri, pri lažjih problemih pa je bilo teh strategij najmanj. Rezultati so tudi pokazali, da se ob spoprijemanju z istimi problemi osebe držijo pretežno istih slogov ob različnih priložnostih. Tudi sicer so posamezniki uporabljali vsaj eno metodo dokaj konsistentno, v kombinaciji z drugimi, ki pa so se spreminjale od situacije do situacije. Koeficient konsistenčnosti je bil 0,70. Avtorja sta nameravala sestaviti psihometrično obdelan merski instrument, vendar so nastopili številni problemi, saj je metodologija precej drugačna kot pri običajnih merilih, ki ugotavljajo relativno trajne značilnosti. Preskušanci so pogosto izbirali le eno ali dve postavki posamezne lestvice, s tem pa se je bistveno zmanjšala notranja konsistentnost.

Folkman in Lazarus (1988) sta končno le uspela izdelati psihometrično sprejemljiv merski pripomoček z nazivom: *Načini spoprijemanja* ("Ways of coping"). Lestvica ugotavlja, na kakšen način posamezniki razmišljajo in delujejo, kadar se znajdejo v različnih stresnih situacijah, ki so del vsakdanjega življenja. Lestvica ne meri spoprijemanja kot osebnostnega sloga, temveč kot strategijo, ki jo posameznik uporabi v specifični situaciji. Tako sestavljena lestvica je rezultat ugotovitev, da so načini spoprijemanja manj odvisni od osebnostnih lastnosti, pač pa je odločilnega pomena narava situacije ter ocena o možnosti delovanja. Ključne teoretične predpostavke, na katerih temelji lestvica, izvirajo iz kognitivno-fenomenološke teorije, ki poudarja predvsem tri vidike. Prvi se nanaša na usmerjenost na proces, to je, na *poskuse* spoprijemanja, ne glede na njihov učinek. Drugi vključuje domnevo, da noben način spoprijemanja ni uspešnejši sam po sebi, temveč le v povezavi z določeno situacijo. Tretji vidik izključuje vse avtomatične reakcije, ki so rezultat stresa, in upošteva le tiste, ki zahtevajo bolj ali manj zavestno odločitev. Lestvica vsebuje 66 postavk, ki so uvrščene v 8 kategorij:

1. Konfrontacija
2. Distanciranje
3. Samokontrola
4. Iskanje socialne pomoči
5. Sprejemanje odgovornosti
6. Beg/izogibanje
7. Načrtno reševanje problemov
8. Pozitivna ponovna ocena

Čeprav je lestvica nastala na osnovi teorije, sta avtorja izvedla tudi faktorsko analizo, ki je navedeno delitev v glavnem potrdila. Notranja konsistentnost znaša med 0,61 in 0,79, v številnih raziskavah pa je bila potrjena tudi njena konstruktna validnost. Zanesljivost je sicer razmeroma nizka (med 0,17 in 0,47), vendar je vprašljivo, če je računanje zanesljivosti sploh smiselno, ker je nemogoče poiskati povsem identične situacije za ponovno merjenje. Oglejmo si sedaj rezultate nekaterih raziskav, ki so nastale na osnovi te kot tudi prej omenjenih lestvic. V središču pozornosti raziskovalcev so bili vsekakor situacijski dejavniki stresne situacije, pa tudi dostopnost socialne pomoči in nekatere osebnostne značilnosti, ki naj bi delovale kot mediator učinkov stresa.

3.2. Situacijske determinante spoprijemanja

Nekatere splošne situacijske dejavnike, ki vplivajo na načine spoprijemanja, sem opisala že v prejšnjem poglavju, na tem mestu pa bom podala rezultate raziskav, ki so se ukvarjale z bolj specifičnimi vidiki. Te raziskave se niso v toliki meri zanimale na t.i. "objektive" lastnosti situacije, kot za to, kako jo je posameznik ocenil. *Mc Crae* (1984) je s pomočjo svoje lestvice, ki je vključevala 28 mehanizmov spoprijemanja, ugotavljal vpliv ocene na mehanizme spoprijemanja v longitudinalni študiji staranja. Preskusil je 154 moških med 25 in 91 leti ter 101 žensko med 24 in 84 leti. Vsi so doživeli nek stresni dogodek, ki so ga ocenili kot izgubo, grožnjo ali izziv. Zanimalo ga je, katere strategije se najpogosteje povezujejo s posamezno oceno. Analiza variance je pokazala, da je povprečna uporaba 19 mehanizmov statistično pomembno povezana s specifičnimi ocenami. Na oceno izgube so preskušanci najpogosteje odgovarjali z vero in izražanjem čustev, na oceno grožnje pa z fatalizmom, magičnim mišljenjem in iskanjem socialne pomoči. Izziv je sprožil predvsem naslednje mehanizme: racionalna akcija, pozitivno mišljenje, vztrajanje, samoadaptacija, črpanje moči iz frustracije, humor, omejitve, intelektualno zanikanje, prevzemanje odgovornosti ter eskapistična domišljija. Sama vrsta stresorja je pojasnila le 2 - 16 % variance, kar je mnogo manj kot ocena. Starost sama ni bistveno vplivala na načine spoprijemanja, če je upošteval, da v različnih starostnih obdobjih prevladujejo različni tipi stresa.

Folkman in *Lazarus* (1980) sta ugotavljala vpliv sekundarne ocene, to je možnosti, ki jih situacija nudi za spremembe na načine spoprijemanja. Situaacije sta razdelila v tri vrste: delovne, zdravstvene in družinske. Prve so bile najbolj dostopne spremembam in so vzbujale več spoprijemanja, ki je bilo usmerjeno na problem. Najmanj sprememb so omogočale zdravstvene situacije, ki so vzbujale več emocionalnega uravnavanja kot

ostali dve, družinske situacije pa so bile nekje v sredini. Raziskava, ki so jo izvedli Fokman, Lazarus in Dunkel-Schetter (1986), je primerjala odnos med tem, kaj je bilo v nevarnosti (primarna ocena), možnostmi za spoprijemanje (sekundarna ocena) ter 8 načini spoprijemanja. Odnos med vsemi merili primarne ocene in načini spoprijemanja je bil statistično pomemben. To lahko ilustriramo z dvema najpomembnejšima indikatorjema primarne ocene: ogroženost samospoštovanja oziroma ljubljene osebe. Ob močni grožnji samospoštovanju so preskušanci uporabljali več konfrontacije, samokontrole, sprejemali več odgovornosti, kazali več bega/izogibanja ter iskali manj socialne pomoči kot v primeru, če je bila grožnja samospoštovanju majhna. Kadar je bila močno ogrožena ljubljena oseba, so uporabljali več konfrontacije in bega/izogibanja ter manj načrtnega reševanja problemov in manj distanciranja kot v primeru, če je bila ogroženost ljubljene osebe manjša. Spoprijemanje je bilo odvisno tudi od sekundarne ocene: če so preskušanci ocenili, da je situacijo možno spremeniti, so uporabljali več konfrontacije, načrtnega reševanja problemov, pozitivne ponovne ocene ter sprejemali več odgovornosti, kot pa če so ocenili, da bo situacijo pač potrebno sprejeti tako, kot je. Vse navedene raziskave so jasno pokazale, da so mehanizmi spoprijemanja, ki bi jih ego psihologi označili kot dobro prilagojene, povezani po eni strani s situacijami, ki so ocenjene kot lažje, oziroma spremenljive, po drugi strani pa s tistimi, ki so ocenjene kot izziv.

V omenjenih raziskavah so preskušanci sami navedli nedavni stresni dogodek, kar pa iz metodoloških razlogov ni vedno priporočljivo. V tem pogledu so si nekateri avtorji prizadevali izdelati tudi standardizirana merila stresnih dogodkov, izmed katerih preskušanci lahko izberejo tiste, ki se nanašajo nanje. Poznamo dve taki merili. Prvega sta izdelala Holmes in Rahe (1967) in nosi naslov *Razpored nedavnih doživetij* ("Schedule of recent experiences"). Doživetja so na statistični osnovi rangirana od najbolj do najmanj traumatičnih. Ustreznejši se zdi *Pregled življenjskih dogodkov* ("Life experiences survey"), ki so ga izdelali Sarason, Johnson in Siegel (1978) in omogoča, da preskušanci sami ocenijo pozitivni oziroma negativni vpliv dogodka za njihovo doživljenje, kot tudi stopnjo njegovega subjektivnega pomena. Posamezniki ocenjujejo stresne dogodke na 7-stopenjski lestvici, glede na to, kakšen vpliv je imel dogodek v času, ko je nastopil. Zanesljivost lestvice za negativne dogodke je razmeroma dobra (med 0,56 in 0,88), za pozitivne dogodke pa je precej manjša (med 0,19 in 0,53). Lestvica pomembno korelira z anksioznostjo kot stanjem (0,46) ter z depresivnostjo, izmerjeno z Beckovim vprašalnikom (0,24). Zanimivo je, da so korelacije še višje pri ekstermalnih osebah, ki se jim dozdeva, da imajo le malo nadzora nad svojim okoljem in sploh vsem, kar se jim pripeti.

3.3. Osebnost kot mediator spoprijemanja

Večina raziskav (npr. Sarason in sodelavci, 1978) je sicer našla statistično pomembno zvezo med izrazitostjo stresa in kasnejšo patologijo, tako v telesnem kot v psihičnem pogledu, vendar pa so korelacije navadno dokaj nizke. Očitno je, da se učinki stresa od osebe do osebe močno razlikujejo. Na nekatere odločilno vpliva že zmerna stopnja stresa, drugi pa so zmožni kljubovati razmeroma močnemu stresu, ne da bi se pojavile negativne posledice. Kaj je torej tisto, kar povzroča odpornost nekaterih ljudi? Ena od možnosti so vsekakor osebnostne lastnosti. Vendar, kakor bomo videli kasneje,

tudi povezave med osebnostnimi lastnostmi, vsaj v okviru normale, in učinki stresa niso preveč izrazite. Iz tega lahko sklepamo, da je osebnost le eden od dejavnikov, ki v specifični interakciji z drugimi deluje kot mediator in ublaži učinke stresa. Interakcijske raziskave so zelo zahtevne, njihove rezultate pa je težko posploševati. V ilustracijo si oglejmo tovrstno raziskavo, ki jo je izvedla Katharine Parkes (1986).

Parkesova je najprej analizirala dosedanje pristope in jih razdelila v dve skupini. V prvo je uvrstila *transakcijski* model, ki ga zagovarjata Lazarus in Folkman in obravnava osebo ter okolje v obojestranskem odnosu: oseba in okolje skupaj dajeta dogodku pomen s pomočjo ocene. Pojem ocene torej že vključuje tako situacijske kot osebnostne determinante. Drugi pristop, ki ga uporabljajo Billings in Moos ter še nekateri drugi, pa je označila kot *strukturalen*. V okviru tega modela posebej upoštevajo merila stresa in izida, med njima pa naj bi medirale trajne osebnostne lastnosti, načini spoprijemanja ter psihosocialno okolje. V teh raziskavah je zanemarjen časovni oziroma procesni vidik spoprijemanja. Nobeden od obeh pristopov ne daje vpogleda v vlogo situacijskih dejavnikov pri spoprijemanju ob sočasnem upoštevanju dejavnikov okolja in osebnostnih vplivov kot ločenih determinant.

Izvedla je raziskavo, v kateri je poskušala te pomanjkljivosti odpraviti. Ločeno je merila *individualne razlike* (ekstraverzija, nevrotizem), dejavnike *okolja* (delovne zahteve, stopnja socialne pomoči), *situacijske* dejavnike (narava stresne situacije in njen pomen) ter *načine spoprijemanja* (neposredno spoprijemanje, supresija, splošni repertoar strategij spoprijemanja). Podatke je zbrala na študentkah, ki so želele postati medicinske sestre in so prvič delale v praksi. S pomočjo intervjuja in vprašalnikov je dobila podatke in jih obdelala z metodo regresijske analize, ki omogoča vpogled v kvantitativni doprinos posamezne spremenljivke. Večina uporabljenih spremenljivk je pokazala učinke medsebojne interakcije.

Tako so npr. osebe z nizko stopnjo nevrotizma kazale obrnjeno U krivuljo med zahtevami dela in neposrednim spoprijemanjem, pri čemer je bilo največ neposrednega spoprijemanja pri srednje velikih zahtevah. Osebe z visoko stopnjo nevrotizma se niso dosti menile za stopnjo zahtevnosti dela in so ves čas uporabljale razmeroma malo neposrednega spoprijemanja. Rezultate lahko tolmačimo z nizko frustracijsko toleranco slednjih, saj že nizke zahteve prehajajo njihove možnosti spoprijemanja. Pri uporabi supresije je bila povezava linearna. Osebe z nizko stopnjo nevrotizma so kazale več supresije z večanjem delovnih zahtev, kar se zdi prilagojeno, saj se jim tako ob povečanih zahtevah ni bilo potrebno pretirano ukvarjati s specifičnimi problemi in so še vedno lahko ustrezno delovale. Osebe z visoko stopnjo nevrotizma pa so ravno tedaj uporabljale najmanj supresije, kar kaže, da so se izgubljale v nepomembnih malenkostih.

Tudi ekstraverzija je bila v znatni povezavi z neposrednim spoprijemanjem. Visoka stopnja socialne pomoči je pri njih vzpodbujala neposredno spoprijemanje, pri introvertiranih pa je imela ravno obraten učinek. Zdi se, da se slednji ob prisotnosti socialne pomoči pasivizirajo in prepustijo reševanje problemov drugim. Neposredno se spoprijemajo samo tedaj, če so zares prisiljeni. Glede supresije se niso pokazali pomembni interakcijski učinki.

Interakcija med pomembnostjo epizode, osebnostjo ter dejavniki okolja je bila naslednja: pomembna je bila samo pri merilih ekstraverzije in socialne pomoči. Malo pomembne epizode so pri ekstravertiranih vzpodbujale več neposrednega spoprijemanja kot zelo pomembne epizode. Prisotnost socialne pomoči je zmanjšala poskuse

neposrednega spoprijemanja pri malo pomembnih epizodah, povečala pa ga je, če so bile epizode zelo pomembne. Supresija se je povečala pri nizkih delovnih zahtevah ob malo pomembnih epizodah, kar kaže, da so jih obravnavale rutinsko.

Splošni repertoar strategij spoprijemanja je bil pod vplivom socialne pomoči, pomembnosti epizode kot tudi osebnostnih dejavnikov, vendar med njimi ni bilo pomembnih interakcij. Število splošnih strategij je bilo v pozitivni povezavi tako z ekstraverzijo kot tudi z nevrotizmom, neposredno spoprijemanje pa je bilo premo sorazmerno z ekstraverzijo in obratno sorazmerno z nevrotizmom. Ekstravertirani so torej v večji meri izbirali na problem usmerjene strategije, osebe z visoko stopnjo nevrotizma pa so selektivno izbirale strategije, ki so bile povezane s kognitivnim izkrivljanjem. V okolju, ki je vsebovalo visoke delovne zahteve in malo socialne pomoči, je bilo število slednjih večje.

V neki drugi raziskavi je *Parkesova* (1984) na podobnem vzorcu iskala povezave med načini spoprijemanja in osebnostno lastnostjo internalnosti oziroma eksternalnosti. Ugotovila je, da so internalne študentke bolj upoštevale možnosti spremembe, ki jo je nudila situacija. Kadar se jim je zdelo, da se bo situacija očitno spremenila ali pa je povsem nespremenljiva, so uporabljale manj spoprijemanja kot eksternalne študentke. Če so bile možnosti sprememb dvoumne ali nejasne, med obema skupinama ni bilo razlik. V spremenljivih situacijah so internalne študentke na splošno uporabljale več neposrednega spoprijemanja kot supresije, pri eksternalnih pa je bilo obratno. Tudi druge raziskave so potrdile, da je spoprijemanje internalnih oseb bolj prilagojeno situaciji, kot pri eksternalnih.

Mc Crae in *Costa* (1986) sta primerjala odnos med nevrotizmom, ekstraverzijo in odprtostjo doživljanja ter 28 načini spoprijemanja. Nevrotizem je bil povezan z večjim številom sovražnih reakcij, eskapistično domišljijo, samokritiko, pomirjanjem, magičnim mišljenjem, pasivnostjo in neodločnostjo. Ekstraverzija je bila povezana s prevladovanjem racionalne akcije, pozitivnim mišljenjem, substitucijo in omejitvijo. Odprtost doživljanja se je povezovala s humorjem, osebe z nizkim številom točk pa so se bolj zatekale k veri.

Številne raziskave so pokazale, da se osebe, ki nagibajo k raznim oblikam psihološke neprilagojenosti (nevrotizem, anksioznost, depresivnost, itd.) manj uspešno spoprijemajo s stresom. *Vitaliano* s sodelavci (1985) je ugotovil, da depresivne in anksiozne osebe uporabljajo več magičnega mišljanja in manj spoprijemanja, ki je usmerjeno na problem. *Felton*, *Revenson* in *Hinrichsen* (1984) so ugotovili, da vrsta medicinske diagnoze ni povezana z načini spoprijemanja, pač pa je z njimi povezana stopnja psihološke prilagojenosti. Prevladovanje pozitivne emocionalnosti se je povezovalo z iskanjem informacij, negativna emocionalnost ter slaba prilagojenost na bolezen pa sta se povezovali z emocionalnim sproščanjem, znižanim samospoštovanjem ter izogibanjem. *Aldwin* in *Revenson* (1987) sta preučevali odnos 8 načinov spoprijemanja s psihološkimi simptomi v vzorcu 291 odraslih. Upoštevali sta začetno stopnjo simptomov in stresa ter ugotovili, da eksapizem in občutki krivde neposredno poslabšujejo simptome, saj povečujejo emocionalno neugodje. Strategije, usmerjene na problem, pa so kazale ugodne učinke interakcije s simptomi.

Čeprav so raziskave pokazale nedvoumno povezavo med nekaterimi oblikami spoprijemanja in psihološko neprilagojenostjo, pa narava tega odnosa še zdaleč ni pojasnjena. Po vsej verjetnosti zveza večinoma ni neposredna, temveč jo medijirajo

osebnostne značilnosti. Zelo pomembna je tudi stopnja *skladanja* med možnostmi spoprijemanja in dejanskim vedenjem. Spoprijemanje naj bi po pravilu ustrezalo situaciji v tem smislu, da je usmerjenost na problem ustrežnejša v situacijah, ki so spremenljive. Emocionalno uravnavanje pa naj bi bilo ustrežnejše v nespremenljivih situacijah. Nekateri raziskave so to tudi potrdile. *Collins, Baum in Singer* (1983) so ugotavljali odnos med načinom spoprijemanja in izidi pri osebah, ki so doživele nesreče in so se zdravile v bolnišnici. Preizkusili so jih tik po nesreči ter ponovno dve leti kasneje. Njihovi problemi so bili po dveh letih večinoma kronični in ni bilo pričakovati bistvenih sprememb. Tisti, ki so uporabljali več spoprijemanja, usmerjenega na problem, so po dveh letih kazali več simptomov in čustvene motenosti kot oni, ki so uporabljali manj tega načina. Prevladovanje spoprijemanja, usmerjenega na uravnavanje emocij, je bilo povezano z manjšim številom čustvenih motenj. Znotraj te kategorije so bili še najmanj moteni tisti, ki so uporabljali pozitivno ponovno oceno, najbolj pa tisti, ki so uporabljali pretežno zanikanje.

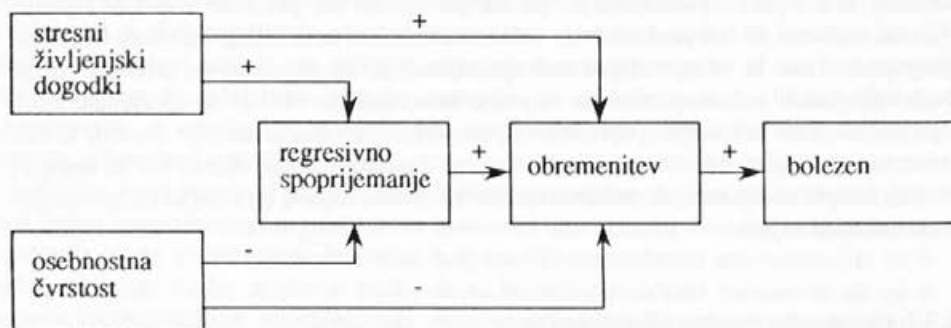
3.3.1. Osebnostna čvrstost ("hardiness")

Pozornost raziskovalcev je v zadnjem času vse bolj usmerjena na iskanje lastnosti, ki pripomorejo k odpornosti do učinkov stresa. Med "optimalnimi" osebnostnimi značilnostmi je najbolj znan konstrukt *osebnostne čvrstosti*, katerega avtorica je *Suzanne Kobasa* (1979). V teoretičnem smislu vključuje več vidikov. Eden od njih je osebna angažiranost ("commitment"), ki predstavlja nasprotje odtujenosti od sebe in od dela in se izraža v navdušenju in užitku pri delu, odsotnosti dolgočasnja in praznine ter občutku smiselnosti in izpolnjenosti življenja. Druga komponenta je občutek varnosti, ki vključuje zaupanje v družbo in svojo socialno varnost. Tretja značilnost se nanaša na odsotnost občutkov nemoči in je v nekem smislu podobna prejšnji. Občutki nemoči so izraženi predvsem v prepričanju, da je družba manipulativna in izvaja preveč nadzora nad posameznikom. Četrta značilnost je stopnja internalnosti oziroma eksternalnosti. Internalne osebe so prepričane, da je nadzor nad njihovim življenjem v njihovih lastnih rokah, eksternalnost pa izraža fatalizem in prepričanje, da so izvori nadzora pretežno zunanji. Nadaljnja sestavina je kognitivna strukturiranost, ki se kaže v iskanju informacij in v načrtovanju, v nasprotju z nenačrtostjo in predajanjem nepredvidljivosti. Osebnostno čvrste osebe imajo torej občutek smiselnosti svojih dejanj in življenja nasploh ter ne doživljajo sprememb kot breme, ampak kot normalno sestavino življenja, saj se ne čutijo zlahka ogrožene. Prepričane so, da lahko vplivajo na to, kar se jim v življenju zgodi.

Avtorica je podala tudi dve hipotezi o načinu, na katerega bi osebnostna čvrstost lahko vplivala na zdravje. Po prvi hipotezi naj bi občutja angažiranosti, nadzora in izziva delovala posredno, kot mediator stresa, in povečevala uporabo uspešnih strategij spoprijemanja. Kasnejše raziskave (*Rhodewalt in Agustdottir*, 1984) so pokazale, da osebnostno čvrsti posamezniki ne doživljajo življenjskih dogodkov kot kvalitativno drugačnih od manj čvrstih oseb, pač pa zaznavajo dogodke kot bolj pozitivne in sebe kot da posedujejo nadzor nad njimi. Tudi čvrste osebe, ki občutijo nek dogodek kot nezaželen ali nedostopen nadzoru, doživljajo psihične motnje. Razlika je v tem, da so čvrste osebe na splošno manj nagnjene k tovrstnemu doživljanju dogodkov.

Po drugi hipotezi naj bi osebnostna čvrstost neposredno zmanjševala stres, poleg tega pa tudi povečevala uporabo uspešnih strategij. Precej raziskav (npr. Kobasa in Puccetti, 1983) bolj potrjuje to možnost.

Neposredni in posredni učinki osebnostne čvrstosti

Prve raziskave so večinoma upoštevale skupni rezultat celotne lestvice in so bile retrospektivne, kar pomeni, da so istočasno ugotavljale stopnjo osebnostne čvrstosti kot tudi simptome, ki so nastali kot rezultat stresa. V takih pogojih seveda ni mogoče preverjati predpostavke o vzročni povezavi, poleg tega pa delujejo še drugi moteči dejavniki, ki umetno povečujejo korelacijo. Možno je namreč, da osebe, ki so telesno ali psihično prizadete, doživljajo sebe kot manj čvrste. Prav tako je možno, da bolezen izčrpa njihove rezerve, kar se izrazi na zmanjšani osebnostni čvrstosti. Te raziskave so večinoma našle interakcijo med osebnostno čvrstostjo in zdravjem. Tako je Kobasa (1979) med vodilnimi delavci, ki so delali v izrazito stresnih pogojih, lahko izdvojila tiste, ki so ostali zdravi, od onih, ki so zboleli. Tudi nekatere prospektivne raziskave, pri katerih so osebnostno čvrstost merili vnaprej, so dobile podobne rezultate. Kobasa, Maddi in Courington (1981) so potrdili, da na osnovi osebnostne čvrstosti lahko napovedo tako sedanje kot tudi bodoče zdravje.

Lestvica osebnostne čvrstosti ("Hardiness scale"), ki jo je leta 1979 objavila Kobasa, je do danes doživela že precej modifikacij in je še vedno v postopku izboljševanja. Z njeno pomočjo so bile izvedene številne raziskave. Začetna faktorska analiza (Kobasa s sodelavci, 1982) je našla en sam faktor in zdelo se je, da je enovitost lestvice potrjena. Funk in Houston (1987) sta izvedla obsežno raziskavo, da bi ugotovila, kaj ta faktor pravzaprav pomeni. Vključila sta še Pregled življenjskih dogodkov, več meril psihološke neprilagojenosti, Beckovo lestvico depresivnosti ter podatke o zdravstvenem statusu. Tudi ona sta našla en sam faktor, ki je kazal nizke do zmerne korelacije (najvišja je bila -0,40) z neprilagojenostjo. Lestvica se torej v določeni meri prekriva s psihološko neprilagojenostjo, vendar razmeroma nizke korelacije kažejo, da meri še nekaj drugega. Avtorja nista dobila interakcijskega učinka čvrstosti na kasnejšo stopnjo obolevnosti, razen z depresivnostjo. Ko sta izvedla tudi retrospektivno analizo, sta sicer našla povezavo med čvrstostjo in zdravjem, nista pa dobila potrditve, da je učinek interaktiven, kar pomeni, da so učinki verjetno neposredni. Zveza med čvrstostjo in depresivnostjo je bila bistveno bolj izrazita, kot povezava s telesnim zdravjem. Opozorila sta tudi na to, da

so trditve na lestvici izražene v negativni obliki, čeprav ni nujno, da je odnos med skrajnostima bipolaren.

Hull, Treuren in Virnelli (1987) se pridružujejo vse večjemu številu avtorjev, ki so podvomili v enovitost lestvice. Slednja se je precej spreminjala in trenutno obstaja v daljši in krajši obliki. Novejše raziskave, vključno z raziskavo omenjenih avtorjev navajajo, da meri tri faktorje: *angažiranost*, *nadzor* in *izziv*. Avtorji so preučili 5 predhodnih raziskav čvrstosti ter izvedli tudi svojo lastno z namenom, da bi ugotovili specifične povezave posameznih komponent osebnostne čvrstosti. Rezultati so pokazali, da je angažiranost imela predvideni učinek v vseh analiziranih raziskavah, nadzor v veliki večini, izziv pa le malo, ali pa je bil njegov učinek celo obraten od predvidenega. Angažiranost in nadzor sta dobro napovedovala zdravje, vendar avtorji opozarjajo, da imata drugačen učinek in se povezuje z različnimi načini spoprijemanja. Angažiranost se močno povezuje s prisotnostjo socialne pomoči, pa tudi z visokim samospoštovanjem in optimizmom. Avtorji zaključujejo, da so psihometrične značilnosti lestvice angažiranosti dobre, za merjenje nadzora se jim zdi boljša Rotterjeva lestvica ekternalnosti, lestvica izziva pa je v trenutni obliki nesprejemljiva. V tej zvezi velja pripomniti, da avtorica ravno preskuša novo verzijo te lestvice in lahko pričakujemo, da bo v kratkem gotova. Še vedno pa ostajajo problemi zaradi odsotnosti pozitivnih indikatorjev osebnostne čvrstosti ter zaradi prevelike povezave z neprilagojenostjo.

Zainteresiranim tudi sporočam, da so vsi merski instrumenti, ki so opisani v tem članku, prevedeni v slovenščino in se nahajajo na Oddelku za psihologijo, Filozofska fakulteta.

VIRI

1. Aldwin, C.M., Revenson, T.A., Does coping help? A reexamination of the relation between coping and mental health. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1987, 53, 2, 337-448.
2. Bandura, A., Catecholamine secretion as a function of perceived coping self-efficacy. *J. Couns. Clin. Psychol.*, 1985, 58, 3, 406-424.
3. Billings, A.G., Moos, R.H., The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events. *J. Beh. Med.*, 1981, 4, 139-157.
4. Billings, A.G., Moos, R.H., Coping, stress, and social resources among adults with unipolar depression. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 877-891.
5. Collins, D.L., Baum, A., Singer, J.E., Coping with chronic stress at the Three Mile Island: Psychological and biochemical evidence. *Health Psychology*, 2, 1983, 149-166.
6. Felton, B.J., Revenson, T.A., Hinrichsen, G.A., Stress and coping in the explantaion of psychological adujstment among chronically ill adults. *Soc. Sci. Med.*, 1984, 18, 889-898.
7. Folkman, S., Lazarus, R.S., An analysis of coping in a middle-aged community sample. *J. Health and Soc. Beh.*, 1980, 21, 219-239.
8. Folkman, S., Lazarus, R.S., Dunkel-Schetter, C., De Longis, A., Gruen, R., The dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping, and encounter outcomes. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1986, 50, 992-1003.
9. Folkman, S., Lazarus, R.S., Manual for the Ways of coping questionnaire. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, 1988.
10. Funk, S.C., Houston, B.K., A critical analysis of the Hardiness Scale's validity and utility. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1987, 53, 3, 572-578.
11. Haan, N., Coping and defending: Processes of self-environmental organization. Academic Press, New York, 1977.
12. Holmes, T.H., Rahe, R.H., The social readjustment rating scale. *J. Psychosom. Res.*, 1967, 11, 213-218.
13. Hull, J.G., Treuren, R.R., Vimelli, S., Hardiness and health: A critique and alternative approach. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1987, 53, 3, 518-530.

14. Kobasa, S.C., Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1979, 37, 1-11.
15. Kobasa, S.C., Maddi, S.R., Courington, S., Personality and constitution as mediators in the stress-illness relationship. *J. Health Soc. Beh.*, 1981, 22, 368-378.
16. Kobasa, S.C., Maddi, S.R., Kahn, S., Hardiness and health. A prospective study. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1982, 42, 168-177.
17. Kobasa, S.C., Puccetti, M.C., Personality and social resources in stress resistance. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1983, 45, 839-850.
18. Lamovec, T., Emocije. FF, Ljubljana, 1984.
19. Lamovec, T., Poimovanje obrambnih mehanizmov nekdanj in danes II: Razločevanje obrambnih mehanizmov ter njihovi razvojni vidiki. *Anthropos*, 1990.
20. Mc Crae, R.R., Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 117-122.
21. Mc Crae, R.R., Costa, P.T., Personality, coping, and coping effectiveness in an adult sample. *J. Pers.*, 1986, 54, 385-405.
22. Musek, J., Osebnost in kritično življenjsko dogajanje. *Anthropos*, 1988, I-III, 165-182.
23. Parkes, K.R., Locus of control, cognitive appraisal, and coping in stressful episodes. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 655-668.
24. Parkes, K.R., Coping in stressful episodes: The role of individual differences, environmental factors, and situational characteristics. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1986, 51, 1277-1292.
25. Rhodewalt, F., Agustsdottir, S., On the relationship of hardiness to the Type A behavior pattern: Perception of life events versus coping with life events. *J. Res. Pers.*, 1984, 18, 212-223.
26. Rossi, E.L., The psychobiology of mind-body healing. W.W. Norton, New York, 1986.
27. Sarason, I.G., Johnson, J.H., Siegel, J.M., Assessing the impact of life changes: Development of the Life experiences survey. *J. Consult. Clin. Psychol.*, 1978, 46, 5, 932-946.
28. Stone, A.A., Neale, J.M., New measure of daily coping: Development and preliminary results. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 4, 892-906.
29. Vitaliano, P.P., Russo, J., Carr, J.E., Maiuro, R.D., Becker, J., The ways of coping checklist: Revision and psychometric properties. *Multivariate Beh. Res.*, 1985, 20, 3-26.
30. Weinstock, A.R., Family environment and the development of defense and coping mechanisms. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1967, 5, 1, 67-75.

Nove oblike mladosti, ki v tendenci spodrivajo tradicionalno meščansko podobo mladosti in spremembe medgeneracijskih odnosov iz generacijske kontinuitete/konflikta v generacijski lom in krizo, nujno povzročajo globoke spremembe v socialni konstrukciji osebnosti oz. v socialnem karakterju mladih. Te spremembe se nato ohranijo v odraslosti in se dalje prenašajo na nove generacije. Pri tem seveda lahko govorimo le o najsplošnejših karakternih potezah oz. o vodilnih tendencah v osebnostni strukturi povprečnega posameznika, ki so skupne večini mladih, članov določene generacijske skupine. Vendar je tako govorjenje tudi tvegano, saj se individualne osebnostne značilnosti razlikujejo med seboj. Njihove podobnosti in razlike izvirajo še iz drugih vzrokov, npr. iz razlik v socialnem položaju, spolu itd., in ne samo iz posplošenih sprememb v socializaciji in v potekih odraščanja.

Pregled vrednostnih in življenjskih usmeritev mladih v Sloveniji je pokazal, da prevladujeta težnja k reafirmaciji socialnih interakcij v neformalnih skupinah in zvestoba subjektivnemu doživljanju. Mladi se ne želijo vezati na ideološke sisteme. Izogibajo se zlasti političnih institucij, so nezaupljivi do javnih medijev, do množične kulture itd. Kaj to pomeni? Regresijo v "privatnost" ali novost v individualnih strategijah in v strukturi subjekta? (Ule, 1989.)

Najprej moramo ugotoviti, da so ti pojavi povsem v skladu s spreminjanjem mladosti v sodobnih družbah. Pravzaprav le bolj izrazito in množično kažejo na ambivalenten položaj mladih v "socialnem otroštvu" (mladi so obenem ekonomsko odvisni in se socialno-kulturno osamosvajajo), zlasti na odpor mladih do slehernega pokroviteljstva, še posebej do ideološkega in institucionalnega.

V omenjenih pojavih se kaže tudi sprememba v doživljanju in prevladovanju krize identitete v adolescenci, kar se prenaša potem dalje na prisvojene trajne subjektivne strukture odraslih posameznikov. Pri tem moramo upoštevati, da je glavni dejavnik krize identitete v adolescenci ambivalenca odvisnosti in neodvisnosti. Mladostnik se namreč že čuti psihofizično sposoben za samostojno življenje in delo, vendar proces kvalifikacije pri veliki večini takrat še ni končan. Tudi če se zaposli, še dolgo ne uživa statusa odraslega oziroma drugim delavcem enakopravnega posameznika. V sodobnih družbah pa so mladostniki večinoma osvobojeni pritiskov iz sfere dela in raznih družbenih obveznosti, tako da se njihova dejavnost omejuje predvsem na akumulacijo družbeno potrebnega znanja, porabe in prostega časa. Vendar te dejavnosti niso priznane kot delo, temveč le kot priprava za delo.

Družba dejavnosti mladih ljudi ne priznava za resnično avtonomno dejavnost, temveč zgolj kot pripravo za tako dejavnost v *prihodnosti*, in postavlja dejavnosti mladih ljudi različne omejitve. Skuša jo nadzirati in usmerjati s pomočjo različnih pedagoških, socialnovarstvenih, pravnih in političnih instanc. Prostost mladosti se potemtakem izkaže za privilegij, ki je hkrati tudi nova sociokulturna in ekonomska odvisnost. Privilegij je zato, ker posamezniku ni treba instrumentalizirati svojega dela in trpeti vseh vsakdanjih frustracij odraslosti. Odvisnost pa je zato, ker so temeljni pogoji in izvori za ta privilegij v rokah drugih ljudi, ki adolescentovim dejavnostim in storitvam postavljajo tudi družbene meje. Odprtost v prihodnost, ki označuje dobo mladosti, je potemtakem ambivalentna. Pomeni odprtost za različne možnosti, različna socialna izkustva, kakor tudi spoznanje lastne nemoči in nepriznanosti lastne identitete, ki ne more biti družbeno enakopravna z drugimi identitetami.

V sodobni družbi postavlja družba mladim vedno težje naloge, ki jih morajo le-ti obvladati za prehod v odraslost. Te naloge so predvsem na področju kvalifikacije mladih za samostojno delo in življenje v vseh sferah družbene reprodukcije. Zaradi odrezanosti mladih od sfere dela in ekonomije je to kvalificiranje v bolečem neskladju z realnim življenjem. To neskladje povzroča frustracije mladim ljudem in te frustracije mladi že zgodaj anticipirajo v svojih podobah o lastni in družbeni prihodnosti. Prav odrezanost mladih od sveta dela, ekonomije, upravljanja pa po drugi strani krepi infantilne tendence v razvoju subjekta. Svet potrošnje, prostega časa in akumulacije znanja namreč podpira kompenziranje realne družbene nemoči in ekonomske odvisnosti od odraslih v infantilnih nadomestkih avtonomnega jaza, kot so npr. dualizmi: fantazije vsemoči - nemoči, izpolnost vseh želja - popolne odpovedi, izpolnjenih medčloveških odnosov - praznost itd. (Baethge, 1985, str. 111, Ottomayer, 1987, str. 178-9, 182).

M. Erdheim piše v svoji knjigi "Družbena produkcija nezavednega": "Razkorak med fantazijami vsemoči in svetom bi lahko skupaj s procesom osamosvajanja od družine označili kot središčno dramo adolescentov" (Erdheim, 1982, str. 312).

Infantilni obrambni mehanizmi jaza, ki jih tendenčno proizvaja sodobna kriza adolescence, pri mladih ljudeh onemogočajo realen pregled nad situacijo in lastnim položajem in zavestno predelavo konfliktov. Seveda to ni nobena nujnost, temveč le tendenca k razvoju takšnih obrambnih mehanizmov. Ti se realno razvijejo šele ob drugih "ugodnih" pogojih, npr. ob takšni družinski socializaciji otroka in mladostnika, ki potencira simbiotske odnose med otroci in starši ter razdvaja afektno-emozivne od kognitivnih in refleksivnih vidikov medosebnih odnosov v družini.

Vrsta avtorjev s področja psihologije, pedagogike in sociologije je zato razvila teze o sodobni infantilizaciji mladih. Najbolj izdelane teorije te vrste so teorije *mladostniškega narcizma*, zlasti tiste, ki govorijo o splošni spremembi dominantnega socialnega karakterja ljudi, in sicer od "avtoritarnega karakterja" k "narcističnemu karakterju" modernega človeka. Takšne teze srečamo že pri avtorjih kritične teorije družbe (H. Marcuse, T. Adorno, M. Horkheimer, E. Fromm) in pri mnogih psihoanalitskih teoretikih (P. Blos, A. Mitscherlich, H. Kohut, O. Kernberg, B. Grunberger, A. Lorenzer, K. Horn). Najbolj obširno pa jih je podalo nekaj teoretikov sodobne družbe in mladine. Naj navedemo le najpomembnejše med njimi: T. Ziehe (Puberteta in narcizem, 1975), K. Strzyz (Socializacija in narcizem, 1978), C. Lasch (Kultura narcisizma, 1979).

Za teorijo mladine je zlasti zanimivo Ziehetovo delo Puberteta in narcizem (Ziehe, 1975). Ziehe analizira tipične značajske poteze sodobne nemške mladine in njene življenjske stile ter ugotavlja, da se pri mladih - a ista tendenca se v manjši meri kaže tudi pri drugih ljudeh - oblikuje nov značajski tip, ki ga imenuje "*novi socializacijski tip*" (NST). Osnovna značajska lastnost tega tipa je posebne vrste narcizem. To ni več klasični "genitalni narcizem" (ali tudi "sekundarni narcizem"), kakršnega je proučeval Freud. Pri sekundarnem narcizmu sta namreč še ohranjena relativno koherenten in stabilen jaz in nadjaz, le erotski odnos je obrnjen k posamezniku, namesto k drugim objektom ljubezni. Za razliko od tega je primarni narcizem po Freudu simbiotska stopljenost doživljanja sebe z doživljanjem okolja, zlasti matere pri majhnih otrocih.

Pri novem narcizmu pa sta po Ziehetu jaz in nadjaz infantilno razvita, ohranjata nerazrešeno občutje ogroženosti in strahu, hkrati pa oboje prekrivata z iluzijami o velikem sebi, o vsemogočnosti jaza in popolni zadovoljitvi želja.

Ziehe izpeljuje svojo tezo - podobno kot vrsta drugih teoretikov - najprej iz analize protislovij v moderni družini, iz odsotnosti ojdipskega konflikta z očetom zaradi vse manjše "prisotnosti" očetove avtoritete v družini in pretirane simbiotske zveze otroka z materjo v zgodnjem otroštvu. Ta situacija ustvari izhodiščno psihosocialno podlago za narcizem, na katero se nato naveže še učinkovanje šole, ki z instrumentalizacijo odnosov in storitev, s čustvenim izpraznjenjem odnosov med učitelji in šolarji sili otroka k temu, da svoje doživljanje in osebnost ločuje od svojih storitev (učnih rezultatov, pridobljenega znanja, uspeha v šoli). To krepi narcistično tendenco po zapiranju v svet lastnih iluzij in vsemogočih želja.

Glavni dejavnik pri nadaljnjem utrjevanju narcizma pa je adolescenca oz. nove razmere za odraščanje v sodobnih razvitih družbah. Ziehe opozarja, da sodobna mladinska kultura po svojih temeljnih značilnostih krepi in reproducira narcistične tendence pri mladih ljudeh. Omogoča jim, da vsaj v iluziji, fantaziji ali omami ustrežejo narcističnim potrebam in se izognejo frustracijam, kakršne doživljajo doma in v šoli. Sodobni prostori za zabavo mladine omogočajo posamezniku, da se subjektivno odtrga od staršev in drugih avtoritet in od pritiska storilnosti in konkurence v šoli. Dajejo mu potemtakem občutek, da se je osamosvojil od družbenih pritiskov; vendar je to le v vsemogočne iluzije zavrit občutek, ne pa realna osamosvojitev (Ziehe, 1975, str. 191). Tudi nov bolj sproščen odnos do spolnosti med mladino ne pomeni vselej večjega osvobajanja simbiotskih zvez s partnerjem, v katerih ne pride do dajanja in jemanja v odnosu.

Tudi poraba dobrin omogoča mladim, da se vsak dan oskrbujejo s predmeti, ki ustrezajo narcističnim zadovoljitvam (glasba, prireditve, stili oblačenja, itd.). Predvsem pa po Ziehetu pospešuje oblikovanje narcističnih potez skupinsko življenje mladih, v katerem prevladujejo težnje po kolektivnih občutkih samoraztapljanja, omame, lebdenja in vsemogočnega razširjanja sebe, kar povsem ustreza primarno narcističnim hrepenenjem. Mladinska kultura prinaša nove oblike za to, da se posameznik izogiba konfliktom z dejanskostjo, in vzbuja v mladih difuzen, plavajoč občutek, da so zavarovani v okviru vrstniških skupin, kakor v notranjosti kolektivne maternice (prav tam, str. 191).

Iz teh teoretičnih in izkustvenih ugotovitev izhaja tudi Ziehetov odgovor na vprašanje, kaj je z družbeno dejavnostjo mladih. Ali je sodobna mladina depolitizirana? Odgovora sta dva. Mladina je depolitizirana, kolikor se *neosveščeno in spontano*

prepušča izživiljanju narcističnih značajskih potez, še zlasti, če se zgolj zapre v svet svojih subkultur. Spontano in nereflktirano življenje v okviru narcističnega mladinskega sveta mladim ne omogoča, da bi se zares osvobodili pritiskov realnosti, ne omogoča alternative meščanskemu svetu, temveč še krepí negativne razvojne tendence, denimo agresivnost, podredljivost iracionalnim gibanjem in vodjem, porabništvo itn.

A narcizem ima tudi svojo pozitivno stran, tako jo je imel dosedaj dominantni značajski tip, "analnoavtaoritarni karakter". Že v sami oslavitvi dominantnega očetovsko posredovanega nadjaza tiči tudi realno utopična vsebina. V mladinskih subkulturah se preko narcističnih tendenc vzpostavlja pomemben most z novimi simboli, potem ko so bili tradicionalni kulturni simboli zavrnjeni. Ti simboli niso nadomestek za politično in artikulirano soočenje mladih z obstoječimi družbenimi odnosi, vendar so nujen pogoj za proces samorefleksije, s katero si lahko posamezniki prisvojijo lastno subjektivnost in dosežejo emancipacijsko politično zavest. Zato je tudi v novem narcizmu mladih skrit potencial za spreminjanje oblik komunikacije in refleksije. Te pozitivne poteze narcizma se ne uveljavljajo spontano, temveč se udejanjijo šele v posebnem individualnem in kolektivnem prizadevanju mladih za refleksijo o vzrokih zanj, zlasti za globoko potlačen strah in nemoč posameznikov pred drugimi ljudmi.

"Samorefleksija je kolektivna sprememba interakcijskih form, ki omogoča odpravo strahu pred doživljeno nemočjo, zato, da bi lahko predelali *spoznanje* nemoči. 'Spoznanje nemoči' pomeni: spoznanje družbenih protislovij, ki proizvajajo nemoč in jo utrjujejo, kaže pa tudi na možnost njenega preboja in ukinjanja... 'Narcizem' je tedaj reflektiran: je sposobnost, da praktično *trpimo* doživljeno nemoč, ne da bi morali nemoč predstavljati vse kot nevrotičen zlom ali jo postavljati med sebe in zunanjo realnost, tako kot v psihotičnem zlomu. Narcizem je tedaj potencial zato, da lahko proizvedemo nepostvarjene *interakcijske forme v kolektivu*, kot tudi za *proizvodnjo kolektivnosti* s pomočjo sprememb interakcij" (prav tam, str. 263).

Hipoteza o naraščajočem narcizmu mladih je zelo izzivalna in jo res lahko "uporabimo" na mnogih pojavih med mladino. Vendar je njena slabost ta, da je "preširoka", da nima jasno določenih meja lastne uporabe. Zato se jo zelo lahko uporabi tudi ideološko, namreč kot "pojasnilo" za vse, kar pri mladini odstopa od običajnih pričakovanj družbe, s čimer spregledamo rasnične in produktivne novosti mladinske kulture in njenih življenjskih stilov. S takšnim etiketiranjem mladih bi zopet potrdili paternalističen odnos do mladih. Zato so kritiki očitali Ziehetu neupravičeno psihologizacijo družbenih pojavov, ki utrjuje stigmatizacijo mladih kot "narcističnih" (Gl. Griesse, 1982, str. 186-192, Böpp, 1982, str. 88-92).

Etiketiranje mladine z narcizmom se je tudi dejansko dogodilo v ZRN, čeprav je Ziehe večkrat (neuspešno) intervenira, češ da je hotel v svoji knjigi dati le analizo mladostniškega čustvovanja in fantazem, ne pa vseobsežne teorije mladine in njenega početja (Ziehe, 1975).

Če torej razpravljamo o narcizmu mladih, potem moramo upoštevati naslednje: Najprej prometejski značaj narcizma mladih. Po eni strani je narcizem učinek vseh družbenih in psiholoških dejavnikov, ki preprečujejo in razgrajujejo zavest, jaz, notranje simbolne reprezentance družbe (nadjaz), po drugi strani pa že tudi upor zoper tako stanje. Drugič: narcizem kot množični psihološki karakter (značaj) javno razgalja tisto, kar je bilo vse doslej v vseh represivnih družbah temelj odraslega subjekta;

njegov notranji zlom in zgodnjo odpoved željam - infantilizacijo posameznika. Tretjič: narcizem je v svoji totaliteti vse prej kot le psihološki ali psihoanalitski pojem, prej je družbeno teoretski pojem, ki povzema težko ulovljiv splet interakcij med subjektivnimi strukturami posameznika in družbenimi strukturami. Prav zato je verjetno psihoanalitska teorija celo prekratka, da bi zajela in dojela ves ta splet. V tem smislu imam termin "narcizem" (ali tudi "novi socializacijski tip") prej za teorijsko šifro, ki naznačuje novo vsebino, za katero danes še manjka teorije, kot za termin, ki podaja ustrezen pojem.

Najbolj pomembna se mi zdi prometejska narava narcizma, ki dopušča tudi nov tip odpora obstoječim represijam in emancipacijo posameznika. Kadar odpor nastopa odkrito in brez vsiljevanja preko avtoritet, se ga lahko zavemo kot temelj subjekta in ga kot reflektiranega spremenimo v pozitivno osnovo emancipacije posameznika od novih oblik notranjih in zunanjih pritiskov. Ta pot danes ni niti teoretično jasna, kar je morda tudi dobro. Če bi bila pot kakorkoli določena, bi bila to bržkone le še iluzija več. Mislim, da je G. Dischnerjeva v svoji oceni Ziehetove teorije prav zadela to, danes še prikrito pozitivnost tendenčnih sprememb v subjektivnih strukturah posameznikov, ko je napisala:

"A narcis je še uklet od lastne zrcalne podobe, sposoben le za 'poseben odnos', v katerem drugi ostaja odmev, ne subjekt.

Novi značaj, ki ga obdaja čedalje več strahu, agresij, morilske in samomorilske klime in je v nevarnosti, da bo izločen, sanja o sebi v svetu onkraj načela storilnosti. Noče odrasti, ker bi moral kot odrasel (zgolj) funkcionirati. Tisti, ki nočejo več funkcionirati, se prepoznajo po gestah. Nihče, ki je zunaj njih, ne opazi, kako komaj opazno namigujejo drug drugemu. So že nekje drugje, v kakšnem imaginarnem kraju srečanj, 'na poti', 'so odpotovali', z drogami ali brez njih. 'Odrasle' pojmujejo, kakor da bi bili eksotično ljudstvo, ki je (samo) obkroženo z 'notranjo kolonizacijo' in ki stopa naproti mladim še kot kolonialni gospodar. Jezika odraslih se učijo kot mimikrije, kajti njihov jezik je drugačen, je onkraj koda moči in vladajočega mišljenja" (Dischner, 1979, str. 117-8).

Teorije o narcizmu mladih resda lahko podležejo pastem ideološke totalizacije svoje pojasnjevalne moči, vendar pa zadevajo izjemno pomembne vidike sociopsiholoških sprememb pri sodobni mladini, ki jih ne smemo zanemariti pri pojasnitvah močno ambivalentnih potreb, odnosov in dejavnosti mladih v sodobnih družbah. Tu mislim predvsem na vse večje subjektiviranje in vse bolj izrazito individualiziranje mladosti, ki se izražata v spremenjenih odnosih mladih do sebe, do svoje mladosti, do odraslosti, do institucij, dela in učenja, posebej pa v individualnem oblikovanju svojih vrednostnih svetov in življenjskih stilov.

Subjektiviranje in individualiziranje mladosti izhajata iz sprememb socializacije, namreč iz bolj zaostrene identitetne krize v mladosti in iz vse večjega poudarka na individualnem in nestereotipnem prisvajanju socialnih vlog odraslega človeka pri mladih ljudeh razvitih družb.

S pojmom *individualizacije* mislim na skupne poteze nekaterih razvojnih tendenc mladinskega socialnega življenja v sodobnih družbah, ki naraščajo že od petdesetih let dalje. Kot piše J. Zinnecker v svoji primerjalni študiji o nemški mladini "Mladinska kultura 1940-1985", označuje individualizacija tendenco, da mladi vstopajo v družbene vezi (katerekoli vrste) prej na osnovi osebnih opcij, kot pa na osnovi sociokulturne

tradicije. Možnost oz. kar prisila k individuiranju raste iz rahljanja oz. iz razpadanja tradicionalnih sociokulturnih okolij - ne le v življenju odraslih, temveč že v otroških in mladostniških življenjskih prostorih (Zinnecker, 1988, str. 346). V osemdesetih letih se mladi ne včlenjajo radi v že vnaprej dane ali postavljene socialne zveze, skupine, ustanove, pač pa v tiste, ki jih sami ustvarjajo, in to glede na svoje osebne potrebe in značilnosti. Centralni pomen za takšne individualizirane izbire imajo osebno prisvojeni interesi in polja dejavnosti, osebne značilnosti drugih, ki izzivajo simpatije ali antipatije itd. Seveda tudi ti interesi, sposobnosti in karakterne poteze posredno izhajajo iz razredno in slojno specifiziranih pogojev življenja in socializacije posameznikov. Vendar pa se (kar je značilno za mlade) te socialne razlike izražajo primarno skozi individualne filtre posameznikov, ne pa obratno, da bi bile individualne poteze kontingentna posebljanja širših socialnih kategorij in razlik. *Subjektiviranje* mladosti pa je subjektivna dimenzija individuiranja mladosti, je poudarjeno subjektivno občutenje in prav tako poudarjeno subjektivno izražanje odnosov mladih do dejanskosti.

Odločilno vprašanje socializacije v mladosti danes ni več to, kdaj in kako bo posameznik realiziral posamezne vloge, temveč zakaj naj jih realizira in čemu služi kompleks predpostavljenih in utrjenih socialnih vlog. Zato je možno, da vsaj pri delu mladih, zlasti iz urbanih okolij, in pri bolj izobraženi mladini njihova mladost postane individualna kreacija, podvržena vsakršni problematizaciji in subjektivnim zasnutkom. Temu hotenju nasproti seveda stojijo realni družbeni odnosi, močne institucije, ideološke moči in zlasti ambivalentna psihična oz. karakterna struktura adolescentov. Ta ambivalentnost pogosto vodi mlade v mobilizacijo regresivnih in infantilnih duševnih obrambnih mehanizmov, če jim grozi poraz v boju za samopotrdiv v dani družbi.

Zato lahko tudi individualiziranje in subjektiviranje mladosti vodi v poraze, celo v izgubo dejanske subjektivitete. Na to opozarjajo ravno negativne poteze novega narcizma mladih, o katerih govorijo teorije Zicheta in drugih. Zato je treba upoštevati tudi celokupnost negativnih možnosti in novih odtujitev, celo strahov pred temi procesi. M. Baethge je v sestavku: "Individualiziranje kot upanje in kot poguba" takole povzel te sume:

"Moje bojzani se stekajo v domnevo, da na koncu zgodovine ne stoji avtonomni meščanski posameznik in tudi ne samozavestni proletarski razredni individuum socialistične teorije, ki bi bil sposoben za kolektivno spreminjanje družbe, temveč vse bolj brezmočen in izoliran posameznik, ki ne ve čisto prav, kam sodi, in se mora s strahom ozirati v prihodnost. Vzrok za takšno vizijo leži v specifični obliki potekanja družbeno podaljšane adolescence" (Baethge, 1985, str. 109).

Poglavitna sprememba v konstituciji identitete posameznika, ki sledi opisanim spremembam socializacije, je ta, da identiteta jaza sedaj ni več le z osebnostno specifikom in z individualno zavestjo izpolnjen spekter utrjenih socialnih vlog posameznika, tj. ni več le od drugih ljudi sprejet in potrjen subjekt, temveč terja prisvojitve družbene dejanskosti s pomočjo problematizacije te dejanskosti. Če je bilo do danes temeljno vprašanje mladega človeka ob vstopu v družbo odraslih to, ali bo družba sprejela njegove želje, načrte, in ali bo lahko dal osebni pečat svojemu delu, poklicu, različnim vlogam, je sedaj temeljno vprašanje to, ali se dejanska družba ujema s podobo, ki jo ima posameznik o samem sebi in o svojem mestu v družbi.

LITERATURA:

- Baethge, M., Individualisierung als Hoffnung und Verhängnis. V: M. Baethge, P. Cohen, idr.: Verborgenen im Licht, Neues zur Jugendfrage, Frankfurt/M, 1985.
- Böpp, J., Vor uns die Sinnflut. Reinbeck, 1985.
- Dischner, G., Gegenbild zum eindimensionalen Menschen. V: H. Häsig, H. Stubenrauch, T. Ziehe (izd.): Narziß: Ein neuer Sozialisationstypus? Päd, extra, Frankfurt, 1979.
- Griese, H., Sozialwissenschaftliche Jugendtheorien, Weinheim, Basel, 1982.
- Erdheim, M., Die gesellschaftliche Produktion von Unbewußtheit, Frankfurt/M, 1982.
- Lasch, C., The Culture of Narcissism, New York, 1979.
- Ottomayer, K., Ökonomische Zwänge und menschliche beziehung. Reinbeck bei Hamburg, 1979.
- Strzyz, K., Sozialisation und Narzißmus, Wiesbaden, 1979.
- Ule, M., Mladina za modernizacijo slovenske družbe, Ljubljana, 1989.
- Ziehe, T., Pubertät und Narzißmus, Frankfurt/M, 1975.
- Zinnecker, J., Jugendkultur 1940-1985. Reske & Budrich, Opladen, 1987.

Motivi in vrednote

2. del: Dinamične poteze in vednote

JANEK MUSEK

UVOD

Pojem motiva sodi med najstarejše psihološke teoretske pojme, s katerimi razlagamo človeško vedenje. Motivacija in motivi naj bi se nanašali na tiste dejavnike in vzroke, ki poganjajo in usmerjajo naše obnašanje ter ravnanje. Toda ti vzročni dejavniki so očitno mnogovrstni: mednje sodijo npr. *potrebe*, ki so često biološko oziroma genetsko programirane in večkrat potekajo po homeostatskih vzorcih zadovoljevanja. Mednje pa sodijo tudi mnogi drugi motivacijski dejavniki, ki niso vrojeni, pa vendar enako močno vplivajo na naše ravnanje. Skratka, obstaja vrsta motivov, ki jih lahko klasificiramo glede na njihove pomembne karakteristike - vrojeni in naučeni, fiziološki in psihološki, individualni in socialni itd.

Med teoretsko uporabnimi klasifikacijami motivacijskih dejavnikov je tudi razlikovanje med *motivi potiskanja* in *motivi privlačnosti*. Nekateri motivacijski faktorji kot da nas potiskajo k določenim obnašanjem, ciljem in objektom, medtem ko nas drugi nekako vlečejo k sebi, nas privlačijo. Motivacijske faktorje predstavljajo potemtakem na eni strani pobude, silnice in vzgibi, med katerimi so morda najpomembnejše *potrebe*, na drugi strani pa cilji in motivi, ki nas privlačijo in h katerim stremimo: *vrednote* in *ideali* predstavljajo morda najpomembnejšo kategorijo teh motivacijskih faktorjev.

Med najpomembnejšimi vprašanji, ki se nam porajajo na področju človekovega motiviranega vedenja, je prav vprašanje, ali sta ti dve temeljni kategoriji motivacijskih dejavnikov povezani. Ali je mogoče npr. vrednote pojasniti z bolj osnovnimi in preprostimi motivacijskimi mehanizmi, kot so denimo potrebe? Ali so vrednote morebiti zgolj ali pa vsaj predvsem višje psihične predelave in reprezentacije temeljnih potreb?

Dejstvo je, da so nekatere vrednote nedvomno povezane z določenimi potrebami. Pomislimo npr. na hedonske vrednote - ali je mogoče zanikati, da je čutno uživanje kot vrednota v nekem smislu zrcaljenje motivacijskega učinka bazičnih potreb? Ali niso podobno tudi nekatere druge pomembne vrednote, npr. varnost, svoboda, lepota ipd. povezane z določenimi potrebami? Vprašanje pa je, ali lahko kaj takega rečemo za večino pomembnih vrednot, ki jih ni tako malo.

V psihološki literaturi najdemo malo empiričnih raziskav, ki bi se sistematično lotevale tega vprašanja. Milton Rokeach (1973), ki nedvomno sodi med

najkompetentnejše raziskovalce vrednot, opozarja na sovpadanje med glavnimi terminalnimi in instrumentalnimi vrednotami ter glavnimi motivacijskimi področji potreb. Tudi Schwartz in Bilsky (1987) navajata, da lahko večino pomembnih vrednot do neke mere povežemo z osnovnimi domenami motivacije. Toda to še ne pomeni, da bi lahko bili prepričani, da je povezanost med potrebami na eni in vrednotami na drugi strani tolikšna, da bi opravičevala domnevo, da so vrednote odraz temeljnih potreb in nič drugega.

Tudi v naših raziskavah, ki sem jih navedel v prvem delu sestavka (Mohorič, Brenk & Musek, 1986; Musek, 1989), se je pokazalo, da so ocene pomembnosti vrednot odvisne od zadovoljenosti temeljnih potreb in motivov. Potrebno pa je postaviti še nadaljnje vprašanje, ali lahko ocene posameznih vrednot v hierarhiji vrednostnega sistema posameznika pojasnimo z delovanjem in relativno močjo vsebinsko ustreznih temeljnih motivov in vrednot. V omenjenih raziskavah smo raziskovali vpliv generalne, splošne zadovoljenosti temeljnih potreb, zdaj pa nas zanima bolj diferenciran problem: odnos med posameznimi kategorijami potreb in posameznimi kategorijami vrednot.

Tega problema se dejansko lotevata dve raziskavi. Tako je Pogačnik (1986) v svoji študiji vrednot, osebnostnih potez in motivov med drugim ugotavljal korelacije med 22 vrednotami in 13 temeljnimi motivi oziroma dinamičnimi potezami (ergi in sentimenti), ki jih je meril s testom "Presoje", modifikacijo znanega podtesta iz Cattellovega motivacijskega preskusa (MAT - Test motivacijske analize). Podobno, doslej neobjavljeno raziskavo sem izvedel s sodelavci tudi sam, pri čemer je bil uporabljen isti preskus Presoje, pač pa nekoliko drugačen seznam vrednot. Tabela 1 prikazuje rezultate obeh študij, namreč korelacije med vrednotami ter temeljnimi ergi in sentimenti.

Tabela 1

Korelacije¹ med dinamičnimi potezami (motivi) in ocenami vrednot (Musck in sod., 1988; Pogačnik, 1986).

VREDNOTE MOTIVI (DINAMIČNE POTEZE)

	KAR	DOM	PAR	JAZ	NAD	LJU	GRE	EKS	VAR	STA	NAR	BOR	PRI
Musck in sod., 1988													
mir		20	40		29			-21				-22	
ustvarjalnost	32				-27	22		31	-26		-26		
zdravje	-19				25			-23	22				
vzn. življenje	29	-30	-27		-24			43					
resnica				25		35	-24				-38	19	
dobra hrana		-19	-20					20					25
denar		-32					26				37	19	
red		25			23			-25			25		20
varnost					28	-27		-32	24		25		
prosti čas		-22					19						
prijateljstvo	25	-28		26				35		-22			
svoboda				-29		19				23			
enakost	-39				24	26	-28				-20		
vera v boga		32				-22	-25	25			-28	-19	
udobje		-28	-34	-23				19			28	25	
lepota					-30						-32		
ugled		-24			-22		21			36			
ljubezen												-30	
družinska sr.	-28	40	19		26			-33	35				26
samouresnič.	22							28			-22		
Pogačnik, 1986													
družabnost							17						
imetje											27		18
ljubezen	-17					17							
modrost												-15	
nove izkušnje			-28					17					
otroci			18	18		18							
počitek			-24				-22						
dober poklic	27		19		18				21				
prehrana											17		
raz.s partn.		34								25			
spošt. norm	27		21		21				18				
lepota		-19								-22			
udobno življ.	-19				-23						31		
ugled							24						
ustvarjalnost												-20	15
vera			-19										-19

¹ Korelacijski koeficienti so prikazani brez decimalne ničle; vrednost 30 tako npr. pomeni koeficient 0.30, vrednost -30 pa koeficient -0.30.

Iz tabele 1 je razvidno, da med ergi in sentimenti na eni strani ter vrednotami na drugi strani najdemo sicer precej pomembnih korelacij, vendar pa močno prevladujejo nizke korelativne zveze. Korelacije komaj presežejo vrednost 0.30 in tri najvišje dosežejo vrednost 0.40 ali več. Nobena pa ne presega vrednosti 0.43. Ti rezultati kažejo, da ocenjevanja vrednot nikakor ni mogoče pojasniti z bazično motivacijsko usmerjenostjo posameznikov - čeprav se zdi po drugi strani povsem možno in verjetno, da so vrednote, kot zatrjuje Pogačnik (1986), tudi kognitivne reprezentacije temeljne motivacijske strukture. Zdi se, da med drugim pomenijo koncentrat vsega tistega zaželenega in idealnega, kar se nam pokaže skozi optiko kulturnega konsenza in temu ustreznih osebnih instanc - posameznikovega jaza ter nadjaza.

Vrednote so potemtakem morda bolj odraz zavestno deklariranih ciljev in idealov, kot bazične motivacijske strukture (glej o tem tudi pri Pogačniku, 1986, 1987). Vendar na podlagi dosedanjih raziskav tega najbrž še ni mogoče decidirano trditi. Še vedno je npr. odprto vprašanje, ali so v omenjenih študijah res uporabljeni sezname vrednot, ki so dovolj široki in reprezentativni. Morda se v območju vrednot skrivajo pomembne kategorije in razredi vrednot, ki niso zajeti v uporabljenih lestvicah. Po drugi strani bi morda bilo dobro uporabiti še kako drugo motivacijsko preskušnjo, da bi preverili morebitno možnost, da gredo nizke korelacije med vrednotami in temeljnimi motivi na račun testa Presoje (ki ima sicer dovolj dobre merske karakteristike).

Zato smo načrtovali in izvedli še eno raziskavo, v kateri smo uporabili izide raziskav vrednot, in sicer tako, da smo uporabili vrednote, ki reprezentirajo vse pomembne kategorije vrednot, ugotovljene s predhodnimi multivariantnimi analizami. Končni vzorec vrednot sicer ni zato nič večji, nasprotno, zajema 18 vrednot, zato pa je zagotovljeno, da so v tem vzorcu obsežene pomembne kategorije vrednot. Namesto testa Presoje pa smo uporabili drug Pogačnikov motivacijski preskus, "Besedne zveze", tudi modifikacijo podtesta iz Cattellove baterije MAT.

METODA

Subjekti. V raziskavi je sodelovalo 53 oseb obeh spolov v starosti med 19 in 22 let.

Gradivo. Za merjenje temeljnih motivacijskih potez smo uporabili preskus "Besedne zveze", ki meri 10 ergov in sentimentov, ki v terminologiji Cattellove motivacijske teorije pomenijo glavne prirojene in pridobljene motive. Preskus zajema naslednje erge in sentimente: erg spolnosti (hseks), varnosti (varn), statusa (stat), narcizma (narc), borbenosti (borb), sentiment poklicne kariere (pokl), družine in doma (dom), ljubezni in partnerstva (part), jaza (jaz) ter nadjaza (nadj).

Za merjenje vrednostne usmerjenosti pa smo uporabili seznam 18 vrednot: družabnost, narava, ugled, svobode, morale, vera, patriotizem, lepota, mir, zvestoba, kultura, moč, zdravje, vznemirljivo življenje, varnost, družinska sreča, modrost, ljubezen.

Kot kontrolne spremenljivke smo vključili spol in inteligentnost (merjeno s faktorjem B iz Cattellovega vprašalnika 16PF).

Ekspperimentalni načrt in obdelava podatkov. Empirični preskus smo načrtovali kot kombinacijo klasičnega bivariantnega, korelacijskega in multivariantnega preskusa. Med statističnimi metodami obdelave podatkov smo uporabili analizo variance, korelacijske in regresijske analize ter multivariantne analize (faktorsko analizo, kanonično analizo in diskriminacijsko analizo).

REZULTATI IN DISKUSIJA

Korelacije med motivi in ocenami vrednot

Tabela 2 prikazuje vse pomembne korelacije med temeljnimi motivi in ocenami vrednot. Statistično signifikantne korelacije imajo vrednost nad 0.25 (pri kriteriju 20.05), oziroma 0.325 (pri kriteriju 20.01). Vidimo, da je v celoti vzeto razmeroma malo takšnih korelacij. Pa še te so relativno nizke, najvišja je komaj nekaj čez 0.40. Že po tej ugotovitvi bi lahko sklepali, da med dinamičnimi potezami, ki kažejo na jakost temeljnih motivov pri posameznikih, ter ocenami pomembnosti vrednot ni prav tesne povezanosti. Vsekakor je premalo skupnih faktorjev med motivacijsko strukturo in ocenjevanjem vrednot, da bi lahko vrednostne ocene v pretežni meri pojasnjevali z motivacijskimi značilnostmi, ki odražajo osnovne potrebe in motive - erge in sentimente. Dobljene korelacije prav gotovo ne opravičujejo nobenega "redukcionističnega" tolmačenja, po katerem bi smeli v vrednostnih ocenah in usmeritvah posameznikov videti zgolj odraz bazične motivacijske usmerjenosti.

Tabela 2

Korelacije med dinamičnimi potezami (motivi) in ocenami vrednot (dobljene v pričujoči raziskavi).

VREDNOTE MOTIVI (DINAMIČNE POTEZE)

	SEKS	VARN	STAT	NARC	BORB	POKL	DOM	JAZ	NADJ	PAR
družabnost		31								
narava									32	
ugled			37						29	
svoboda										
morala									28	
vera										
patriotizem										
lepota										
mir										
zvestoba							26	-35		
kultura		30	-27						41	
moč						29				
zdravje				-37		30				
vznemirljivo										
življenje										
varnost										
družinska sreča				-36						32
ljubezen										

To pa seveda še ne pomeni, da med motivi in vrednotami ni nobenih pomembnih povezav. Zanimivo je, da pri nekaterih ergih in sentimentih res ne najdemo

nobenh pomembnih korelacij, to sta erg spolnosti in borbenosti ter sentiment poklicne kariere. To je malo presenetljivo in mogoče je, da je vzorec vrednot pač takšen, da ne vsebuje tistih vrednot, ki bi se povezovale s temi motivi.

Najpomembneje korelirata sentiment nadjaza in ocena vrednote kultura. Osebe z močnim sentimentom nadjaza (vestnost, nesebičnost, močan čut dolžnosti ter odgovornosti, želja, da bi ravnali po moralnih načelih in se izogibali nemoralnim razvadam, potreba po spoštovanju norm, idealov, staršev) torej posebno cenijo kulturnost, med drugimi vrednotami pa tudi naravo in moralo, niže kot drugi pa cenijo ugled. Takšno vrednostno usmerjenost bi pri njih pričakovali, kljub temi pa je zanimivo dejstvo, da sentiment nadjaza in npr. pomembnost vrednote ugled pomembno negativno korelirata. To pomeni, da kar precej vestnih in moralnih oseb zavestno ali nezavedno meni, da ugled ni posebno pomembna vrednota. Ali se tu zrcali življenjska izkušnja, da je v naših razmerah družbeni ugled utemeljen na obnašanju, ki nima veliko skupnega z moralo ter ideali?

Pač pa obstaja pomembna pozitivna korelacija med vrednoto ugled ter statusnim ergom (ergom samopotrjevanja), ki je seveda razumljiva; ta erg tudi pomembno negativno korelira z vrednoto kultura, kar morda dopolnjuje našo prejšnjo opazko. Pri osebah, ki si želijo ugled, višji status, višje plače, izbran videz itd., vrednota kultura očitno ni najbolj v čisljih.

Erg varnosti (težnja po zaščiti, izogibanje nevarnostim) korelira pozitivno, vendar dovolj nizko z oceno vrednot družabnost in kultura. Najbrž ni nepričakovano, da osebe z izraženim motivom varnosti in zaščitenosti cenijo dražabnost. Erg narcizma (samoljubje, težnja biti lep in privlačen, ugajati sebi in drugim) pomembno negativno korelira z vrednotenjem zdravja in družinske sreče. Večje korelacije bi našli verjetno med narcizmom in izrazito hedonskimi vrednotami (npr. imetje, denar, privlačen videz, udobje), ki pa jih v našem vzorcu vrednot ni; to kažejo npr. rezultati drugih študij (Pogačnik, 1986; Musek in sod., neobj., glej tabelo 1). Sentiment družinskega življenja in doma pozitivno korelira z vrednoto zvestoba, kar ne preseneča, pač pa je zanimivo, da se korelacija z vrednoto družinska sreča sicer približuje nivoju signifikantnosti, je pa ne dosega ($r=0.216$). Pač pa se s to vrednoto pozitivno povezuje sentiment partnerstva, ki pozitivno korelira tudi z vrednoto ljubezen - tudi ti dve korelaciji se zdita plavzibilni. Končno je zanimiva še pomembna negativna korelacija sentimenta jaza z vrednoto zvestoba. Morda odraža ta korelacija dejstvo, da samokontrolirane, samostojne in odgovorne osebe, ki dajo nase in na svoj renome, niso pretirano usmerjene k navezovanju in odvisnosti.

Multivariantne analize vrednot in motivov

Uporabljena seznama vrednot in motivov zajemata večje število posameznih spremenljivk (18 vrednot in 10 motivov). Korelacije med temi spremenljivkami nam omogočajo globalni pregled zvez in odnosov med posameznimi vrednotami in motivi. Ne dajejo pa nam prav nobenega vpogleda v latentne strukturne prostore omenjenih spremenljivk, prav tako pa nam ne odgovarjajo na vprašanje, ali so dobljene korelacije res odraz čistih zvez med ustreznimi pari spremenljivk, ali pa so pod vplivom korelacij teh spremenljivk z drugimi spremenljivkami. Možno je npr., da na te zveze vplivajo dejavniki, kot so spol, inteligentnost, starost idr. Nekaj odgovorov na ta vprašanja samo zato skušali najti z nadaljnjimi multivariantnimi analizami.

S faktorsko analizo 18 vrednot je bilo izločenih 7 vrednostnih faktorjev z lastnimi vrednostmi nad 1.00, ki pojasnjujejo 74.9 odstotka celotne interkorelacijske variance vrednot. Tabela 3 prikazuje stopnje nasičenosti vrednot s temi faktorji (vključene so samo nasičenosti z vrednostjo nad 0.40). Razmeroma veliko število dobljenih faktorjev kaže na to, da so vrednote, ki sestavljajo seznam, precej diferencialno grupirane in da tvorijo več med seboj relativno neodvisnih skupin. To pa je povsem razumljivo, saj so tudi bile izbrane na podlagi latentne faktorske strukture večjega števila vrednot, tako da so med njimi predstavniki vseh pomembnih faktorsko homogenih klastrov vrednot.

Prvi in najpomembnejši faktor tvori vrednostno dimenzijo, ki povezuje vrednote varnost, vznemirljivo življenje, lepota, v manjši meri pa tudi vrednoto mir. Drugo dimenzijo, nasičeno z drugim najpomembnejšim faktorjem, zastopajo vrednote zvestoba, družinska sreča, ljubezen in zdravje. Tretja vrednostna dimenzija združuje vrednote ugled, moč in družabnost. Četrta dimenzija zajema vrednoti narava in svoboda, peta vrednoti kultura in morala, šesta vrednoti patriotizem in vera in končno sedmi vrednoti modrost in ljubezen. Te vrednostne dimenzije se dokaj ujemajo z večkrat ugotovljenimi temeljnimi kategorijami vrednot oziroma vrednostne usmerjenosti. Naše analize kažejo na sedem takšnih vrednostnih kategorij, ki bi jih lahko po vrsti tolmačili kot dimenzije *pozitivnega hedonizma* (varnost, vznemirljivo življenje, lepota), *tradicionalnih osebnih in družinskih vrednot* (zvestoba, družinska sreča, ljubezen, zdravje), *statusne moči in veljave* (ugled, moč, družabnost), *svobodoljubnosti* (narava, svoboda), *omikanosti* (kultura, morala), *patriotske in religiozne navezanosti* (patriotizem, vera) ter *duhovnosti* (modrost, ljubezen).

Tabela 3

Faktorske dimenzije vrednot

(Nasičenja vrednost s sedmimi ekstrahiranimi faktorji)

VREDNOTEFAKTORSKE DIMENZIJE

	FAKTOR1	FAKTOR2	FAKTOR3	FAKTOR4	FAKTOR5	FAKTOR6	FAKTOR7
družab.	.25654	.36470	.46728	.12461	.11506	.15687	-.30724
narava	.05857	.00991	-.09579	.86062	.22990	.20530	-.01136
ugled	-.02215	.04361	.86695	.06959	-.21744	.10748	.15372
svoboda	.20059	.20847	.39864	.68078	.04329	-.11126	.13466
morala	-.15747	.33270	.02874	.31138	.60803	.06516	-.05587
vera	-.02590	.18586	-.07668	.18021	.09865	.72888	.06095
patriot	.11388	-.07921	.08521	-.05808	.01177	.82140	.02062
lepota	.76427	.02037	.29751	.07053	.13922	.29636	-.05212
mir	.46099	.30253	-.24334	.31146	-.10655	.27267	.32414
zvest	-.09510	.82123	.01505	-.25580	.15324	.18101	-.10772
kultura	.27242	.06829	-.10611	.11312	.77273	.10105	.29092
moč	.30541	.00869	.78539	-.02187	.07955	-.12994	.05725
zdravje	.21944	.58108	.21989	.34813	-.43118	-.07773	-.02210
vzn.življ.	.71930	.10940	.27046	.04210	.38804	-.15758	-.09250
varnost	.87694	.09659	.04218	.09321	-.19315	-.00891	.18373
druž.sre.	.10390	.80485	.03900	.26729	.11105	-.00691	.07586
modrost	.05731	.04197	.15398	.04237	.14600	.08328	.89080
ljubez.	.35165	.66557	.05795	.12954	.15570	-.04198	.40623

Očitno je, da teh sedem vrednostnih dimenzij dobro zastopa uporabljene vrednostne spremenljivke, saj pojasnjuje kar tri četrtine njihove variance.

Faktorska struktura motivov

Faktorska analiza desetih lestvic preskusa "Presoje", ki reprezentirajo deset motivov (ergov in sentimentov), je izločila štiri skupne faktorske dimenzije. Štirje izločeni faktorji z lastnimi vrednostmi nad 1.00 pojasnjujejo 70.7 odstotka celotne variance. Na tabeli 4 pa so prikazana nasičenja desetih motivov z vsakim od izločenih faktorjev.

Kot vidimo, predstavljajo prvo motivacijsko dimenzijo sentimenta doma in nadjaza na eni strani ter statusni erg in poklicni sentiment na drugi strani. Druga dimenzija tvori spet jasno razviden kontinuum med sentimentom partnerstva na enem polu ter ergoma borbenosti in varnosti na drugem. Tretja dimenzija se razteza med ergom spolnosti na eni strani ter sentimentoma jaza in nadjaza na drugi. Zadnja izločena motivacijska dimenzija pa je polarizirana med poklicnim sentimentom in ergom narcizma. Izločene faktorske dimenzije kažejo na zanimivo povezovanje posameznih ergov in sentimentov v obsežnejše motivacijske kategorije. Značilno je, da so vse izločene faktorske dimenzije izrazito bipolarne, kar kaže na bipolarno strukturiranost našega motivacijskega "prostora". Prvo motivacijsko dimenzijo bi lahko kratko označili kot kontinuum med *družinsko in osebno moralno angažiranostjo* na eni strani ter *uveljavljanjem v družbi in poklicu* na drugi strani. Drugo dimenzijo lahko tolmačimo kot *motivacijo zbliževanja* nasproti *motivom agresivnosti in obrambe*. Naslednja, tretja dimenzija močno spomni na freudovsko razpetost motivov med *nagonskostjo* (spolnostjo) in *zavestno kontroliziranimi interesi*. Četrta dimenzija tvori polariteto med *angažiranjem za (poklicne) dolžnosti* ter *narcističnimi (hedonsko-egoističnimi) stremljenji*.

Tabela 4

Faktorske dimenzije motivov (ergov in sentimentov).
(Nasičenja motivov s štirimi ekstrahiranimi faktorji.)

MOTIVI	FAKTORJI			
	FAKTOR 1	FAKTOR 2	FAKTOR 3	FAKTOR 4
HSEKS	-.07791	.22230	.79177	-.18213
VARN	.25754	-.67969	-.09220	.24590
STAT	-.81540	.03706	.08066	.18099
NARC	-.14762	.06703	-.06231	-.84596
BORB	-.13488	-.79036	.17851	-.17048
POKL	-.57810	.10555	-.11315	.69725
DOM	.66629	.27414	.16512	.22436
PART	.39735	.64236	.32253	-.02721
JAZ	-.05133	.21385	-.78273	-.33090
NADJ	.66590	-.04489	-.47835	.21213

Naslednje vprašanje, ki je za našo raziskavo posebej pomembno, zadeva morebitne skupne dimenzije vrednot in motivov v skupnem kovariacijskem prostoru. Hkratna faktorska analiza vrednostnih in motivacijskih spremenljivk bi namreč lahko pokazala, ali obstajajo poleg osamljenih korelacijskih povezav med temi spremenljivkami tudi dejanske skupne faktorske dimenzije. Takšne skupne dimenzije bi bile seveda tiste, pri katerih bi se pokazalo, da nasičajo v pomembni meri tako vrednote kot motive. S tem bi dobili nove, koristne podatke kot odgovor na osnovni problem naše raziskave - na vprašanje, kakšne so splošno veljavne in pomembne zveze in odnosi med vrednotami in motivi posameznikov.

Faktorska analiza vrednot, motivo in treh "kontrolnih" spremenljivk, spola, izbire študija ter inteligentnosti, je izločila enajst faktorjev z lastnimi vrednostmi nad 1.00, ki pojasnjujejo 76.4 odstotkov celokupne variance spremenljivk. Tabela 5 prikazuje nasičenja koreliranih spremenljivk s temi faktorskimi dimenzijami.

Med izločenimi dimenzijami lahko prepoznamo skoraj vse tiste, ki smo jih ugotovili pri ločenih multivariantnih analizah vrednot in motivov. Seveda nas zanima predvsem vprašanje, ali so s temi dimenzijami pomembno nasičene tudi spremenljivke, ki sodijo v drugo kategorijo. Tako vidimo iz tabele 5, da je prvi skupni faktor skoraj identičen s prvim faktorjem vrednot (glej tabelo 3). Očitno je, da nasiča predvsem vrednote, saj noben motiv ne dosega pomembne korelacije z njim. Lahko bi torej rekli, da se vrednostna orientacija, ki ustreza tej faktorski dimenziji (pozitivni hedonizem), pomembno ne povezuje z nobenim motivom.

Tabela 5

Skupne faktorске dimenzije vrednot in motivov.
(Nasičenja vrednot in motivov z enajstimi ekstrahiranimi faktorji.)

VREDNOTE in

MOTIVI

FAKTORJI

	FAKTOR1	FAKTOR2	FAKTOR3	FAKTOR4	FAKTOR5	FAKTOR6	FAKTOR7	FAKTOR8	FAKTOR9	FAKTOR10	FAKTOR11
DRUŽAB	.30516	.51962	-.11277	-.08027	.30245	-.11944	.41740	.25078	-.03009	-.15766	-.16068
NARAVA	.07922	.08150	-.00513	.07779	-.06157	-.06400	.15324	.07005	.89239	-.14214	.06198
UGLED	.04235	.11264	-.09998	-.33005	.80132	.044290	.03711	.13905	-.02352	.00164	.13538
SVOBODA	.21434	.41298	-.07222	-.24222	.2996	.04865	.10925	-.07878	.43850	-.19267	.26764
MORALA	-.03405	.51294	.42870	.10438	.7617	-.17955	-.02576	-.10604	.34746	.14648	-.06463
VERA	.02377	.05508	.12048	-.00945	.00441	-.14551	-.16610	.58221	.45028	.45322	.01411
PATRIOT	.12791	-.07154	.24429	.10191	.11577	.00912	-.05837	.73233	-.05180	-.07513	-.07212
LEPOTA	.79406	-.00843	.02363	-.00624	.17122	.13373	.22221	.26477	.12166	.01792	.00025
MIR	.36940	.23315	-.02675	-.20617	-.35679	.01739	.08795	.32346	.22650	.12304	.47452
ZVEST	-.06099	.69812	.03664	.20685	-.05899	.06023	.15283	.17823	-.17791	.32853	-.04159
KULTURA	.36287	.05405	.47641	.41815	-.06604	.03640	.15022	-.07326	.32065	.04518	.24792
MOČ	.38200	-.01508	-.20295	.04846	.75177	.17288	.06008	-.08708	-.00268	.11005	.07486
ZDRAVJE	.17803	.50536	-.41495	-.13075	.06852	.44825	-.02994	.05994	.20025	-.08764	.04687
VZN.ŽIV	.81025	.15775	.12443	.13286	.24907	-.01083	-.06593	-.21959	.06709	.03917	-.07382
VARNOST	.80544	.08882	-.16952	-.22176	-.06454	.01074	-.03890	.07420	-.04268	-.11106	.28557
DRUŽ.SR	-.15185	.72351	-.07571	.20231	.00579	.28995	.16230	-.02491	.28301	.03373	.09272
MODROST	.05790	-.00291	.13981	.13688	.18670	-.01279	-.01866	.04010	.04853	-.02788	.83002
LJUBEZ	.37590	.59294	.02159	.08537	.03710	-.00883	-.0932	-.06529	.10549	.20497	.46478
HSEKS	.09731	.00993	-.39089	-.13666	-.18319	-.19785	-.24732	-.14054	-.07922	.58899	-.05489
VARN	.12751	.09723	.09276	.15443	.09622	.09338	.72096	.01213	.10959	-.05776	-.06355
STAT	-.03758	-.19454	-.03102	-.62624	.31653	.40363	-.12202	-.03562	-.00790	.18050	-.11345
NARC	.10376	-.18287	.26112	-.35776	-.04999	-.70689	-.16497	-.01945	-.01059	-.00525	.01258
BORB	-.19953	-.04139	-.05021	-.17023	.20450	.18521	.67039	-.28026	.00168	.16644	-.16241
POKL	.16286	.01241	.06918	-.28482	.09605	.82874	-.02969	-.01694	-.13802	.00796	.00474
DOM	-.05088	.07058	-.03635	.71842	-.02877	-.00306	-.22831	.20508	-.14060	.22513	.04839
PART	-.14737	.43122	-.24411	.20896	-.08455	-.19874	.58091	.17138	-.12172	.00925	.06679
JAZ	.06377	-.24299	.11651	-.01375	-.16897	-.12047	-.16285	.00343	.13263	-.78537	-.04896
NADJ	-.05480	.15415	.13037	.65782	-.10178	.05349	.12983	.11417	.32284	-.28115	.03162
SPOL	-.03366	-.02095	.90239	-.06187	-.10459	.03549	-.00154	.10791	.03918	-.10643	-.00792
STR.SOC	.00526	-.05878	.87661	.02550	-.15028	-.16972	.11366	.10821	-.08417	-.15201	.13676
B	-.05010	.10812	-.24565	.12024	-.24195	.10608	.10835	-.63349	.10713	.07196	-.27254

Druga skupna dimenzija spet v veliki meri ustreza drugi vrednostni dimenziji (tradicionalne osebne, družinske in medosebne vrednote), povezuje pa se tudi s sentimentom partnerstva. Vsekakor ni nenavadno, če se ta motiv povezuje z višjim vrednotenjem zvestobe, ljubezni in sorodnih vrednot.

Tretja skupna dimenzija je pomembna že zato, ker visoko nasiča spremenljivki spol in izbira študija. V našem vzorcu sta ti dve dimenziji tudi sami zelo visoko povezani, zato ju nikakor ne smemo jemati kot neodvisni. Med študenti sociologije namreč močno prevladujejo ženske in med študenti strojništva moški. Spol, spolna identiteta ter interesi, povezani s spolno vlogo, tvorijo nedvomno srž omenjene povezanosti. Ker lahko ti dve spremenljivki, zlasti pa spol, vplivajo na odnose med motivi in vrednotami, si velja ogledati, ali so tudi druge spremenljivke tesneje nasičene s to dimenzijo. Pogled na tretjo kolono v tabeli 5 nam pokaže, da takšnih nasičenj ni ravno veliko. Pomembnejši pozitivni nasičenji najdemo pri vrednotah morala in kultura in negativni pri vrednoti zdravje ter ergu spolnosti. To pomeni, da ženske pozitivneje kot moški ocenjujejo vrednoti morala in kultura, moški pa pozitivneje ocenjujejo vrednoto zdravje in izražajo močnejšo spolnostno motivacijo. Iz tega lahko dalje domnevamo, da korelacije omenjenih spremenljivk z drugimi spremenljivkami morebiti niso neodvisne od spola (oziroma spolne vloge) - podatek, ki ga je treba pri interpretiranju naših rezultatov upoštevati!

Četrta skupna dimenzija še najbolj predstavlja ponovitev prvega motivacijskega faktorja (motivi doma in nadjaza nasproti statusnemu in narcističnemu motivu), ki se morda povezuje s petim vrednostnim faktorjem, usmerjenostjo k omikanosti.

Tudi v naslednjih skupnih dimenzijah izluščimo nekaj očitnih povezav med ocenami vrednot in motivi: peta dimenzija nasiča npr. vrednoti ugled in moč ter (v manjši meri) statusni motiv ter borbenost; vsekakor se zdi ta povezava pričakovana in razumljiva. Pri šesti dimenziji gre za povezavo zdravja s poklicnim sentimentom in statusnim motivom (in za negativno korelacijo z narcizmom). Sedma dimenzija združuje vrednotenje družabnosti z motivom varnosti in borbenosti (nasproti temu negativno nasičenje partnerskega sentimenta - ljudje, ki veliko dajo na razumevanje s partnerjem navadno niso tisti, ki se malce agresivno in kompenzatorično uveljavljajo v družabnih priložnostih). Osmo dimenzija je spet replikacija že poznane vrednostne dimenzije (patriotizem, vera): nima izrazite povezanosti z ergi in sentimenti, a zanimivo je, da se negativno povezuje s stopnjo inteligentnosti. Pri deveti dimenziji se pojavlja notorna povezanost med vrednoto vera in sentimentom nadjaza. Zanimiva je tudi naslednja dimenzija, kjer se očitno kaže povsem druga komponenta zveze z vrednoto vera, namreč zveza z motivom spolnosti! To bi utegnili pomeniti, da je kar precej oseb, ki prisojajo velik pomen veri, hkrati močno spolno motiviranih - negativne korelacije te dimenzije s sentimentoma jaza in nadjaza še popolneje osvetljujejo te podatke, ki vzbujajo reminiscenco na Freudove analize spolne motivacije. Enajsta dimenzija nasiča vrednote mir, svobodo, modrost in ljubezen in ne kaže znatnih zvez z motivi.

Korelacije faktorskih skorov vrednot in motivov

Skupni faktorji celotnega prostora vrednot in motivov so nam koristno dopolnili podobo o povezavah med obema kategorijama osebnostne dinamike. Lahko pa dobimo

še jasnejši vpogled v samo zvezo med enimi in drugimi, in sicer tako, da uporabimo kot spremenljivke faktorske točke posameznikov, ki se nanašajo na ekstrahirane faktorske dimenzije tako vrednot kot motivov. Korelacija med temi spremenljivkami nam pokaže jasno in določno zvezo med samimi temeljnimi dimenzijami vrednot in motivov. Na spodnji tabeli so prikazane prav te korelacije: gre za korelacije med faktorskimi točkami posameznikov glede na dimenzije vrednot (VREDFS1 DO VREDFS7) in faktorskimi točkami posameznikov glede na dimenzije motivov (MOTFS1 DO MOTFS4).

Iz razpredelnice je razvidno, da prva vrednostna dimenzija ne korelira pomembno z nobeno dimenzijo motivacije. Pač pa se druga vrednostna dimenzija (usmerjenost k zvestobi, družinski sreči, ljubezni in zdravju) pomembno povezuje kar s tremi motivacijskimi dimenzijami, s prvo dimenzijo (dom, nadjaz nasproti statusu in poklicu), s tretjo dimenzijo (spolnost nasproti jazu in nadjazu) in s četrto dimenzijo (poklic nasproti narcizmu).

Tretja vrednostna dimenzija (orientacija k moči, ugledu in družabnemu uveljavljanju) korelira pomembno in to negativno s prvo motivacijsko dimenzijo (dom, nadjaz nasproti statusu in poklicu). Težnja po moči in uveljavljanju ne gre dobro skupaj s sentimentoma nadjaza in doma (družine).

Zato pa se peta vrednostna dimenzija (četrta ne korelira z nobeno dimenzijo motivov signifikantno), ki pomeni usmeritev h kulturi in morali, ujema prav z omenjenima sentimentoma; ta dimenzija torej pozitivno korelira s prvo motivacijsko dimenzijo. Tudi šesta in sedma vrednostna dimenzija ne kažeta nobene pomembne korelacije z dimenzijami motivov.

Poudariti pa je treba, da tudi nobena od pomembnih statističnih zvez med dimenzijami ni niti srednja, kaj šele visoka. Tako se ponovno potrjuje ugotovitev, da vrednot in vrednostne usmerjenosti ne moremo preprosto zvesti na temeljne motive.

Tabela 6

Korelacije med faktorskimi dimenzijami vrednot in motivov, izraženimi s faktorskimi točkami posameznikov²

	MOTFS1	MOTFS2	MOTFS3	MOTFS4
VREDFS1	-.1046 (53) P= .228	-.0049 (53) P= .486	-.0939 (53) P= .252	.0685 (53) P= .313
VREDFS2	.2633 (53) P= .028	.0949 (53) P= .250	.2605 (53) P= .030	.3106 (53) P= .012
VREDFS3	-.2674 (53) P= .026	-.1538 (53) P= .136	.0804 (53) P= .283	.1673 (53) P= .116
VREDFS4	.0095 (53) P= .473	-.1305 (53) P= .176	-.2080 (53) P= .068	-.0174 (53) P= .451
VREDFS5	.3243 (53) P= .009	-.1832 (53) P= .095	-.1349 (53) P= .168	-.0595 (53) P= .336
VREDFS6	.1319 (53) P= .173	.0732 (53) P= .301	-.0413 (53) P= .385	-.0333 (53) P= .406
VREDFS7	.0440 (53) P= .377	.0645 (53) P= .323	.0321 (53) P= .410	-.0345 (53) P= .403

KONČNA DISKUSIJA IN ZAKLJUČKI

Če bi primerjali rezultate pričujoče študije z rezultati podobnih raziskav Pogačnika (1986) in naše predhodne raziskave (glej tabelo 1), lahko kvečjemu potrdimo splošni vtis, da med temeljno motivacijsko usmerjenostjo in ocenjevanjem vrednot ni prav visoke povezanosti. V pričujoči raziskavi je ta trend morda še opaznejši, saj je

² V tabeli so najprej navedene vrednosti korelacijskega koeficienta, nato v drugi vrsti (v oklepaju) število poskusnih oseb in končno stopnja statistične pomembnosti korelacije (P).

pomembnih korelacij še skoraj manj in tudi njihova velikost se ni povečala. Ne more torej biti govora o tem, da je vrednostna usmerjenost posameznika zgolj odraz njegove motivacijske strukture. Nanjo vplivajo še mnogi drugi faktorji, med njimi nedvomno tudi druge osebnostne dimenzije in poteze, čeprav po rezultatih naših raziskav tudi tukaj korelacije niso prav zelo izrazite. Po vsej verjetnosti so vrednote relativno neodvisna psihološka kategorija, v kateri se odražajo zelo različni osebnostni faktorji, od motivacijskih do kognitivnih in temperamentnih.

Vendar pa moramo opozoriti, da so nizke korelacije med vrednotami in temeljnimi motivi lahko tudi posledica drugih faktorjev. V vseh naših dosedanjih raziskavah smo uporabili motivacijske preskuse, za katere ni gotovo, ali so res prav dobri operacionalni indikatorji temeljnih motivov. To vprašanje velja že za originalne Cattellove preskuse, denimo za MAT, za posamezne modificirane podteste, kot sta Test presoj in Test besednih zvez, pa je to vprašanje še bolj na mestu. Toda za sedaj nimamo na razpolago boljših preskusov motivacijske usmerjenosti. Nadaljnji razlog za nižje korelacije so lahko tudi relativno majhni vzorci. Toda ugotovimo lahko, da je Pogačnik (1986) pri uporabi večjega vzorca subjektov dejansko odkril še relativno manjše število signifikantnih zvez. Njegov vzorec je bil sicer večji, zato pa bolj heterogen, kar bi v primeru, da so bili zajeti skupine in posamezniki, pri katerih se pojavljajo različne zakonitosti v povezovanju motivov in vrednot, lahko zopet zmanjševalo stopnjo korelacije med obema kategorijama spremenljivk. Končno moramo pomisliti tudi na to, da uporabljene lestvice vrednot spet najbrž ne predstavljajo idealnih mer vrednostne usmerjenosti. Po vsej verjetnosti bo treba še precej nadaljnjih raziskav, preden bo možno jasno odgovoriti na vprašanje, koliko motivacijska usmerjenost vpliva na vrednostni sistem posameznika.

Med pomembnimi momenti, s katerimi lahko razložimo relativno nizko povezanost vrednot z motivacijsko usmerjenostjo, je kulturna stabilnost vrednot in vrednostnih ocen. Vsaj poglavitne vrednote so dokaj konsistentno cenjene v določenem kulturnem krogu. To pa do neke mere zmanjšuje njihovo interindividualno variabilnost. Po drugi strani so temeljni motivi manj podvrženi kulturni nivelaciji, saj tudi ne delujejo tako manifestno. Razlike v motivacijski usmerjenosti odražajo pogosto globlje in prikrita motive, ki se jih povsem ne zavedamo, zato pa jih tudi ne kontroliramo in ne prilagajamo v tolikšni meri. Ocene vrednot pa so manifestno ravnanje, kjer gre predvsem za to, kaj na zavestni ravni ocenjujemo kot pravilno, dobro in zaželeno. Tudi če so vrednote pod vplivom temeljne motivacijske usmerjenosti, to odvisnost hote ali nezavedno zmanjšujemo s tem, da svoje vrednostne prioritete prilagajamo socialni zaželenosti, kulturnim standardom in presoji svojih zavestnih ter samoidealizirajočih osebnostnih instanc, svojemu jazu in nadjazu. Ponovno velja poudariti, da se zdi zelo ustrezna opredelitev, da so vrednote odraz motivacijskih teženj, filtriranih skozi optiko jaza, da gre "za motivacijo, videno skozi oči ega" (Pogačnik, 1986).

Prav gotovo pa vrednote niso samo odraz motivacije "potiskanja", torej potreb in bazičnih motivov, temveč predstavljajo v prvi vrsti prav *generalizirane in bolj ali manj abstrahirane motivacijske cilje*, torej dejavnike motivacije "privlačnosti". Rezultati naših raziskav potrjujejo relativno neodvisnost obeh kategorij motivacije. Vrednote niso produkt osnovnih motivov in potreb, ampak pomenijo posebno vrsto motivacijskih dejavnikov, ki ni s temeljnimi potrebami nič bolj povezana, kot z nekaterimi drugimi prvinami našega psihičnega aparata in osebnosti.

LITERATURA

- Mohorič, I., Brenk, K. & Musek, J. Zadovoljenost potreb, vrednote, življenjski cilji in odločitve. *Anthropos*, 1986, 1-2, 66-71.
- Musek, J. Spol, spolne vloge in vrednote, *Anthropos*, 1989, 3-4, 124-137.
- Musek, J. Vrednote in potrebe. *Anthropos*, 1990, 1-2, 52-64.
- Musek in sod. Motivi, vrednote in osebnostne poteze. Neobjavljena študija, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1988.
- Pogačnik, V. Jaz, struktura osebnosti in vrednote. *Anthropos*, 1986, 1-2, 58-65.
- Pogačnik, V. Položaj vrednot v odnosu do strukturnih in dinamičnih lastnosti osebnosti. Magistrsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1987.
- Rokeach, M. The nature of human values. New York, The Free Press, 1973.
- Shwartz, S.H. & Bilsky, W. Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 53, 3, 550-562.

Faktorska ali clusterska analiza - katero tehniko uporabiti?

VALENTIN BUCIK

Nekontrolirane skoke v razvoju na področju metodologije družboslovnega raziskovanja, torej tudi v psihologiji, gre pripisati med drugim tudi razvoju zmogljivosti raziskovalnega orodja - velikih in malih računalniških sistemov ter pripadajoče programske opreme. Današnja stopnja razvoja analiz in tehnik multivariantnega preverjanja povezav in napovedovanja nam omogoča vpogled v globlje nivoje fenomenoloških procesov in odnosov kot v preteklih obdobjih, za katere so bili značilni na eni strani okleščene eksperimentalne situacije, ki z realnostjo niso imele veliko skupnega, ter na drugi strani bolj ali manj intuitivni opisi in ugibanja o naravi preučevanih procesov. Čase, ko so se raziskovalcem ježili lasje ob misli na ročno izračunavanje statističnih parametrov iz velikih baz zbranih podatkov, so zamenjali časi naraščajoče bojazni, da s svojim metodološkim znanjem ne bodo kos zapleteni nalogi: kako med mnogimi variantami možnih pristopov obdelave podatkov, ki so pri delu z različnimi statističnimi paketi na voljo, poiskati tisto alternativo, ki bo najbolj prikladna glede na teoretične predpostavke v zvezi z zastavljenim problemom in ki bo najbolj upravičena glede na metrični nivo podatkov, torej na količino in vrsto informacije, ki jo ti nosijo.

V šestdesetih in sedemdesetih letih so se na širšem aplikativnem raziskovalnem področju uveljavile danes že klasične multivariantne tehnike, ki jih *Fornell (1987)* imenuje kar tehnike "prve generacije", kot so multipla analiza variance, analiza kovariance, multipla diskriminantna analiza, multipla regresija, multidimenzionalno skaliranje, več različnih postopkov faktorске analize, kanonična korelacijska analiza itd. Te so bile pravzaprav posledica postopnega razvoja enostavnejših bivariantnih modelov. V zadnjih letih so se, predvsem v smislu bogatejšega osvetljevanja vzročno-posledičnih odnosov, pojavile multivariantne tehnike "druge generacije" (analiza redundance, konfirmatorna faktorška analiza, analiza kovariančnih struktur, konfirmatorno multidimenzionalno skaliranje itd. - *Fornell, 1987*), ki so trdno bazirane na tehnikah "prve generacije", vendar zahtevajo nov način razmišljanja in dela, predvsem pa so rigoroznejše glede postavljanja teoretičnih izhodišč, ki jih s konfirmatornimi tehnikami preverjamo (o tem glej tudi v: *Vodopivec, 1988*).

Ko govorimo o klasičnih multivariantnih tehnikah, imamo v mislih predvsem tehnike, ki sodijo v eno od obeh skupin: med one, ki so namenjene multivariantnemu

napovedovanju, in tiste, s katerim opravljamo analize kovariančnih struktur. V prvo skupino uvrščamo regresijsko analizo, analizo diskriminantnih funkcij, kanonično korelacijsko analizo, multiplo analizo variance itd.; tu skuša raziskovalec dostopne informacije z multiplih prediktorjev uporabiti v napovedovanju položaja subjekta ali opazovanega fenomena na nekem kriteriju ali na kombinaciji več kriterijev. Tehnike, kot so faktorska analiza ter različni postopki hierarhičnega ali nehierarhičnega razvrščanja v skupine - clusterske analize, pa naj bi sodile v drugo skupino.

Na tem mestu bi radi prikazali nekatere značilnosti in različnosti ter kritično analizo možnosti uporabe dveh vrst postopkov, ki jih uvrščamo v drugo od omenjenih skupin - faktorske analize¹ in clusterske analize². Pri reduciranju večjega števila enot (variabel ali objektov) v manjše število homogenejših skupin, raziskovalci radi sežejo po eni od obeh tehnik. Obe namreč služita določevanju temeljnih, latentnih struktur v multivariantnem setu podatkov. Vendar je moč opaziti, da kdaj prihaja tudi do napačnih uporab tehnik - predvsem prve na račun druge - glede na karakteristike podatkov in na raziskovalni cilj. Ravno cilj raziskovanja pa je prvi in osnovni kriterij za odločitev o tehniki, ki jo bomo aplicirali. Ne bomo se spuščali v opis tehničnih detajlov FA in CA, poskušali bomo le opozoriti na glavne razlike v vsebini obeh.

Tehnike FA na eni strani in razvrščanja v skupine s CA na drugi lahko apliciramo tako v analizah, kjer je predmet preučevanja grupa variabel, kot tudi če je predmet preučevanja grupa ljudi ali objektov, za katere so bile izmerjene določene variable. V prvem primeru so podatki za vhod v analizo organizirani v obliki interkorelacijske matrike (pri FA) ali matrike kakšnih drugih mer podobnosti ali različnosti (pri CA) med variablami, izmerjenimi na vseh subjektih. V drugem primeru pa začnemo z matriko korelacij ali podobnosti med subjekti. V FA je analiza drugega tipa znana kot transponirana oz. invertirana FA ali Q-tehnika (*Borgen in Weiss, 1971*). Obe vrsti postopkov pa sta lahko uporabni kot eksploratorni, konfirmatorni ali simplificirajoči metodološki pripomoček. Z obema lahko torej odkrivamo nove strukture, ki se skrivajo v velikih setih multivariantnih podatkov, nove vrste klasifikacij itd.³; lahko testiramo obstoječe klasifikacije enot v grupe, potrdimo ali ovržemo postavljene teoretične modele; in končno lahko z grupiranjem poenostavimo zapletenost in obsežnost velikih baz podatkov, kjer bi bila tolmačenja fenomenov brez uporaba FA ali CA če drugega ne vsaj neobjektivna, nejasna in na moč utrudljiva.

Najprej na kratko nekaj besed o vsaki od obeh tehnik, potem pa o razlikah med njima.

FAKTORSKA ANALIZA

FA je, kot vemo, matematični postopek za analizo korelacij med variablami⁴. Namen analize je, da za veliko število manifestnih variabel, med katerimi obstajajo različne

¹ V nadaljevanju FA.

² V nadaljevanju CA. Kljub temu, da so postopki razvrščanja v skupine mnogoštevilni in po vsebini raznovrstni (podrobneje o tem glej v: Ferligoj, 1989), v našem tekstu pod splošnejšim imenom CA pojmujeemo predvsem hierarhične aglomerativne postopke, ki so po svoji logiki najbližje postopkom faktorizacije pri FA.

³ Kar je danes v praksi gotovo najpogostejša oblika uporabe tako FA kot CA.

⁴ Glede na to, da za odgovor na vprašanje, ki smo si ga zastavili v naslovu, ni bistveno, ali gre za relacije med atributi ali med subjekti, bomo tu govorili le o t.i. R-tipu FA in o združevanju variabel v grupe pri CA.

stopnje povezanosti, najdemo manjše število latentnih, temeljnih, med seboj čim bolj neodvisnih variabel (oz. dimenzij ali faktorjev), ki bodo lahko odnose med manifestnimi variablami razložile na višjem nivoju, kot pa to lahko storimo s korelacijami. Določiti moramo število faktorjev, jih ovrednotiti oz. interpretirati in poiskati stopnjo, do katere si vsaka variabla "lasti" vsak faktor.

Vsako manifestno variabla si lahko predstavljamo kot linearno funkcijo skupnega seta latentnih variabel (skupni faktorji) in latentne variable, ki pripada samo določeni manifestni variabli (specifični faktor; *Mulaik, 1987*). Torej gre za razlago kovariantnih odnosov med mnogimi eksperimentalnimi - opazovanimi variablami v obliki linearne odvisnosti s pomočjo (številčno reduciranih) "idealnih", "intervenirajočih", abstraktnih, konceptualnih variabel (*Cattell, 1966*). Pri eksploratorni opisni FA (za razliko od konfirmatorne) po induktivni poti skušamo odkriti in identificirati nove latentne skupne faktorje, ki nam pokažejo količino skupne informacije, ki jo ti faktorji delijo z manifestnimi variablami.

Osnovni model FA zahteva matriko indeksov, koeficientov ali drugih ustreznih mer podobnosti ali različnosti med variablami (največkrat Pearsonov koeficient produkt-moment korelacije⁵). Izražen je v faktorski enačbi

$$Z_j = a_{j1} * F_1 + a_{j2} * F_2 + \dots + a_{ji} * F_i + \dots + a_{jm} * F_m + d_j * U_j$$

kjer Z_j pomeni standardizirano vrednost (celotna varianca) za variabla j , a_{ji} standardiziran koeficient multiple regresije variable j s faktorjem i , kar pomeni faktorsko obtežitev ali saturacijo variable j (to pa ni nič drugega kot koeficient korelacije faktorja i z manifestno variabla j - višji ko je a_{ji} , močnejše F_i pojasnjuje variabla j); F_i je skupno faktor - ti so razporejeni hierarhično. Prvi faktor pojasni največ skupne variance in je zato navadno najmočnejši, naslednji ima na voljo pojasnjevati le še varianco, ki je ostala po ekstrahiranju prvega faktorja itd.; d_j pomeni obtežitev na specifičnem faktorju U pri variabli j (kar pomeni nepojasnen del variance oz. reziduum).

V osnovni faktorski matriki lahko razberemo najvažnejše parametre faktorske strukture. Komunaliteta variable j pomeni proporc celotne variance, ki je vsebovana v kombinaciji vseh skupnih faktorjev pri variabli j , torej koliko celotne variance je za neko variabla sposobna pojasniti kombinacija vseh skupnih faktorjev in koliko ostane nepojasnjene. Lastna vrednost, "eigenvalue" skupnega faktorja i preko vseh n variabel pomeni delež celotne variance, ki jo je preko vseh variabel sposoben pojasniti skupni faktor. Odstotek celotne variance faktorja i pa pove, kolikšen delež te variance je faktor v povprečju glede na število variabel zmožen pojasniti. Večja, ko je lastna vrednost faktorja, več celotne variance pojasnjuje - to imenujemo tudi "moč faktorja"; ta s številom ekstrahiranih faktorjev upada. Celotna varianca preučevanega pojava na neki variabli je torej razdeljena med vse faktorje, ki to variabla pač bolj ali manj pojasnjujejo.

Od količine celotne variance, ki jo je še sposoben pojasniti posamezni faktor, oz. od moči faktorja, bo odvisen tudi kriterij za določevanje števila faktorjev, ki jih bomo ekstrahirali.

Ekstrahirane faktorje lahko zaradi jasnejše faktorske strukture in s tem lažje interpretacije le-teh pravokotno ali poševnokotno rotiramo. Zatem iz matrike rotiranih

⁵ Oziroma Točkovno-biseralni ali Fi-koeficient, če je ena oz. sta obe variabli naravno dihotomizirani.

faktorjev izračunamo matriko koeficientov faktorskih skorov (oz. točk) na takle način (Nie in dr., 1975)

$$F = (R^T * R)^{-1} * R^T$$

kjer je R^T transponirana rotirana faktorska matrika R in $(R^T * R)^{-1}$ inverz produkta R^T in R .

V matriki F torej nastopajo regresijski koeficienti, ki jih potrebujemo za ocenjevanje faktorjev z vidika opazovanih variabel. Iz matrike koeficientov faktorskih skorov pa lahko za vsakega respondenta izračunamo faktorski skor za vsakega od ekstrahiranih skupnih faktorjev posebej.

Predznak in višina faktorskega skora na nekem faktorju torej pomeni stopnjo pripadnosti posameznika "lastnostim in imenu" tega faktorja preko vseh analiziranih variabel (npr. koliko skupne, pojasnjene variance, v obnašanju respondenta na celotni lestvici trditev, je sposoben ta faktor razložiti).

CLUSTERSKA ANALIZA

Skupine posameznih enot bi po aplikaciji CA morale izražati izoliranost navzven in kohezivnost navznoter (Milligan, 1980) - tj. podobnost znotraj grup in različnost med grupami. S spajanjem enot v grupe po podobnosti zmanjšujemo varianco znotraj grupe in s tem ustvarjamo več manjših skupin, ki pa so v odnosu na osnovno, začetno grupo navznoter bolj homogene. Tu nas torej ne zanima posebej, kolikšen delež celotne variance pri posamezni enoti lahko pripišemo kateremu od evaluiranih clustrov, temveč se trudimo, da bi enoto kot celoto, z vso njeno variabilnostjo uvrstili v isto skupino, ki ji po svoji podobnosti z drugimi enotami v tej grupi, pripada.

Dobre lastnosti hierarhičnega razvrščanja v grupe so predvsem enostavnost metode, jasni rezultati (v obliki drevesne strukture), ki so močni, veljavni in uporabni; predvsem pa ni pretirano strogih pogojev za metrični nivo vhodnih podatkov. Uporabimo pravzaprav lahko kakršenkoli tip podatkov, vendar je skladno s tem izbira pravilnega algoritma razvrščanja v grupe za veljavnost izida grupiranja bistvenega pomena. Končna mera različnosti pa je vedno v celoti intervalna (Jackson, 1983).

Ko smo se odločili za aplikacijo CA, se moramo držati nekaterih osnovnih pravil:

1) *Pravilna organiziranost vhodnih podatkov*: ali imamo namen grupirati attribute preko vzorca subjektov, subjekte preko vzorca atributov, ali v istem združevati subjekte in različne attribute (Brenk in Kline, 1988) itd.

2) *Izbira mere za merjenje podobnosti, bližine, različnosti itd.*, med variablami, ki je odvisna predvsem od organiziranosti in še bolj od narave (tipa) vhodnih podatkov (ali gre za številske, binarne, nominalne, mešane ... podatke - več o tem v: Ferligoj, 1989, str. 31-48). Za številske podatke najpogosteje uporabljana Evklidska distanca odraža vse tri bistvene elemente profila večdimenzionalnih podatkov, to je povprečno vrednost, oziroma relativno naraščanje skozi profil seta variabel, razpršenost, ki je definirana s standardno deviacijo in obliko profila variabel (Blashfield, 1980; Borgen in Weiss, 1971). Zato je uporabnejša kot Pearsnova r , saj le-ta s standardizacijo podatkov v z-

vrednosti izgubi informacijo o aritmetični sredini in standardni deviaciji, torej upošteva le obliko profila (*Borgen in Barnett, 1987*).

3) *Izbira ustreznega algoritma*, po katerem bomo združevali enote v skupine. Primerjalne raziskave (*npr. Ferligoj in Batagelj, 1980; Milligan, 1980*) so pokazale, da je tako na merljivih (ordinalne in intervalne), kot na kategorialnih variablah najboljši algoritem za hierarhično razvrščanje Wardova metoda minimiziranja variance znotraj grup in maksimiziranja variance med grupami na vsaki zaporedni stopnji združevanja. Algoritem išče optimalno stopnjo v hierarhično dobljenih clustrih, kar je adekvaten kompromis med minimiziranjem števila clustrov in maksimiziranjem znotraj grupne homogenosti (*Berven, 1985*). Izbira pravega algoritma razvrščanja je po mnenju strokovnjakov veliko pomembnejša kot izbira prave mere podobnosti oz. različnosti.

4) *Evaluacija pravega števila skupin*; če smo se pri grupiranju enot v clustre ustavili prezgodaj in imamo še večje število clustrov, potem verjetno še nismo izčrpali celotne clusterske strukture vzorca, če pa smo mero prekoračili, smo naravno distinktivne clustre nasilno združevali. Bistven kriterij za določevanje števila clustrov je vsebinska analiza clustrov na posameznih nivojih združevanja. Velja pa tudi pravilo, da so na dendrogramu (prikaz združevanja enot v clustre v drevesni obliki) že na pogled vidne razlike med t.i. naravnimi skupinami. Te so določene z večjimi skoki višin v drevesu (*Ferligoj in Batagelj, 1980; Batagelj, 1982*). Če so te naravne skupine še nasilno združevane, se večja napaka združevanja, večja se varianca znotraj grupe, manjša pa se varianca med grupami. To pa pomeni rušenje osnovnih principov hierarhičnega razvrščanja v grupe.

5) *Vsebinska interpretacija dobljene clusterske strukture* s pomočjo enot, ki so v posameznem clustru (zelo podobno kot interpretiramo faktorje v faktorski analizi s pomočjo manifestnih variabel).

6) *Izvedba adekvatne validacije clusterske strukture*. Vsako končno rešitev razvrščanja v grupe moramo gledati s skepto in vedno s ponavljanjem rešitve (preko vzporednih baz podatkov, preko različnih setov variabel - ali subjektov, preko različnih združevalnih algoritmov, ki so nam na voljo in ki so relevantni (*Blashfield, 1980*)), preverjati na začetku dobljeno strukturo.

RAZLIKA MED FA IN CA

Kakšne so težave, ki nastopijo pri grupiranju s FA?

Počiva na računu korelacije, oz. kovariance in zahteva kot vhod v analizo matriko povezanosti med merjenimi variablami. Najčešče uporabljeni Pearsonov koeficient zahteva podatke na intervalni skali, zatem kolikor toliko normalno porazdelitev podatkov vsaj v osnovni populaciji. Predpostavlja linearno zvezo in je neobčutljiv za krivuljne korelacije med variablami, njihovo pomembnost podcenjuje in rezultat so slabše definirani, nejasni faktorji (*Tinsley in Tinsley, 1987*). Koeficienti zvez med naravno dihotomnimi ali naknadno dihotomizirani podatki niso priporočljivi, ker zaradi morebitne asimetričnosti dihotomnih podatkov ne dajejo prave slike povezanosti, ali pa celo tvorijo matrike, ki izgubijo določene lastnosti, katere so pogoj za vključitev v FA (t.i. gramianske lastnosti, pri katerih morajo biti reducirane korelacijske matrike pozitivno definirane in simetrične; torej vsi njihovi kvadratni koreni (lastne vrednosti)

morajo biti večji od 0. V diagonali reducirane korelacijske matrike morajo ostati pozitivne vrednosti, sicer so neadekvatne - ravno to pa je nevarnost, do katere lahko pride pri računanju korelacijskih matrik na podlagi dihotomnih podatkov (*Fulgosi, 1979*). Za CA pa dihotomne spremenljivke ob izbiri pravega algoritma ne predstavljajo nobenih težav.

Problem aplikacije FA lahko nastopi tudi zaradi priporočila, naj v analizo ne vstopamo z majhnimi vzorci: Vzorec velikosti 100 je (kot trdijo strogi metodologi) ubog, 200 ravno še zadovoljiv, 300 dober, 500 zelo dober in 1000 odličen (*Tinsley in Tinsley, 1987*).

Zato je torej v nekaterih primerih⁶ CA bolj priporočljiva tehnika kot FA. Pri slednji se je namreč v metodoloških raziskavah pokazalo, da ne daje najboljših rezultatov v klasifikacijskih, "tipoloških" problemih in da se bolje obnaša kot pripomoček za dimenzionalne analize. CA je bolj robustna tehnika za grupiranja. Ne zanima je notranja struktura variance, ki se pri FA razpodeli med več dimenzij in nam s tem zabriše morebitno jasno klasifikacijsko strukturo. *Chatterji in Mukerjee (1986)* sta s CA vzorcev subjektov dobila manjše število jasneje določenih grup, s FA (Q-analiza glavnih komponent) pa subjektov ni bilo moč tako jasno ločiti in tudi struktura skupin (faktorjev) je bila manj homogena in konsistentna.

Obe, FA in CA sta metodi za prepoznavanje latentnih pojasnjevalnih struktur v multivariantnih podatkih. Glavna razlika med njima je le v obravnavanju variance znotraj posamezne variable. FA razdeli variiranje odgovorov posameznikov na določeno postavko preko več virov pojasnjevanja (faktorjev), medtem ko v CA celotno varianco pripišemo enemu pojasnjevalnemu viru (tistemu, h kateremu je variabla po principu bližine uvrščena). Torej CA omogoča, da se variable razvrščajo v jasno določene (diskretne) skupine oz. clustre, medtem ko so rezultati FA manj "jasni", z deli skupne variance posamezne variable, razdeljenimi med več dimenzij, faktorjev (*Borgen in Weiss, 1971; Borgen in Barnett, 1987*).

Priporoča se, naj bo FA uporabljena predvsem takrat, ko raziskovalec proučuje notranjo strukturo skupine variabel (npr. ko hočemo zmanjšati skupno varianco v testu z manjšanjem števila postavk) ali ko si hoče pojasniti, kako je vsaka posamezna enota - test ali item - strukturirana.

Odločitev - ali FA ali CA - je torej odvisna predvsem od namena raziskave: če cilj ni iskanje notranje strukture variable (tj. kakšen delček njene variance je pojasnjen s katero od latentnih dimenzij, ki jo razlagajo), pač pa postavljanje kategorične odločitve o razvrstitvi spremenljivk ali respondentov kot celote v različne, a navznoter homogene grupe (kar je sicer robustnejše delo), tedaj je CA prikladnejša in bolj upravičena tehnika (*Jackson, 1983*).

ZAKLJUČEK

Tehniki FA in CA imata mnogo skupnega. Obe sta v funkciji zmanjševanja kompleksnosti podatkov na neke bistvene, centralne, pojasnjevalne lastnosti. Obe zahtevata od raziskovalca precej lastne iniciative, znanja in odgovornosti v odločanju -

⁶ Posebej tedaj, ko želimo klasificirati, formirati določene taksonomije, tipologije.

končni rezultati so namreč vedno odvisni tudi od tega, kako je bila analiza izvedena. V obeh primerih ostaja ne do konca razrešeno nasprotje o tem, katera je najučinkovitejša tehnika v grupah FA in CA - različni raziskovalci imajo različne pristope.

Bazična razlika v uporabi FA in CA tudi ni v naravi podatkov, ki jih ena ali druga zahtevata (saj sta lahko obe aplicirani na istih podatkih). Najvažnejše je, da FA in CA služita različnim analitičnim in raziskovalnim ciljem. S FA raziskovalec lahko razišče oz. pregleda notranjo strukturo enote (če ga to zanima), s CA pa grupira enote, ki so kot celota podobne med seboj in ko mu združevanje pomaga pri konstruiranju diskretnih, jasno določenih grup.

Glede na to, da je danes pri uporabi CA na voljo dovolj zanesljivih algoritmov za združevanje variabel, ki so z metrijskega vidika na nižjem nivoju (tudi za dihotomne variable (Cliff in dr., 1986; SPSS inc., 1988; Ferligoj, 1989; Jug, 1989)), ni več nobene resnega opravičila za uporabo FA za vsako ceno pri razvrščanju tako variabel kot tudi subjektov v grupe, kjer bi svoje mesto bolj upravičeno našla katera od tehnik CA.

REFERENCE

- Batagelj, V. (1982). CLUSE/CYBER. Priročnik, Ljubljana: FNT.
- Berven, N.L. (1985). Reliability and validity of standardized case management simulations. *J. of counseling psychology*, 32, 397-409.
- Blashfield, R.K. (1980). Propositions regarding the use of cluster analysis in clinical research. *J. of consulting and clinical psychology*, 48, 456-459.
- Borgen, F.H. & Barnett, D.C. (1987). Applying cluster analysis in counseling psychology research. *J. of counseling psychology*, 34, 456-468.
- Borgen, F.H. & Weiss, D.J. (1971). Cluster analysis and counseling research. *J. of counseling psychology*, 18, 583-591.
- Brenk, K. & Kline, M. (1988). Analysing free response data with cluster analysis. EIASM. Workshop on new developments in the study of human behavior. Brussels.
- Cattell, R.B. (1966). The measuring and strategic use of factor analysis. V R.B. Cattell (ed). *Handbook of multivariate experimental psychology*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Chatterji, S. & Mukerjee, M. (1986). Isolating of profile pattern of success individuals using cluster analysis and Q-technique. *Japanese psychological research*, 28.4.161-167.
- Cliff, N., McCormick, D.J., Zarkin, J.L., Cudeck, R.A. & Collins, L.M. (1986). BINCLUS: Nonhierarchical clustering of binary data. *Multivariate behavioral research*, 21, 201-227.
- Ferligoj, A. (1989). Razvrščanje v skupine. *Metodološki zvezki*, 4.
- Ferligoj, A. & Batagelj, V. (1980). Taksonomske metode v družboslovnem raziskovanju. Ljubljana: RI PSPN.
- Fornell, C. (1987). A second generation of multivariate analysis: classification of methods and implications for marketing research. *The Review of Marketing*, 87. Section 6. Am.Marketing Assoc.
- Fulgosi, A. (1984). Faktorska analiza. Zagreb: Školska knjiga.
- Jackson, B. (1983). *Multivariate data analysis: an introduction*, Richard D. Irwin inc.
- Jug, J. (1989). Razvrščanje binarnih enot s podprogramom CLUSTER v SPSS/PC+. *Metodološki zvezki*, 5.
- Milligan, G.W. (1980). An examination of the effect of six types of error perturbation on fifteen clustering algorithms. *Psychometrika*, 45, 325-342.
- Mulaik, S.A. (1987). A brief history of the philosophical foundations of exploratory factor analysis. *Multivariate behavioural research*, 22, 267-305.
- Nie, N.H. in drugi (1975). *SPSS*. New York: McGraw-Hill.
- SPSS Inc. (1988). *SPSS-X™ User's Guide*. 3rd Edition. Chicago: SPSS Inc.
- Tinsley, H.E.A. & Tinsley, D.J. (1987). Use of factor analysis in counseling psychology research. *J. of counseling psychology*, 34, 414-424.
- Vodopivec, B. (1988). Epistemološki vidiki analize kovariančnih struktur. *Anthropos*, 18, 46-57.

Minimalni jaz

2. del

CHRISTOPHER LASCH

VELIKE ORGANIZACIJE KOT TOTALNE INSTITUCIJE

Tekmovalni duh je okras prepričkov, pri katerih lahko vsakdo izkreše svoje mnenje, svoj nazor in se bori za svoj predlog. To omogoča mnogim ljudem v velikih organizacijah, da v luči ekstremnih situacij ponovno ocenijo svoja običajna doživetja. Gonja za uspehom je po novem zamišljena kot vsakodnevni boj za preživetje. Z Etiko spremenljivega uspeha je Zveza ameriških gospodarstvenikov poimenovala raziskavo, katere rezultati so pokazali, da denar za Američane ni več merilo uspeha, ampak "sredstvo za preživetje". V uradnikom namenjenih knjigah z naslovi, kot na primer *Preživeti v administrativni džungli*, pa pripisujejo poseben pomen "uličnemu čutu" ali pa "instinktu za preživetje". V zadnjem času primerjajo priročniki za uspeh velike organizacije s črnskimi geti. V slednjih je "preživetje ... v veliki meri odvisno od razvoja zdrave kulturne paranoje". Chester Burger in Michael Kordo ter njuni somišljeniki se ponujajo za vodiče skozi korporacijsko divjino. Priporočajo "strategijo preživetja", katere osnova so budnost, dvom i nezaupanje. "Potrebujete daljnosežno strategijo, tako, kot da bi se pripravljali na vojaški spopad. Dobro morate analizirati svoj položaj, prav tako pa tudi položaj nasprotnika ... Toda včasih v uradu le ne morete preživeti, kakršenkoli že je vaše delo tam ... (Pa vendar) vam devetdeset odstotkov situacij le nudi možnost za preživetje." Melville Dalton misli, da je "položaj posameznika v veliki organizaciji ali v nestanovitni družbi enak tistemu nepreračunljivih živali: tako kot one je le nemočno bitje, ki si zavoljo lastne varnosti zelo preračunljivo laže o nevidnih nevarnostih, ki ga obkrožajo in mu grozijo".

Socialni darvinizem je ljudi navadil na idejo, da le najmočnejši preživijo kruto podjetnost modernega poslovanja. V dvajsetem stoletju pa smo se zavedli novih dimenzij organizirane surovosti - taborišč smrti in totalitarnih političnih sistemov -, kar je dalo bojazni pred neuspehom nove smernice in nam omogočilo nove vire imaginacij, s pomočjo katerih naj bi poglobili površinsko doživljanje življenja v družbi, ki jo imamo za nekakšno džunglo¹.

¹ Socialni darvinizem je pod Reaganom ponovno zaživel. "Prevladujoča tradicija nazadnjaške ideologije" meni, da "naj bi država ne redila tistih, za preživetje najmanj sposobnih, "tako liberalni ekonomist Robert B. Reich. Nato dokazuje, da naredi v osemdesetih letih nazadnjaštvo take vrste na Američane vtis zato, ker "so iztočnice o preživetju zopet enkrat dobile glavno mesto v narodni zavesti". Vseeno pa ima Louise Kaegi prav, ko trdi, da "ni survivalizem niti 'napredna' niti 'nazadnjaška' ideologija". Levo prikrojena verzija socialnega darvinizma preživetje cele vrste poveljuje nad preživetjem posameznika, podpira etiko rešilnega čolna pod geslom "razjasnimo vrednote" in dosega svoj višek v "biološkem kolektivizmu evgenikov in

Korporacija si nadene videz totalne institucije, v kateri izgine vsakršna sled osebne identitete. Erving Goffman, sociolog, ki se ukvarja s totalnimi institucijami - sistemi popolnega nadzora - meni, da "v naših velikih trgovskih, industrijskih in vzgojnih ustanovah" obstaja "težnja k usmerjaju v totalne institucije". Za časa študentskih nemirov v šestdesetih letih so radikalni kritiki univerze slednjo kar naprej primerjali z zaporom ali z internacijskim taboriščem. Revizionistični zgodovinarji in kritiki zasebnih pripravljalnih šol pa so trdovratno poudarjali, kako vlada v naših šolah zaporniški duh. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se ljudje ponovno začeli zanimati za črno suženjstvo, deloma tudi zato, ker je v tistem času izšlo več študij, v katerih so življenje sužnjev na plantažah primerjali s tistim v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Ponovno pa so se, na podoben način, lotili raziskovanja zaporov sociologi ter o tem pisali knjige z naslovi, kot sta Psihološko preživetje in Ekologija preživetja. Javnost pa je svoje zanimanje za zapore nasitila s poročili o uporih v jetnišnicah in o gibanjih za pravice zapornikov, pa tudi s pravo poplavo filmov in televizijskih programov, ki so slavili domiselnost ljudi, ki so svoja življenja preživljali po zaporih in se na ta način soočali z na videz nevzdržnim okoljem.

Zavest o koncentracijskih taboriščih smrti iz druge svetovne vojne je naše dojemanje družbenega življenja spremenila v veliko večji meri, kot smo si predstavljali do sedaj. Iz nje izvira tudi naše nagnjenje k mišljenju, da so vse organizacije totalne institucije, moderno življenje nasploh pa niz ekstremnih situacij. "Pričevanja redkih ljudi, ki so tiste grozote preživeli, so dejansko orientacijske točke, po katerih se ravna ostali poskusi preživetja našega časa", sta zapisala Stanley Cohen in Laurie Taylor v raziskavi o dolgotrajnih ujetništvih. Za razliko od večine študentov, ki se ukvarjajo s tematiko preživetja, sta se Cohen in Taylorjeva potrudila razlikovati ekstremne situacije od vsakodnevnih napetosti in obremenitev, ki naš duševni mir sicer ogrožajo, vendar se jih kljub temu da obvladati, "ne da bi pri tem bistveno prizadeli ostale plasti našega življenja". Na enak način je tudi Goffman opozoril na razliko med totalnimi institucijami in tistimi organizacijami, katerim se posameznik posveča le delno in zanje ne porabi vsega svojega časa. Seveda pa je opozoril tudi na podobnosti. Učinek njegovega razmišljanja kot celote, ki združuje proučevanja totalnih institucij na eni in vsakodnevnega življenja na drugi strani, je neovrgljivo zmanjšal razliko med ekstremnimi situacijami in peripetijami vsakdana. Podoba popolnega omejevanja in ekstremnim situacij pa se je sodobne domišljije polastila že do te mere, da se skorajda ni bilo moč upreti skušnjavi, da bi to podobo razširili tudi na bolj blage oblike obremenitev in težav in da bi v luči Auschwitza na novo razložili vse vrste nadlog, ki nas pestijo. Neka zgodnja študija taborišč smrti si je že v naslovu zastavila vprašanje, ki od takrat naprej nenehoma buri domišljijo poznega dvajsetega stoletja: "Na kakšen način so preživeli?" Odgovori na to vprašanje so se, kakor bomo videli v naslednjem poglavju, zelo razlikovali. Za nas pa je v tem trenutku samo vprašanje veliko bolj pomembno, kajti gre za vprašanje, ki se vleče skozi vsa razmišljanja o nacističnih taboriščih smrti, prisotno pa je tudi v zgodovinskih raziskavah manjšin, ki so bile izpostavljene zatiranju in diskriminaciji, v psihiatrični literaturi, ki obravnava stresne situacije in "mehanizme obvladovanja" in tudi v popularnem čitivu, ki

družbene profilakse". Na tej osnovi zahtevajo znanstveniki in navdahnjeni politiki zase pravico, s katero bi dodeljevali skromna sredstva in povedali svoje mnenje o vrednosti, ki jo imajo v smislu preživetja konkurenčne si ideje, prepričanja in družbene navade. "Survivalistično natezanje", piše Kaegijeva, "z enako močjo poudarja gospodarsko državo nočnih čuvajev - 'zagovornikov svobodnega mišljenja', 'nazadnjaško' narodno-zaščitno državo in 'napredno' terapevtsko državo."

opisuje obremenitve, kakršnim so izpostavljeni poslovneži. Izpostavljanje ekstremnih situacijam, pa naj bo posredno ali neposredno, je ne le zatiranje in mučenje, ampak tudi čisto vsakodnevno kosanje in tekmovalnost obdalo z novo garnituro podob in tako spremenilo način, na kakršnega zatiranje, trpljenje in tekmovalnost doživljamo. V svetu, v katerem pomeni koncentracijsko taborišče vsiljeno metaforo za družbo kot celoto, dobivajo nadloge nov pomen.

Tekmovalnost, na primer, dandanes ne pomeni toliko želje po prekašanju. Bolj je osredotočena na boj, ki ga bijemo zato, da ne bi bili popolnoma dotolčeni. Pripravljenost, da bi v želji po zmagi tvegali prav vse, se umika previdnemu kopičenju zalog, s katerimi naj bi se oskrbovali, ko pridejo hudi časi. Upornik neustrašnega srca, bojevnik in roparski vitez so že skoraj pozabljeni prototipi uspešnega kosanja. Ljudska domišljija je porodila novega junaka, prebrisanega veterana, ki je odločen nasprotnika preživeti, ne pa ga tudi prekašati za življenje. Staro bojno pravilo, ki uči, da je za pošteno stvar vredno in častno umreti, vedno bolj izgublja svoj čar, kajti zaradi določenih okoliščin - moderno tehnološko vojskovanje in množična iztrebljanja - še smrt ni več tista prava, sladka ljubica. Survivalizem pelje v razvrednotenje junaštva. Ekstremne situacije, piše Goffman, osvetljujejo "mala življenjska dejanja", ne pa "imenitnejših oblik vdanosti in izdajstva". Totalne institucije so pobudnice "napadov na lastni jaz", v isti sapi pa tudi preprečujejo učinkovit odpor tako, da sotrpine silijo v iskanje zavetja, odvrčajo pa jih od "neposlušnosti", posmehljive nezainteresiranosti in od kombinacije sprave in nesodelovanja - Goffman jo omenja kot "sprevidenje". Za totalne institucije se je Goffman med drugim začel tako zanimati zato, ker sotrpine prisilijo, da živijo le za danes, kajti osredotočenje na takojšnje in najbližje navdaja z največ upanja za dolgotrajno preživetje. Isti idejni temelj pa podpira Goffmanovo delo o totalnih institucijah in njegove razprave o "jazu v življenju vsakdana", namreč, da ljudje sami sebe celo v najbolj mučnih okoliščinah najgloblje spoznavajo ne ob izrednih mojstrstvih ali ob neizmerno pogumnih dejanjih, ampak ob popolnoma nejunaških prigodah, s katerimi jim je vsakodnevno v obilju postreženo. Totalne institucije, še posebej pa taborišča smrti, so nas osvestile o banalnosti zla, pravi Hannah Arendt v znamenitem stavku. Naučile pa so nas nekaj tudi o banalnosti preživetja, saj nas vedno bolj razširjeno mnenje, da junaki ne preživijo, pouči o razočaranju nad konvencionalnimi 'moškimi' pravili, ki smo jih omenili v predhodnem poglavju. Ni pa le 'možakarstvo' izgubilo svoje vrednosti preživetja, temveč tudi kar cela zaloga menda obnošenih idealov časti, junaškega izzivanja usode in prekašanja samega sebe. Ali, kot je zapisal Vincent Canby ob ponovnem ogledu filma Sedmero lepot Line Wertmüller, preživeli je odkril, da je "idealizem samouničevalen".

HLADNOVOJAŠKA KRITIKA SURVIVALIZMA

Uvodni pregled tém o preživetju lahko privede do zaključkov, da je naši družbi zmajkalo poguma, da bi se morala ponovno zavesti svojih lastnih smislov in se zopet posvetiti iskanju svobode, idealu, na osnovi katerega je bila osnovana. Slabšanje sovjetsko-ameriških odnosov po letu 1979, vedno hujša tekma v oboroževanju in oživljanje hladne vojne pa pridajajo takemu govoričenju okus sladkobnosti. Phyllis Schlafly zagovornikom jedrske razorožitve očita, da jim je golo preživetje edini in

najvišji cilj, Norman Podhoretz pa graja "kulturo sprave" in naraščajoč odpor do ameriških nacionalnih interesov in do časti. Po Bertrandu Russelu in pozneje Georgeu F. Kennanu, tudi Sidney Hook v trpkem napadu na "strategijo dokončne predaje" zatrjuje, da se le-ta opira na doktrino, ki pravi, da je "preživetje najvišji cilj, temeljna vrednota življenja". Hook meni, da bi Russell in Kennan raje sprejela "gotovost komunistične prevlade", kot pa tvegala z jedrsko vojno. S citatom Aleksandra Solženicina "Za lastno obrambo moraš biti pripravljen dati svoje življenje", pa Hook dokazuje, da bi "grozeči vojno in kapitulacijo lahko preprečili, če bi obnovili svojo moralno moč in se zopet posvetili svobodi". Po drugi strani pa "so si tisti, ki pravijo, da je življenje vredno živeti, pa naj stane kolikor hoče, že izklesali sramotni nagrobni napis, saj je ni stvari ali osebe, ki je ne bi izdali, če bi si s tem le rešili lastno življenje".

Mirovna gibanja napadajo v zadnjem času ne le desničarji, ampak tudi nekateri levi kritiki. Slednji jim ravno tako očitajo "zoološko" koncepcijo politike, kot to imenuje Cornelius Castoriadis. "Če ni ničesar, za kar bi bilo vredno umreti ... potem ni tudi ničesar, za kar bi bilo vredno živeti", sta zapisala Ferenc Feher in Agnes Heller v eni zadnjih številk Telosa, časopisa, ki se tako kot mnogo drugih ukvarja z začuda nenavadno ostro kritiko gibanja za jedrsko razorožitev. V dobi jedrskega orožja si miru želimo bolj kot kdajkoli. Kljub temu pa, pravita Feher in Hellerjeva, "še vedno obstaja protislovje med lepim življenjem in golim življenjem", iz česar sledi, da nasilja in vojn iz naših akcij ne moremo popolnoma izločiti, kadar se trudimo doseči kaj več kot le preživetje.

Tako vsebina teh razprav kot tudi moralna vnema, ki se skriva za njimi, spominjata na napade, ki sta jih na politiko popuščanja uprizarjala Lewis Mumford in Reinhold Niebuhr. Seveda pa v tem nista bila osamljena, saj je na predvečer druge svetovne vojne prišlo do pravega izbruha nasprotujočih si mnenj o zunanji politiki. Niebuhr je dejal, da ni mogel razumeti, "kakšen smisel naj bi bilo imelo slaviti Münchenski sporazum, ker da je 'vsaj zakasnil pričetek vojne'. Toda ali odlog vojne resnično pomeni prispevek k možnostim za njeno dokončno preprečitev?" Pragmatični liberalizem, kot je temu pravil Mumford, je izgubil "tragični smisel življenja" in se izogibal neposrednemu soočanju z resničnostjo smrti v upanju, da bi "z vedno novimi dosežki ne področju medicine in higijene to zoprn priliko lahko odlagali v nedogled". Leta 1940 je Mumford poročal o svojem pogovoru, ki ga je imel z nekim liberalcem. Ta mu je povedal, da političnih odločitev, ki bi lahko pripeljale do vojne in s tem povzročile smrt še mnogih ljudi, ni mogel podpirati. "S tem, da bi bilo v primeru, ko bi teh odločitev ne bili sprejeli, šest let ali šest mesecev pozneje smrtna bera bistveno manjša, se nisem strinjal. Tedaj mi je priznal, da se mu je z vsakim dodatnim trenutkom, prihranjenim za zasebno uživanje v življenju, zdelo, da je neizmerno pridobil." Mumfordov zaključek pa je bil takle: ta možak "je v izraznem svetu prenehal bivati. Kajti izrazni svet vsebuje prihodnost, ki ima mnoge večje razsežnosti kot pa nepopolno osebno življenje posameznika. Tako je življenje, žrtvovano v pravem trenutku, dobro porabljeno življenje. Življenje pa, ki smo ga gojili s preveliko skrbjo in ga nečastno varovali, je zavoženo do skrajnosti."

Tarča podobnih obsojanj je danes mirovniško gibanje, kadar si za parolo preživetja izbere "bolje rdeč kot mrtev", ali pa kadar se priključuje nasprotnikom vsakršne oblike osebnega odrekanja. Takšno stališče izraža odpor ne le do umiranja v nepravilni vojni, ampak do umiranja nasploh, pa tudi nasprotovanje moralni in čustveni zavezanosti, ki je značilna za miselnost preživetja in kulturo narcizma. Russell Jacoby piše, da je

"žrtvovanje", gledano z očmi narcizma, "navadna sleparija, izguba brez koristi". Sodobna politika nas, se vé, na veliko zasipava z realističnimi razlogi, ki naj bi opravičevali takšno gledanje na žrtvovanje. Ko politični oblastniki državljanom priporočajo, naj varčujejo s kurjavo in javne servisne službe na ta poziv odgovorijo z dvigom cen, da bi tako nadoknadili izgubo, ki jo imajo z manjšim povpraševanjem, je občutek, da gre pri odrekanju za čisto navadno goljufijo, seveda razumljiv. Žrtvovanja, odrekanja takšne vrste običajno prizadenejo ravno tiste ljudi, ki si jih najtežje privoščijo in tega se prav dobro zavedamo. Zaradi tega ljudje s politiko niso zadovoljni. Nezadovoljni pa so tudi ob spoznanju, da si celo samih odrekanja, vdanosti in osebnih obveznosti ne morejo privoščiti. Razlika med obema oblikama nezadovoljstva potemtakem obstaja. Film Vojakova vrnitev - pohvale zanj so deževale z vseh strani - z Jane Fonda in Jonom Voigtom v glavnih vlogah, je lep prikaz odpora do vojne, ki so ga ljudje občutili neposredno po Vietnamu. Glavna oseba, na invalidski voziček priklenjen veteran iz Vietnama, predava na združenju gimnazijcev o zlu, ki ga povzroča vojna. Vodilo njegovega ognjevitnega govora je misel, da bodo vsi, ki se gredo borit v Vietnam, tam tudi umrli. In čeprav bi se dalo zopet dokazati, da ameriška stvar v Vietnamu - v prihodnje pa akcije policijskih enot za obrambo skupnih interesov in izgubljenega ideala narodne moči - žrtvovanja ameriških življenj ni opravičila, se sporočilnost tega filma ne ustavi pri nasprotovanju imperializmu, temveč preko le-tega prehaja na nasprotovanje vsakršni obliki žrtvovanja, na nasprotovanje, katerega temelj ni nek moralen ali političen princip, ampak globlje zavračanje, ki se življenja oklepa za vsako ceno. Kot da bi si ustvarjalci filma *Coming home*² ne mogli izmisliti neke vrste vdanosti, ki bi morda bila zadostno opravičilo za žrtvovanje življenja. Oseba, ki jo igra Jon Voigt, dobi rane, ki so hujše od tistih, ki so si jih zamislili avtorji: domov pride s paralizirano voljo duha. Ta primer nam pokaže, da zgodovina, kljub temu, da se ju analitično sicer da ločiti, med odklonitvijo, da bi se dali žrtvovati za prazen nič, in med zmajšanimi zmožnostmi za žrtvovanje, razlik pogosto ne dela. Zgodovinska izkušnja, katere logični vrhunec - da drugi brez privolitve nas samih razpolagajo z našimi življenji - je ravno Vietnam, se konča tako, da nas oropa celo možnosti, da sprejmemo nase odgovornost za odločitve, ki bi lahko vplivale na naša čustva, ter da v življenju ne bi igrali le vlog žrtve in preživelega, ampak še kakšno drugo. Izkušnja žrtvovanja, ki obrambo sicer zagovarja, pa lahko s tem, ko uniči čut za osebno odgovornost, uniči tudi obrambno sposobnost. In ravno ta rana je od vseh, kar jih je žrtvovanje zadalo, najbolj globoka. Na koncu se naučiš zoperstaviti življenju; ne kot zastopnik morale, ampak le kot pasivna žrtev. Protesti proti politiki pa se izrodijo v samopomilovalno tarnanje. Pa prislusnimo brezštevilnim variacijam na večno priljubljeno levičarsko vižo o krivičnosti tistega "kriva je žrtev."³

² Vojakova vrnitev

³ Še v začetnem obdobju protestov proti Vietnamu je nekdo od študentov univerze v Iowi, ko se je vmešal v razpravo o "naši" zunanji politiki, rekoč, "to ni moja vojna; to je njihova vojna, njihova dežela, vse skupaj pa z mano nima ničesar opraviti," zanikal soodgovornost za vietnamsko vojno, kar da je, vsaj tako se je zdelo, implicirala uporaba zaimka v prvi osebi. Takrat se mi je zdelo, da je tak izbruh lahko uporaben popravek razpravam, ki so jih vodili "odgovorni" nasprotniki vojne. Razprave takšne vrste so temeljile na samoumevni predpostavki, da so zanje pristojni le načrtovalci državne politike in pa intelektualci, njihova zvesta opozicija. Takšnega mnenja sem še danes. Vendar pa so poznejši dogodki ta občutek nekoliko omilili s spoznanjem, da so prav vsi radikalci, ki so odklanjali "njihovo" vojno - in takšnih je bilo precej - preveč pogosto odklanjali tudi katerokoli od drugih oblik vdanosti. Med njimi je bilo tudi veliko takih, ki niso imeli nikakršnega nadzora nad "odločitvami, pri katerih gre za naše življenje". Z vsem povedanim pa nikakor ne mislim namigovati na to, da bi bilo lahko današnje nasprotovanje vojni v Vietnamu ali jedrski vojni omejeno na osebno patologijo.

Pristaši protivonjega gibanja in gibanja za zaščito okolja - tesno jih povezuje ravno njihovo vedno močnejše poudarjanje izhodišč preživetja - so na plakate in transparente, ki so jih v poznih sedemdesetih letih vihteli na demonstracijah proti obveznemu služenju vojske, izpisovali, da "ni ničesar, za kar bi bilo vredno dati svoje življenje", s čimer so pozivali k eni od najslabših spodbud v sodobni kulturi. Richard Falk in Richard Harriman s svojima zahtevama, prvi po "moralni zavezanosti preživetju", drugi pa po "gibanju za preživetje", katerega boj naj bi bil usmerjen proti vojaškemu in korporacijskemu nadzoru, dramtizirata pomembnost ekoloških problemov in še bolj kot kdaj prej otežkočata odpravo tiste vrste poziva k ohranitvi okolja, na katerega se odzivajo le sentimentalni ljubitelji narave in čudaki, ki obožujejo divjino. Na žalost pri ljudeh obujata takšno razpoloženje, kateremu ohranjanje življenja že samo po sebi pomeni konec. Ravno tak občutek navdaja na primer tudi medicinske tehnologe, ki v svoji vnemi ljudi umetno ohranjajo pri življenju vedno dlje, pri tem pa se sploh ne vprašajo, če je takšno življenje sploh še vredno svojega imena. "Veliko je stvari, ki nas navdajajo z upanjem," sta Ehrlich in Harriman zapisala v zaključku svojega manifesta zagovornikov varstva narave. Gre za knjigo z naslovom *How to be a survivor*, v kateri je polno alarmantnih napovedi o preobljudenosti, vesoljnih vojnah in ekoloških razdejanjih. "Najprej mora preživetje postati bistveni problem. Ko bodo ljudje enkrat to doželi, se bodo zanj še hudičevo borili." Ravno nasprotno: ljudje, ki so se z dušo in telesom zapisali preživetju, bi jo prej pobrisali v hribe, kajti če je preživetje res najpomembnejši problem, se bodo ljudje pobrigali predvsem za lastno varnost, za preživetje vsega človeštva pa jim bo figo mar. Tisti, ki ohranjanje okolja in mir gradijo na temeljih preživetja, ne le pozivajo k porušenemu sistemu vrednot, ampak si celo preprečujejo uresničitev lastnih namer.

Vendar pa bi delali veliko napako, če bi v sodobnih družbenih gibanjih videli le še eno od oblik tistih prezira vrednih nagnjenj, ki se življenja oklepajo za vsako ceno. Solženicinovo poudarjanje, da pod samoobrambo razume tudi pripravljenost tvegati lastno življenje (kar si bomo poglobljevali v naslednjem poglavju) temelji na težko prisluženem razumevanju položaja posameznika, ki ga le-ta ima v odnosu do skrajno nenaklonjene usode. Ni pa seveda nujno, da se nanaša tudi na položaj narodov, soočenih s pričakovanjem jedrske vojne. Če ne razumemo, v čem se razlikujeta mednarodna situacije pred drugo svetovno vojno in današnja, nam slednje tudi moralna spoznanja Niebuha in Mumforda ne morejo razjasniti. Predvojna kriška sprave je bila uperjena proti utvaram, da bi odlaganje vojne demokratičnim vladam Zahoda omogočilo, da jo povsem preprečijo. Niebuhr in Mumford sta največji pomen pripisovala trditvi, da bi bila edina korist odloga vojne v tem, da "bi bila šest mesecev ali šest let pozneje smrtna bera bistveno manjša". Kakorkoli že, jedrsko orožje je takšnim trditvam podrla temelje, z njim je preprečitev totalne vojne postala moralni imperativ, ne le pobožno upanje. Takšno politiko podpirajo celo zagovorniki kopičenja jedrskega orožja, ker da bo pomagala preprečiti pogubno vojno. Vse do nedavnega je veljalo splošno mnenje, da v primeru jedrskega spopada nihče ne bi mogel upati na zmago in da bi z uporabo jedrskega orožja bodisi Rusi, bodisi Američani dodali svoje k nacionalnem samomoru. Takšna ugotovitev pa ne temelji na "zoološki" morali, ampak na čisto navadni stvarnosti: na spoznanju, da jedrsko orožje ne sme služiti kot sredstvo za doseg nacionalnih ciljev.

Naj vas spomnim, da je Mumford svoj dokaz proti survivalizmu utemeljil s predpostavko, da survivalizmu ni uspelo predstavljati si "prihodnosti, ki ima mnogo večje

razsežnosti kot nepopolno osebno življenje posameznika". Mumford je bil med prvimi, ki so spoznali, da se je s pojavom jedrskega orožja za prihodnost rodila nova vrsta grožnje. Ko pa bo do jedrske vojne prišlo, nihče ne bo mogel dokazati, da bo pripravljenost, da z vojno tvegamo danes, jutri rešila življenja. Nasprotnikov vojne ne more nihče obtoževati, tako kot je Mumford obtožil ljudi, ki so bili proti vojni leta 1940, da pozabljajo, da je življenje, žrtvovanje v pravem trenutku, dobro porabljen življenje. Če nihče ne preživi, žrtvovanje izgubi vsak smisel. Ravno izkušnja množične smrti in možnost uničenja je, poleg vseh ostalih novih okoliščin, porodila nezaupanje v etiko žrtvovanja in pospešila razvoj etike preživetja. Zaradi okoliščin, ki postavljajo pod vprašaj prihodnost človeštva kot celote, ni želja po preživetju za vsako ceno nič več tako popolnoma prezira vredna. Zaradi istih okoliščin pa je postala nesprejemljiva tudi ideja o časovno ustreznem žrtvovanju. Zahtevati od ljudi, da v jedrske vojni žrtvujejo svoja življenja zavržejo tega, ker ima "prihodnost mnogo večje razsežnosti kot nepopolno osebno življenje posameznika", pa je moralni nesmisel.

V osemdesetih letih je kritika survivalizma moralno upravičena do naše pozornosti le takrat, kadar se istoveti z gibanjem za jedrsko razorožitev in za zaščito okolja. V drugih primerih pa se obramba domnevno višje stopnje morale - nacionalnega ponosa, politične svobode, pripravljenosti na tveganje in žrtvovanje za častno stvar - ob bolj pozornem opazovanju izkaže le za drugotno obliko morale preživetja, se pravi, za ravno takšno, za katero se sicer zdi, da jo obsoja. Tisti, ki se nočejo odpovedati uporabi jedrskega orožja, češ da bi morebitnega napada Sovjetov na zahodno Evropo drugače kot z jedrskim orožjem ne mogli odbiti, morajo dokazati, da bi bile Združene države Amerike v jedrski spopad sposobne vstopiti in dejansko tudi "zmagati". Herman Kahn je bil, leta 1960, med prvimi, ki so trdili, da bi Združene države lahko začele s pripravami, s katerimi bi zagotovili ne le fizično preživetje prebivalstva, oz. velikega dela le-tega, ampak tudi vsa potrebna materialna in kulturna sredstva, s pomočjo katerih bi lahko obnovili ameriški način življenja. Za tak način mišljenja, ki presega vsakršno svarilo in ki si uspeh skuša zagotoviti v jedrski izmenjavi, se zdi, da je postalo vodilo uradne ameriške politike. V tem oziru bodo preživeli zavidali mrtvim le, če bodo Američani vztrajali pri krivi veri, da do jedrske vojne ne more priti in da bi bilo potemtakem bolje, če bi svoje moči usmerili v preprečevanje vojne in ne v to, kako jo bodo preživeli.⁴

⁴ Združene države navidez še zmeraj prisegajo na politiko zastrahovanja. Harold Brown, obrambni minister, pa je leta 1980 zlovesečno razkril, da "zagotovo posvečamo več pozornosti temu, kako bi se v jedrski vojni obe strani borili, če bi metoda zastrahovanja spodletela". Aprila 1982 je minister za zunanje zadeve Alexander Haig med govorom na univerzi Georgetown poslušalce prepričeval, da je "zastrahovanje odvisno od naše sposobnosti, da bi, četudi po tem, ko bi pretrpeli množičen jedrski napad, napadalcem preprečili, da bi si zagotovili vojaško prednost in v spopadu zmagali". Do nedavnega je na splošno veljalo, da je zastrahovanje odvisno od uničenja, ki bi ga zagotovo pustili obe strani, ne pa od sposobnosti za bojevanje v jedrski vojni ali od tega, da bi nasprotni strani preprečili, da "zmaga". Zastrahovanje zahteva le sposobnost za množičen protinapad, ne pa tudi enakopravnosti Sovjetske zveze in Združenih držav, niti ne posebnega programa civilne zaščite. Nasprotno temu pa politične linije, ki skušajo prebivalstvo pred jedrskim spopadom popolnoma zaščititi ali pa jim omogočiti, da jedrsko izmenjavo preživijo, oziroma celo "zmagati", učinek zastrahovanja bistveno zmanjšujejo, s tem pa jedrsko vojno naredijo za bolj sprejemljivo in možno. Marca 1983 se je predsednik Reagan od zastrahovanja zelo oddaljil, ko je predlagal, da naj bi postavili tehnološki ščit "vesoljske dobe", s čimer bi se ne bilo več treba zanašati na strašenje s povračilnimi ukrepi, katerih naj bi se Sovjetska zveza tako bala, da si sploh ne bi upala prva napasti. Svojo novo politiko je predstavil kot "vizijo prihodnosti, ki vliva upanje". V resnici pa ne ponuja nič drugega kot težave, ki, če ne že kaj več, jedrsko dirko nadaljujejo v nedogled.

"Svet bi lahko osvobodili grožnje pred jedrskim napadom" - cilj, ki si ga je zadal Reagan - le s prepovedjo jedrskega orožja. Toda tudi zastrahovanje ni zanesljivo, kajti politiki se le s težavo odločijo za to, da se omejijo le na zastrahovanje. To bi namreč pomenilo uporabiti strategijo, s katero postane jedrsko orožje politično nekoristno. Zastrahovanje jih potemtakem zapeljuje v skušnjava, da bi ga poskusili spraviti preko tistega roba, ki ga loči od bolj napadalnih strategij. Slednje, kljub dejstvu, da se še vedno imenujejo metode "zastrahovanja", stremijo k drugačnemu, iluzornemu cilju: k zmagi in neranljivosti.

Hladnovojaška kritika survivalizma protivno gibanje še posebej ostro obsoja, medtem ko se za mnogo bolj udarne načine izražanja, ki jih uporablja etika preživetja, sploh ne zmeni. Graja tudi posameznike, ki so praviloma nenaklonjeni ideji, da bi morali umreti za prazen nič, kar je razumljivo. Žrtvovati pa se nočejo samo zato, ker na ta način zavlačujejo z možnostjo, da pride do apokalipse, po kateri bi lahko nadrejeni posamezniki - tisti, ki skrbijo za priprave na najhujše in za moralne priprave na "zmago" - svet spravili v stare tirnice ali pa ga obnovili na popolnoma novih temeljih. Najbolj dodelana oblika etike preživetja pa danes ni gibanje za mir, temveč priprave ljudi, ki zase trdijo, da lahko razmišljajo o tistem, o čemer se razmišljati ne da, in so na svojo sposobnost hudo ponosni. Med takšne priprave sodijo raziskave na najvišji ravni, katerih cilj je ustvariti neprebojen obrambni sistem, s čimer naj bi ZDA brez strahu pred povračilnimi ukrepi lahko izvedle jedrski napad, ter izgradnja osebnih zaklonišč. Le-ta naj bi bogato založili z nemškimi zračnimi puškami, samostreli, s protiradiacijskimi kompleti, s cisternami za vodo in gorivo, z zmrznjenim suhim sadjem in z avtomobilskimi deli; nekateri posamezniki namreč prav bedasto upajo, da bodo v takšnih bunkerjih živeli naprej, civilizacija okrog njih pa bo kar propadla.

Se nadaljuje.

Prevedel Miro Beg

Sedanji trenutek družbe

VREDNOTE IN CELOVITI ČLOVEK

Šele s postavitvijo problema vrednot v kontekst človekove prakse lahko odgovorimo na aksiološko-teoretsko vprašanje, ki je danes ključno (ker je v njem največ enostranosti, ki jih je treba preseči, da bi teorija in na njej postavljena empirija in praksa lahko napredovale): v katerih področjih človeka in sveta so (lahko so) vrednote; kako ta področja delujejo v svetu vrednot; ali so vrednote le v človeku ali tudi v svetu; ali so vrednote samo subjektivno-duhovne ali so lahko tudi materialni proizvodi in materialno-naravni predmeti (objekti); ali vrednote obstajajo samo na področju duhovne nadgradnje družbe (v umetnosti, znanosti, religiji, ideologiji, filozofiji, v zavesti, v psihi posameznika ali skupine itd.), ali so tudi v materialno-ekonomski sferi, v politiki, v državno pravni sferi; ali vrednote (to vprašanje se ne izraža eksplicitno, zelo pogosto pa je prisotno implicitno) pripadajo samo polju statike - nespremenljivosti (človeka in sveta) ali pripadajo tudi dinamiki, spreminljivosti (človeka in sveta).

Iz zadnjega vprašanja sledi važno podvprašanje, ki je redko izraženo: ali se vrednote (če so spreminljive, dinamične) lahko tudi delajo, ali jih lahko človek tudi ustvarja in ne le spoznava in rangira, doživlja; ali je lahko človek glavni ustvarjalec in usmerjevalec svojega sveta vrednot ali ne; ali so - če je njihovo ustvarjanje možno - ustvarjene vrednote za človeka enako pomembne ali celo bolj od drugih; ali je človekova ustvarjalnost sama neka vrednota, centralna ali periferna?

Glavni, temeljni kriterij in predpostavka za odgovor na vsa ta ali podobna vprašanja je človek sam, njegova celota in bistvo te celote.

Dosedanja filozofija in znanost najpogosteje nista mogli napredovati v raziskovanju nekaterih glavnih vrednot, ker so jima postavljali trdne meje enostranski principi gnozeološko-logičnega in ontološkega subjektivizma ali objektivizma, idealizma ali metafizičnega materializma, univerzalizma realizma ali nominalizma. Izhajajoč iz teh ozkih metafizičnih (nedialektičnih) stališč in metod, so morale različne smeri zapasti v enostranske trditve, da so vrednote ali samo subjektivne ali samo objektivne itd.

Tu zastopamo tezo, da so vrednote vedno subjektivno-objektivne, da so singularne in univerzalne, da so glavne človekove vrednote vedno ideelno-materialne in da so vrednote vedno statično-dinamične. Vendar to ni - kot ponavadi menijo - nikakršen

kompromis med dvema ali večimi nedialektičnimi principi, to ni kompromis med subjektivizmom in objektivizmom, med idealizmom in starim materializmom, med realizmom in nominalizmom. Vsi ti principi so enostranski. Pozitivne elemente, ki so zakriti s temi enostranskostmi, lahko izkoristimo samo, če se predelani vključijo v edini mogoči koherentni in zadostni kriterij in predpostavko: človekovo celovito bistvo, katerega jedro, center in žarišče je praksa. Edini možni kriterij in predpostavka za občo teorijo vrednot in njihovih temeljnih področij (vrst) je antropološko-prakseološki kriterij, in ne gnoseološki (in njegova glavna sekundarna dopolnitev je dialektična ontologija).

Če trdimo, da so vrednote subjektivno-objektivne, to ni kompromisno spajanje dveh starih metafizičnih filozofskih principov, temveč nov princip: da ti - na primer subjektivno in objektivno v vseh glavnih človekovih vrednotah - vedno tvorijo enotnost, da razdvojeni ne morejo obstajati in da to enotnost ni mogoče dojemati samo z gnoseološko, logično-lingvistično analizo subjekta spoznanja in govora (jezika), niti s samo prakso jezika, in še manj s splošnimi deklaracijami o praksi. Enotnost različnosti (subjekt-objekt itd.) v poglavitnih človeških vrednotah je moč dojeti samo skozi občo strukturo prakse, ki je enkratna prav in samo v tej strukturi, v tej svoji notranji različnosti. Obča struktura prakse je glavni in skupni vzrok vseh temeljnih specifičnih področij človeka. Zato za našo tezo, da so vrednote subjektivno-objektivne, ne bi bila točna (temeljna) oznaka relacionizem, čeprav je pri poglavitnih človekovih vrednotah vedno prisotna tudi ta objektivna relativnost objekt-subjekt. Sama beseda relacionizem je nezadostna za oznako strukture vrednote, ker označuje samo en in ne dovolj pojasnjen vidik vrednote. Vendar je vsaka vrednota vedno - če je aktualna, obstoječa, če je delujoča, če je vrednota in ne samo možnost vrednote - izrazito nerazdvojljiva enotnost, v kateri sta objektivno in subjektivno samo nasprotna pola.

Poleg tega "relacionizem" ni zadostna oznaka za to tezo - da so vse aktualne vrednote izrazito subjektivno-objektivne -, ker se ta relacija S-O lahko dojame ob vrednoti samo gnoseološko ali lingvistično. Vendar je celovit pristop k vrednotam prvenstveno antropološko-prakseološki (z ontološko dialektiko kot dopolnilom).

Samo v tem antropološko-prakseološkem kontekstu morejo najti pravo mesto in vsebino gnoseološki in lingvistični problemi vrednot.

Antropološko-prakseološki princip obče teorije vrednot - človek kot bitje prakse v svetu - smo že delno (kot občo predpostavko teorije morale in vrednot) predstavili. Teoretsko uporabo tega principa v razdelavi pojma vrednot bomo predstavili kasneje.

Na tem mestu bomo samo še omenili pomen tistega dela predpostavk te teorije vrednot, ki se nanašajo na bistvo človeka v svetu.

O vprašanjih glede "področij" človeka in sveta, v katerih imajo ali pa ne vrednote svoje korenine, tu zastopamo tezo, da lahko vsa področja človeka in sveta sodelujejo pri oblikovanju vrednot in vrednostnih procesov, da so v vseh področjih človeka in sveta elementi, ki so lahko bistveni deli pravih človeških vrednot (izraz "vrednote" uporabljamo samo za prave človekove vrednote, druge "vrednote" pa označujemo s predikati: lažne, navidezne, razredno-izkoriščevalske, odtujene itd. vrednote).

Edini mogoči objektivni kriterij za resnične vrednote je optimalna celota človeka in posebej tista celota resničnih, bistvenih človekovih potreb, ki formirajo najbolj izraženo optimalno človeško vsebino človeka - posameznika ali skupine - v konkretnih zgodovinskih pogojih. Takoj moramo poudariti, da je ta kriterij celote potreb širši kot kriterij prakse; praksa ima v tej občosti potreb centralno gibalno vlogo. Vendar pa praksa

ni edini niti vseobsegajoči odločujoči moment človeka, niti vseh njegovih potreb, niti vseh vrednot. Čeprav je v tem svetu potreb in vrednot praksa centralna, obstajajo tudi avtonomne potrebe in vrednote, ki so širše od prakse in so določene tudi z avtonomnim odnosom človeka (kot naravnega bitja) in sveta (ali narave).

Na primer, velik del bistvenih naravnih dobrin, ki zadovoljujejo resnične potrebe človeka (kakor sončna svetloba, zrak, voda, tla) - so predstavljale vrednote tudi množicam ljudi, če so zadovoljevale njihove bistvene potrebe. Vendar so to samo naravne vrednote na liniji: človek kot naravno bitje - svet kot narava in njun odnos (te naravne vrednote so obstajale ali obstajajo samo toliko časa, dokler je omenjenih vrednot na pretek in pripadajo človeku poleg in brez dela, kar se pogosto dogaja tudi danes).

Ker so na vseh temeljnih področjih človeka in sveta (tako v duhovni, kot v materialni proizvodnji; kot v človeku samem in v naravi) dobrine, ki lahko zadovoljujejo bistvene človekove potrebe na vseh področjih (človeka in sveta), so možne tudi vrednote (točneje: možni so bistveni elementi vrednot).

Ta pogled na področja vrednot je podoben tistemu širšemu dojemanju vrednot, ki trdi, da obstajajo vrednote na številnih področjih, kot so običaji, morala, umetnost, religija, ekonomija, znanost, pravo in politika. Vendar je treba opozoriti na vrednostno protisloven značaj teh področij.

Čeprav se vrednostni elementi lahko pojavljajo na vseh področjih človeka in sveta in v njihovih odnosih, niti na enem področju ne moremo uvrstiti vseh pojavov tega področja v vrednote. Ne glede, ali neko področje uvrščamo med konvencionalno "najvišje" (na primer človeška duhovnost) ali "najnižje" (narava, telesnost, materialno), se pravo razlikovanje vrednot odvija drugače. V bistvu v množici pojavov vsakega področja z ostro objektivno-vrednostno diferenciacijo nahajamo te objektivne razlike:

- a) (prave) vrednote,
- b) protivrednote,
- c) vrednostno neopredeljeni pojavi.

Vendar meje med a), b) in c) niso nikoli konstantne, čeprav so strogo objektivne. Meje med temi področji so objektivno dinamične; in po tej dinamiki lahko vrednote istega področja prehajajo v protivrednote ali v neopredeljenost, vrednostno neopredeljeni pojavi pa stalno prehajajo v vrednotne ali protivrednotne. Glavno enotno merilo teh prehodov je gibljiva enotnost različnosti: resnične potrebe (ki jih določa optimalna - konkretna občut človeka v konkretnih pogojih) vsebina objektivnih pojavov (v ali izven človeka).

Glavni dinamični pol diferenciranja človekovih notranjih in zunanjih pojavov v vrednotnost-nevrednotnost-neopredeljenost so človekove potrebe, ker so po pravilu bolj dinamične kot naravni pojavi iz človekove okolice ali notranjosti. Glavni vzrok, da se vsi pojavi v vseh področjih sveta diferencirajo na vredne - protivredne - neopredeljene, je omejenost človeških potreb. Ena od smeri diferenciacije je: ker so aktivni poli vrednot samo tisti pojavi, ki aktualno zadovoljujejo neko stvarno potrebo, in ne tisti, ki jo samo morejo zadovoljiti, že s tem nastaja jasna razlika med vrednotami in možnimi, neaktualnimi vrednotami, ki so sestavni deli neopredeljenosti (ker se lahko spremenijo tudi v nevrednote).

V človeštvu, v svetu in v človeški produkciji je bilo in še vedno je množica možnih vrednot, ki lahko postanejo aktualne vrednote. Vendar te niso aktualne vrednote, če zaradi omejenih človekovih potreb in sposobnosti leže neizkoriščene (od mase podatkov

v informacijskih bankah, do mase neuporabljenih knjig v knjižnicah, do možne hrane v morjih, do neuporabljenih delov sončne energije, ki prihaja na zemljo).

Resnične človeške potrebe označujejo med vrednotami, protivrednotami in nevrednotami ostre meje, ki se kažejo, ko te skupine (z različnimi vrednotnimi predznaki) prehajajo ena v drugo: vrednota človeškega mišljenja prehaja v protivrednoto, če racionalistična manija zaduši čustvenost; vrednota hrane in sončne energije prehaja v protivrednoto, če ne izpolnjuje človeške celote, ker jo zaradi pretiranosti rušita. Človeške potrebe so določene tudi z dinamiko objektivnih pogojev in zato so s to dinamiko določene tudi vrednote (ista kaloričnost hrane, ki je bila vrednota pri fizičnem delu v poljedelstvu in gozdarstvu, postane protivrednota, ko množično preidemo na delo z manj fizičnega napora); a objektivne pogoje bolj menjata delo in razvoj družbe, kot narava sama.

Posebej moramo poudariti, da ta teoretski kriterij resničnih, dejanskih potreb ni identičen z večino teorij vrednot, ki imajo princip človeških potreb tudi za glavno merilo vrednot. Vendar tu merilo vrednot niso niti potrebe vobče, niti vse potrebe, ampak ostra diferenciacija potreb na resnične in navidezne potrebe, na možne in aktualne potrebe, na objektivne in subjektivno-zavestne potrebe.

Ta diferenciacija človeških potreb je stalna struktura človeškega bitja in bistva in bo ostala tudi v bodočnosti in v družbi najvišje stopnje. Zato je zavestno udejstvovanje človeka pri formiranju vrednot in v samogradnji vrednostnega in moralnega sveta možno samo pod pogojem stalne kritike, stalnega spoznavanja in delovno ustvarjalnega odnosa do lastnih potreb in do vseh pojavov z vseh področij človeka in sveta, ki so lahko vrednostno aktivni poli za dejanske, resnične potrebe (ki so vedno opredeljeni tudi s spremenljivimi objektivnimi pogoji človekove zgodovinske optimalne celote).

Bistven zaključek dosedanje analize se nanaša še na eno občo temeljno lastnost vrednot. Te so vedno v sebi enotnost različnosti, njihova temeljna notranja struktura je vedno neposredno vzročno delovanje enega (ali več) notranjih delov (aktivni pol vrednot) na drugi del istih vrednot (na receptivni pol: na pravo avtentično potrebo). Aktualne vrednote so vedno aktivno notranje delovanje teh nasprotnih polov. Nasproti temu pa je za še neobstoječe vrednote, za vrednostne možnosti karakteristično, da možni aktivni in možni receptivni poli še niso stopili v medsebojni odnos, da so še ločeni; takoj ko se združijo, pa postane vrednota aktualna, živa.

Dosedanja analiza vrednot omogoča še en zaključek: ker je človek v posredni ali neposredni bistveni zvezi z verjetno neskončnim objektivnim svetom, so lahko deli njegovih vrednostnih pojavov iz kateregakoli področja ali sloja v svetu ali človeku samem, če neposredno zadovoljujejo njegove resnične bistvene potrebe ali če so posredni bistveni vzrok teh neposrednih vrednostnih vzrokov (aktivnih vrednotnih polov). Ker do vsakega pojava, ki je aktivni pol vrednot ter neposredno zadovoljuje človekove potrebe, vodijo verjetno neskončni nizi vrednot - so tudi ti nizi vrednote, a samo posredne, neaktualne vrednote. Človek je zato v posrednem vrednostnem odnosu z vsem svetom. Vendar se neaktualne posredne vrednote jasno razlikujejo od (še) neobstoječih vrednot, ki so same možnosti.

Dosedanja analiza vrednot odkriva neposredno najtesnejšo zvezo morale in celotne konkretne sestave vrednot in njegove celotne dinamike.

Morala in moralne vrednote so samo del sistema človekovih resničnih vrednot. Vendar ima morala centralno vlogo v sklopu vseh človekovih vrednot in vrednotnih

možnosti, kakor: 1) produkcija največjih človekovih vrednot, 2) sistematsko negovanje, oživiljanje in preurejanje vseh vrednot okoli teh najvišjih, centralnih vrednot in 3) morala je glavni impulz in glavno usmerjanje celotnega procesa vseh vrednot, celovitega vrednotnega toka človeštva.

Vendar morala ne zajema vseh vrednot: ne zajema naravnih človekovih vrednot in brez izrazite morale lahko nastanejo tudi mnoge specialno-praktične vrednote (ekonomske, znanstvene, izobraževalne, umetniške, politične, religiozne, pravne). Specialistične vrednote - razen moralnih - so na posameznih specialističnih področjih tiste, ki so samo objektivne vrednote in ki se ne zavedajo svoje zveze z optimalno celoto človeka.

Vendar pa morala kot izrazita notranja praksa v vseh specialističnih praksah deluje zavestno k njihovem usmerjanju v smeri konkretne optimalne celote človeka in k zavestnemu formiranju takih družbenih odnosov, ki so del celote v okviru teh praks.

Morala tako že obstoječim vrednotam v specialističnih praksah dodaja nove, širše in višje vrednote; protivrednote (odtujene vrednote) morala pretvarja v teh praksah v vrednote; neopredeljene pojave pretvarja v vrednote ali možne vrednote (na primer ekonomske rezerve).

Tako je moralna praksa povsem organski sestavni del človekove celote kot produkcija najvišjih vrednot, kot prestrukturiranje in integriranje vseh vrednot. Morala ni nikakršna izmišljena konstrukcija, temveč je kategorične zahteve stalne vrednotne strukture človeka. Z naravnim tokom in v specialističnih praksah na vseh področjih človeka in sveta nastajajo ostre notranje vrednostne razlike (vrednote: nevrednote (neopredeljeni pojavi): protivrednote). Ker edino morala lahko protislovja najbolj vseobsežno menja, lahko samo morala neprestano vsklajuje vrednotni svet človeštva.

POVEZANOST VREDNOT IN MORALE

Prepričan sem, da teoretsko raziskovanje pojma vrednota - in tudi več: vrednostno življenje človeka in praktična proizvodnja in gojenje bogastva vrednot - lahko pridobi, če se povežeta raziskovanji vrednot in morale, če se vrednote ne raziskujejo izolirano od morale.

Vzporedno raziskovanje vrednot in morale je lahko tudi pomemben prispevek k formiranju kritične, dejavne filozofije.

Ker so strokovni, kritični in zelo zavestni pregled že dali pomembni jugoslovanski avtorji: Vuko Pavičević, Arif Tanović, Dragomir Pantić in drugi, detajlni pregled modernih teorij vrednot na tem mestu ni potreben.

Skušali pa bomo obdelati le nekatere aspekte vrednot, ki so pomembni v prepletanju vrednot z moralo in zato tudi za občo teorijo vrednot.

Kakor utemeljeno ocenjuje Pantić, v strokovnem dojemanju vrednot danes prevladuje - tako v svetu kot pri nas - subjektivistični pristop, po katerem so vrednote ali preference socialne zaželenosti, ali standardi ali smerniki socialnega obnašanja, ali pozitivna stališča, ali ideali ali človeška narava. Teoretično dojemanje vrednot, ki prevladuje v družbenih znanostih, nakazujejo tudi termini, ki jih uporabljajo.

Subjektivistično ali objektivistično dojemanje vrednot ima izrazito slabo točko v tem, da se ne sooča z vprašanji:

1. ali so vrednote gibljive, razvojne, dinamične ali ne (pogosto vrednote - ali implicitno ali eksplicitno - tretirajo kot statične ali pretežno statične); ali vrednote nastajajo ali izginjajo, ali ne; če nastajajo/izginjajo - kako in zakaj?
2. ali lahko človek producira vrednote in jih kultivira?
3. ali lahko človek s svojo vrednotno prakso kritično presega nižje stopnje vrednot, ustvarja višje stopnje in v njih ustvarja tudi filozofijo?
4. ali socializem-komunizem lahko preseže kapitalizem z zavestno produkcijo višjih vrednot - in kako?

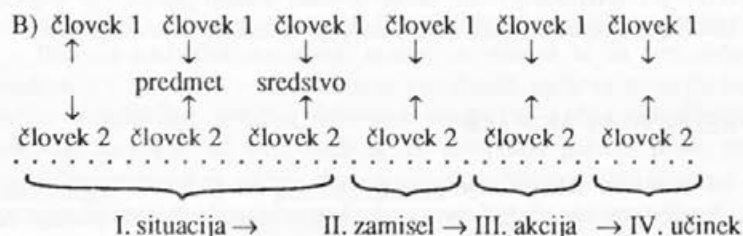
Ta vprašanja o vrednotah so bila sorazmerno malo omenjana v humanistično-družbenih znanostih in v filozofiji.

Povezovanje teh vprašanj s problemi morale je lahko plodno le : a) če se morala dojame kot praksa, b) če se dojame, da ima vsako moralno dejanje isto občo strukturo, kot vse druge posebne prakse in c) da ima v moralnem dejanju ta obča struktura prakse zelo specifično obliko:

Družbeno moralna situacija → zamisel → družbeno moralna akcija → družbeno moralni učinek.

Če bi vzporedili A) materialno proizvodni akt nekega človeka in B) materialno proizvodni akt iste vrste, a z vključenno družbeno moralno komponento, bi lahko njun odnos prikazali takole:

A) človek → predmet dela → sredstvo za delo → zamisel → delovna akcija → produkt → zadovoljene potrebe

Zgornja skica predpostavlja, da: sta tako individualna kot družbena materialna proizvodnja lahko vrednostni ali protivrednostni, ker tudi individualno dejanje in družbeno dejanje vrednostno opredeljuje šele njihovo mesto v konkretni celoti človeka; individualna materialna proizvodnja je lahko vrednostna, a ni nujno moralna (moralna je le, če se vrši zavestno in kot odnos do določene skupine, na primer odnosi v vaški družini); družbeno materialna proizvodnja (tako izobraževalna kot umetniška ali politična), z moralno komponento vedno nujno tudi vrednostna proizvodnja in ta po pravilu ne proizvaja vrednot samo kot skupek, ampak je lahko tudi progresivno večja vrednotna proizvodnja - v družbeno moralni proizvodnji lahko iste vrednote rastejo hitreje kot število ljudi (delovnih enot).

Verjetno bodo dobronamerni raziskovalci in praktiki rekli, da so to lepe konstrukcije, a koliko so uporabne in ali sploh so uporabne?

Empirična uporaba teh konceptov odnosov med individualno materialno proizvodnjo in družbeno-moralno materialno (ali drugo) proizvodnjo je neverjetno lahka, če se sedaj oddvojena družbena raziskovanja interdisciplinarno poenotijo na

koncept strukturirane prakse. Duhovno-subjektivne vrednote, ki jih omenjajo vsi empirični raziskovalci vseh družbenih znanosti, zares obstajajo.

Te so po pravilu večje od naravnih vrednot, a največje so vendar tiste duhovne vrednote, ki se integrirajo v prakso, ki so v proizvodih zedinjeno subjektivno-objektivnih vrednot. A te lahko raziskujejo le tisti raziskovalci, ki empirično raziskovanje subjektivnih vrednot povežejo z njihovimi empirično-praktičnimi in preverljivimi družbenimi učinki. Če ugotovimo subjektivno-duhovne vrednote v neki družbeni skupini, bo njihovo pravo kvaliteto pokazal šele družbeni učinek, kar pomeni: da so učinki v samoupravljanju, v produktivnosti dela itd. nastali zato, ker se subjektivne vrednote ustvarjajo (ali pa ne) v boljši ali slabši organizaciji dela, v višji ali nižji produktivnosti in produktu, v industrijski demokraciji, delitvi osebnih dohodkov, sredstvih za družbeni standard itd.

Pred detajlno analizo teoretskih vidikov produkcije vrednot in narave vrednot, ki so povezane z moralo, se moramo soočiti z nekaterimi temeljnimi problemi obče narave vrednot, ki so nujni uvod k vprašanju o moralno-vrednotni produkciji.

Preden bomo prešli na detajlno preučevanje odnosa morala-vrednote, moramo precizirati še nekatere predpostavke: a) pojmem morale, b) pojmem moralne norme in c) moralno dejanje. Norma in dejanje sta temeljni obliki vsake morale, a istočasno tudi obliki, v katerih se proizvodnja najvišjih človekovih vrednot najbolj intenzivira.

Ad a) Moralo tu razumemo kot posebno prakso, kot poseben način proizvodnje: zavestno in prostovoljno oblikovanje bistvenih družbenih odnosov (ki se s tem razlikujejo od državno-prisilnih in stihijsko zgodovinsko oblikovanih odnosov). Ta bistvena oblika morale in ta družbena vloga morale velja za približno vse vsebinsko različne morale - človeške (humane) in nečloveške, napredne in regresivne. Ker tu opazujemo človeške vrednote - prave človeške vrednote, ki so bistveni del najpopolnejšega bitja človeka v konkretnih pogojih - se koncentriramo samo na moralo, ki je človeška in napredna in ki je v zgodovini najbolj ustvarjena v generični morali proizvajalcev vseh vrst. Pri tem ne negiramo zgodovinskega obstoja dokaj razvejane regresivne morale (npr. fašistične) in obstoja regresivnega sistema "vrednot". Vendar ta regresivna morala in nazadnjaške "vrednote" niso glavni predmet te študije, samo obrobno jih omenjamo kot moralne odtujitve, kot protivrednote.

Ad b) Moralne norme tu ne zožujemo - kot se to pogosto dogaja - na moralne sodbe ali duhovne vrednote, ampak so moralne norme tiste, ki v družbi zares delujejo, ki vplivajo na realno življenje družbe in ki so najmočnejši družbeni tokovi vrednot - najbolj oblikovane subjektivno-objektivne družbene zakonitosti, ki so vedno dinamična struktura, sestavljena iz: istovrstnih moralnih dejanj, družbeno-moralnih sodb, družbeno-moralnih navad, družbeno-moralne organiziranosti in in objektivnih družbenih zakonitosti.

Ad c) Najvažnejša, najtemelnejša oblika vsake morale, še zlasti generično in realno humanistične, so moralna dejanja*

Moralna dejanja so tipična, zavestna medčloveška dejanja, ki so opravljena zavestno z vrednotnega stališča, s stališča konkretne optimalne celote človeka.

Ustvarjalni akt katerekoli posebne vrste - znanstveni, umetniški, politični, materialno-produktivni - lahko postane moralno dejanje že z določenim preusmerjanjem, že s tem, da ni več le ozko materialno produktivno ali samo umetniško dejanje, ker je

* V knjigi Etika in socializem so moralno dejanje in moralne norme bolj obširno analizirani, kot je to mogoče storiti tu.

istočasno družbeno zavestno in se usmerja h konkretni celoti človeka. Noben poseben ustvarjalni akt ne izgublja svoje specifičnosti, ko postaja moralno dejanje, temveč se ta specifičnost in individualnost z moralno sestavino le modificirata in poglobljata.

Moralno dejanje se vedno meri po družbenem učinku, po vrednostnih spremembah, ki so izkustveno izpričane ne samo pri enem, temveč tudi pri drugih udeležencih situacije in med njimi.

Moralno dejanje je izvršeno šele takrat, ko se vrednote (psihične, akcijske, materialno-ekonomske) prelijejo iz subjekta A na odgovarjajoči način v druge ljudi ali skupine B, C, in to tako, da jih lahko posredno ali neposredno prisvajajo in da jih na svoj način tudi naprej razvijajo kot moralni subjekti B, C.

Moralni odnos se ustvarja samo, če duševno-akcijsko dogajanje, ki ima vedno neposredni izvor v skupini ali posamezniku, preide (kot dejanje) mejo njihovega notranjega življenja in se udejanji kot skupinska realno-povezujoča vrednota več subjektov, kot vrednota širše družbene skupine, kot družbena vrednota.

V svojem moralnem dejanju ima dajalec (akter dejanja, vrednot) največjo možnost, da živi - v predani vrednoti - še naprej na družbeno-vrednostni in svetovno-vrednostni način. V moralnem aktu akter A proizvede vrednoto in jo obenem preda drugemu možnem moralnemu subjektu B (ko govorimo o generični morali), in ne komurkoli - izkoriščevalskemu, odtujenemu subjektu. Prenos vrednot ne določa naslovnika B neizogibno kot moralnega subjekta. Vendar je moralno dejanje takšen poseben način proizvodnje in prenosa možnosti, da je s samim prenosom dana največja možnost (v dani situaciji), da bo B moralni subjekt. Vrednota je predana v moralnem aktu od A tako, da lahko B sam nadaljuje dobljeno vrednoto z njenim vključevanjem v svojo nadaljnjo vrednostno aktivnost.

Če so drugi udeleženci (posamezniki, skupine, kaste) iste družbene situacije nečloveško usmerjeni (objektivno ali subjektivno), lahko moralni subjekt ustvarja nov družbeni odnos in vrednote z odvzemanjem določenih dobrin (možnosti) ali z abstinenco dajanja takih dobrin, možnosti (na primer štrajk, pasivni odpor).

Tudi človekova morala - vsaka zgodovinska oblika - se lahko spremeni v moralizem, ker možnost za take spremembe korenini že v trajni strukturi moralnega dejanja, v možnosti razdvajanja psihičnih in komunikacijskih in ustvarjenih elementov dejanja od učinka, in v spremembah družbene situacije. Moralizem je predvsem ostra in zavestna razlika med javno komunikacijo in družbenim dejanjem istega subjekta, istega posameznika ali skupine.

Običajni ljudje v svoji elementarni izkušnji poznajo že tisočletja: prvič, da moralna dejanja prenašajo človeške vrednote z enih na druge ljudi in da šele taki učinki plemenitijo družbeno skupnost; drugič, oni že vedo, da namesto moralnega dejanja pogosto nastopa njegov surogat ali privid - moralizem, moralistična sodba - ki je še bolj nevaren od jasne odsotnosti moralne aktivnosti, ker prikriva nasprotujoče si družbene odnose od tistih, ki jih priporoča.

SINTEZA INDIKATIVNIH IN NORMATIVNIH SODB V ZAMISLI

Kakor smo omenili že na začetku študije, je bila dosedanja filozofija vrednot dovolj ozka, ker je pogosto - pod enostranskim vplivom metafizične logike in gnoskologije -

zoževala vrednote in svoj predmet na spoznavanje vrednot v obliki sodb, normativnih sodb. Pri tem so njihov odnos do morale zoževali samo na moralne sodbe. Tako je proučevala samo ozek in zaprt krog: indikativne (spoznavne) sodbe - vrednostne sodbe - normativne sodbe - moralne sodbe.

V tem ozkem in (s človeško vsebino) siromašnem krogu, razdvojenem od celote in bistva človeka, nikakor niso mogli najti rešitve, ki bi se približala bistvu človeka, jedru morale in vrednot.

Šele ko problematiko vrednot in morale sistematično pregledamo skozi strukturo prakse (strukturo delovnega akta) in celote človeka, se nam odpre pogled na povezave med vrednotami, spoznanji, mišljenjem in moralo, ki imajo korenine v najglobljem bistvu človeka. Ta novi metodološki pristop - skozi strukturo ustvarjalnega dejanja - ne odpira pogleda samo na največje in za človeka najpomembnejše zveze med indikativnimi (spoznavnimi), vrednostnimi, normativnimi in moralnimi sodbami, ampak tudi na mnogo bolj temeljne in širše odnose med vrednotami, normativnostjo in moralo (relacije omenjenih vrst sodb so samo del tega temeljnega odnosa, ki ga dosedanja metafizična etika ni zavestno problemsko dojela in še manj razdelala).

Začeli bomo z analizo za človeka najvažnejšega vrednostnega odnosa med indikativnimi (spoznavnimi) in normativnimi sodbami, ki se jih metafizična etika ni nikoli uspešno lotila. Ta pomembni aspekt odnosov normativno-indikativno je v strukturi ustvarjalnega akta in posebno v strukturi zamisli. Tu se ne bomo držali najbolj uporabljane metode v dosednji filozofiji, ki je vzporejala svobodno izbrane indikativne in normativne sodbe ter se pri tem pogosto zadrževala pri nepomembnih sodbah. Tu se bomo soočili z določeno, posebno strukturo odnosov indikativnih in normativnih sodb, ki je centralna v človekovem bistvu. Posebna struktura indikativnih in normativno-vrednostnih-teleoloških sodb je prisotna (samo) v vsaki zamisli. Ta posebna struktura vsebuje posebno pojmovno zgradbo v obliki zakonitega sistema sodb, ki oblikuje vsak celovit delovno-ustvarjalni akt in ki je nujen za nastanek vsake nove kulturne in moralne vrednote. Vsaka razvita (neintuitivna) zamisel je zgrajena iz najmanj sedem sodb - kategorij (od katerih je lahko vsaka sestavljena iz več sodb).

Vsaka teh sedmih kategorij ima za svoj predmet po enega od bistvenih elementov zamisli: potreba, delovna sila, delovna akcija, sredstvo za delo, predmet dela, proizvod, zadovoljitev potrebe. Vsaka od sodb, ki se nanašajo na te temeljne zamisli, ima točno * določeno mesto v strukturi zamisli in točno določene, zakonite in dinamične odnose z drugimi sodbami v zamisli. Struktura indikativnih in normativno-vrednostno-teleoloških sodb, ki so združene v dinamični sintezi zamisli, po svoji zapletenosti, zakoniti določenosti, dinamiki in izrazitih vrednostnih posledicah daleč presegajo enostavne in dokaj statične odnose indikativnih in normativnih sodb, kakršne običajno raziskuje "metaetika".

Če bi govorili figurativno, bi lahko rekli, da šele posebna sintetična struktura indikativno - normativnih sodb v zamisli zajema tisto živo, organsko celoto, ustvarjeno s povezavami med človekovo stvarnostjo, situacijo, med potjo in ciljem, ki jo lahko naredi le človekovo dejanje. Dva glavna pola te celote sta na začetnem idealnem nivoju:

A) izbrane, določene in zakonito povezane indikativne sodbe in

B) izbrane, določene in zakonito povezane normativne sodbe in

* Pod "točnim" tu ne smatramo kvantitativne točnosti ampak določenost kavalnih zvez.

C) zakonita povezava in medsebojno delovanje A in B v dinamično-polarni sintezi zamisli.

Strukture A,B in C ($= A \leftrightarrow B$) bomo v naslednji kratki analizi pokazali na primeru materialno-gospodarskega akta (s kasnejšo dopolnitvijo moralnega akta, ki ima isto osnovno strukturo).

Odnos med A in B - med indikativnim in normativnim polom zamisli - je podoben odnosu med tlemi, zrakom in soncem na eni strani in drevjem na drugi strani. Indikativne sodbe so edina možna tla (pogoji), na katerih lahko zraste katerakoli kulturna vrednota (materialno-naravna, moralna itd.) v praktični projekt (zamisli) in njegovo ustvarjalno realizacijo v proizvodu. Povsem enostavno lahko rečemo, da nobena zamisel, ustvarjalni akt ali proizvod ne morejo nastati, če ni trdnega neizbežnega začetnega pogoja (začetno stanje, začetna situacija). Da bi se zamisel in ustvarjalni akt lahko začela, morajo obstajati v istem prostoru in času ($=$ v isti situaciji): a) zavestna potreba, b) delovna sila (skupaj s sposobnostjo zamišljanja), c) predmet dela in d) sredstvo dela. Objektivni pomen istega prostora in časa (iste situacije) ni v nekakšni absolutni identiteti, ampak v tem, da so a, c in d na dosegu delovne sile b, tako da jih delovna sila lahko sintetizira s svojim zamišljanjem in z ustvarjalno akcijo v proizvod in v zadovoljitev potrebe.

Zamisli je prva, ki že obstoječe, dane bistvene elemente situacije- a,b,c in d - zajame v izrazito indikativno-spoznavne sodbe. Potem te sodbe sintetizira (v tem je prvi idealni in delovno ustvarjalni preobrat situacije) tako, da v tej novi kombinaciji te indikativne sodbe postanejo kvalitetno nova sinteza: normativne sodbe. Namreč, zamišljena kombinacija-predelava-sinteza indikativnih sodb lahko pretvarja le-te v normativne sodbe (ali v sklop normativnih sodb), ki so uresničljive, ker temelji na elementih pojmov iz indikativnih sodb, a ti zadevajo realno bistvo objektivnih elementov situacije, ki se združujejo v proizvod. A ta predelava-kombinacija-sinteza ni običajna ustvaritev zveze med indikativnim in normativnim, ki je tudi možna in pogosta: možno je normativno in praktično povezati zavestno potrebo (in indikativno sodbo o njej) in roko (indikativno sodbo ali predstavo o njej) in sadež narave v gozdu (in indikativno sodbo ali predstavo o njem). Vendar ta kombinacija elementov iz naravne situacije, ta dejavnost lahko postane zelo podobna kombinacijam, ki so jih sposobne mnogotere živali. Zato taka kombinacija čeprav je v njej več elementov pojmov - ni še zamisel, ni še transcendiranje pojmov (ampak je samo zlaganje, nizanje pojmov enega za drugim), ni še preseganje (transcendiranje) prvobitne narave, ni še ustvarjalnost.

V tej naravni kombinaciji ni niti (c) sredstev dela, niti (d) predmetov dela, ni take specifične zamisli, ni take specifične akcije, ni take specifične mobilizacije delovne sile (v obliki specifičnega akta), ki so lastne samo delovno-ustvarjalnemu aktu. Smisel ustvarjalnega akta in njegova nenadomestljiva višja vrednost od naravnega akta (enega in istega človeka ali družbene skupine v istih naravnih pogojih) je v naslednjem. Ustvarjalni akt, voden z zamisljo, kombinira s posebnim sklopom indikativno-normativnih sodb ($=$ zamisli) iste naravne elemente (potrebe, delovno silo) kot naravno dejavnost, a z dodajanjem novih sestavin (sredstev in predmetov dela), ki morajo biti prav tako naravni, vendar povezani na bistveno nov, drugačen, kulturn način.

Ta nova kombinacija-sinteza indikativnih sodb in njihovih objektov, ki nikoli ne bi mogla nastati v naravi, povezuje naravne sile tako, da človek sedaj z manj svoje naravne energije dosega znatno boljše proizvode, kot pri svojem naravnem delovanju v istih pogojih. Samo zato so lahko delo, delovni akt, zamisel in proizvod (materialni ali

duhovni) tudi bistveno višjega reda in višjega sistema (kulturnih) vrednot v primerjavi z naravnimi vrednotami. Ta višji red in sistem vrednot človek nikoli ne more ustvariti kot prvobitno naravno bitje - v prvobitnem naravnem odnosu s prvobitno naravo. Vendar delo na posebnih področjih, specialistične zamisli, vendar delovni akti in proizvodi (materialni, izobraževalni in politični) niso višje vrednote kot naravne po nekakšnem avtomatskem in samoumevnem determinizmu, ampak se vedno lahko obrnejo ali v vrednoto ali v protivrednoto. Usmerjanje materialne in duhovne proizvodnje v smeri višjih vrednot je možno samo z delovanjem morale, ker samo moralna praksa, kot notranje usmerjanje specialnih praks, te v sebi diferencira na križišču človeškega in nečloveškega, med konkretno možno človekovo celoto in njenim razcepom.

Praksa, usmerjana z notranjo moralno komponento, je najširši, najgloblji in najbolj dinamičen izvir človekovih vrednot, nevrednot in protivrednot zaradi teh razlogov:

- Človekova praksa nastaja, po pravilu, zaradi izrazite (bistvene) potrebe človeka in je zato že sama po sebi iskanje in izziv pravih človeških vrednot (materialnih ali duhovnih, družbenih in osebnih).

- Zamisel in delo sta moč največje in najkvalitetnejše proizvodnje človekovih vrednot, sta najvišji vrednostni odgovor na vrednostni izziv (na potrebo).

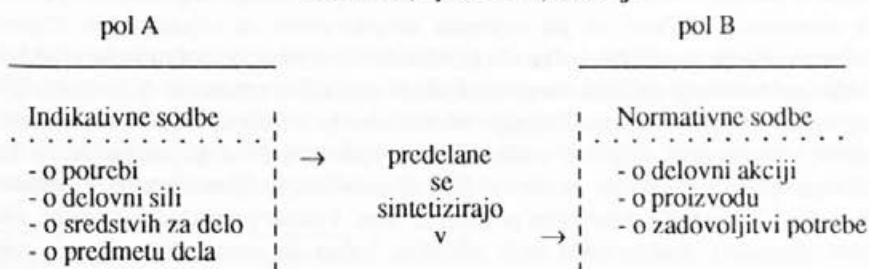
- Zamisel je najbolj dinamična sila "poglabljanja" različnih potreb in zadovoljevanj teh potreb, ki emanira v vsaki kritični situaciji tako namerne kot spontane zamisli, a te, po pravilu, v isti situaciji nudijo tako vrednostne kot nevrednostne in protivrednostne rešitve.

- Zaradi te zakonite vrednostne protislovnosti zamišljanja, ki se pojavlja na vseh posebnih področjih, je za vrednostno usmerjanje specialistične zamisli vedno nujno vključiti vanjo moralno zamišljanje, ki se prepleta s specialnim zamišljanjem in ga tako predeluje in dviguje.

- Moralno zamišljanje je - za razliko od dela specifičnega zamišljanja, ki se ga da (na primer, materialno dejanje) omejiti na posameznika, na njegovo potrebo in na njegov proizvod - vedno zamisel proizvodnje vrednot tako za posameznike kot za družbene odnose. Moralna zamisel je vedno tudi zamisel družbene vrednote v določeni družbeni situaciji, je zamisel o družbeni proizvodnji vrednot, o družbeni menjavi in o družbeni delitvi vrednot.

Vsaka zamisel proizvodnje (vrednot ali protivrednot; specialistične ali moralne proizvodnje) vsebuje - kakor smo že navedli - tudi izrazito indikativni (spoznavni, deskriptivni) pol in normativno vrednostni (protivrednotni) pol in njihov dinamični odnos. Tako prvi kot drugi pol vsebujeta indikativne in normativne sodbe v določenem zakonitem odnosu, kar lahko okvirno, shematično in približno pokažemo v tej skici:

Zamisel (= pola A+B) vsebuje

Tu se jasno kaže, da najtemeljnejši odnosi indikativnih in normativnih sodb, ki nastajajo samo v jedru človekovega delovnega akta, niso niti dedukcija niti indukcija. Odtod izhaja, da so povsem nepotrebna vprašanja, ki se pojavljajo v dosedanji etiki: ali lahko normativno-vrednotne sodbe deduktivno izvajamo iz indikativnih (spoznavnih) sodb. To vprašanje je odvečno, ker normativne in indikativne sodbe v jedru človekove prakse niso v odnosu občega in posebnega, niti v odnosu dedukcije. Res pa so v nujnem, zakonitem odnosu. Ta najbistvenejši odnos indikativnih in normativno-vrednotno-teleoloških sodb je odnos idealne dinamike relacionistične sinteze (označene z $J \rightarrow I$), ki ima več stopenj. Ta sinteza se vedno začne z indikativnimi pojmovanji - sodbami o potrebi in lastni delovni sili, a to indikativno se takoj pretvori v širše normativno (v idealni in realni obliki): pride do pojmovno-sintetičnega in realnega povezovanja potreb in delovne sile v delovni akciji. Naslednja ožja stopnja širše sinteze - idealno-pojmovne in realne - povezuje delovno silo, delovno akcijo in sredstva za delo; potem pride do idealno-pojmovne in realne sinteze delovne sile, sredstev in predmeta proizvodnje itd.

SINTEZA IDEELNE SINTEZE IN REALNE SINTEZE

Za razliko od golih, abstraktnih spoznavno-pojmovnih sintez se vsaka stopnja idealno-zamiselne sinteze prepleta z odgovarjajočimi stopnjami realno-materialne sinteze. Vse dokler ni vsaka stopnja idealno-duhovne sinteze uresničena v odgovarjajoči realni stopnji sinteze, subjekt delovne akcije nima dovolj preciznega pojmovnega spoznanja za naslednjo stopnjo idealne in realne sinteze. Zamisel je lahko (in pogosto tudi je) v glavnih črtah izdelana že pred vsemi svojimi delnimi delovno-materialnimi realizacijami. A realizacija vsake stopnje zamisli v njeni produktivni realizaciji (ali v mobilizaciji delovne sile ali sredstev ali v toku delovne akcije) odkriva spoznanju nove in konkretne finese o konkretnih odnosih posameznih sestavin delovnega akta. Zato lahko šele s tem novim indikativnim materialom gradimo nove delne idealno-realne sinteze ene in iste zamisli in enega in istega delovnega akta.

Torej: indikativno in normativno se ne prepletata samo na začetku in na koncu delovnega akta, ampak na vseh njegovih prehodih in stopnjah.

Že ta analiza realnega delovno-moralno-vrednostnega procesa napoveduje, kako ozke so dosedanje prevladujoče subjektivistično verbalistično-psihologistične metode, ki so odnose vrednotnega, teleološkega in normativnega zoževale samo na sodbe, ali pa naturalistično-objektivistične metode, ki so vrednotno zoževale samo na lastnosti stvari.

Tako ta subjektivizem in ta objektivizem razpršujeta in zožujeta najvažnejši vrednotni proces - to je delovno-moralno-vrednotni proces - ki je vedno večkratno-objektivni proces. V tem procesu se vrednote oblikujejo mnogo bogatejše, bolj polno od tistih siromašnih delčkov, ki jih zajemata subjektivizem in objektivizem. Omenjeni proces ustvarjanja najvišjih - kulturnih in moralnih - vrednot je večstransko dialektično medsebojno delovanje subjektivnega in objektivnega tudi v najmanjši delovni akciji in je lahko samo v njej spoznano. Najvišje normativno in vrednotno-kulturne in moralne vrednote - so mnogo višje od sodb, ki so v njih vključene v poteku in na koncu delovnega procesa, čeprav so te sodbe njihove nujne sestavine: deli miselnega oblikovanja (v zamisli) delovnega procesa in akta. Vendar pa praktični moralni proces zahteva drugačno strukturirano moč subjekta, kakor jo imata ali enostavni subjekt

mišljenja ali enostavni subjekt instinktivno-predstavnega delovanja. Kulturno moralna proizvodnja vrednot ne zahteva takšne porabe fizične sile kot instinktivno-predstavno delovanje, a vsekakor zahteva več fizične sile kot neko enostavno mišljenje. Predvsem pa zahteva kulturno-moralna proizvodnja večje kvalitete in drugačno strukturo duhovnega jedra delovne sile, kot običajno mišljenje ali instinktivno delovanje.

Kulturno-moralno-vrednotni proces je veliko bolj posreden, kot enostavni miselni ali instinktivno-predstavni proces, ker - za razliko od obeh - vsebuje tudi posebno stopnjo zamisli in posebno stopnjo delovne akcije s pomočjo predmeta, sredstev in specifičnih metod dela in posebno stopnjo proizvodov in posebno stopnjo kulturnega zadovoljevanja potreb. Očitno je, kako kompliciran je že kulturni proces (coltivare = obdelovati) pridobivanja hrane v poljedelstvu, živinoreji v primerjavi z enostavnim nabiranjem naravnih plodov in koliko več volje, potrpljenja, čustev, fantazije, logičnosti, odločnosti, organiziranja in sistematičnosti zahteva že običajno poljedelska praksa, kakor pa gola proizvodnja posameznih golih normativnih sodb ali nabiranje naravnih plodov. Subjekt polne normativnosti, subjekt uresničitve popolnega stremljenja od zamisli do proizvoda - pomeni: vse do praktično kulturno-moralno-vrednotnega učinka - je daleč večji, polnejši, večslojen od subjekta in od stremljenja običajnega proizvajalca normativno-vrednostno-teleoloških sodb. Razvoj tega polnega normativno-vrednotnega subjekta in njegove duhovnosti v vsaki najmanjši delovni akciji je zakonito pogojen s stalnim prepletanjem z objektivno strukturo: najprej potrebe, potem zamisli, potem delovne sile, sredstva za delo, predmeta dela itd. Subjekt, ki je proizvajalec polnih kulturnih vrednot (ne samo delnih: vrednostnih sodb) mora razvijati in spreminjati ter bogatiti svojo duhovno strukturo (nova spoznaja, novi občutki, večji miselni napor) v novih srečanjih z vsakim novim objektom, ki je sestavina istega delovnega akta (potreba, delovna sila, sredstva in predmeti dela, proizvod). Zato glavni vrednostni predmet, ki se pojavlja v procesu ustvarjanja višjih delovno-moralnih vrednot, nikoli ni samo en ali drugi naravni predmet s statičnimi lastnostmi, temveč je to vedno širša predmetnost. To predmetnost sestavljajo deli celega niza predmetov, ki se vključujejo v vsak, tudi najmanjši delovni akt in ki se v njem vedno realno in dinamično sintetizirajo (deli delovne sile, zamisli, deli predmetov dela in sredstev za delo) v enoto višje vrednote, v proizvod.

Ta strukturiranost delovno-moralnega in vrednotnega akta je prisotna zgoščena tudi v aktih, ki so vodeni z intuitivno zamisljo, čeprav se zdi, kot da v teh aktih ni nobene strukture, ampak samo stroga identičnost. Kot sem omenil že na drugem mestu,* intuicija ni nikoli brez vsebinska nična točka, ampak je vedno sestavljena iz fragmentov (pojmov, sodb) ki jih je subjekt dobil s predhodno diskurzivno izkušnjo.

VRSTE VREDNOT IN PRAKSE

Antropološko-prakseološki pristop lahko reši tudi nekatera centralna vprašanja o vrstah vrednot, posebno o vprašanjih, ki jih je postavila anglosaška filozofija. Vrednost njenega postavljanja vprašanj o vrednotah je v ugotavljanju njihovih vrst z empirično metodo, presegajoč apriorno-metafizične konstrukte. Vendar so vrste vrednot enostavno konstatirane, niso pa najdene njihove skupne povezave in vzroki, čeprav je ta teorija

* Etika in socializem, Ljubljana, 1976, str. 177-181.

prišla do praga rešitev, ki so v celoti človeka in v njenem jedru - v praktičnem aktu. Morda je najbolje, če najprej navedem zgoščen prikaz tega dojemanja in njegovo ilustracijo:

"Kos lesa je lahko a) koristen za izdelavo violine, violina je lahko b) ekstrinzično dobra kot sredstvo za dobro glasbo, glasba je lahko c) inherentno dobra, če uživamo v njenem poslušanju, izkušnja poslušanja je lahko d) intrinzično dobra ali vredna, če uživamo v njej zaradi nje same in je lahko tudi e) pridobitveno dobra, če je del prijetnega večera ali konca nedelje."*

Če so te enostavno našteje - in na prvi pogled "povsem" različne in oddvojene - vrste vrednot postavijo v odnos do delovnega akta in človeka (kar se neote v gornjem tekstu že sluti), lahko hitro uvidimo tudi njihove povezave; njihovo vsebino, posebno vsebino pojmov inherentne in intrinzične vrednote, ki se osvobaja nekih metafizičnih prividov.

Te vrste vrednot - koristne, instrumentalne, ekstrinzične, inherentne, intrinzične, pridobitne - so pravzaprav po vsebini (njihovi termini niso najbolj adekvatni), kakor kaže že omenjen primer, vsebine raznih povezanih vrst prakse in preko njih sestavine celote človeka.

"Koristen" (instrumentalen) kos lesa dobavi primarno-surovinska proizvodnja (gozdarstvo, lesna industrija); violino kot zunanje "ekstrinzično" sredstvo (zunanje v pogledu umetniške produkcije) naredi sekundarna industrija (ali obrt); v glasbi so koncentrirane prakse (materialna proizvodnja in umetnost), ki so "inherentno" usmerjene k višjim potrebam človeka tako, da inherentno-neposredna sinteza odgovaja tem potrebam in jo zato poslušamo "intrinzično" zaradi nje same.

Subjektivno-objektivna povezanost vseh vrst vrednot s človekom kot bitjem prakse in s celoto družbene produkcije je očitna. Vse imajo isti imenovalec: so soglasne z bistvenimi potrebami človeka, kar pomeni, da so vse prave vrednote.

Če tega ne upoštevamo (odnosa do človekovih potreb), lahko sami omenjeni termini (besede), ki označujejo te realne vrste vrednot, izzovejo napačen vtis, kot da so koristne in instrumentalne samo vrednote pod a) in b) in da take niso intrinzične in inherentne vrednote. Kakor nam kaže omenjeni primer, so intrinzične in inherentne vrednote tudi koristne in instrumentalne, vendar ne v zvezi z materialno proizvodnjo, temveč za celoto človeka, za njegovo duhovno-družbeno prakso, so izrazita sredstva za zadovoljevanje človekovih duhovnih potreb.

Ta primer nam kaže, da človeških vrednot ne moremo deliti na ene, ki so samo posredovalne, samo koristne "za druge", in druge, ki obstajajo same "po sebi" in samo "za sebe". Vse vrednote so tako "na sebi", "za sebe" in "za druge"; vse vrednote so objektivno posredovalne (instrumentalne), relativne in imajo lastno vsebino. Vse vrednote brez razlike so posredovalne (instrumentalne) za človeka, za njegove bistvene potrebe in za njegovo celoto, a na različne načine: nekatere vrednote so bolj humano instrumentalne, a druge so neposredno humano instrumentalne ("inherentne" in "intrinzične").**

* William K. Frankena, Value and valuation, (oznake s črkami dodal V.R.).

** Odlomek iz knjige, za katero so se dogovori z beograjskimi založbami začeli pred sedemnajstimi leti.

Branko Despot: Horizonti absoluta

K indiskutabilni diagnostiki nihilizma.

Zagreb: Cekade, 1989

BOGOMIR NOVAK

V pričujoči knjigi najde bralec tri zaključne sklope problemov. V prvem obravnava avtor vidike dejanskosti ali situacije filozofije; v drugem 1. prostor: filozofija, možnost, dejanskost, 2. dan: Hegel v udejanjenju filozofije. Marxova metafizika in proletariat ali samozavest nihilizma in 3. noč: metafizika kot problem biti-kaj je vprašanje; v tretjem čas: filozofija v svobodni historiji in zgodovini. V Predgovoru k drugi razširjeni in zaokroženi izdaji dobi bralec potreba pojasila za razumevanje teksta. Za razliko od absolutnega vidika znanstvene metafizike sledi Despot vidike absoluta, ki vidi sam sebe v teoretični čistosti. Kar pride na dan kot dano, se lahko afirmira, negira, reformira, transformira. Izvorno življenje doživlja asolutiziranje kot tok bolezní biti, ki jo imenujemo nihilizem. To pa ni bolezen v prenešenem smislu kot 'bolezen kulture', 'propad Zahoda', 'kriza meščanskega sveta' in 'deviacija socializma'. Dejansko bolezen vidi kot bolezen resnice. Ta bolezen je v vidokrogu (horizontu : op. prev.) absoluta, kakor se doživlja v absolutni svobodi (causa sui).

Avtor prične svojo (samo)refleksijo z vprašanji, kaj je odgovornost, kaj je intelektualcec in kaj je danes ali današnjica (sedanjost? : op. prev.). Vsa tri vprašanja imajo svoj 'koren' v vprašanju, kaj je odgovornost oz. kako je možno biti odgovoren, ali kdo je 'subjekt' odgovornosti. Ali je odgovoren bog v svoji božanskosti, narava v svoji naravnosti in/ali družba v čisti družbenosti? Človek v svoji človečnosti? Na kaj se odgovornost nanaša - na politiko, prihodnost, zgodovino? Odgovornost je v ontološkem smislu to, kar omogoča skladnost mišljenja in dejanskosti. Bit odgovornosti predhaja resnici kot adekvaciji. Zato intelekt šele sebe vzpostavlja v intelektualnosti, tj. v utemeljevanju v odgovornosti biti. Ne gre za 'svobodno lebdečo inteligenco', ampak za 'vezano'. Razumevanje biti (Seinsverstaendnis pri Heideggerju) omogoča samorazumevanje intelektualcev, ki po utemeljevanju v biti oz. v njeni breztemelnosti sploh obstajajo. Vezanost intelektualca ni mišljena v smislu faktov, informacij in dokumentov, kar je že empirično-ontična stran problema, ampak vezanost na odgovornost biti. V tem je zavezujočnost njegove svobode. Razredna zavest je zavest o razredu, 'ki ni nič, a hoče biti vse'. Po Despotu je Marx 'samozavest o absolutni bedi imenoval proletariat'. Današnjost (sedanjost) je dan sveta oz. takšen čas, ki izhaja iz

svetovnih možnosti bitij. Nietzsche je današnjost videl kot nihilizem. Kaj lahko reče svetovni človek (že Kantov Weltmann) o svetlobi oz. odprtosti današnjega svetovnega dneva? Intelektualec kot filozof lahko reče 'Amor intellectualis Dei', sicer pa lahko fihtejasko ugotovi, da kdor slabo filozofira, slabo živi. Kdor nima 'priložnosti', da bi udeležil svojo filozofijo človeško, družbeno in zgodovinsko, ta igra dvojno igro misli in dejanja, pri čemer se izkažeta lažna tako misel kot dejanje (Despot, 24). Po avtorjevi metodološki digresiji principielno ne gre za notranjesocialistične distinkcije, ampak še prej za zunanje. Gre za zgrešitev 'metapolitičnosti' značaja socializma (Despot, 26). Če bi se kje morala pokazati človekova odgovornost, je to prav gotovo v besedah in dejanjih oz. delu. Kaj je prej, besede ali dejanja? Nekateri zagovarjajo eno, drugi pa drugo. Morda ni niti eno niti drugo. Naša (socialistična) slabost je bila v tem, da nismo govorili tega, kar smo delali, in obratno. Despot piše o slabi neskončnosti metamorfoz dela: delovni stroj, orodje, delovni človek, družba dela, delovna skupnost, delovna znanost. Vprašanje je, ali lahko logos dela preseče to delo, kot v Heglovem panlogosu. Vprašanje je, ali delo izhaja iz človekove (odtujene) delazmožnosti. V birokratizaciji sveta gre za pervertirano delazmožnost in redukcijo zavezanosti določenemu delu bivajočega. Izhodišče pa je proces. Od zunaj determinirana proizvodnja je lažna. Šele tista, ki je avtodeterminirana, vsebuje svoj lastni hiletični moment. Kaj je za koga prej - delo ali govor, ergon ali logos? Za proletarijat je prej beseda kot ukaz, za kapitalista pa delo kot izvršitev. Stari Grki so poznali poiesis, niso pa poznali učinkovitosti (Wirkung). Avtor je sintetično označil moderno delo kot 'hile(morfis)tično samoprodukcijo. Spomnimo se, da je še za Marxa v Kapitalu delo menjava materije (Stoffwechsel). Hiletičnost je v potrebi in v dobrinah za zadovoljitev potreb. Potrebno misli avtor najprej v njeni potrebnosti in ne v njenih običajnih predikatih. Kriterij resničnosti biti je sedaj v ideo-hyle-telo-kinetičnem principu. Cilj dela je bogastvo - ne kot inertia, ampak kot proces, kriza. Bogastvo je v sistemu potreb. Človek s svojim delom proizvaja tako naravnost kot človečnost. Na to kaže formula naturalizem - humanizem.

Despot razmišlja tudi o vlogi znanstvenega dela, ki je obenem svoboda in služnostna/suženjska. Znanost ni samo največ, ampak tudi najmanj, kar človek lahko doseže. Zakaj znanosti danes ne simbolizira več niti heraklitski ogenj, ki se po merah užiga in ugaša, niti prometejski ogenj (ampak predvsem prometejski sram po G. Andersu), niti platonsko sonce, niti Marxov živi ogenj dela? Odgovor se zdi enostaven: družba, ki ji znanost pripada, ni znanstvena skupnost. Problem pa je globlji: gre za celovito prediciranje predikatov; za udeležanje ideje znanosti oz. znanstvenosti znanosti v resnični skupnosti; za položaj in vlogo znanosti v kontekstu in navzkrižju s prevladujočimi in nastajajočimi vrednotami družbe¹. Despot ni izpostavil problema odnosa med transcendenco in imanenco znan(stven)osti, s tem pa tudi ne še več drugih občutljivih vprašanj: ali znanstveni causa sui pomeni nujno tudi avtonomijo znanosti; ali je le-ta znanosti v najširšem smislu kot filozofiji zgolj imanenten, ali pa predvsem transcendenten kot potrebnost potreb; kakšen je odnos med avtonomijo znanosti in avtonomijo njenih (sprevrnjenih?) inštitucij; odnos med znanostmi in politiko kot ne le najvišjo, ampak tudi najnižjo obliko prakse. Skoraj ni potrebno poudarjati, da je politika, ki zastopa zaprte ideologije, destruktivna.

¹ Primerjaj Kim, Andrej (ured.) (1988), Znanost v družbenovrednotnem svetu. Zbornik, Ljubljana, DE.

Princip znanosti je v kriteriju in krizi njene avtonomnosti, zato ostaja odprto vprašanje, ali znanosti pripada kakšna institucija ali ne. To je po Despotu njeno vprašanje. Platon je univerzo utemeljil v najvišji stopnji človekovega spoznanja, Kant pa v človekovi naravi. Univerza, ki ni utemeljena v ideji, je mrtva. Danes plešejo interdisciplinarne znanosti mrtvaški ples okrog ugaslega ognja univerze (Despot, 49). Aristotel, Hegel in Marx so vsak na drug način izhajali iz teze, da je življenje dejanskost uma. Iz te zasnove Marx izpeljuje zahtevo po odpravi filozofije in z jo vred ne-umne dejanskosti in ne-dejanskega uma. Resnica dela je hiletična samoproizvodnja (Despot, 69). Despot poudari pomen Marxove kritike Hegla, v kateri se človek izkaže kot naravno bitje, vendar ne več kot ontološka danost, kot v stari metafiziki, ampak z delom v ergološkem smislu samopostavitve. Ergologija ni kozmologija, ontologija ali antropologija. Je pa absolutna znanost o delu, o tem, kako se človek konstituira v svoji naravnosti in humanosti (Despot, 72). Ker ne potrebuje boga, ni teološka. S tem je presežena Heglova ontologija. Despot kljub temu razmišlja o Marxovi metafiziki. Ideja o samogibni materiji je za tradicionalno metafiziko nemožna. Če pa to idejo hočemo razumeti, moramo spremeniti teorijo resnice. Gre za samovsklajevalno odgovarjanje v samodejavnosti. Ustreznost ni dana, ampak je postavljena. Zato tudi delo ni neposredni hylemorfistični proces, ampak zgodovinsko posredovana menjava materije v določeni družbeni obliki. Četudi daje drugačen videz. Samospremenjanje (Selbstveränderung, metabole) iz nedejanskosti v dejanskosti in moč pomeni paideia. Poiesis postane autoprodukcija. Hyle kot usia je za Marxa dejansko bogastvo, in ne ideja (sama). Družba dela je dejanskost kapitala. Causa efficiens kapitala je delavec oz. delovna sila. Tu pa je točka odtujitve. Najvišja oblika prakse, v kateri je celota bivajočega, je politika. Primat družbenosti pomeni subjektiviranje materije. Marxova metafizika je usio-hiletika oz. usio-ideo-logika (Despot, 95). Despot meni, kot pri nas Stres², da sta tako Hegel kot Marx misleca absolutne svobode; Hegel jo misli iz ideje, Marx pa iz materije. Spinozov causa sui identificira tako Marxa in Hegla, kot tudi vse novoveške mislece. Na osnovi te predpostavke ni težko zaključiti, da je novoveški vzpon tako ekonomske kot pedagoške misli samo diferenciran vidik samodejavnosti. Za razliko od njegovih predhodnikov, ki mislijo novo večnost, misli Marx večno novo (Heraklit!) kot prihodnje in možno, ker je causa sui šele v zgodovinskosti kot 'psihologiji človekovih ustvarjalnih sil'. Marxov metafizični obrat je v tem, da zanj mišljenje ni mišljenje ideje, ki se izkazujejo kot 'carstvo nujnosti', ampak mišljeje prakse kot samodejavnosti radikalno drugega. Marx je kot ontološko potrditev človeka navedel praktično ljubezen in ne ljubezen intelekta, kot Spinoza.

Ovire pri nastajanju subjekta (Selbstwerden) so v odtujitvi, ki je deprivacija (gr. steresis, lat. privatio) človekovih lastnih sil. Proizvodnja kapitala je brezdušna s stališča 'kritike religije' kot pogoja vsake druge kritike, zato poraja revščino, nič na drugi strani. Odtujeno delo življenje privatizira. Delo, s katerim potrjuje človek svoje bistvo (Wesen) kot skupno bistvo (Gemeinwesen) ali rodovno bistvo (Gattungswesen), je svobodno. S tega stališča je razumljiva Despotova ugotovitev, da je družba človekova dejanskost, posrednik med eksistenco in esenco. Prakso absolutnega duha razumemo iz (zgodovinsko posredovane) človekove narave, ki udejanja tega duha. Nihilizem proizvodnje pa ni samo v tem, da je proletariat razred, ki ni razred posestnikov, da je

² Stres, Anton (1988), Heglovo in Marxovo pojmovanje svobode. Ljubljana, DE.

človek, ki ni bogat, skupinski človek, ampak je tudi v tem, da delo zase ni hkrati delo za drugega in da univerzalna menjalna vrednost dela še ni njegova dejanska uporabna vrednost. Prav zato proletariati še ni vse, kar je možno udeležiti v zgodovinskem (ne predzgodovinskem, meščanskem) horizontu. Glavni problem je v tem, kako lahko proletariati na osnovi nivelizirane, standardizirane razdrobljenosti proizvodnje pride do sintetične, celovite zavesti. Izobraževanje (Bildung), ki je v funkciji tehnološkega napredka, ni primeren cilj.

Proletariati je znanilec novega sveta le tedaj, če mu pomeni kritika obstoječega (samo) sredstvo za spremembo sveta, čigar realnost predstavlja dehumanizirano udeležanje boga. Proletariati lahko oblikuje razmere po človeško samo s pomočjo pozitivnega znanja o človekovi generični naravi, od katere je depriviran. Njegova svoboda je tako kot znanje dvostranska: svoboda od dosedanjega (izkoriščevalskega) načina proizvodnje in svoboda za ustvarjalno celostno proizvodnjo. Cilj je duhovna proizvodna skupnost (Despot, 112). Danes še vedno razlikujemo med filozofskim in empiričnim pojmom proletariata. Filozofski pojem opravičuje dejstvo, da so filozofi intelektualci proletarci.

Ker človek presoja svojo človečnost po mišljenju svobode, si bomo ogledali tako pojmovanje tudi zato, da bi dopolnilno osvetlili probleme, ki smo jih zastavili. Znano je, da se pojem svobode pojavlja v različnih kontekstih evropskega duha³. Pri nekaterih teoretičnih prevladuje komponenta svobode od, pri drugih pa svoboda za. Despot skupaj s Spinozo, Schellingom in Nietzschejem misli svobodo pred obema konotacijama.

Despot razlikuje tri dimenzije svobode pri treh mislecih. Pri Marxu je svoboda hkrati nastajanje narave za človeka in človeka za naravo, pri Kierkegaardu ustvarjanje človeka-boga, pri Nietzscheju pa je teo-antropo-kozmično hotenje samega sebe. Despot misli svobodo pred njeno osmislitvijo od in za nekaj, ker šele omogoča odnos med afirmacijo in negacijo. Po Spinozovi formuli je svoboda index sui et falsi, ker misli samo sebe in je svoja lastna resnica (Despot, 142). Po Schellingu svoboda ni nič drugega kot absolutni subjekt sam v samopostavitvi in ni njegov predikat. Pri Schellingu se kot svetovni duh konstituira v sistemu transcendentnega idealizma. Za svobodo je značilen ekstasis, izstop. To pomeni, da je pred, skozi in preko vsakega sistema v večni prihodnosti (Despot, 144). Svoboda je v herojskem aktu anihilacije-osvobajanja od ne-svobode. Da bi to mogla (Seinkönnen), mora sebe hoteti (Seinmüssen). Svoboda misli, hoče in proizvaja samo sebe, kar je že vsebina Fichtejevega absolutnega jaza⁴. Človek zaslužuje svobodo, ko jo hoče spremeniti v svojo svobodo s tem, kar bi ta lahko bila, a ni. Negacija svobode ni v človekovi končnosti in telesnosti (kakor to opredeljuje tradicionalna metafizika), ampak jaz, ki se postavlja s pomočjo svobode na mesto svobode. Svoboda ne more biti sredstvo upiranja proti ne-jazu. Svoboda ni reduktivna na individuum, osebnost, narod, razred, rod, državo, epoho, kulturo, človeštvo in tudi ne na znanstveno resnico. Procesna, komunikativna svoboda pomeni vedno odnos sebe do drugega in interakcijo med obema, kar pa svobodo relativira. Do tega zaključka Despot ne pride, pač pa meni, da smo hote ali nehoti inficirani z absolutno svobodo. To pomeni uničiti svojo smrt (Anichilisationsakt) za življenje v nič. Nasproti Leibnizovemu nihilističnemu vprašanju - zakaj nekaj je, se vprašajmo, zakaj nič sploh je. Na vprašanje,

³ Zgodovinski pregled pojmovanj svobode glej v Ritter, Joachim (1972), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 2: D-F. Stuttgart, Schwabe & Verlag Basel, str. 1064-1097.

⁴ O težavah pri pojmovanju absolutne svobode glej knjigo Štrajn, Darko (1987), *Subjekt svobode*. Ljubljana, DE.

kaj je od česa odrešeno oz. odvezano (*ab-solutus*), dobimo odgovor v razliki med pogojenim in brezpogojnim. Po krščanski religiji posameznik žrtvuje svoje končno življenje za večno. Samo tisti, ki je vse zapustil, je našel temelj samega sebe, ker se je znašel sam s svojo neskončnostjo. Samo za človeka kot smrtno bitje je svoboda najvišja resnica in cilj, ki presega njega samega⁵. Po Nietzscheju je značilna za nadčloveka. Misli nedoločeno svobode izven metafizične trodimenzionalne (človek-narava-bog), tetrakavzalne (*causa formalis*, *causa materialis*, *causa efficiens*, *causa finalis*) strukture sveta pomeni priznati njeno indeterminiranost nasproti njeni intramundani-znotrajsvetovni determiniranosti. Odrešeni absolut je tedaj sam brez boga in brez identitete subjekta, 'onkraj dobrega in zlega, eksistence in esence', soočen s kontingentno pojavnostjo sveta. Znotrajsvetovna svoboda je v odnosu "od-za" vedno vezana na nekaj in je zato relativna, minljiva, izvensvetovna pa je zavezana "zgolj niču" kot spontana in absolutno čista. Doslej se je v metafiziki ekstramundanost v svetu preslikala kot težnja sveta navzgor k božanskemu liku. V tem smislu je neskončnost kot pogoj končnosti ostala nevprijetna celo pri Marxu, ki je iz te predpostavke izpeljeval zgodovinsko odprtost človeka, v kateri se predzgodovinska opozicija biti in nič obrne v nastajanje - proces bogatenja. *Causa sui* je nek krmar, bog, ki se umakne iz sveta že pri Platonu. Danes živimo v svetu, ki so ga bogovi zapustili, zato se mora sam uravnavati autoregulacijsko. Krmar je kot vzrok svoje esencialne eksistence, ki jo strukturirajo širje vzroki kot moč, ki sama sebe hoče v samokreaciji in samonamenskosti. Zato opredeljuje Despot svetovnost sveta kot samega sebe producirajočo identiteto čiste eksistence in čiste esence (Despot, 158). Dejanskost je umna, ko jo um proizvede v duhovni proizvodnji, tedaj v avtonomnosti in ne v heterogenosti sveta. Svoboda je nujna v imperativnosti vseh bitij k osvobajanju. Ideja je v tem, da mora iti nad-človek preko vsake najvišje zamišljene človečnosti in avtentične eksistence (Despot, 160, 161). Koncepta svobode pa ne smemo spremeniti v religijo bodočnosti. Potrebno pa je odpraviti notranjesvetovne parcele, da bi prišli do samonamenskega odnosa človeka do narave in s tem do osvoboditve dela.

⁵ O pojmu absolutnega glede na relacije: končno-neskončno; bit-bivajoče; transcendenca imanenca; temelj-breztemeljno glej v Krings, Hermann (Hrsg.) (1973), *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*. München, Kösel Verlag, str. 1-20.

UDK 1 INGARDEN R.

FRANE JERMAN

INGARDEN IN FENOMENOLOGIJA

Članek govori o filozofskih dimenzijah Ingardnovega glavnega dela *Literarna umetnina*. Najpomembnejša predpostavka Ingardnove fenomenologije je Husserlova filozofija in njeni predhodniki (Brentano), nadalje Pfänderjeva Logika in seveda lastna spoznanja ob raziskovanju načina obstoja literarnega dela. Članek skuša določiti tudi tiste točke, pri katerih se Ingardnovo stališče razlikuje od Husserlovega - gre predvsem za transcedentalizem, ki ga je Ingarden zavračal in dosledno izpeljani antipsihologizem.

UDC 1 INGARDEN R.

FRANE JERMAN

INGARDEN AND PHENOMENOLOGY

The article discusses the philosophical dimensions of Ingarden's most important work *Literary Art*. The most important supposition of Ingarden's phenomenology is Husserl's philosophy and its predecessors (Brentano), then Pfänder's *Logic* and of course his own discoveries during the research of the way literary works exist. The article attempts to define those points in which Ingarden's standpoints differ from Husserl's - this is above all transcendentalism, which Ingarden rejects, and the consistently executed antipsychologism.

UDK 111.852

JANEZ STREHOVEC

IDEALNA UMETELNOST, NEIZRAZITA ESTETSKOST

Premislek o posebnosti umetniškega v okviru nemške klasične filozofije, novokantovstva in fenomenološke estetike nas usmerja k ugotavljanju lahkega ontološkega načina obstoja umetniških oblik glede na trdo in težko pot realizacije v vsakdanjem življenju in njenih predmetov. Videti je, da zato k učinku umetniškega pripomore tudi virtuozna umetnost v smislu kar se da divjega oddaljevanja od realnosti in fantastična igra z oblikami. V tem smislu bi bilo za doseg umetniških učinkov najbolj idealno orodje prav računalnik s svojim lahkim generiranjem v realnosti še ne obstojnih oblik in predmetov.

Vendar pa se evropska umetnost utemeljuje tudi na estetskem kot tistem, ki intenzivno stimulira čute in vzbuja občutek polnosti (doživetega) predmeta. Med umetniškim in umetnim zato ni enostavnega enačaja, in premislek o naravi estetskega, ki se realizira v umetnosti, nam razkrije težko pot umetniškega načina, pa čeprav gre na koncu za lahek ontološki status umetniških oblik.

Na koncu razprave pa avtor omenja tisto smer računalniške umetnosti, ki se členi kot računalniška grafika in animacija fraktalov. V tej usmeritvi namreč lahko zaznamo posebno (privlačno in učinkovito) estetskost, vendar pa gre tukaj za nek razširjen pojem estetskega, ki ni enak tistemu, ki ga je tematizirala fenomenološka estetika, na primer Ingardnova.

UDC 111.852

JANEZ STREHOVEC

IDEAL SKILL, UNEXPRESSED AESTHETICS

Doubts on the peculiarities of the artistic in the framework of German classical philosophy, Neo-Kantism and phenomenological aesthetics directs us to the discovery of the simple, ontological manner of the existence of art forms in regard to the hard and difficult path of its realization in everyday life and subjects. It seems also virtuoso skill, in the sense of the wildest estrangement from reality and fantastic games with shapes as is possible assists the effect of the artistic. In this sense, the computer would be the most ideal tool for achieving artistic effects, with its generation of non-existent shapes and subjects into reality.

But European art is also founded on the aesthetic as well as that, which intensively stimulates emotions and awakes feelings of completeness of the (experienced) subject. Thus there is no simple equal mark between

the artistic and skillful, and thoughts on the nature of the aesthetic, which is realized in art, reveals the hard path of the artistic way to us, although this is finally a simple ontological status of art forms.

The author mentions that trend of computer art at the end of this discussion which is classified as computer graphics and the animation of fractals. We can find a special (attractive and effective) aesthetics in this trend, but here this concerns an expanded notion of the aesthetic, which is not the same as the one which is a theme of phenomenological aesthetics, such as, for instance, Ingarden's.

UDK 141.821

PAVEL ZGAGA

K ZGODOVINI IDEJ: ODKRITJE PARIŠKIH ROKOPISOV

Diskusija o Marxovih Pariških rokopisih iz leta 1844 je razvnela duhove med petdesetimi in sedemdesetimi leti. V idejnozgodovinskem smislu je tedaj neke vrste (inverzni) posrednik s sodobnostjo; spočeta pa je bila že v tridesetih letih. Osnovne recepcijske in interpretatorske razsežnosti novoodkritega besedela so že kmalu po izidu formulirali "neortodoksni" analitiki, kot npr. H. Marcuse, H. de Man, K. Löwith. Z editoričnega vidika so bili Pariški rokopisi odkriti dvakrat, a istočasno (1932). Ob moskovski izdaji v MEGA I/3, ki se je pojavila v času, ko so "represirali" Rjazanova, je izšla tudi leipziška, "socialdemokratska" izdaja (Landshut in Mayer). Moskovska izdaja je po zaslugi Rjazanova tehnično popolnejša, leipziška pa teoretsko provokativnejša. Članek vsebuje bibliografsko beležko o pomembnejših povojnih izdajah Pariških rokopisov.

UDC 141.821

PAVEL ZGAGA

TO THE HISTORY OF IDEAS: DISCOVERY OF THE PARISIAN MANUSCRIPTS

A Discussion of Marx's Parisian manuscripts from 1844 excited the spirits of the fifties and seventies. In the national historical sense it is thus a type of (inverse) mediator with contemporary times; it originated already in the thirties. The basic receptional and interpretational expansiveness of the newly discovered text was soon after its publication formulated by "unorthodox" analysts, such as M. Marcuse, H. de Man, K. Löwith. The Parisian manuscripts were discovered twice but simultaneously (1932) from the editorial aspect. With the Moscow publication of MEGA I/3, which appeared at a time when they were "repressing" Rjazanov, also the Leipzig "social democratic" edition was issued (Landshut and Mayer). The Moscow edition was technically more perfective due to Rjazanov, while the Leipzig edition was theoretically more provocative. The article contains bibliographic notes on the more important Parisian manuscripts published after the war.

UDK 800.1

MATJAZ POTRČ

POJMI IN RAZLAGA

Glavno vprašanje v zvezi s pojmi je določitev pogojev, da neko bitnost X prepoznamo kot člana pojma. Najprej so razčlenjeni vsi elementi tega vprašanja, nato pa so pogoji opredeljeni kot definitorni in nedefinitorni, če nedefinitorni, potem induktivni in uvedeni s pomočjo razlage, in končno če uvedeni s pomočjo razlage, potem v smeri dejavnosti oziroma učenja.

UDC 800.1

MATJAZ POTRČ

CONCEPTS AND EXPLANATION

The main question concerning concepts is determination of conditions for recognizing an entity X as a member of a concept. First, all the elements of this question are clarified. Then the conditions are determined,

as being whether definitory or nondefinitory. The nondefinitory conditions are further determined as inductive or explanation induced. In this last case, we may distinguish deductive (generalization) and learning conditions.

UDK 1 KANT I.

MARIJA ŠVAJNCER

RAZMERJE MED FILOZOFIJO IN METAFIZIKO PRI KANTU

Kantovo pojmovanje ni povsem enotno, saj se včasih pojavlja istovetenje filozofije in metafizike, drugič pa razločevanje. Metafizika je sprva širši pojem od filozofije in svojevrstna naravna dispozicija. Tako v filozofiji kot v metafiziki se uveljavlja sistematičnost spoznanj iz čistega uma, vendar je treba poudariti, da sistematičnost ni vrednostni pojem. Transcendentalna filozofija je šele predhodnica metafizike in ideja znanosti. S pomočjo kritike čistega uma bi bilo treba metafiziko utemeljiti kot znanost. Znanost Kant istoveti z urejenostjo, nujnostjo, objektivnostjo, gotovostjo, uveljavljanjem metod in elementov, zanesljivo artikuliranostjo in formalnostjo. Filozofija se včasih vrednostno dviguje nad metafiziko, saj naj bi uravnavala njeno dejavnost in preprečevala njene zablode. Kant ostaja naš sodobnik.

UDC 1 KANT I.

MARIJA ŠVAJNCER

RELATION BETWEEN PHILOSOPHY AND METAPHYSICS IN KANT

Kant's understanding is not completely uniform, as the identification of philosophy with metaphysics sometimes appears, while at other times, differentiation of the above two appears. Metaphysics is first, a wider notion than philosophy is and a unique natural disposition. The systematics of the awareness of the pure intellect is affirmed in philosophy as well as in metaphysics, but it has to be stressed that systematics is not a notion of value. Transcendental philosophy is only the predecessor of metaphysics and the idea of science. Metaphysics should be founded as a science with the help of criticism of the pure intellect. Kant equalizes science with order, necessity, objectivity, surety, the affirmation of methods and elements, sure articulation and formality. Philosophy sometimes rises above metaphysics in value, as it should balance its activity and prevent its mistakes. Kant remains our contemporary.

UDK 133.4

MITJA VELIKONJA

OBSCURUM PER OBSCURIUS

Magična praksa naših (daljnjih) prednikov ima, tako kot ostali temeljni verovanjski kompleksi, nezavedni psihološki vir, ki pa mu šele etnološke posebnosti vtisnejo prepoznaven pečat. S čaranjem se lahko boleča zunanost popolnoma obvlada in celo preusmeri, kar spominja na najprvobitnejše otrokove izkušnje, tesno vpete v simbiozo z materjo. V tem intimnem dvojnem odnosu se namreč začno kristalizirati osnovni človekovi odnosi do vnanjih Objektov, ki obenem ogrožajo in so ogroženi. Situacija spodbudi izbiro strategij. Besedni postopki zoper nevšečnosti, na primer zagovori, razkrivajo svoj univerzalni krog; nebeško in tuzemsko sfero ter pretok komunikacij in numinozne moči med njima. Taki ponotranjeni obrazi so preživeli novodobno "demitologizacijo" izjemnega in jih je mogoče prepoznati tudi v zasnovah današnje družbene strukture in pričrpanj posameznikov.

The practice of magic of our (far) forefathers has, like all other fundamental religious complexes, an unconscious psychological source to which only the ethnologic peculiarities give it its special brand. Magic can completely govern or even redirect the painful exterior, which reminds one of the most elementary experiences of the child, closely linked to the symbiosis of the mother. Man's basic relations to exterior Objects, which simultaneously threaten and are threatened, can be crystallized in this intimate double relation. The situation incites a selection of strategy. The word processes against troubles, for instance interventions, reveal their universal circle: the heavenly and native sphere and the proceedings of communication and numinous power between them. Such internalized formulae have survived through contemporary "demythologization" of the exceptional and can be recognized also in the foundations of today's social structure and the convictions of the individual.

Slovaroslovje temelji na leksikografiji besedišča naravnega, knjižnega in znanstvenega jezika ter na njegovi leksikologiji, to je na pojasnjevanju s pomenskih in denotacijskim določanjem teh treh vrst besedišč.

Leksografija se členi na analitsko-površinsko in sintetsko-globinsko raven, katerima gresta dve vrsti geslovníkov: abecedarijsko-besediščni in tematsko-strukturni.

Leksikologija kot eksplikacijska nadgradnja leksikografije se strmuje v obliki in okviru štirih edicijskih vrst: besednjak, slovar, leksikon in enciklopedija besedišča naravnega, knjižnega in znanstvenega jezika.

Lexicology is based on the lexicographic terminology of the natural, literary and scientific language and on its lexicology, which is clarification with the notional and denotational defining of these types of terminologies.

Lexicography is classified into the analytical superficial and synthetically global level, into which two types of dictionaries exist: alphabetical-terminological and thematical-structural.

Lexicology as the explicit superstructure of lexicography is compounded in the form and framework of four types of editions: the vocabulary, dictionary, lexicon and encyclopedia terminology of the natural, literary and scientific language.

Teorija sistemov dopušča razne epistemološke pristope, ki so odvisni predvsem od področja, na katerem skušamo teorijo sistemov uporabiti. Prispevek je osredotočen predvsem na takoimenovano morfogenetsko epistemologijo, ki je povezana s posebnim delovanjem pozitivnih vzročnih povratnih zvez. Poleg tega je še na kratko opredeljena homogenistična in homostatična epistemologija ter epistemologija neodvisnih dogodkov. Na kraju je pokazana možnost uporabe teorije sistemov s stališča morfogenetske epistemologije pri konstrukciji planov.

UDC 007

ŽIGA KNAP

SYSTEMS THEORY AND CONSTRUCTION OF PLANNING MODELS

Systems theory allows various epistemological approaches which depend above all on the area in which we attempt to apply the theory. The article above all concentrates on morphogenetic epistemology, which is connected to differentiation-amplifying causal loops. On top of this, we present a brief definition of a homeogenic and homeostatic epistemology and an independent - event epistemology. The possibility of systems theory application from the viewpoint of morphogenetic epistemology in construction of plans is attempted to be illustrated.

UDK 7.01

JOŽEF MUHOVIČ

NEKATERI METODOLOŠKI PROBLEMI PROUČEVANJA LIKOVNE UMETNOSTI: PROBLEM PRISTOPA IN PRIROČNI VODNIK

Zgodovina in arheologija nas učita, da je bilo z valovi iztekajočega se paleolitika - v moči splošne in na dolgo dobo zorene perceptivne in cerebralne zrelosti - sproženo gibanje, ki je človeku omogočilo pečat njegove volje vtisniti tudi materiji, ki ni bila on sam oz. njegov neposredni podaljšek. Prvi dokumentirani izraz tega gibanja so likovni artefakti, ki se, že dozoreli, nenadoma pojavijo med mlajšepaleolitskimi najdbami, ne da bi se poprej najavili s karštnimi primitivnejšimi poskusnimi stopnjami. Likovna umetnost vstopi v zgodovino "že narejena" in številna. Prav ta "že narejenost" pa v raziskovanju pomena in funkcioniranja likovne ustvarjalnosti in povednosti sproža vrsto metodoloških problemov.

Že dolgo je namreč znano, da stvari, ko jih gledamo za nazaj, iz mnogih razlogov in na mnogotere načine prikrivajo razloge svojega nastanka in širino dogajanj, ki so jih proizvedla, prav kakor je z druge strani tudi znano da je pot do neke likovno realizirane oblike bistveni del njene vsebine.

V skladu s tem skuša avtor v razpravi pokazati, (1.) kakšen je status (ledenodobne) likovnosti v človekovih civilizacijskih perspektivah, (2.) kje je "locus" avtentične srži likovnih del, (3.) kateri pojavi - in zakaj - to srž prikrivajo in (4.) kako se je raziskovalno mogoče dokopati do konceptualnih orodij, ki so nujna za uspešno po-ustvarjalno animacijo likovnih vsebin.

UDC 7.01

JOŽEF MUHOVIČ

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS IN THE STUDY OF FINE-ARTS: THE PROBLEM OF APPROACH AND A REFERENCE GUIDE

History and archeology teach us that - in the vigour of general and long-matured perceptive and cerebral maturity - the waves of the ending paleolithic age triggered off a movement that enabled man to leave the stamp of his own will on matter which was not he himself or perhaps an immediate prolongation of his own self. The earliest documented expression of this movement is the fine-arts artefacts that suddenly to that time by any sort of more primitive trial stages. The fine arts enter history "already made" and multiplex. This very "madness" gives rise to a number of methodological problems in the study of the meaning and functioning of the fine-arts creation and expressiveness.

It is a long-known fact that when looked back on, for a variety of reasons and in their own special way, things tend to conceal the reasons for their having taken rise as well as the whole range of the events that once produced them, just as it is known that the way in which a certain form has become realized in the fine arts constitutes an essential element of its subject-matter.

In accordance with this, the treatise is aimed at showing (1) what status the fine arts (from the Ice Age) have in the civilization perspectives of man, (2) where the "locus" of the authentic core of fine-arts works is, (3) what it is that conceals this core and why, and (4) in what way, in terms of study, it is possible to get hold of the conceptual tools necessary for successful (re)creational animation of the fine-arts subject-matters.

UDK 1 BLOCH E.
CVETKA TÓTH
NEMOŽNOST KONCA FILOZOFIJE

I. Tó thaumázsein

V pričujočem prispevku gre za krajšo študijo o Blochovih nazorih v zvezi z njegovim pojmovanjem čudenja. Problemski okvir te študije je njegovo prepričanje v nemožnost konca filozofije, ki ga je vehementno utemeljeval ravno s čudenjem. Čudenje je tako podlaga za nastanek filozofije in hkrati njen trajni temelj. Študija je razdeljena v dva samostojna sestavka. Prvi je naslovljen TÓ THAUMÁZEIN, drugi PODOBA NEKONSTRUIRANEGA VPRAŠANJA.

UDC 1 BLOCH E.
CVETKA TÓTH
THE IMPOSSIBILITY OF PHILOSOPHY'S END

I. Tó thaumázsein

The following contribution is a short study of Bloch's outlooks in association with his understanding of surprise. The framework of the problem of this study is his conviction that philosophy cannot be ended, which he vehemently affirms with surprise. Thus surprise is the basic for the origination of philosophy and simultaneously its permanent foundation. The study is divided into two individual compositions. The first is called Tó thaumázsein and the second The Image of the Unconstructed Question.

UDK 316.334.3 : 37.02

ALOJZIJA ŽIDAN

SODOBNI TEORETIČNI PRISTOPI (NA PODROČJU DIDAKTIKE) K POLITIČNI KULTURI V ZAHODNI NEMČJI

Prispevek se loteva obravnave različnih teoretičnih pristopov k politični kulturi, ki so prisotni v zahodno - nemškem družbenem prostoru. Pristopi razmišljajo o pojmovni določitvi politične kulture, njeni zgodovinski genezi, njenem bistvu, njenih vsebinah, njenih nosilcih in tudi o procesih njenega didaktičnega artikuliranja. Konkretni teoretični pristopi, ki so v prispevku predstavljeni, so:

Oblikovalno - izobraževalna teoretična didaktika;

Učno - teoretična didaktika;

Kibernetična didaktika;

Struktarno - teoretična didaktika.

Obstoječi pristopi so zanimivi, saj prav vsak po svoje usmerja (svoje) raziskovalno težišče (polje).

UDC 316.334.3 : 37.02

ALOJZIJA ŽIDAN

CONTEMPORARY APPROACH (IN THE FIELD OF DIDACTICS) TO THE POLITICAL CULTURE OF WEST GERMANY

The contribution deals with the various theoretical approaches to political cultures present in the West German society. The approaches cognate on the comprehensional definition of political culture, its historical genesis, its essence, its contents, its carriers and also the processes of its didactic articulation. Actual theoretical approaches which are presented in this contribution are:

Form-educational theoretical didactics;

Teaching-theoretical didactics;

Cybernetic didactics;

Structural-theoretical didactics.

The existing approaches are interesting, as each and everyone directs (its) research gravity point (field) in their own manner.

UDK 167

BOGOMIR NOVAK

INTERESI, CILJI, ZAKONITOSTI S POSEBNIM OZIROM NA PEDAGOŠKO PRAKSO

V možnostih kot zmožnostih subjekta so utemeljeni njegovi cilji, zakonitosti in interesi, s tem pa tudi meje njegovega ravnanja. Pluralizem znanstvenih interesov se izkazuje v dialoškem priznanju več vrst resnic, metod, evidenc, praks. Razlikovati je treba med zakonitostmi kot kavzalnimi nujnostmi in kompleksnimi zakonitostmi kot tendenčnimi možnostmi. Za področje družbe in vzgoje ter izobraževanja veljajo kompleksne zakonitosti. Na področju pedagoške prakse se pluralizem izkazuje v osvobojenih odnosih med učencem in učiteljem. Odtujenih odnosov z 'dogovorno pedagogiko' ni mogoče odpraviti. Tako objektivistično kot subjektivistično pojmovanje zakonitosti negira obstoj zakonitosti in vodi v monopolizem interesov, s tem pa tudi v voluntarizem. V politiki se pluralizem uveljavlja z odpravljanjem monopolizma interesov v obliki t.i. 'železnih zakonitosti'.

UDC 167

BOGOMIR NOVAK

INTERESTS, AIMS, LAWS WITH SPECIAL STRESS ON THE TEACHING PRACTICE

Ones aims, laws and interests are founded in possibilities as the capabilities of the subject, and with this, also the limits of ones behavior. Pluralism of scientific interests are illustrated in the dialogic admittance of a number of truths, methods, evidence, usage. One must differ between laws as causal necessities and complex legalities as technical possibilities. Complex legalities are valid for the fields of society and education. In the field of teaching practice, pluralism appears in liberated relations between pupils and the teacher. Estranged relations cannot be abolished through "appointed teaching". The objective and subjective comprehension of legalities negate the existence of legalities and leads into the monopoly of interests, and through this to voluntarism. Pluralism also gets affirmed in politics through the abolition of monopolistic interests in the form of the so-called "iron legalities".

UDK 32.011.5

IGOR LUKŠIČ

KRITIKA TEMELJNIH KONCEPTOV TEORIJE KONSOCIATIVNE DEMOKRACIJE

Teorijo konsociativne demokracije je razvil Arend Lijphart in tako imenovana konsociativna šola. Avtor je kritiko teorije konsociativne demokracije utemeljil na kritiki njenih nosilnih pojmov: pluralizem, cepitev, stabilnosti, sodelovanja elit in demokracije. Njegov zaključek je, da teorija ne vključuje nekaterih temeljnih spoznanj o obravnavanih nosilnih pojmi in da pojmi niso ustrezno operacionalizirani.

UDC 32.011.5

IGOR LUKŠIČ

A CRITIQUE OF THE BASICS CONCEPTS OF THE THEORY OF CONSOCIATIONAL DEMOCRACY

The theory of consociational democracy was developed by Arend Lijphart and so called consociational school. The author of article was based his criticism of the theory of consociational democracy on criticism of its bearing concepts: pluralism, cleavage, stability, elite cooperation, and democracy. He concludes that theory doesn't involve some of the basic notions about bearing concept, mentioned above, and that concepts are not well operationalized.

UDK 371.8 (497.12) "1985"

ANDREJ LUKŠIČ

METODOLOŠKI PREMISLEK OB RAZISKOVANJU ŠTUDENTSKEGA BOJKOTA

Sociološko-historično raziskovanje sočasnosti predstavlja enega od temeljnih problemov sodobne znanstvene metodologije, s katerim se spoprime tudi avtor pričujočega prispevka.

Razmišljanje o metodi raziskovanja političnih procesov izpeljuje iz naslednje podmene: če metoda določene teorije ostaja vnana proučevanemu predmetu, potem sama forma reprezentacije nujno zgreši svoj predmet. Metoda proučevanja mora nastajati tako, da je predmetu proučevanja inherentna, da predmet v procesu razlaganja rezultatov proučevanja ohranja svojo živost, gibčnost in da hkrati vendarle ostane dovolj razložen in sicirano razviden. V luči tega izhodišča je zastavil rekonstrukcijo študentskega bojkota stanarin iz leta 1985 v naslednjih korakih: premislek o vseh možnih virih za rekonstrukcijo enega dogodka, o individualnih interpretacijah in njihovem soočanju, ki konstruira "novo" resnico dogodka; premislek o časovnem rezu na kontinuumu zgodenega, o možnih virih za interpretacijo dobljenega obdobja, o njihovih interpretacijah in soočanju, ki konstruira "novo" resnico obdobja. Na tej osnovi je naredil tudi načrt proučevanja in prezentacije študentskega bojkota stanarin.

UDC 371.8 (497.12) "1985"

ANDREJ LUKŠIČ

METHODOLOGICAL DOUBTS WHEN RESEARCHING THE STUDENT BOYCOTT OF RENT

Sociological historical research of contemporaneity represents one of the basic problems of modern scientific methodology, with which the author of this contribution is also concerned.

When thinking on the method of researching political processes, I proceed from the following hypothesis: if the method of a specific theory remains exterior to the studied subject, then the form of representation itself in such a manner, that it becomes inherent to the subject of study, that the subject in the process of explaining the results retains its liverliness, mobility and, sumultaneously, it does become clear and dissectively evident. In the light of this, a reconstruction of the student boycott of rent in 1985 was made by the following steps:

doubts on all the possible sources for the reconstruction of one event, on the individual interpretations and their conflicts, which construct a "new" truth of the event; doubts on the time cut of the continuum of the event, on the possible sources for the interpretation of the received period, on their interpretation and conflicts, which construe the "new" truth of the period. The plan of study and presentation of the student's boycott of rent was also made on this basic.

UDK 65.012.4

ALEŠ FRIEDL

PRESOJANJE REALNEGA IN IDEALNEGA VODJE

V pričujočem prispevku je prikazano, da posameznik deluje v posameznih okvirih, ki jih lahko imenujemo "značilni način vedenja", "nivo adaptacije", ali kako drugače. Pokazano je, da obstaja povezava med predstavami, ki so odraz realnega sveta in predstavami, ki se tičejo domišljije, v našem primeru med predstavami o neposrednem (tj. realnem, živem) vodji ter predstavami o idealnem (tj. domišljijemskem, objektivno neobstoječem) vodji. Delavci, ki so bolj zadovoljni s svojimi "realnimi" vodji in jih ocenjujejo višje kot manj zadovoljni delavci, tudi "idealnemu" vodji pripisujejo višjo oceno.

UDC 65.012.4

ALEŠ FRIEDL

JUDGMENT OF THE TRUE AND IDEAL LEADER

The following contribution illustrates that the individual acts in frameworks which we can call "characteristic manner of behavior", "level of adaptation", or some other way. It is shown that there exists a link between conceptions which are a reflection of the real world and conceptions which are in association

with the imagination. In our case, between conceptions of the direct leader (real, alive) and the ideal leader (imagined, objectively non-existent). Workers who are satisfied more with their "real" leader and grade them higher than less satisfied workers, also give a higher grade to the "ideal" leader.

UDK 378.18 : 316.356.2

POLONA SELIČ, PETER UMEK

POSKUS OSVETLITVE PSIHODINAMSKEGA OZADJA NEUSPEŠNOSTI PRI ŠTUDIJU

Pri preučevanju študijske neuspešnosti smo v središče pozornosti postavili primarno družino (kot sistem) in neuspešnega študenta (kot element tega sistema). V študiji smo zajeli 37 oseb. Osnovne podatke o preiskušancih smo zbrali z vprašalnikom, dopolnili smo jih s Costellovim vprašalnikom storilnostne motivacije in projekcijskim preizkusom nedokončanih stavkov (PNS). Odkrili smo pomen družine pri oblikovanju posameznikove samopodobe, kjer lahko izpostavimo motnje na področju identitete in spolne vloge. Rezultati so potrdili naše izhodišče, da moramo pri raziskovanju neuspešnosti posvetiti posebno pozornost področju doživljanja in pojmovanja samega sebe in družinskega prilagajanja.

UDC 378.18 : 316.356.2

POLONA SELIČ, PETER UMEK

AN ATTEMPT TO EXPLAIN THE PSYCHODYNAMIC BACKGROUND OF FAILURE IN STUDYING

We placed the primary family (as a system) and the unsuccessful student (as an element of this system) into the center of attention when researching failure in studying, 37 individuals were included into this survey. The basic data of the tested were collected by a questionnaire, which was supplemented with Costell's by a questionnaire of productivity motivation and the projectional test of unfinished sentences (PNS). We discovered the impact of the family in the formation of the individual's self-image, where we can expose disturbances from the field of identity and sexual education. The results affirmed our starting point, which was that special attention has to be given to the field of experiencing and understanding one's self and family adaptation when researching failure.

UDK 37.013.75

NORBERT JAUŠOVEC

VPLIV NAVODILA NA ANALOGNI TRANSFER

Namen raziskave je bil ugotoviti, ali instrukcija vpliva na analogni transfer. V ta namen sta bila izdelana dva eksperimenta. V prvem so osebe reševale Dunckerjev radijacijski problem potem, ko so dobile bazično informacijo. V eksperimentalni skupini so osebe pred reševanjem dobile samoinstrukcijski material o med kontekstnem povezovanju (Shank, 1983). Analiza ni pokazala razlik med obema skupinama. Vzrok je bil verjetno v večjem vplivu situacijskih spodbud za analogni transfer v kontrolni skupini. Da bi ta vpliv izločili, smo v drugem eksperimentu ločili del z bazično informacijo od tega s tarčnim dražljajem enotedenskim časovnim intervalom. Analiza rezultatov je pokazala, da je instrukcija vplivala na uspešnost analognega transfera. Pokazalo se je, da ima izrazit vpliv na analogni transfer predvsem tisti del instrukcije, ki spodbuja povezave danih elementov problema z različnimi področji znanja.

The aim of the study was to investigate the influence instruction has on analogical transfer. For that purpose two experiments were conducted. In the first one persons solved the Duncker's radiation problem, after they were confronted with a base information related to the solution of the problem. The respondents of the experimental group received an instruction on cross-contextual reminding (Schank, 1983) before they solved the target problem. The results showed no influence of the instruction on analogical transfer. The reason for that probably being a sensitivity to task demands (i.e. subjects in the control group, because of the time closeness of both parts of the experiments to a greater extend than in the experimental group where the two parts of the experiment were separated by a 45 min. interval, suspected that both parts of the experiment must be, in some way, related.) In the second experiment this influence was minimized by separating both tasks by a one week interval. The results showed a significant influence of the instruction on analogical transfer. Especially pronounced was the influence of the instruction which requested the respondents to connect the concepts of the problem with concepts of different problem domains.

UDK 159.973 : 615.851

TANJA LAMOVEC

NAČINI SPOPRIJEMANJA S STRESOM "COPING"

Namen pričujočega sestavka je pregledno podati najnovejša spoznanja s področja spoprijemanja s stresom, kot tudi predpostaviti najpomembnejše merske instrumente. S spoprijemanjem sta se ukvarali predvsem dve usmeritvi: egopsihologija, ki je spoprijemanje pojmovala kot širšo kategorijo ego mehanizmov, ki je vključevala tako obrambne mehanizme kot tudi realistične oblike spoprijemanja. Druga usmeritev izvira iz fenomenološko-kognitivne teorije R. Lazarusa in poudarja predvsem procese ocenjevanja stresne situacije in njihov vpliv na spoprijemanje. Podrobneje so obdelani različni poskusi klasifikacije strategij spoprijemanja, situacijske in osebnostne determinante. Med slednjimi je najbolj znan pojem osebnostne čvrstosti ("hardiness"), ki naj bi varovala posameznika pred negativnimi učinki stresa. Opisani so merski instrumenti za ugotavljanje načinov spoprijemanja, vrste in pomena stresnih situacij ter osebnostne čvrstosti.

UDC 159.973 : 615.851

TANJA LAMOVEC

COPING STRATEGIES

The present article represents a review of recent findings in the area of coping as well as a presentation of most important measuring instruments. Most research in coping came from two orientations: ego psychology and phenomenological-cognitive approach of R. Lazarus. Ego-psychologists conceived coping as a broader category of ego-mechanisms which included defense mechanisms as well as realistic ways of solving life problems. Phenomenological-cognitive theory emphasises the processes of appraisal of stress situation and the influence of appraisal on subsequent coping strategies. Different attempts at classification of coping strategies, situational determinants and the influence of personality are described in some detail. Among the latter determinants the concept of hardiness is reviewed. Measuring instruments: Ways of coping, Life experiences survey and Hardiness scale are described along with some recent research data.

UDK 159.922.8

MIRJANA ULE

INDIVIDUALIZACIJA IN SUBJEKTIVIRANJE MLADOSTI

Obpravnavamo spremembe v poteku in doživljanju mladosti v moderni družbi. Opozorimo na podaljševanje mladosti in podaljšamo odvisnost mladih od odraslih in od ideoloških aparatov države in na infantilizacijo mladih, ki jo to povzroča. Analiza teh infantilizacij (zlasti novega narcizma mladih) pokaže ambivalentno naravo moderne mladosti, saj vsebuje regresivne in progresivne možnosti individuacije in subjektiviranja mladosti.

UDC 159.922.8

MIRJANA ULE

INDIVIDUALIZATION AND SUBJECTIVE YOUTH

We discuss changes in the process and experiencing of youth in modern society. We warn of extended youth and their extended dependence on adults and of the ideological apparatus of the state and with its infantilization of the young through this. An analysis of infantilism (especially new narcissism of the young) shows the ambivalent nature of modern youth, as they contain regressive and progressive possibilities for the individualization and subjectivation of youth.

UDK 316.628 : 316.752

JANEK MUSEK

MOTIVI IN VREDNOTE

2. DEL: DINAMIČNE POTEZE IN VREDNOTE

Motivi (potrebe) in vrednote predstavljajo dve izjemno pomembni kategoriji človekove motivacije. Z raziskavo smo skušali ugotoviti, ali obstajajo pomembne zveze med temeljnimi motivi (ergi in sentimenti) na eni strani in osnovnimi vrednotami na kategorije vrednot odraz delovanja temeljnih motivov. Raziskovalni rezultati kažejo na vrsto signifikantnih povezav med enimi in drugimi, vendar so dobljene pomembne korelacije razmeroma nizke - tudi najvišje ne presegajo zmernih vrednosti. Vrednote in vrednostne orientacije po vsej verjetnosti niso neposredni odraz temeljnih človekovih motivov in potreb, marveč pomenijo relativno neodvisno kategorijo motivacije. Tako se zdi tudi empirično utemeljena teoretska razdelitev motivacijskih pojavov na motivacijo potiskanja (potrebe in z njimi povezani temeljni motivi) in motivacijo privlačnosti (cilji, vrednote, ideali).

UDC 316.628 : 316.752

JANEK MUSEK

PART 2: DYNAMIC CHARACTERISTICS AND VALUES

Needs and values are two most important categories of human motivation. The aim of the present study was to examine the nature and the amount of relationship between both categories. An attempt was also made to clarify the reductivistic hypothesis that human values could be explained as derivatives of basic needs and motives. Correlational and multivariate analyses were made concerning the relations between basic motives (ergs and sentiments) on one side and dominant values on the other side. A number of significant connections between motivational traits and values were found but even the highest correlations obtained were of moderate degree. The results of the study indicate very clearly only modest relationship between basic motives and values. Human values and value orientations are by no means mere products of basic motivational structure, they represent a rather autonomous domain of human motivation. A conclusion could be drawn therefore that well-known classification of motivation into two distinct categories, namely so called "push" motivation (needs) and "pull" motivation (goals, ideals, values), is well-founded for both theoretical and empirical reasons.

UDK 167.2

VALENTIN BUCIK

FAKTORSKA ALI CLUSTERSKA ANALIZA - KATERO TEHNIKO UPORABITI?

V primerjalnem pregledu sta na kratko predstavljeni dve klasični multivariantni tehniki za analizo kovariančnih struktur - Faktorska in Clusterska analiza. Težave v njuni uporabi se pojavijo, ko na podatkih uporabimo eno tehniko, kadar bi bila glede na cilje raziskovanja bolj upravičena uporaba druge. Tehniki se razlikujeta predvsem v obravnavanju variance znotraj posameznih enot. FA razporedi varianco odgovorov na določeno postavko preko večih virov pojasnjevanja, latentnih dimenzij oz. faktorjev, CA pa celotno varianco pripiše le enemu pojasnjevalnemu viru ali skupini - tisti, v katero je enota (po bližini oz. podobnosti z drugimi enotami) uvrščena. Priporoča se, da v odločitvi o uporabi FA ali CA izhajamo najprej in predvsem iz ciljev raziskovanja ter metrijskega nivoja podatkov. Ne bi smeli za vsako ceno aplicirati postopkov FA v primerih, ko je CA teoretično pravilnejši pristop.

UDC 167.2

VALENTIN BUCIK

FACTOR OR CLUSTER ANALYSIS - WHICH PROCEDURE TO CHOOSE?

Two classical multivariate methods for covariance structure analysis are briefly presented - Factor and Cluster analysis. Some difficulties arise when one method is chosen while the other would be more appropriate with regard to the purpose of research. The basic difference between the methods is the treatment of the within entity variance. FA helps to dissect the internal structure of entities by dividing the variance to different sources of explanation, that is latent structures or factors. On the other hand, CA groups similar entities, taken as wholes. It does not divide their variance. It is recommended that one should make a decision on choosing an appropriate method on the basis of the problem of the research and the scale type of the data set. FA should not be taken at any price, when CA would be the right choice.

Sinopsis se nanaša na članek, ki je bil objavljen v številki 3 in 4 / 90

UDK 159.922.1 : 316.6

NEVENKA ČERNIGOJ-SADAR

SOCIALNO-PSIHOLOŠKE TEORIJE SPOLNE TIPIFIKACIJE

Pridobivanje spolno ustreznih preferenc, sposobnosti, osebnostnih atributov, konceptov o sebi in obnašanja se imenuje proces spolne tipifikacije. Članek obravnava različne teorije, ki ta proces pojasnjujejo.

Teorija neposrednega treninga spolnih vlog in spolnih razlik uspe pojasniti le najbolj stereotipne oblike spolnega obnašanja. Teorije posnemanja in modeliranja poudarjajo učenje in izvajanje vidnih vedenjskih vzorcev in imitacijo modelov.

Psihoanalitične teorije razlagajo pridobitev spolne identitete s procesom identifikacije z istospolnim staršem. Razlage tega procesa pri različno usmerjenih avtorjih so nasprotujoče.

Izziv psihoanalitični razlagi razvoja spolne identitete, tako v sekvencah kot v vsebini, predstavljajo kognitivno razvojne teorije. V ospredje postavljajo sposobnost simbolnega manipuliranja pri otrocih. Teorija spolne sheme Lipsitz Bemove pa združuje tako kognitivne elemente kot spoznanja teorije socialnega učenja. Spolna shema ima lahko različne položaje v sklopu celotnega pojma sebe; slednji ima tudi vlogo aktivnega mediatorja in regulatorja. Kulturna opredeljenost spolnih vlog je izhodišče teorije simboličnega interakcionizma, ki poleg eksplicitnih in implicitnih oblik učenja poudarja tudi subjektivne interpretacije pomena ter možnosti transformacije osebne identitete.

Teza o družbeni konstrukciji spola pa opozori na družbeno razsežnost diferenciacije spolnih vlog in neenakih razmerij med moškimi in ženskami.

UDC 159.922.1 : 316.6

NEVENKA ČERNIGOJ-SADAR

THE SOCIOPSYCHOLOGICAL THEORIES OF SEX TYPING

The acquiring of appropriate sexual preferences, abilities, self concepts and behavior is defined as the process of sex typing. The article deals with theories which explain this process.

Direct training for gender roles and sex differences explain only the most stereotyped gender behavior. Modeling approaches stress the learning and performance of overt behaviors and imitation of models. For psychoanalytic theorist, gender identity is acquired through identification with the same-sex parent. The explanations of this process by different authors within the psychoanalytic approach are discussed. The sequences of identity acquisition and the type of input described by psychoanalytic theorist are criticized by cognitive-developmental theorist. The latter stress the symbol-manipulating abilities of children, which develop with age. The gender schema theory introduced by Bem combine the cognitive elements with social learning theory issues. The author underlines that the position of gender schema within the self schema is one of the most relevant personality characteristic. The cultural determination of the gender roles is presented within the symbolic interaction theory. The active role of the subject in the interpretation of meaning and the possibilities for change are discussed.

The thesis of societal construction of gender put forward the critical analysis of the position of women in society and the unequal gender relations.

Č

asopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved
za psihologijo in filozofijo